खम्भावती—मेलरागः

खम्भावती पहीना स्यात् कोमलीकृतधैवता ।
गान्धारमूर्छनायुक्ता रिणात्यक्तावरोहिका ॥

तृतीयप्रहरोत्तरगेया । अहोबिलः)

—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा षाडवा त्यक्तपञ्चमा ।
खम्भावती च विज्ञेया मूर्छना पौरवी मता ॥

दामोदरः

खम्भावती बुधैः प्रोक्ता न्यासांशग्रहधैवता ।
आन्दोलिता मनिभ्यां च पञ्चमेन विवर्जिता ॥

मोक्षः

खम्भावुत्थी—रागः (खम्भावती)

खम्भावुत्थी लक्ष्यतेऽथ......ककुभोद्भवा ।
धैवतांशन्यासवती पञ्चमेन विवर्जिता ।
मध्यमे च निषादे च सेयमान्दोलिता भवेत् ।

हरि

खरराजितम्—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अव) स नि ध प म प ध प ग रि स .

मञ्ज

खरलिः—मृदङ्गस्य पुटे लेपविशेषः

विभूतिगैरिकं भक्तं कन्दुकेन च संयुतम् ।
यद्वा चिपिटकं देयं जीवनीसहमिश्रितम् ।
सर्वमेकत्र संपिष्टं लेपः खरलिरुच्यते ॥

लेपस्तु दक्षिणपुटे देयः, वामे च पूरिका ।

यदुक्तम् —

वामे च पूरिकां दत्त्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे। इति

जीवनी – हरीतकी । नारायणः

खरशीला—स्त्री

स्थूलजिह्वोष्ठदशना रूक्षत्वक्कटुभाषिणी ।
रतियुद्धप्रिया धृष्टा नखदन्तक्षतप्रिया ॥

सपत्नीद्वेषिणी दक्षा चपला शीघ्रगामिनी ।
सरोगा बह्वपत्या च खरसत्त्वा प्रकीर्तिता ॥ भरतः

खरहरप्रिया—मेलकर्ता

स ० रि ग ० म ० प ० ध नि ० स । मञ्ज

खर्जूरकम्

स्त्रीणां बाहुभूषणम् ।

खलकः—वाद्यप्रबन्धः

हस्तेन विततान्गुष्ठविरलाङ्गुलिना क्रमात् ।
पताकेन हतैर्जातैः पाटैः स्यात्खलकाभिधः ॥ शार्ङ्ग

—हस्तपाटः

प्रसारिताङ्गुष्ठकस्य शुकतुण्डस्य तु क्रमात् ।
विरलाभिश्चाङ्गुलीभिर्जायते खलको यथा ॥ वेमः

दगिगिड दगिगिडों

शुकतुण्डः । अभिनयहस्तः ।

—वाद्यप्रबन्धः

विरलाङ्गुलिसङ्घेन विततान्गुष्ठकेन च ।
पताकाख्येन हस्तेन रचितैः पाटसञ्चयैः ।
खलकाख्यः प्रबन्धस्तु कथितो वाद्यवेदिभिः ॥ वेमः

खल्वम्—उदरम् (खल्लमिति च)

निम्नं स्यादुदरं खल्लं क्षुधार्ते श्रमकर्शिते ।
आतुरे भृङ्गरीटवादिजठराकारधारणे ॥ विप्रदासः

नतं खल्वं मतं श्रान्ते क्षुधि रोगे तपस्यपि । [illegible]

खल्लं स्यात्प्रेतभेतालचण्डिकाभिनयेषु च । सोमेश्वरः

खशितः—वादनम् (वामहस्तव्यापारः)

मुहुः सारणया तन्त्रीघर्षणं खशितो मतः । शार्ङ्ग

खसिका—रागः

मग्रहन्यासससंयुक्ता सांशा तारेण वर्जिता ।
समस्वरा रिपत्यक्ता समन्द्रा खसिका भवेत् ।
गान्धारादिर्यतस्तस्मात् संकीर्णे करुणे रसे ॥ जगदेकः

खसितः—वीणायां वामहस्तव्यापारः

श्वसित इति केषुचिद्ग्रन्थेषु पाठः।

मुहुः प्रधर्षणे तन्त्र्याः खसितः कनिष्ठिकाकृते।

कुम्भः

खानिः

वंशे गर्भस्थरन्ध्रम्।

खानिप्रमाणम्

खानिरन्ध्रे फूत्काररन्ध्रम्।

स्वरभङ्गभयादत्र खानिरन्ध्रो यथाविधि।
कर्तव्यो मानहीनत्वे मिलितो न स्वरान्तरैः॥
यतः कनीयसीमध्यपर्वमूलेन सम्मिता।
खानिः स्यात्सर्ववंशेषु राजराजस्य सम्मता॥

कुम्भः

खुत्ता—पादपाटः

चरणाग्रेण धरणीघातः खुत्तेति कथ्यते। वेमः

खुराघातः—देशीतालः

खुराघातश्चतुर्द्रुतः। विरामान्तो भवेत् ० ० ० ०

लक्ष्मणः

खेचराङ्गी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म ध नि स .
(अव) स ध नि प म ग रि स .

मञ्ज

खेटकम्—मात्रावृत्तम्

र ज ग विरहाङ्कः

खेदः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

मनश्चेष्टाविनिष्पन्नः श्रमः खेद उदाहृतः।

भरतः

मानसः कायीयश्चेत्युभयोऽपि यावत्। आद्यो यथा – रत्नावल्यां – तस्याः समुद्रपतनादिवृत्तान्ताद्देवीविलापपर्यन्तं मानसः खेदः। शारीरस्तु विक्रमोर्वश्यां 'अहो श्रान्तोऽस्मी' ति वाक्ये पुरूरवसः खेदः।

अभिनवः

खेलनः—देशीतालः

खेलनाख्ये द्रुतौ लघुः ० ०।

लक्ष्मणः

खोजः—वाद्यप्रबन्धः

उपर्युपरि पाटैस्तु क्रियते यत्र लाघवम्।
खोजो नाम स विज्ञेयो निबिडः पाटवर्णकैः॥

सोमेश्वरः

खोज्ज इति भाषायाम्।

स्निग्धं समं घनं श्लिष्टं पाटवर्णैः प्रकल्पितम्।
यद्वाद्यं वाद्यते तद्भ्रैर्लाघवात्करयोर्द्वयोः।
स खोज इति विख्यातो वाद्यविद्याविशारदैः॥

वेमः

समाश्लिष्टघनश्लक्ष्णपाटवर्णविनिर्मितः।
हस्तलाघवसंपन्नः खोजः सञ्जल्पितो बुधैः॥

शार्ङ्गः

ख्याता—श्रुतिः

मध्यमस्य तृतीया श्रुतिः।
मण्डलिमते तारमध्यमस्यैव।

गः

ताले छन्दसि च गुरुः।

—स्वरः

ग – गान्धारस्वरः।

गङ्गातरङ्गः—देशीतालः

गङ्गातरङ्गे प्रत्येकमष्टौ पञ्चत्रिबिन्दवः।
लघ्वन्ताः स्युस्ततोऽन्ते लौ........॥
० ० ० ० ० ० ० ० । ० ० ० ० ० । ० ० ० । । ।

लक्ष्मणः

गङ्गातरङ्गिणी—मेलरागः (गाङ्गेयभूषणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि स .
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स .

मञ्ज

गङ्गारामः

सङ्गीतरत्नाकरस्य हिन्दीभाषायां व्याख्याता।
रेवादेशराजस्य विश्वनाथस्य आस्थानकविः।

गङ्गावतरणम्—करणम्

अञ्चितं पादमत्यर्थमुत्क्षिप्योर्ध्वतलं ततः।
तस्योपरि करौ कार्यौ त्रिपताकावधस्तलौ॥
शिरश्च क्रमशो यत्र पादार्थमवरोपयेत्।
गङ्गावतरणं विष्णोः पादाद्गङ्गावतारणे॥

ज्यायनः

उद्वाहितं शिरः कार्यं गङ्गावतरणं तदा।
विष्णुपादादिगङ्गावतारे तद्विनियुज्यते ॥
अत्रान्ये चरणाक्षेपविक्षेपानुविधायिनौ।
त्रिपताको करौ प्राहुर्मस्तकं चापि तादृशम् ॥ वेमः

गजः

निषादो गजपर्यायशब्दरुच्यते।

—देशीतालः

गजतालोऽब्धिलो मतः । । । ।

चतुर्भिर्लघुभिर्गजः । । । । मदनः

—हस्तः

मध्यमानामिके कुर्यात्कुञ्चिते स गजाह्वयः।
गजे नाटयविशेषेषु हस्तोऽयं विनियुज्यते ॥ गौरीमतम्

गजक्रीडितम्—करणम्

कर्णान्तोपरि हस्तस्य त्रिपताको यदाञ्चितः।
डोला पादा च चारी स्यादेवमङ्गान्तरे तदा।
गजक्रीडितमाख्यातं गजो येनाभिनीयते ॥ ज्यायनः

गजक्रान्तः—तानः

प – लोपः – षाडवः।

ग रि स नि ध म. कुम्भः

गजच्छायः—तानः

मध्यमग्रामे रिधहीनौडुवः।

प म ग स नि. कुम्भः

गजदन्तः—हस्तः

सर्पशीर्षौ करौ मध्यं स्कन्धकूर्परयोर्मिथः।
दधाते चेत्तदा प्रोक्तो गजदन्ताभिधः करः ॥ अशोकः

पार्श्वभागे च संलग्नौ समाकुञ्चितकूर्परौ।
सर्पशीर्षकरौ यत्र सभवेद्गजदन्तकः ॥ सोमेश्वरः

अथवा यत्र चान्योन्यस्कन्धकूर्परमध्यमम्।
दधाते सर्पशिरसौ गजदन्तो भवेदसौ ॥ वेदः

स्कन्धस्थौ सर्पशीर्षा चेदितरेतरसम्मुखौ।
भारस्योद्वहने स्तम्भग्रहणे च गतागते।
अधः शैलशिलोत्पाटे करः कार्यो विचक्षणैः ॥ अशोकः

प्रथमं निषधं तं च करबद्धो समेतयोः।
विवाहस्थाननयने तथा शैलशिलादिनः।
वृक्षादीनां चालने च कर्तव्यस्स्याद्गतागतः ॥ कुम्भः

कटीक्षेत्रगतौ कुञ्चत्कूर्परौ सर्पशीर्षकौ।
गजदन्त इति प्राह विप्रदासो विदां वरः।
प्रथमं निषधं केचिद्गजदन्तं प्रचक्षते ॥ विप्रदासः

यानावतरणे स्त्रीणां शिशूनां ग्रहणे तथा।
शिलोत्पाटे च कर्तव्यः करोऽयं गजदन्तकः ॥ सोमेश्वरः

स्कन्धकूर्परयोर्मध्यमन्योन्यस्य यदा करौ।
दधाते सर्पशिरसौ गजदन्तस्तदोदितः ॥
आकुञ्चत्कूर्परौ स्कन्धदेशस्थौ सर्पशीर्षकौ।
अन्योन्याभिमुखौ लक्ष्म गजदन्ते जगुः परे ॥
एष शैलशीलोत्पाटे गतागतयुतः करः।
विवाहस्थाननयने स्याद्वधूवरयोरयम्।
स्तम्भग्रहेऽतिभारे च श्रीसोढलसुतोदितः ॥ शार्ङ्गः

गजरः—वाद्यप्रबन्धः

कृत्वैकवारमुद्ग्राहं नातिदीर्घो न चाल्पकः।
वादकोद्घोषगम्भीरध्वनिमुच्चतरं दधत् ॥
त्रिः खण्डोऽभ्यस्यते कूटैर्बद्धो वर्णसरेण वा।
मुहुर्विधायोपशमं छण्डणो यत्र रज्यते ॥
गजरो सावुद्दवणं स्यादस्यादौ पुनः पुनः।
एकतालयामुद्दवणं तस्यां निस्सारुकेऽथवा ॥
भवेदुपशमोऽन्यत्र नास्य तालो नियम्यते।
गजरावयवाः सर्वे वाद्यन्ते ते निरन्तराः ॥ शार्ङ्गः

शुद्धकूटादिभिर्बद्धः सुकुमाराक्षरान्वितः।
अल्पकोमलता वाद्यो भवेन्मुहुस्ततः परम् ॥
कूटादिबद्धः खण्डः स्याच्छण्डणो यत्र रज्यते।
गजराख्यो भवेदन्ये प्राहुरालपचालिकाम् ॥ श्रीकण्ठः

उद्ग्राहं सकृदुक्त्वाऽथ नात्यल्पं नातिविस्तृतम्।
वादकारब्धगम्भीरोद्घोषसंवादितध्वनिम् ॥
कूटैः पाटैश्च सम्बन्धबद्धवर्णसरेण वा।
खण्डमेकं त्रिरभ्यस्येत्ततश्चोपशमं मुहुः ॥
विधाय च्छण्डणो यत्र रज्यते गजरस्त्वसौ।
तदूर्ध्वमुद्दवणं कार्यमस्य चादौ पुनः पुनः ॥

एतद्ध्वेदेकताल्यां ताले निस्सारुकेऽथवा ।
नैव तालस्य नियमो भवेदुपशमे पुनः ।
निरन्तराणि वाद्यन्ते खण्डानि गजरस्य तु ॥

वेमः

उदाहरणं रत्नाकरे द्रष्टव्यम् ।

गजलील:—देशीताल:

गजलीले विरामान्तं लचतुष्टयमीरितम् ।
। । । ऽ

वेमः

—नृत्तबन्ध:

यत्र प्राच्यं पङ्क्तियुग्मं पश्चिमं च परस्परम् ।
चतुष्कवृत्या संप्राप्य मध्यकोणे विनिष्पतेत् ।
स बन्धो गजलीलाख्यः कथितो वेमभूभुजा ॥

वेमः

गजलीलम्—वाद्यम्

बहुधा मूर्छना हस्ताः स्फुरिताः कर्तरी ततः ।
खसितो यत्र तत्प्राहुर्गजलीलं कलाविदः ॥

शार्ङ्गः

—वीणावादनप्राण:

कर्तर्या श्वसितेनापि मूर्छितः स्फुरितैः करैः ।
विरच्यते तु यद्वाद्यं गजलीलं तदीरितम् ॥

पार्श्वदेवः

भूरिभिर्मूर्छना युक्तं कर्तरी स्फुरिताकुलम् ।
खसितश्चैव तद्वाद्यं गजलीलमुदाहृतम् ॥

कुम्भः

गजलीला—गतिः

गतिर्मन्दविलासेन मत्तकुञ्जरवद्भवेत् ।
नटस्य नटतस्सैव गजलीला तदा मता ॥

देवेन्द्रः

पार्श्वयोस्तु पताकाभ्यां कराभ्यां विजयं ततः ।
समपादाहतिर्मन्दं गजलीलेति विश्रुता ॥

नाट्यदर्पणे

—प्रबन्ध:

गजलीलाख्यतालेन गजलीला निगद्यते ।
छन्दोहीनेतरलक्ष्म हयलीलागतं मतम् ॥

श्रीकण्ठः

गजवक्त्रः—देशीताल:

गजवक्त्रस्तु चत्वारो लघवो निर्ध्वनिः स्मृतः ।
। । । ऽ

लक्ष्मणः

गजवर्धनं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स .
(अव) स ध प म ग रि स .

मज

गजविलसितम्—षोडशाक्षरवृत्तम्

ऋषभगजविलसितमेवेदम् ।

गजसारि:—(धेनुकामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध स .
(अव) स प म ग रि स .

मज

गजासुर:—देशीताल:

एकद्वित्रिचतुः पञ्चषड्द्रुतान्तर्लघुर्यदि ।
भवेद्गजासुरो नाम तालोऽयं परिभाषितः ॥

० । ० ० । ० ० ० । ० ० ० ० । ० ० ० ० ० । ० ० ० ० ० ० ॥

लक्ष्मणः

गजेन्द्रगति:—देशीताल:

लचतुष्कं विरामान्तं गजेन्द्रो गजगामिनि ।
। । । ऽ

सोमराजः

गणनायक:—देशीताल:

नगौ दौलो बिन्दुयुग्मं प्लुतश्च गणनायके ।
११ मात्राः

तालप्रस्तारः

गण्ड:—देशीताल:

लदौ लगौ गण्डताले ।
७ मात्राः

तालप्रस्तारः

—वीथ्यङ्गम्

ननु च बहुवक्ष्यमाणस्याशुभार्थो बहुवचनाक्षेपकृतं गण्डमित्यनेनोच्यते । तच्च पताकास्थानकस्यापि आगामिवस्तु सूचनात्मकत्वात्ततोऽस्य को भेदः । उच्यते – पताकास्थानकेन धर्मादेर्नाटकशरीरभूतस्य साध्यस्य वस्तुनः साधनभूतानां उपक्षेपः क्रियते । अत एव तद्विघ्नभूतानामिति विशेषः । अत एव गण्ड इव गण्डः । यथा हि गण्डः प्रथममुद्भिद्यमानः व्यापको गण्डो ज्ञेयः । तदिह बहुवचनसंबन्धानां अन्ते यत्पदं चासंबन्धं संबन्धमिवाभाति । तद्गण्डं नाम वीथ्यां स्यात् ।

भोजः

अन्यदन्यच्च वदतोर्द्वयोर्वाक्यसमागमे ।
जायतेऽनिष्टमिष्टं वा स गण्ड इति कीर्तितः ॥

यथा राघवाभ्युदये – किन्ते स्यादिति चिन्तया इति रामेणोक्ते सीता विरहस्तवेत्याह। रामस्तु शान्तमित्याह।

सागरः

अन्याभिप्रायेणाकस्माप्रत्युक्तं प्रतिवचनतयाऽनुच्चारितमपि प्रतिवचनरूपतया प्रक्रान्तेन यत्संबन्धं वचनं तत् दुष्टार्थगर्भत्वाद् दुष्टशोणितगर्भगण्ड इव गण्डः। यथा – बालिकावञ्चितके – कः कंसमास्कन्दति इति कंसेनोक्ते नेपथ्ये योऽन्यतः। प्रसूतो अन्येन च वर्धितो मधुप्रभवः। कृष्णस्य परपुष्टो मारयति न कोऽपि धारयति। इति रङ्गमध्यप्रविष्टपात्रपठितेन वचसा अनिष्टार्थसूचकं संयुज्यमानं गण्डः।

रामचन्द्रः

संरंभसंभ्रमयुतं विवादयुक्तं तथापवादकृतम्।
बहुवचनाक्षेपकृतं गण्डं प्रवदन्ति तत्त्वज्ञाः॥

भरतः

संरंभणाकृतिविशेषेण यः संभ्रम आवेगः तद्युक्तं यद्विरुद्धवस्तु वदनेन कृतं पूर्वोक्तवस्त्वपवदनमेव तद्वचनं दुष्टार्थगर्भत्वाद्गण्ड इव गण्डः। ईषदसमाप्तं वचनं बहुवचनं तत्कृतेनाक्षेपेण कृतं स्वयं प्रतिवचनतां पूर्ववचमस्य गतमित्यर्थः। तथा च कोहलः - वचसां संबद्धानामन्ते यस्यात्पदं स्वसंबन्धः। संबद्धमिवाभाति हि तद्गण्डो नाम वीथ्यङ्गम्। अनेनेषदसमाप्तिरेव दर्शिता। यथा – वेण्यां दुर्योधनेन भानुमतीं प्रति करभोरुममोघयुग्ममित्युक्ते, कञ्चुकी भग्नमीनत्याह। तत्रोरुयुग्ममिति पूर्वविश्रान्तमपि भग्नमित्यत्रसंबन्धयोग्यं जातम्।

अभिनवः

उक्तमन्यार्थमन्येन वचोऽन्यार्थं प्रकल्पयेत्।
अन्यथेति हि गण्डोऽयं बहुधा परिकीर्तितः॥

यथा –

जातोन्यत्र च योऽन्यत्र वर्धितो मधुसंभवः।
परपुष्टस्सकृष्णो यं मारयत्यनिवारितः।
इत्युत्कण्ठितया प्रोक्तं कं सेनागतमन्यथा॥

द्व्यर्थगण्डशब्दोऽप्यत्र द्रष्टव्यः। सागरः

गण्डभेरुण्डः—देशीतालः

गण्डभेरुण्डतालोयं गजाभ्यामुपरिस्थलः।
ऽ । ऽ । । लक्ष्मणः

—हस्तः

कपित्थहस्तयोर्मेलात्स्वस्तिकेनैव संभवेत्।
गण्डभेरुण्डनामायं नारसिंहोऽधिदेवता।
गण्डभेरुण्डसंज्ञाके विनियोगस्तु तत्र च॥

गौरीमतम्

गणेशः

सङ्गीतकल्पद्रुमकारः।

गण्डसूचि—करणम्

पादसूचीकरः क्षेत्रे वक्षस्थः खटकामुखः।
कपोलान्ते करोऽन्यः स्यादपद्मातपाश्चितः॥
यत्र पार्श्वे नतं तज्ज्ञैर्गण्डसूचि तदिष्यते।
विनियोगोऽस्य मन्तव्यः कर्णगण्डस्य मण्डने॥
सूचीपादं परे प्राहुः कपोलप्रान्तगामिनम्।
नृत्तहस्तोदितं सूचीमुखमन्ये प्रचक्षते॥
तमसंयुतहस्तोक्तं अपरे त्वनुमन्यते।
त्रिपताकाभिधं हस्तं भट्टतण्डुरभाषत॥

ज्यायनः

गतागतम्—स्थानकम्

गन्तुं चरणमुत्क्षिप्य मध्ये गीतादिहेतुना।
हस्ताद्यभिनये यस्मिन् नर्तकी प्रवितन्वती॥
गतिस्थितिनिरुद्धाय तिष्ठेत स्याद्गतागतम्।
संभ्रमप्रभृतावस्य विनियोगः प्रकीर्तितः॥

ज्यायनः

तत्रैकं पादमुद्धृत्य गतिके गमनोन्मुखे।
उदास्ते स्थानकं तत्तु गतागतमुदाहृतम्॥
न ययौ च न तस्थौ चेत्यादिवागर्थदर्शने।
संभ्रमादौ च तस्यास्य प्रयोगः परिकीर्तितः॥

वेमः

गतिचरः—देशीतालः

ताले गतिचरे प्रोक्तौ खण्डमिश्रौ लघू क्रमात्।
ऽ । । ऽ । ।

लक्ष्मणः

गतिमण्डलः—अङ्गहारः

मण्डलस्वस्तिकनिवेशोन्मत्तोद्धट्टितमत्तल्ल्याक्षिप्तोरोमण्डलकटिछिन्नानामष्टानां करणानां क्रमात्प्रयोगे गतिमण्डलाङ्गहारः

शार्ङ्गः

गतिस्थम्—देशीलास्याङ्गम्

मार्गदेशीगतं यद्वा समग्रं लक्षणान्वितम्।
वाद्यतालयुतं नृत्तं गतिस्थं प्रणिगद्यते॥

ज्यायनः

गदा—देशीतालः

गौलतश्च गदाभिधे। ऽ ऽ ऽ।

मदनः

गद्यम्—प्रबन्धः

तद्गद्यं यदपद्यं स्यात्सुश्लिष्टपदबन्धनम् ।
षोढा निरूप्यते तच्च वृत्तगन्ध्यथ चूर्णकम् ॥
तथैवोत्कलिकाखण्डं ललितं चित्रमित्यपि ।
पद्यगन्धानुसारंस्याद्यद्गद्यं वृत्तगन्धि तत् ॥
पदैर्व्यस्तैस्समस्तैश्च यद्गन्धश्चूर्णकं हि तत् ।
शब्दाडम्बरयुक्तं च तत्स्यादुत्कलिकाभिधम् ॥
यदा विभङ्गसंयुक्तं तद्गद्यं चण्डमुच्यते ।
यत्पञ्चषैः पदैर्बद्धं समस्तैर्ललितं हि तत् ॥
चित्रादिबहुभङ्गीभिः गद्यं चित्रं निगद्यते ।
एतेषां गानसमये भवेत्तालो यथोचितः ॥
द्रष्टव्या गानवैचित्री स्वराणामपि नैपुणी ।
आभोगसमये गातुर्नाम नेतुश्च गीयते ॥

हरिपालः

इदं गद्यमधिकृत्य विशेषांशाः जगदेकमल्लरघुनाथभूपवेङ्कटमखिप्रभृतिभिर्विस्तरेणोक्ताः । ते तत्रैव द्रष्टव्याः ।

गनाम्बरी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म रि स .

मञ्ज

गन्धतरङ्गिणी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध नि प म रि स .

मञ्ज

गन्धमादनः—देशीतालः

प्लुतौ सदौ दलगपाः ताले स्युर्गन्धमादने ।

तालप्रस्तारः

—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स .

मञ्ज

गन्धर्वः—मेलरागः (रघुप्रियामेलजन्यः)

(आ) प ध नि स रि ग रि स नि प प .
(अव) म प ध नि स नि प प .

मञ्ज

गन्धर्वः—देशीतालः

गन्धर्वो मरभासुरः ।
ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ।

लक्ष्मणः

गन्धर्वशीला—स्त्री.

क्रीडापराचारुनेत्रा नखदन्तैस्सुपुष्पितैः ।
स्वङ्गी च स्थिरभाषी च मन्दापत्या रतिप्रिया ॥
नृत्ते गीते च नाट्ये च रता हृष्टा मृजावती ।
गन्धर्वशीला विज्ञेया स्निग्धत्वक्केशलोचना ॥

भरतः

गन्धर्वानुमतः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः ।
ष नि स रि ग .

नान्यः

गन्धर्वामोदः—रागः

गान्धारन्यासो मध्यापन्यासः षड्जकन्यासः ।
धैवतनिषादरहितः करुणे वैवस्वताधिपतिः ॥
आलापमूर्छना युक्तः तुम्बुरुप्रियतानवान् ।
गन्धर्वामोदनो नाम रागः प्रोक्तो मनीषिभिः ॥

नान्यः

गान्धारांशष्षड्जन्यासस्त्यक्तनैषादधैवतः ।
मध्यापन्याससंयुक्तो गन्धर्वामोदनस्स्मृतः ॥

बृहत्कल्पतानः

गन्धविक्षेपः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध प ग रि स .

मञ्ज

गमकः

श्रोतुश्चित्तस्य सुखदो गमकः स्वरकम्पनम् ।
गमकः स्थायवर्णाद्याः नानालङ्कृत्यलंकृताः ॥

कुम्भः

गमनक्रिया—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स .
(अव) स नि प म ग स .

मञ्ज

गमनतरङ्गिणी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग रि म नि ध नि प ध नि स .
(अव) स नि ध प ग रि स .

मञ्ज

गमननिर्मला—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म रि स .

मञ्ज

गमनभास्करः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध प नि स .
(अव) स ध प म ग स .
मञ्ज

गमनललिता—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि स ग म प ध नि ध स .
(अव) स ध म ग रि स .
मञ्ज

गमनश्रमः—मेलकर्ता रागः
स रि ग ० ० ० म प ध ० ० नि ० स .
मञ्ज

गम्भीरम्—वीणावादने गुणः
गम्भीरं जलदध्वानानुसाराद्भदितं बुधैः ।
कुम्भः

गम्भीरनाटः—मेलरागः (चलनाटमेलजन्यः)
(आ) स ग प नि स .
(अव) स नि प म ग स .
मञ्ज

गम्भीरमण्ठः—तालः
गुरुः प्लुतो भवेद्यत्र गम्भीरो मण्ठकस्त्वयम् ।
ऽ ऽ́
वेदः

गम्भीरमण्ठकः—देशीतालः
गुरुः प्लुतो भवेद्यत्र गम्भीरो मण्ठको भवेत् ।
ऽ ऽ́
दामोदरः

गम्भीरवसन्तः—मेलरागः (रिनुमत्रोडीमेलजन्यः)
(आ) स म ग म रि ग म प नि ध नि प ध नि स .
(अव) स ध प म रि स .
मञ्ज

गम्भीरा -श्रुतिः
मन्द्रपञ्चमतृतीया श्रुतिः ।
मण्डली

—दृष्टिः
अव्यक्तविकृतिर्दृष्टिः गम्भीरेति प्रकीर्तिता ।
शारदातनयः

गरलारी(रिः)—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि ध प ग रि स .
मञ्ज

गरिगद्यम्—मेलरागः (षण्मुखप्रियामेलजन्यः)
(आ) नि स ग म प ध नि .
(अव) ध प म ग रि स नि .
मञ्ज

गरुडध्वनिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध प ग रि स .
मञ्ज

गरुडपक्षकौ—नृत्तहस्तौ
पताकौ त्रिपताकौ वा तिर्यगूर्ध्वकृतौ करौ ।
प्रागग्रौ च कटीक्षेत्रे स्थितौ न्यक्कृतकूर्परौ ।
हस्तौ गरुडपक्षौ तौ गरुडेशगणोदितौ ।।
कुम्भः

तिर्यक्प्रसारितौ हस्तौ त्रिपताकावधोमुखौ ।
तार्क्ष्यपक्षौ समाख्यातौ किञ्चित्कुञ्चितकूर्परौ ।।
सोमेश्वरः

गरुडप्लुतम्—करणम्
वृश्चिकं चरणौ हस्तौ लताख्यौ रेचितः पुरः ।
वक्षस्समुन्नतं यत्र तदुक्तं गरुडप्लुतम् ।।
आहुरन्वर्थमेवास्य विनियोगं विचक्षणाः ।
पताकौ मणिबन्धान्ते मुहुरञ्चितकुञ्चितौ ।
अत्र रक्षानुकूल्येन कथितौ भट्टतण्डुना ।।
ज्यायनः

गरुडभ्रमरी
तिर्यक्प्रसार्यैकपादं पश्चाज्जानु भुवि क्षिपेत् ।
सम्यक् प्रसार्य बाहू द्वौ भ्रामयेद्गारुडी भवेत् ।।
नाट्यदर्पणे

गरुडवर्धनी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म नि ध म प ध नि स .
(अव) स ध प म रि स .
मञ्ज

गरुडहस्तः
तिर्यक् तलस्थितावर्धचन्द्रादङ्गुष्ठयोगतः ।
गरुडो गरुडार्थे च युज्यते भरतादिभिः ।।

प्रकारान्तरे ।
पुरोभागे तूर्ध्वभागे हंसास्यौ संयुतौ यदि ।
पार्श्वभागे कुञ्चितौ तु कूर्परौ गरुडार्थकः ।
पार्श्वभागे स्थितौ हस्तौ गरुडार्थे नियुज्यते ।।
विनायकः

गर्गेश्वरी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स रि प ध नि स .
(अव) स नि ध म ध म प ग रि स .

मल्ल

गर्भः—सन्धिः

उद्भेदः कार्यबीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव वा ।
पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भ इति संज्ञितः ॥

भरतः

यत्र क्रियाफलस्योद्भेदे लाभनाशान्वेषणादयो जायन्ते स गर्भः ।

भोजः

गर्भलीला—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)
(आ) स म ग म प नि ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग म ग रि स .

मल्ल

गर्भशार्दूलः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म नि स .
(अव) स नि प ध प म ग रि स .

मल्ल

गर्वः—व्यभिचारिभावः

ऐश्वर्यकुलरूपयौवनविद्याबलधनलाभादयो विभावाः ।
असूयावज्ञाधर्षणानुत्तरदानासंभाषणाङ्गावलोकनविभ्रमापहसनवाक्पारुष्यगुरुव्यतिक्रमणाधिक्षेपवचनविच्छेदादयोऽनुभावाः ।

भरतः

—चित्राभिनयः

ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्याबलैरपि ।
इष्टलाभादिनान्येषामवज्ञा गर्व ईरितः ॥
अलपल्लवः पुरोभागे चलितो रूपदर्शने ।
किञ्चित्सूची श्मश्रुभागे चला यौवनदर्शने ॥
अधोमुखौ पताकौ द्वौ चलितौ भाग्यदर्शने ।
वामदक्षिणपार्श्वे तु शिखरश्चलितो यदि ॥
सत्कुलार्थं दर्शयन्ति तत्तद्भावानुसारतः ।
तिर्यग्बध्वा च चतुरं तस्मिन् हंसास्यचालनम् ॥
मुखस्थाने तु हंसास्यः विद्याभावनिरूपणे ।
पार्श्वोभयोर्मुष्टिहस्तौ चलितौ बलदर्शने ॥

विनायकः

गर्वः

सैव स्वविषया दूरीकुर्वाणा गुणिनः परान् ।
श्लाघाभिमानैर्नैर्लज्ज्यभावनी गर्व उच्यते ॥
सा – बहुमतिः ।

गर्वः—नाट्यालङ्कारः

वैशारद्यवचनम् ।

यथा – योऽयं शस्त्रं बिभर्तीति अश्वत्थाम्नो वचनम् ।

सागरः

गर्वभङ्गः—देशीतालः

ताले स्याद्गर्वभङ्गाख्ये विरामान्तं द्रुतत्रयम् ० ० ०̆

लक्ष्मणः

गर्हणम्—लक्षणम्

यत्र सङ्कीर्तयन्दोषं गुणमर्थेन दर्शयेत् ।
गुणातिपाताद्दोषान्वा गर्हणं नाम तद्भवेत् ॥

भरतः

गुणातिपाते दोषो यथा – नृपाः प्रभुत्वादित्यादि वीणावासवदत्ते विष्णुत्रातवाक्यम् । दोषा यत्र गुणीभवन्ति – पूर्वाह्णेत्यादि लामकायनवचने तापसवत्सरजे ।

गलबन्धम्—हस्तः

पश्चात्कण्ठं समाश्लिष्य पाणिभ्यां द्विगुणाकृतिः ।
गलबन्धमिति प्रोक्तं बाह्यसन्धिरधोमुखम् ॥

उमा

गवामयनः—तानः

मध्यमग्रामे षड्जहीनषाडवः ।

ध प म ग रि नि .

कुम्भः

गवाम्बोधिः—मेलकर्ता रागः

स रि ग म प ध नि .

मल्ल

गह्वरा—श्रुतिः

षड्जस्य चतुर्थी श्रुतिः ।

पल्कुरिकिसोमः

गाङ्गेयभूषणी—मेलकर्ता

स ० ० रि ग म ० प ध ० ० नि स .

मल्ल

गाढबन्धः—हस्तपाटः

वामो दक्षिणवक्त्रश्चेद्दक्षिणो वाममण्डले ।
यथा तूर्यस्य गतिना गाढबन्धः प्रकीर्तितः ॥

सोमेश्वरः

नागबन्ध इत्यपि नामास्य वदन्ति ।

गातृगुणाः

शारीरं च ध्वनिर्मेधा प्रौढिर्गमककौशलम् ।
तालज्ञता निर्भयता गातुः सप्त महागुणाः ॥

सोमेश्वरः

गात्रवर्णः—वर्णालङ्कारः

गात्रवर्णे स्वराणां स्यात् त्रिचतुः कीर्तनं क्रमात् ।
भेदद्वयमिदं केचिन्नैष्कर्ष्यं जगदुर्बुधाः ॥

जगद्धरः

भेदद्वयमिमि स्वराणां त्रिः चतुरभ्यासः । नैष्कर्ष्यमिति निष्कर्षालङ्कारभावः ।

गात्रवर्तना

अलपल्लवहस्तोऽन्तर्गात्रं व्यावर्तितो यदि ।
पराङ्मुखोपविद्धस्त्यात्तदोक्ता गात्रवर्तना ॥

अशोकः

गाथः—मात्रावृत्तम्

र, स, ग, ग. — विरहाङ्कः

गाथा

गाथायां तु कलाः प्रोक्ता नियताश्चतुरक्षरैः ।
संख्या कला मात्रा चाष्टाविंशत्यभ्यधिकं शतम् ॥
मात्रावृत्तैस्तथा स्तोभाक्षरैस्तासां तु पूरणम् ।
अत्रैककानि वर्णाश्चाऽलङ्कारा गीतयस्तथा ॥
सामाङ्गान्यप्यनेकानि कर्तव्यानि विचक्षणैः ।
भवेद्विवधसञ्ज्ञानां गीताङ्गानामिहाल्पतः ॥

वेमः

अत्र विवधैककशब्दौ विदारीशेपवाचकौ । सामाङ्गानीति । प्रस्तारादयः सप्त ।

—प्रबन्धः

अथो गाथापुराणादिकाव्यसंबन्धिनी कथा ।
सा च पञ्चपदी वापि षट्पदी त्रिपदी भवेत् ॥
आर्यो पदत्रिमात्रा स्याद्भाषा प्राकृतसंज्ञिता ।
तालो रागश्च यः कश्चित् गाथेति परिकीर्तिता ॥

हरिपालः

आदौ द्वादश मात्रास्युर्दशाष्टौ च ततः परम् ।
ततश्च द्वे दशार्यायाः तुर्ये पञ्चदशाधिकः ॥
आर्या लक्षणसंयुक्ता गाथा प्राकृतभाषया ।
गीयते पूर्ववद्रम्या छन्दोलक्षणवेदिभिः ॥

सोमेश्वरः

गाथः—प्राकृतगाथा

अष्टमषोडशौ गौ चतुर्दशो लः षष्ठो जो वा नलौ वा शिष्टाश्चतुर्मात्रिकाः । त्रिंशदक्षरमारभ्य पञ्चपञ्चाशत्पर्यन्ता ।

विरहाङ्कः

गानक्रमः

नारदमतङ्गादीनां काले यः क्रमोऽवलम्बितः स ग्रन्थेषु न वर्णितस्स्यात् केवलमालापकरणरूपकशब्दैः स्वराणां सन्निवेशोऽस्ति। कुडुमियामलै शिलालिखिते शुद्धरागाणां सप्तानामप्यालापस्थाय्यारोहणावरोहणापन्यासन्यासक्रमाणां सरिगाद्यक्षरैः स्वरक्रमो लिखितः, नास्मिन् गीतं वा प्रबन्धो वाङ्गत्वेन दृश्यते। आधुनिकैस्तु कश्चिद्रागक्रमोऽनुसृतः। सोऽधुनातनैः केनचिद्भेदेनावलम्ब्यते । स क्रमस्तु कर्णाटक्रम इत्युच्यते । भारतोत्तरदेशे यथेष्टं गीयन्ते रागाः । यवनानां मतस्यापि साङ्कर्यं भारतीयगानक्रमे सङ्क्रान्तमिति कैश्चिदूह्यते। औत्तरीयगानस्य बीजभूतं प्रतिरागस्य देवताध्यानम् । तस्माद्रसश्च भावश्च ग्राह्यः। वर्ज्यस्वरविषयः, आलापक्रमः, रागस्य वृद्धिकरणे मूर्छनातानानां नियमश्च गायकस्येच्छामात्रमिति लक्षणग्रन्थैरनुमीयते ।

कर्णाटकक्रमस्त्वधो लिख्यते— गानक्रम एवालापक्रम इति वेङ्कटमख्याह । आधुनिकैर्गानस्य प्रारम्भ एव रागस्वरूपं वेदयितुं यः स्वरक्रम आलम्बितस्स आलाप इत्युच्यते । गानाङ्गानि—

(१) आक्षिप्तिका । आयित्तमिति देशभाषासूच्यते। रागः प्रथममाक्षिप्यते साऽऽक्षिप्तिका।

पीतत्वेन यथाक्षिप्तं स्वनिर्वाहाय भोजनम् ।
रागेणापि तथाक्षिप्तेत्यादावाक्षिप्तिका मता ॥

(२) द्वितीयाङ्गम्— रागवर्धनी । तत् भाषायां 'एडुपु' इत्युच्यते । करणमिति प्राचीनग्रन्थेषूक्तम् । प्रबन्धावयवेषु उद्ग्राहस्थानं भजते स एव रागवर्धनीशब्देन उच्येतेति स्यात्। एडुपुः, ग्रहः, उद्ग्राहः, एते पर्यायवाचका इति भाति। रागवर्धन्यनन्तरं विदारी भवति। विदारी विश्रमस्थानम् । विराम इति यावत्। भरतेन अपन्यास इत्युक्तम्। रागवर्धनी विदारी च द्वे अङ्गे यथेष्टं द्विस्त्रिश्चतुः पञ्चकृत्वो वा अभ्यस्येते । यथा— द्वितीया रागवर्धनी विदारी च। तृतीया रागवर्धनी विदारी च । विदारी मुक्तायीति भाषयोच्यते । ततः स्थायीत्यङ्गं सङ्गच्छेते । स्थायिशब्दः स्वरतानानां प्रथमाक्षरवाचकः । कस्माच्चित्स्वरात्कस्यचित्स्वरस्यावधिमारुह्य पुनः कस्यचित्स्वरपर्यन्तमवरोहणमेकं तानं भवति । ततः तदधस्तनस्वरात्पूर्वस्वराधस्तनस्वरपर्यन्तं कस्मिंश्चित्स्वरे अधः क्रमेण न्यस्यते चेदवरोहणं

भवति । कूटतानलक्षणमन्यत्रोक्तम् । एवं स्थायिस्वराद्बहूनां तानानां तननं विस्तारणं वर्तनीत्युक्तम् । भाषायां मकरिणीत्युच्यते । अन्त्ये कस्मिंश्चिन्नियतस्वरे न्यासः (रागस्य वर्जनम्) क्रियते सः न्यास इत्युक्तं भरतेन । भाषायां तु मुक्तायीति ।

चतुर्दण्डीग्रन्थगानसरणौ अयमालाप इत्युच्यते । स्थायिस्वरभेदेन बहूनां तानानां सञ्चारणं ठायमित्युच्यते । अयं पूर्वः क्रमः । अनन्तरं गीतिर्वा गीतं वा गीयते । ततः परं प्रबन्धो गीयते । तस्मिंस्तु प्रबन्धावयवानां त्रीणि चत्वारि पञ्च षड्वा अङ्गानि विस्तार्यन्ते । प्रबन्धसमाप्तौ आभोग इत्यङ्गे कविनाम प्रभोर्नाम चोक्त्वा प्रशस्यते । एवमालापठायगीतप्रबन्धानां चतुर्णामङ्गानां समवायेन गानक्रमः कर्णाटकसङ्गीते सम्प्रदायत्वेनाङ्गीकृतः ।

अग्रे रघुनाथेन दत्ते रागाणां लक्षणे एकस्य लक्षणं, चतुर्दण्डीलक्ष्यग्रन्थाद्भैरवरागस्य लक्षणं, तुलजभूपेन निरुक्तं श्रीरागलक्षणं चोदाहरणदिशा प्रदर्शयामः । अवशिष्टं तत्तद्ग्रन्थेषु द्रष्टव्यम् ।

गानमूर्तिः—मेलकर्ता रागः

स रि ग ० ० म ० प ध ० ० नि स.

मञ्ज

गानललिता—मेलरागः (गानमूर्तिमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि – स.

(अव) स नि ध प म ग रि – स.

मञ्ज

गानाङ्गी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध नि स.

(अव) स ध नि ध म प म ग रि स.

मञ्ज

गान्धर्वम्

गान्धर्वं तत्र विज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम् ।
पुरा प्रणष्टां देवेभ्यो वाचं गोरूपधारिणीम् ।
अधारयदिति प्रोक्तं गान्धर्वमिह सूरिभिः ॥

कुम्भः

पदस्थः स्वरसङ्घातस्तालेन सुमितस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्वमभिधीयते ॥

दत्तिलः

अवधानमिति । सम्यक् बुद्ध्यादियोजनम् ।

यत्तु तन्त्रीगतं प्रोक्तं नानातोद्यसमाश्रयम् ।
गान्धर्वमिति तद्ज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम् ॥
अत्यर्थमिष्टं देवानां तेषां प्रीतिकरं पुनः ।
गन्धर्वाणां च वै यस्मात्तस्माद्गान्धर्वमुच्यते ।
अस्य योनिर्भवेद्गानं वीणा वंशस्तथैव च ॥

भरतः

गानमिति । केवलं खण्डश्च गानम् । भरतमते ध्रुवागानमेव ।

गान्धर्वं तत्र विज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम् ।
पुरः प्रणष्टान्देवेभ्यो वाचं गोरूपधारिणीम् ।
अधारयदिति प्रोक्तं गान्धर्वं पूर्वसूरिभिः ॥
अत्यर्थमिष्टं देवानामत एव प्रकीर्तितम् ।
वंशवीणाशरीरेभ्यः प्रभवस्तस्य सम्मतः ॥

कुम्भः

—करणम्

यत्रैकपार्श्वं स्थानं स्यात्पताकाख्यौ करौ तदा ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य पादाभ्यामङ्गुलीपृष्ठदर्शनम् ।
उपरि भ्रमितौ हस्तौ क्रमाद्गान्धर्वमीरितम् ॥

हरिपालः

गान्धर्वः—गायकः

गान्धर्वो मार्गदेशीवित् स्वरादेर्मार्गकोविदः ।

कुम्भः

गान्धर्ववेदसंग्रहः—गान्धर्वशास्त्रसङ्क्षेपः

दत्तिलकृतः । अत्र पञ्चाशदुत्तरशतद्वयश्लोकाः वर्तन्ते ।
अत्र भरतो गुरव इत्युक्तः । विशाखिलकोहलनारदाः स्मृताः ।

गान्धर्वस्य त्रैविध्यम्

गान्धर्वं त्रिविधं विद्यात्स्वरतालपदात्मकम् ।
स्वराश्च श्रुतयो ग्रामौ मूर्छनास्तानसंयुताः ॥
शुष्कसाधारणं वर्णा अलङ्कारास्सधातवः ।
आवापस्त्वथ निष्क्रामो विक्षेपश्च प्रवेशनम् ।
शम्या तालः परीवर्तः सन्निपातस्सवस्तुकः ॥
माला विदार्यङ्गुलयो गीतिः प्रकरणं यतिः ।
गीतयोऽवयवा मार्गाः पातमागास्सपाणयः ।
इत्येकविंशको ज्ञेयो विधिस्तालगतो बुधैः ॥

पदगतस्तु –

व्यञ्जनानि स्वरा वर्णाः सन्धयोऽथ विभक्तयः ।
नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धिताः कृतः ॥
वृत्तानि जातयश्चैव भवेत्पदगतो विधिः ।
गान्धर्वसङ्ग्रहो ह्येष विस्तरं च निबोधत ॥

भरतः

गान्धर्वी—वीणा

गन्धर्ववीणेति नामान्तरम् । नकुलादीनां लक्षणे द्रष्टव्यम् ।

गान्धर्वोत्पत्तिः

गान्धर्वं नारदादिभ्यः प्रोक्तमादौ स्वयम्भुवा ।
विधिवन्नारदेनाथ पृथिव्यामवधारितम् ॥

दत्तिलः

गान्धारः

नाभेस्समुद्गतो वायुः गले श्रोत्रं च चालयन् ।
सशब्दं येन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥

पुरुषोत्तमः

नाभेः समुद्गतो वायुरुरःकण्ठसमाहतः ।
गान्धर्वसुखहेतुत्वाद्गान्धारः परिकीर्तितः ।
गोशब्दोपपदाद्धारेः कर्मण्यप्यथवा मतः ॥

कुम्भः

गान्धारस्त्वेकवदनो गौरवर्णः चतुःकरः ।
वीणाफलाब्जघण्टाभृत्करः स्यान्मेषवाहनः ॥
शङ्करो दैवतं क्रौञ्चो द्वीपं सुपर्वजं कुलं ।
विष्णुर्गाता रसो वीरः.............॥

सुधाकलशः

त्रिष्टुप्छन्दः, करुणो रसः, छागो रौति, देवकुलसंभवः सुवर्णवर्णः, वैश्यजातिः, कुशद्वीपभवः, स्वर्लोक वासः, गौडदेशगः, कुजो वासराधीशः, यजुर्वेदी, माध्यन्दिनी शाखा, पञ्चविंशतिवर्षदेशीयः, तिस्रः कलाः, ईश्वरसत्कारे प्रयोगः, उच्चध्वनिः, नादो गन्धं गन्धवहमित्यन्वेति यत्स्फुटं । तेन गान्धार एवासौ स्वरो गान्धार उच्यते । गान्धारो द्विश्रुतिः ॥

पण्डितमण्डली

गावः प्रगीते तुष्यन्ति गान्धारस्तेन हेतुना ।
श्रुत्वा चैवोपतिष्ठन्ति सौरभेया न संशयः ॥

नारदः

—स्वरहस्तः

करोऽप्यजमुखश्चापि गान्धारः स्वरनिर्णये ।

शृङ्गार

—रागः

रिनिधैवततारस्स्यात् मन्द्रशून्यः पसोज्झितः ।
ग्रहांशन्यासगान्धारो गान्धारः परिकीर्तितः ॥

सोमराजः

गान्धारगतिः—भाषाङ्गरागः

गान्धारगतिका धांशग्रहान्ता तारगापि च ।
स्तम्भतीर्थिकिकामेतामेवाहुः कश्यपादयः ॥

कुम्भः

गान्धारगतिः—रागः

अनन्तरं च गान्धारगतिर्न्यासग्रहांशकात् ।
गान्धारेण तथा मन्द्रशून्या त्यक्ता तथैव च ॥
पञ्चमेन तु षड्जेन तारा सेयं तु धैवते ।
ऋषभे च निषादे च गीतविद्भिरुदाहृता ॥

हरिः

गान्धारगतिका—रागः

ग्रहांशन्यासगान्धारा मन्द्रशून्या पसोज्झिता ।
रिनिधेष्वपि तारा‌ख्या गान्धारगतिकोच्यते ।
गान्धारादिर्यतस्तस्मात् गातव्या करुणे रसे ॥

जगदेकः

गान्धारग्रामः

ग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ।

गान्धारो मध्यमस्याद्यां ऋषभान्तां च संश्रयेत् ।
निषादः प्रथमां षाड्जीं धैवतान्त्यां श्रुतिं श्रयेत् ॥
धैवतः पञ्चमस्यान्त्यां ग्रामे गान्धारसंज्ञके ।
गान्धारो धैवताख्यश्च निषादश्च चतुःश्रुतिः ।
यदा भवन्ति गान्धारग्रामो ज्ञेयस्तदा बुधैः ॥

पण्डितमण्डली

गान्धारपञ्चमः—रागः

गान्धारांशस्तदन्तश्च रागो गान्धारपञ्चमः ।
गान्धारी रक्तगान्धारी ताभ्यामेतस्य संभवः ॥

मोक्षः

गान्धारो निधनेंऽशके यदिश...
षड्जोर्बलधैवतर्षभ...तानस्यतरो यदि ।
मूर्छाचेद्धरिणाश्वकार...ससे गान्धारिकायाः पुनः,
तद्गान्धारकपञ्चमः प्रथुरतिप्रीतिप्रदो जायते ॥

नान्यः

गान्धारांशस्तदन्तश्च धैवतर्षभदुर्बलः ।
गान्धारीजातिसंभूतो ज्ञेयो गान्धारपञ्चमः ॥

कश्यपः

गान्धारपञ्चमी—जातिः

चच्चत्पुटस्तत्र चतुष्कलस्य द्व्यष्टौ कला मूर्छनिका द्वितीया ।
सा मध्यमग्रामसमुद्भवा तु गान्धारपूर्वा खलु हारिणाश्वा ॥
अङ्के तुरीये खलु नाटकस्य गाने ध्रुवाया विनियोजनं स्यात् ।
गान्धारको न्यास इहोदितोऽपन्यासौ तथैवर्षभपञ्चमौ च ॥

रघुनाथः

गान्धारपञ्चमीभ्यां जायेत गान्धरपञ्चमीजातिः। इति सूत्रम्। पञ्चम एकोंऽशः स्यात्कार्योऽथ गान्धारश्च न्यासः पञ्चमगान्धारयोश्च सञ्चारः। रिपावपन्यासौ।

पूर्णत्वादेवास्य विधाते धैवतषाडवौडवाः।
अथवापन्यासभिदा द्विविधामभिदधति जातिविदः।

नान्यः

ज्ञेयो गान्धारपञ्चम्यां पञ्चमोंऽशः प्रयोक्तृभिः।
स रिषभस्स्यादपन्यासो न्यासो गान्धार इष्यते॥
गान्धार्यामथ पञ्चम्यां यत्सञ्चारादिकीर्तितम्।
तदस्यामपि विज्ञेयं किन्तु पूर्णस्वरा सदा॥

दत्तिलः

पञ्चमोंऽशोत्र गान्धारो न्यासः स्याद्दषभोऽपि वा।
गान्धारी पञ्चमीव स्याद्विदार्यादिकमत्र च।
पूर्णस्वरा सदा चेयं प्रोक्ता गान्धारपञ्चमी॥

हरिपालः

गान्धारगौली—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स म ग प ध नि स .
(अव) स नि ध ग रि स .

मञ्ज

गान्धाररागध्यानम्

जटां दधानः कृतभूतिभूषः काषायवासाः तनुदेहयष्टिः।
सयोगपट्टः कृतनेत्रमुद्रो गान्धाररागः कथितस्तपस्वी॥

संगीतसरणिः

गान्धारललिता—रागः

ऋषभांशग्रहसारा निन्यासा तारषड्जसंयुक्ता।
धैवतयुक्तममन्द्रा भाषा गान्धारललिताथ॥

नान्यः

ऋषभांशग्रहा न्याससप्तमा मन्द्रमध्यमा।
हीना च तारषड्जा च गान्धारललिता मता॥

याष्टिकः

गान्धारषाडवः—रागः

न्यासांशकग्रहणधैवतधारि भूरिकम्पान्वितर्षभकधैवतसुस्वरश्च।
गान्धारभूः...दोषनिषादमन्द्रस्तारापदस्वर...सरिहीननादः॥

शुद्धगान्धारिकामूर्छा विनताभिख्यतानवान्।
बीभत्सरसमाश्रित्य ज्ञेयो गान्धारषाडवः॥

नान्यः

धैवतांशग्रहन्यासो गभूरिध्वनिकम्पितः।
निमन्द्रस्वनहीनश्च ज्ञेयो गान्धारषाडवः॥

कश्यपः

गान्धारसिद्धिः—रागः

गान्धारपञ्चमस्याङ्गं विबुधैरंशपञ्चमः।
ग्रहणन्यासगान्धारो गीयते न्यासकम्पितः।
रागो गान्धारसिद्धिस्तु निषादस्वरमन्द्रकः॥

सोमराजः

गान्धारसिन्धुः—भाषाङ्गरागः

न लक्षितात्र गान्धारसिन्धुर्लक्ष्येष्वदर्शनात्।

कुम्भः

गान्धारस्वरमन्त्रः

चतुरश्रो हृदयाय नमः। त्र्यश्रः शिरसे स्वाहा। मिश्रः शिखायै वषट्। खण्डः कवचाय हुम्। सङ्करो नेत्रत्रयाय वौषट्। चतुरश्रमिश्रखण्डसंकरा अस्त्रायफट्। सनत्कुमारऋषिः अत्युक्तछन्दः दुर्गा देवता ऐं ह्रीं श्रीं गं नमः।

जगदेकः

गान्धाराभिनयः

शुकतुण्डेन हस्तेन दृष्ट्या करुणया तथा।
अधोमुखेन शिरसा स्वस्थाख्यस्थानकेन च।
चार्याप्युचितया धीमान्गान्धारस्वरमादिशेत्॥

दामोदरः

गान्धारी—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिक एकः अथवा पञ्चमात्रिक एकः।
चतुर्मात्रिक एकः अथवा पञ्चमात्रिक एकः जः।
अथवानलौ पञ्चमात्रिक एकः।

विरहाङ्कः

—जातिः

गान्धारषड्जमध्यमपञ्चमनिषादा ग्रहा अंशाश्च। पञ्चस्वरपरस्तारः। न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः। ऋषभहीनं षाडवम्। रिधहीनमौडुवितम्। पूर्णावस्थायां रिषभधैवतयोरल्पत्वम्। शेषाणां बहुत्वम्। स्वरजातित्वाद्गान्धारो न्यासः। षड्जमध्यमावपन्यासौ। धैवतर्षभयोः सङ्गतिः। अस्या दशविधलक्षणम्। मूर्छना धैवतादिः। चचत्पुटस्तालः। एकद्वित्रिचतुष्कलैः चित्रवार्तिकदक्षिणेषु मागधीसंभाविताप्रथुलागीतयः। करुणो रसः। तृतीयप्रेक्षणिके ध्रुवागाने प्रयोगः।

मतङ्गः

समगपनि स्वरा अंशाश्च। सपावपन्यासौ। गान्धारो न्यासः। रिलोपे षाडवम्। रिधलोपे औडुवितम्। रिधौ लङ्घनीयौ। मध्यमग्रामिका देशी गान्धारपञ्चमा वेलावल्यादिषु गीयते।

नान्यः

अत्र मतङ्गोक्तषड्जमध्यमापन्यासत्वं लेखकदोषेण स्यात्। अभिनवगुप्तोऽपि षड्जपञ्चमावपन्यासाविति अभिनव-भारत्यामाह।

गान्धार्यां द्वावंशौ तु ज्ञेयावृषभधैवतौ।
ऋमान्वित्यमपन्यासौ विज्ञेयौ षड्जपञ्चमौ।
धैवतादृषभं गच्छेदेवं स्यात्सर्वमेव तु॥

दत्तिलः

आरोहणं धादृषभान्तमस्यां लोपाद्भवेत् षाडवतर्षभस्य।
स्यादौडुवं तद्रिधयोस्तु लोपान्न पञ्चमेंशे किल षाडवः स्यात्॥
नैवौडवं षड्जनिषादकौ वा अंशौ यदा मध्यमपञ्चमौ च।
स्यान्मूर्छना पौरविकात्र तालः चचत्पुटः पूर्ववदेव तालः॥
गान्धारपूर्वोऽपि च पञ्चमश्च देशी च वेलावलिका च रागाः।
गान्धारकांशेत्वसमानभावा तस्यास्तु गाने स्फुटतां प्रयाति॥

रघुनाथः

गान्धारीकपालम्

गान्धारिका जातिकपाललक्ष्म वक्ष्यामि गान्धारक एव चांशः।
न्यासोऽप्यपन्यास इह ग्रहश्च स एव षड्जर्षभगाः तथात्वे॥
स्याद्धैवतः स्याद्बहुलस्तथैव स्यादौडुवत्वं रिपयोर्विलोपात्।
अष्टौ कलास्तत्र भवन्ति शिष्टं गान्धारिकायामिव सर्वमूह्यम्॥

रघुनाथः

अपि यत्र मध्यमः स्यान्न्यासोऽपन्यासको ग्रहश्चैव।
अंशो धैवत एवं यस्मिन्नल्पे स्वराः सरिगाः॥
रिपहीनौडवकृतं मध्यमजातिस्वरैः समारब्धम्।
विद्यादष्टकलं कपालमिह शुद्धगान्धार्याः॥

मध्यमग्रामे गान्धारी सकपालपाणिका गान्धारपञ्चमेन देश्यां वेलावल्यां गीयते।

नान्यः

गान्धारीकपालगानम्

यस्मिन्नंशो ग्रहो न्यासोऽपन्यासो मध्यमस्वरः।
बहुधा धैवतेऽल्पत्वं सरिगाणामथौडुवम्॥
पञ्चमर्षभयोर्लोपात्कलाष्टकविभूषितम्।
तद्गान्धारीकपालं स्यादिति भूमीन्द्रभाषितम्॥

चलत्तरङ्गेत्याद्यष्टकलम्।

कुम्भः

गान्धारीध्यानम्

स्वर्णाभिरामरुचिमुज्वलरूपवेषां
वीणाविनोदकुतुकां मृदुमीलिताक्षीम्।
देवीं दयार्द्रहृदयां प्रणतिं गतेषु
गान्धारमाश्रितवतीमनिशं नमामि॥

जगदेकः

गान्धरीरागध्यानम्

शिवालयसमीपस्थां वीणावाद्यकरद्वयीम्।
स्वर्णमाणिक्यमकुटां ध्याये गान्धारिकां सदा॥

रागसागरः

गान्धारोदीच्यवती—जातिः

गान्धारोदीच्यवायां तु द्वावंशौ षड्जमध्यमौ।
रिलोपात्षाडवं ज्ञेयं पूर्णत्वेंऽशोऽन्तरात्मना॥
अलानिधपगान्धाराः षाडवत्वे प्रकीर्तिताः।
रिधयोः सङ्गतिर्ज्ञेया धैवतादिश्च मूर्छना॥
तालश्चचत्पुटो ज्ञेयः कलाः षोडश कीर्तिताः।
विनियोगो ध्रुवागाने चतुर्थप्रेक्षणे मतः॥

शार्ङ्गदेवः

षड्जस्तथा धैवतकस्वरौ द्वावस्यामपन्यासतया प्रतीतौ।

रघुनाथः

षाड्जी गान्धारी मध्यमा तथा धैवती च खलु जातिः।
गान्धारोदीच्यवतीं जातिं निर्वर्णयन्त्येताः॥
स्वरौ मध्यमषड्जाख्यौ अंशौ यत्र प्रकीर्तितौ।
न्यासः स्यान्मध्यमो यस्यां षाडवं चर्षभं विना॥
नास्त्येवौडुवितं यस्यां विकल्पाद्यत्र पूर्णता।
मन्द्रस्थाने च गान्धारबाहुल्यं दृश्यते तथा॥

नान्यः

गाम्भीरी—भाषाङ्गरागः

षड्जग्रामाभिरामा नरहरिदयिता सग्रहांशा मतारा
सान्ता सान्तप्रयोज्या परिपगमपयुक् षड्जतो मूर्छनाढ्या।
भाषाङ्गं दत्तिलोक्तेरियमुत गदितोपाङ्गकं कोहलाद्यै-
र्गाम्भीरी भूमिभर्त्रा पुनरियमुदिता भूपितारोहिवर्णैः॥

कुम्भः

गाम्भीर्यम्

यस्य प्रभावादाकारे हर्षक्रोधभयादयः।
सन्तोऽपि नोपलभ्यन्ते गाम्भीर्यं तदुदाहृतम्॥
कर्मणामतिलोकानां पौरुषोत्कर्षशंसिनाम्।
गाम्भीर्यमाहुरितरैरपरिछेद्यवैभवम्॥

भावविवेकः

गायकः

गायत्यन्यानपेक्षो यः सुगीतं लक्षणान्वितम्।

सोमेश्वरः

गायकभेदः

एकश्चेद्गायकः स स्याद् द्वौ चेद्यमलकौ स्मृतौ ।
मिलित्वा बहुभिर्यस्तु गीतं गायति गायकः ॥
स बृन्दगायकस्तेषां पूर्वः पूर्वो भवेद्वरः ।
शिक्षको भावकश्चैव रञ्जको रसिकस्तथा ।
अपरः कुठिकाराख्यः पञ्चमो गदितो बुधैः ॥

सोमेश्वरः

गायत्रीवृत्तानि

वृत्तानि च चतुर्षष्टि गायत्र्यां कीर्तितानि तु ।

भरतः

गायनप्रियः—मेलकर्ता रागः

स रि ० ० म ० प ध नि ० ० स.

मज

गायि (य?) गोवालः—देशीतालः

रगणो द्वावर्धमात्रौ गायिगोवालनामनि ।
ऽ । ऽ ० ०

कुम्भः

गारुगिः—देशीतालः

विरामान्तं द्रुतानां च चतुष्कं गारुगौ स्मृतम् ।
० ० ० ०̇

सुधा

गारुडम्—देशीस्थानम्

आकुञ्चितो वामपादः पुरस्ताद्विनिवेशितः ।
पश्चाद्दक्षिणपादस्तु विन्यस्तो भुवि जानुनोः।
यत्र तद्गारुडं स्थानं वदन्ति स्थानवेदिनः ॥

वेमः

गारुडहस्तः

अर्धचन्द्रोत्थानितयोर्यदङ्गुष्ठे निकुञ्चिते ।
अन्योन्यमेलनाद्धस्तो गारुडः परिकीर्तितः ।
गरुडोऽस्याधिदेवस्तु गृध्रे च गरुडे तथा ॥

गौरीमतम्

गिरा—ध्रुवावृत्तम्

त्रिलघुराजितो
यदि च पञ्चमः ।
भवति पादतः
प्रकथिता गिरा ॥

यथा –

सुणिअ कुंजरो – श्रुत्वा कुञ्जरः ।
मध्यमोत्तमपात्राणां गिरा वीरे रसे भवेत् ।
टक्केन चतुरश्रः स्यात्पादाक्षरविनिर्मितः ॥

नान्यः

गीतम्

स्वराणां च पदानां च तालानां च समन्वयः ।
गीतमित्युच्यते ....॥

सोमेश्वरः

गीतगुणाः

इच्छन्ति सममाचार्याः व्यक्तं वाञ्छन्ति पण्डिताः ।
काङ्क्षन्ति मधुरं कान्ताः विकृष्टमितरे जनाः ॥
शूरास्सोत्साहमिच्छन्ति करुणं विरहातुराः ।
विटास्तु परिहासाढ्यं योगिनोऽध्यात्मसङ्गतम् ॥
सोत्सवा मङ्गलं गीतं स्तोत्रं भक्तिसमन्विताः ।
वादिनो विषमप्रायं प्रौढक्रमसमन्वितम् ॥

सोमेश्वरः

गीतनृत्तानुगम्

वाद्यशब्दं पश्यत ।
गीतपात्रानुगं वाद्यं तद्भवेद्गीतनृत्तगम् ।

सोमेश्वरः

गीतपर्यायाः

गीतं गानं च गीतिश्च गेयं गान्धर्वमित्यपि ।

जगन्नाथमल्लः

गीतप्रकाशः

एवन्नामानः ग्रन्थाः त्रयो वर्तन्ते । एको विप्रदासकृतः ।

अन्यः केनचिदोढ्रदेशीयेन कृतः । तृतीयः कृष्णदासेनौढ्रदेशीयेन रचितः । अन्त्यः पञ्चपरिच्छेदात्मकः । ध्रुवादिगीतविषये बहून् पक्षान्निरूप्य स्वपक्षं सिद्धान्तयति । गीतलक्षणे समीचीनोऽयं ग्रन्थः । स्वनिबद्धोदाहरणानि गीतकानां वर्तन्ते । कालः १६००.

गीतरत्नावलिः

ज्यायसेनापतिना कृता । तेनैवोक्तं नृत्तरत्नावलौ पञ्चमाध्यायान्ते ।
‘एतासामपि विज्ञेयः प्रस्तारः कूटतानवत् ।
स चास्माभिः स्फुटंगीतरत्नावल्यां प्रपञ्चितः ’
इत्युक्तम् । कालः प. १२४५

गीतवाद्यता—देशीलास्याङ्गम्

नृत्येदनुगुणं यत्र नर्तकी गीतवाद्ययोः ।
अक्षराणां लयस्यापि समता गीतवाद्यता ॥

अशोकः

सुगीतवर्णकाकुभ्यां सदृशस्य लयेन च ।
वाद्यस्यानुगुणे नृत्येयत्र सा गीतवाद्यता ॥

ज्यायनः

गीतवाद्यमेलनप्रकारः

स त्रिविधः ओघः अनुगतं तत्त्वमिति ।

वाद्यं गीतानुगं यत्स्यात् त्रिप्रकारं तदिष्यते ।
ओघश्चानुगतं तत्त्वमिति तल्लक्षणं यथा ॥

कुम्भः

गीतविधिः—पूर्वरङ्गाङ्गम्

अत्र गीतविधिः पूर्वैर्बहुशो भरतादिभिः ।
मद्रकादिषु गीतेषु सप्तस्वेष विधिः स्मृतः ॥

शारदातनयः

गीतविभागः—गीतिभेदः

निर्युक्तं पदनिर्युक्तमनिर्युक्तमिति क्रमात् ।
पुनरेतानि गीतानि प्रत्येकं त्रिविधानि च ॥
सर्वैरङ्गैश्च संयुक्तं निर्युक्तं परिकीर्तितम् ।
पदनिर्युक्तमित्युक्तोऽपोहनं प्रत्युपोहनम् ॥
संबन्धं च स्तुतिपदैः छन्दोमिश्च यथेप्सितैः ।
अनिर्युक्तं तु विज्ञेयं वस्तुमात्रप्रकल्पितम् ॥

वेमः

गीतानुगम्

वाद्यशब्दं पश्यत ।

—वाद्यम्

गीतेन सङ्गतं यत्तु तद्गीतानुगमुच्यते ।

सोमेश्वरः

गीतिः

सलयतालपदा स्वरराजिता विविधवर्णविभूषणभूषिता ।
गमकपेशलगानगुणाञ्चिता मुनिवरैरिह गीतिरुदाहृता ॥

कुम्भः

—छन्दः

द्विर्यस्या आर्याया अभ्यासे जायते दले प्रथमे ।
सा तन्नाम्ना गीतिस्तथैव च दले चरमे ॥

कुम्भः

गीतिः

त्रिषष्ठ्यलङ्कारयुता चतुर्भिः स्थाय्यादिभिस्सम्मिलिता च वर्णैः ।
विलम्बितेनापि च मध्यमेन द्रुतेन शोभां दधती लयेन ॥

गानक्रियागीतिरिहोपदिष्टा चतुर्विधा सा गदिता मुनीन्द्रैः ।
स्यान्मागधीनामवती किलाद्या तथार्धमागध्यभिधा द्वितीया ।
संभाविताख्यानवती तृतीया भवेच्चतुर्थी पृथुलाभिधाना ॥

रघुनाथः

गीर्वाणपदम्—मेलरागः (रसिकप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मत

गीर्वाणप्रिया—मेलरागः (धीरशङ्कराभरण मेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मत

गीर्वाणमण्ठकः—तालः

गीर्वाणमण्ठके तु स्याज्जगणो दीप्तको गुरुः ।
। ऽ । ऽ̇ ऽ

वेदः

—देशीतालः

गीर्वाणमण्ठके च स्यात् जगणो दीपको गुरुः ।
। ऽ । ऽ̇ ऽ

दामोदरः

गीर्वाणी—मेलरागः (गवाम्भोधिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म ग म ध नि प नि ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मत

गुणकरी—रागः

रिधहीना गुणकरी औडुवा परिकीर्तिता ।
निग्रहांशा तु निन्यासा कैश्चित् खण्डतया मता ।
रजनी मूर्छना चात्र मालवाश्रयणी तु सा ॥

दामोदरः

—मेलरागः

रिधकोमलसंयुक्ता गनिवर्जा गुणक्रिया ।
धैवतोद्ग्राहसंयुक्ता कचिद्गान्धारसंयुता ॥

प्रथमप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

गुणकरीरागध्यानम्

शोकाभिभूतनयनारुणदीनदृष्टि-
र्नम्रानना धरणिधूसरगात्रयष्टिः ।

आमुक्तचारुकबरी प्रियदूरवर्ति-
न्युक्ता तदा गुणकरी करुणे कृशाङ्गी ॥

मालवकौशिकभार्या ।

दामोदरः

गुणकीर्तनम्—लक्षणम्

लोके गुणातिरिक्तानां गुणानां यत्र नामभिः ।
एको हि शब्द्यते तत्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥

भरतः

यथा वीणावासवदत्ते (४ अङ्के) राजमन्त्रिसंवादः ।

गुणकीर्तनम्— करणम्

कीर्त्यमानैर्गुणैर्यत्र विविधार्थसमुद्भवैः ।
दोषा न परिकथ्यन्ते तद्ज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥

भरतः

'प्रथुरसि गुणै' रित्यत्र विविधा ये हि प्रथू रामप्रकृतयो वा समुद्भवैर्गुणैः कीर्त्यमानैः तद्गता दोषा न परिकल्प्यन्ते ।

यथा – नलोसीति दूतव्यसनिता न कथ्यते । दोषोऽत्र न प्रधानम् ।

अभिनवः

लोके गुणातिरिक्तानां गुणानां यत्र नामभिः ।
एको हि शब्द्यते तत्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥

यथा – 'भग्नं येन धनु' रित्यादि ।

सागरः

बहूनामभिधेयानां वर्णनं गुणकीर्तनम् ।

सर्वेश्वरः

—विरहावस्था

अङ्गप्रत्यङ्गलीलाभिः वाक्चेष्टाहसितेक्षितैः ।
नास्त्यन्यस्सदृशस्तेनेत्येतत्स्याद् गुणकीर्तनम् ॥
गुणकीर्तनोल्लुकसनैरश्रुस्वेदापमार्जनैश्चापि ।
दूत्यविरहविरुंभैरभिनययोगश्चतुर्थं तु ॥

भरतः

गुणनिका

भट्टलोल्लटकृता नाट्यशास्त्रव्याख्या गुणनिकेत्युच्यते । पुनः पुनरभ्यासो गुणनिका । संज्ञायां कन् ।

गुणमञ्जरी—कला

तथैकपादं च धनुर्गुणस्थं कृत्वाचरेद्दोलकचक्रलीलाम् ।
असिं ललाटे दधती च यत्र राज्ञेयमुक्ता गुणमञ्जरीति ॥

नागमल्लः

गुणातिपातः—लक्षणम्

गुणाभिधानैर्विविधैर्विपरीतार्थयोजितैः ।
गुणातिपातो मधुरैर्निष्ठुरार्थैर्भवेद्यथा ॥

भरतः

यथा – धूर्तविटे विटोक्तं 'जात्यन्धां सुरते' ष्वित्यादि ।

अत्र कुलस्त्रीसमुचिताद्विनयलज्जादयो गुणा विपरीतार्थयोजिताः ।

गुणानुवादः—नाट्यालङ्कारः

दोषपरेण दर्पादवधीरितस्य व्याहारः गुणस्य प्रतिपादनम् । यथा – रावणाङ्के विभीषणवाक्यं 'भ्रष्टः पदा' दित्यादि ।

सागरः

—लक्षणम्

गुणानुवादो हीनानामुत्तमै रुपमाकृतः ।

भरतः

गुणानुवाद इति परिमितस्यापायतोत्कृष्टगुणेन योपमा तत्कृतो गुणानामुत्सेकः । यथा – 'पालिता द्यौरिवेन्द्रेण त्वया राजन्वसुन्धरा' इति । अन्ये पठन्ति –

गुणाभिधानैर्विविधैर्विविधार्थप्रयोजितैः ।
गुणातिपातो मधुरैर्निष्ठुरैर्वा भवेदिह ॥

अभिनवः

अन्ये तु

गुणानुवादस्स ज्ञेयो यत्राभेदोपचारतः ।
गौणीं वृत्तिमुपाश्रित्य वस्तुनो रूपमुच्यते ॥

यथा – शाकुन्तले 'अनाघ्रात' मिति श्लोकस्य गुणानुवादः ।

गुणाश्रयः—देशीतालः

पलौ दौ गो गुणाश्रये ।

७ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदाः

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्तमसुन्दरम् ।
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टाभिधाः स्मृताः ॥

शारदातनयः

गुण्डकिरीरागध्यानम्

रतोत्सुका कान्तपथप्रतीक्षामापादयन्ती मृदुपुष्पतल्पे ।
इतस्ततः प्रेरितदृष्टिरार्ता श्यामाङ्गिका गुण्डकरी प्रदिष्टा ॥

संगीतसरणिः

गुण्डकृतिः—क्रियाङ्गरागः

देशीहिन्दोलरागोत्था मतारा मपभूयसी ।
षड्जन्यासांशसंपन्ना समन्द्रा रिधवर्जिता ।
गेया गुण्डकृतिस्तज्ज्ञै रसे श्रृङ्गारसंज्ञके ॥

भट्टमाधवः

गुण्डक्रिया—रागः

गौण्डक्री संज्ञितो रागो देशीहिन्दोलसंभवः ।
धैवतर्षभसंत्यक्तः षड्जन्यासांशसंयुतः ॥
गान्धारतारशेषस्तु क्रमादान्दोलितस्वरैः ।
षड्जमन्द्रसमायुक्त एवं गौण्डकृतिर्भवेत् ॥

हरिः

षड्जांशा रिषभान्ता च धैवतेन च वर्जिता ।
प्रकम्पिता निजस्थाने नाम्ना गुण्डकृतिर्मता ॥

सोमेश्वरः

न्यासांशकग्रहणषड्जधरा पमन्द्रा
मध्याख्यपञ्चमरवप्रचुरा मता सा ।
त्यक्ता च धैवतरवेण हि गीतविद्भिः
सङ्कीर्तिता जगति गौण्डकृतिर्मनोज्ञा ॥

नान्यः

षड्जांशकग्रहन्यासर्षभधैवतवर्जिता ।
मपोत्कटा मतारा पमन्द्रा गौण्डकृतिर्मता ॥

मतङ्गः

देशीहिन्दोलरागाङ्गं षड्जांशन्याससंयुता ।
रिसंत्यक्ता गतारा च शेषैरान्दोलिता स्वरैः ।
समन्द्रा हास्यश्रृङ्गारे गेया गुण्डकृतिर्भवेत् ॥

जगदेकः

गेया गुण्डकृतिर्देशीहिन्दोलाङ्गं रिधोज्झिता ।
षड्जांशग्रहणन्यासा गतारा मन्द्रपञ्चमा ।
आन्दोलिता स्वरैश्शेषैरेषा श्रृङ्गारहास्ययोः ॥

सोमराजः

—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प नि ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि ग स .

मञ्ज

गुण्डक्रियारागध्यानम्

श्रीचन्दनोद्यानविलासभासुरां
पीताम्बरालङ्कृतसन्नितम्बिनीम् ।
वीणाप्रवालाञ्चितवामभागां
गुण्डक्रियां तां मनसा स्मरामि ॥

रागसागरः

गुण्डक्री—रागः

गुण्डक्री रिधहीना स्यात् सत्रया च क्रियाङ्गका ।

भट्ट

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

तारस्थं स्थायिनं नीत्वा षड्जं तस्माद्द्वितीयकम् ।
तृतीयं च स्वरं प्राप्य ग्रहार्धं द्रुतमुच्चरेत् ॥
ग्रहात्पूर्वं स्वरं स्पृष्ट्वा ग्रहन्यासं विधाय च ।
ईषद्विरम्य तत्पूर्वं स्वरं स्पृष्ट्वा तृतीयकम् ॥
लघू कुर्यात्ततः पूर्वौ स्पृष्ट्वा पश्चात् ग्रहात्परौ ।
स्वरौ प्रापय्य लघुतां द्वितीयं प्रोच्य च द्रुतम् ॥
स्थायिन्यासाद् गुण्डकृतेः स्वस्थानं प्रथमं भवेत् ।
द्वितीयोऽस्यामपि स्थायिस्वरो वंशेषु लक्ष्यते ॥

वेमः

गुम्मकाम्भोजी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

गुम्मकाम्भोजीरागध्यानम्

अस्य कूर्मकाम्भोजीति नामान्तरं दृश्यते ।

कूर्मासनां मन्मथवृक्षमूलनिवासिनीं हंसमुखाग्रहस्ताम् ।
काषायचेलां स्फटिकाक्षमालां श्रीकूर्मकाम्भोजिमहं भजामि ॥

रागसागरः

गुरुः

छन्दश्शास्त्रे लघ्वोरुच्चारणकाले गुरुः । तालशास्त्रे तु चच्चत्पुट-चाचपुटाद्येककले एकैकपादो गुरुः । तस्यैककलयथाक्षरमिति नामान्तरमन्वर्थोऽस्ति ॥

—देशीतालः

सदद्वयं गुरोर्द्वन्द्वं गुरुताले गुरोर्मतम् ० ० ऽ ० ० ऽ

श्रीकण्ठः

गुरुगुञ्जितः—हस्तपाटः

मुहुर्मुहुर्दक्षिणस्यानामिकाङ्गुष्ठचालनात् ।
वामस्य पाणेरुल्लासाज्जायते गुरुगुञ्जितः ॥

रकर ररकरर करधर गिडघे रगिड दधिगिधोटें

वेमः

गुरुजाना—रागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा रिषभेण विवर्जिता ।
षाडवा कम्पिता स्थाने गुरुजानापि गीयते ॥

सोमेश्वरः

गुरुञ्जीगुरुञ्जौ—रागः

सांशन्यासग्रहोपेता संपूर्णा धरिभूयसी ।
समन्द्रा च पतारा च गुरुञ्जी स्वल्पपञ्चमा ।
षड्जादिभिर्यतस्तस्मात् रसे वीरे नियुज्यते ॥

जगदेकः

ललिताङ्गं गुरुञ्जो स्यान्नृषभेण समन्विता ।
पञ्चमेन विहीनेयं प्रमोदे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

अनन्तरं गुरुञ्जी स्यात् षड्जन्यासग्रहांशकः ।
धैवतर्षभभूयिष्ठा संपूर्णा मन्द्रधैवता ।
कथ्यते पञ्चमे तारा रागज्ञैरल्पपञ्चमा ॥

हरिः

अनन्तरं गुरुञ्जाख्यो रागो ललितसंभवः ।
ऋषभांशग्रहन्यासो हीनपञ्चमको भवेत् ॥

हरिः

—हस्तः

गुरुञ्ज्यां चतुराभिधः । शृङ्गारः

गुरुत्वम्

लघुभिर्गुरुभिर्वापि गुणैर्योऽतिशयो नृणाम् ।
सर्वस्मादपि जन्तोर्यत्तद्गुरुत्वं प्रचक्षते ॥

भावविवेकः

गुरुपर्यायाः

वक्रो दीर्घो द्विमात्रः स्यात्पूज्यो गश्च कलाभिधः ।
केयूरो नूपुरो हारस्ताटङ्कः कङ्कणो गुरुः ॥

श्रीकण्ठः

गुरुप्रकाशः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि ध प म रि स .

मज

गुरुमल्लकः—देशीतालः

बिन्दुषट्कं गुरुलघुप्लुतश्च गुरुमल्लके ।

९ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

गुरुलघुसञ्चयः—पुष्करवाद्ये गुरुलघ्वोः मध्यलयप्रवृत्तिः

यथा धिमधिधिमधिदिकल्ला तकटा धिद्यटा दिधिपट घद्यट-मत्थि धूं धू घटमथि घघादुगुडुकटु गुड्घटधं इति ।

भरतः

गुरुसञ्चयः—पुष्करवाद्ये अक्षरलययोः प्रयोगः

गुरुस्थितलयप्रवृत्तः गुरुसञ्चयः ।

यथा – घेता कें ता तं ता धं धं धां धां कीतां कीतततां घंता-कं तिवलां इति गुरूणि स्युः ।

भरतः

गुरुहस्तः

लाङ्गूलतर्जनी वक्रा श्लिष्टलाङ्गूल इष्यते ।
बृहस्पतेरर्थभावे कथ्यते नाट्यकोविदैः ॥

शृङ्गारः

गुर्जरी—मेलकर्ता (मालवगौलः)

ग्रहांशन्यासरिः पूर्णा प्रातर्गेया तु गूर्जरी ।
बहुली मिश्रिता नित्यं षड्जहीना कचिद्भवेत् ॥

श्रीकण्ठः

—रागः

रिषभांशन्यासयुक्ता हीनगान्धारधैवता ।
निषादे कम्पिता पूर्णा गुर्जरी नाम रागतः ॥

सोमेश्वरः

गुर्जरी रिग्रहांशान्ता जाता पञ्चमषाडवात् ।
कचिन्मांशापि घन्यादौ गेया शृङ्गारवर्धनी ॥

नारायणः

षाडवः – षड्जस्वरः । सङ्गीतसारे दक्षिणगूर्जरी सौराष्ट्र-गूर्जरीति भेदद्वयमुक्तम् । रत्नमालायां 'दशधा गुर्जरी प्रोक्ता' इत्युक्तम् ।

ग्रहांशन्यासऋषभा संपूर्णा गुर्जरी मता ।
पौरवी मूर्छना यस्यां बह्वल्पसममिश्रिता ॥

दामोदरः

रिग्रहांशधमन्यासा जाता पञ्चमषाडवात् ।
ममध्यान्ता रितारा च रिधाभ्यामतिभूयसी ।
गुर्जरी ताडिता पूर्णा शृङ्गारे विनियुज्यते ॥

हम्मीरः

गुल्फः

गुल्फावङ्गुष्ठसंश्लिष्टावन्तर्यातौ बहिर्गतौ ।
मिथो युक्तौ वियुक्तौ च पञ्चधा स्थानकादिषु ॥

विप्रदासः

गुल्मः—नृत्तम्

भाणे प्रयुक्तम् ।

गुल्मस्संभूय यन्नृत्यंगुल्मबन्धो विलम्बे स्यात् ।
विलम्ब इति विलम्बितलयः ।

शारदातनयः

गुह्यद्युतिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि ध प ध प स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

गूढा—श्रुतिः

षड्जस्य तृतीया श्रुतिः । मण्डलीमते तारषड्जस्यैव ।

अनूपः

गूढार्थम्—काव्यदोषः

पर्यायशब्दाभिहितं गूढार्थमिति संज्ञितम् ।

भरतः

गूर्जरिका—रागः

अंशन्यासग्रहपो निषादतारा च मन्द्रगान्धारा ।
रिषभविहीनान्दोलितगमका च गूर्जरी पशुप्राया ॥

नान्यः

रितारा मन्द्रगा न्यासग्रहांशीकृतपञ्चमा ।
रिहीना............समुद्भूतगूर्जरिका ॥

मतङ्गः

गूर्जरी—उपाङ्गरागः

मेषगा पीतवस्त्रा च गौराङ्गी कैश्चिदिष्यते ।

कुम्भः

—रागः

कथ्यते गूर्जरीरागो जातः पञ्चमषाडवात् ।
ऋषभांशग्रहयुतो न्यासवान्मध्यमस्वरे ॥

षड्जमध्यर्षभे तारो बहुत्वं धैवतर्षभे ।
संप्राप्तो गूर्जरीराग इति सम्यक् निरूपितः ॥

हरिः

गूर्जरी—रागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा रितारा मन्द्रमध्यमा ।
अपन्यासस्तु गान्धारः सकलस्वरपूरिता ॥

विस्फुटस्वरनादा च मध्यमर्षभधैवतैः ।
कोकिलप्रियतानेन गूर्जरी जायते सदा ॥

नान्यः

मध्यमधैवतऋषभैः बलवद्भिर्योजिता तु संपूर्णा ।
गापन्यासेन युता गूर्जरिका भवति रम्यतरा ॥

कश्यपः

रिग्रहांशश्च पन्यासः जातः पञ्चमषाडवात् ।
समन्द्रः पनितारश्च रिधाभ्यामपि भूयसी ।
गूर्जरी ताडिता पूर्णा शृङ्गारे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

मन्यासा रिग्रहांशा च जाता पञ्चमषाडवात् ।
तारा पञ्चममध्या च गूर्जरी रिसयोर्बहुः ॥

सोमराजः

—प्रथमरागः

स्याद्रिग्रहांशा रिधभूरिपूर्णा मन्यासका पञ्चमषाडवोत्था ।
तारो धरी मुख्यरसे समन्द्रा सन्ताडिता गूर्जरिका स्वरैश्च ॥

मोक्षदेवः

—रागः

रिषभः स्यात् ग्रहेंऽशे च मान्ता गूर्जरिका रजा ।
रजा – रागाङ्गः ।

मद

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

ऋषभं स्थायिनं कृत्वा तत्पूर्वं तु प्रकम्पयेत् ।
अर्धीकृत्य तमेवाथ ग्रहं तस्माद् द्वितीयकम् ॥
तृतीयं तदधस्त्यं च पुनश्च स्थायिनं व्रजेत् ।
ग्रहात्पूर्वं प्रकम्प्याथ वादयित्वार्धमस्य च ॥
स्थायिस्वरे यदा न्यासो गूर्जर्यास्तु तदा भवेत् ।
स्वस्थानमाद्यं वंशेषु तृतीयोऽस्यां भवेद्ग्रहः ॥

वेमः

—रागाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

स्थायिनं ऋषभं कृत्वा तदधस्यं द्वयं ततः ।
गत्वा स्थायिन एवाथावरोहेत्त्रीन्स्वरानथ ॥
पञ्चारुह्य कृते न्यासे रिषभे गूर्जरी भवेत् ।
गान्धारोऽपि ग्रहः कैश्चिदिष्यतेऽस्याः स्वरागमः ॥

कुम्भः

विधाय स्थायिनं मध्यमृषभं तदधःस्थितौ ।
स्वरौ द्वावेत्य तदनु प्रारभ्य स्थायिनं स्वरम् ॥
आरुह्य त्रीन्स्वरान्पश्चावरोहे तान्स्वरान् पुनः ।
न्यस्यते स्थायिना सेयं गूर्जरीति निगद्यते ।
एतस्या लक्ष्यमार्गे तु गान्धारोऽपि ग्रहो भवेत् ॥

वेमः

गूर्जरीरागध्यानम्

इन्दीवरश्यामतनुस्सुकेशी पाटीरपत्रात्तलिचारुतल्पा ।
श्रुतिस्वरव्यूहविभागरम्या तन्त्रीमुखान्मञ्जुलगूर्जरीयम् ॥

श्रीकण्ठः

श्वेतकवचावृताङ्गीं कन्दुकहस्तां सखीजनेन खेलन्तीम् ।
शम्बरडिम्भकलोलां मानसदेशे च गूर्जरीं हि भजे ॥

रागसागरः

गूर्जरी—रागाङ्गरागः

गूर्जरी मध्यमन्यासा जाता पञ्चमषाडवात् ।
ऋषभांशग्रहा मन्द्रमध्यमा ताडितस्वरा ।
पनितारा धभूयिष्ठा संपूर्णा सार्वकालिका ॥

भट्टमाधवः

गृहप्रत्यागमः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

क्रीडान्ते गृहागमनम् ।

भोजः

गृध्रावलीनम्—करणम्

अङ्गुष्ठेन महीं चुम्बन् किञ्चिदञ्चितजानुकः ।
पृष्ठतः प्रसृतः पादः पार्श्वगौ च लताकरौ ॥
यत्र गृध्रावलीनं तत्पृथुपक्षिनिरूपणे ।
तार्क्ष्यपक्षाविह प्रोक्तावुचितौ भरतण्डुना ॥

ज्यायनः

योज्यं गृध्रावलीनं तद्वीरपक्ष्याहवे बुधैः ।

लक्ष्मणः

गेयरूपकाणि

अथ देशीनृत्तकाव्यप्रभेदा डोम्बिकादयः ।
कथ्यन्ते डोम्बिका भाणः प्रस्थानं षिङ्गडोऽपि च ॥
भाणिका प्रेरणं चाथ रामाक्रीडं तथैव च ।
रागकाव्यं च भाण्डी सः रासकं चेल्लमी दश ।
कोहलेनोक्तमेवात्र तेषां लक्षणमुच्यते ॥

वेमः

गेरञ्जी—भाषाङ्गरागः

षड्जांशग्रहणन्यासा मृदुधा दीप्तपञ्चमा ।
स्वल्पपा धरिभूयिष्ठा पूर्णा गेरञ्जिका मता ।

कुम्भः

गोत्वारिः—मेलरागः (लताङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स ·
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मख

गोत्रस्खलितम्—सन्ध्यन्तरम्

तद्गोत्रस्खलितं यत्तु नामव्यत्ययभाषणम् ।

सिङ्गः

नामान्तरग्रहणं गोत्रस्खलितम् । यथा – रम्भानलकूबरे

नलः – प्रसीद मेनेहमुपारतोस्मि

रम्भा - प्रसाद्यतां साहमपैमि रम्भा ।

नल – अहोविधिर्मे पदसन्निधिस्ते
करोति गोत्रस्खलिताभिशङ्काम् ॥

इत्यत्र मेनानामग्रहणम् ।

सागरः

गोदोहनः—तानः

मध्यमग्रामे गहीनषाडवः ।

म रि स नि ध प .

कुम्भः

गोधारी—मेलरागः (झलवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मख

गोपतिः—देशीतालः

गोपतिः पादभागौ द्वौ लद्रुतौ त्र्यश्रलघू लपौ ।

। ० ० । ० । । ऽ

लक्ष्मणः

गोपतिप्पः

तालदीपिकाकर्ता । कालः क्रैं. प. १४५०.

गोपराजकुमारः—देशीतालः

गोपराजकुमाराख्ये बिन्दुर्विद्युद्धनुश्शरः ।
बिन्दुत्रयं शरश्चापो विद्युल्लो गः प्लुतो द्रुतः ।
० ऽ ऽ । ० ० ० । ऽ ऽ । ऽ ऽ ०

गोपतिप्पः

गोपिकाम्भोजीरागध्यानम्

दधिघटविनिहितहस्तां नवनीताकर्षणप्रशस्तान्यकराम् ।
बालकलालनलोलां मनसि ध्यायामि गोपिकाम्भोजीम् ॥

रागसागरः

गोपिकाम्भोधी—मेलरागः

धैवतोद्ग्राहसंयुक्ता गोपिकाम्भोधिका पुनः ।
यत्रारोहे विवर्ज्यत्वं पांशाभ्यां च सुशोभिता ॥

द्वितीयप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

गोपिकावसन्तः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग स

मञ्ज

गोमती—मेलरागः (रघुप्रियामेलजन्यः)

(आ) नि स रि ग म प ध नि .
(अव) स म ग रि स नि स .

मञ्ज

गोमण्डलम्—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प नि ध प स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

गोमुखीमार्गः—पुष्करवाद्ये वाकरणक्रमः

सुद्धं सिद्धं मत्थिक्कट घे घे मत्थिद्धि घखु सुणं घे घो टडि इति गोमुखीमार्गः ।

भरतः

गोमुखी गोमुखान्तर्वक्त्रमगूढं तत्र वीभत्सयोगः । इत्यक्षर-सङ्गतिरपि गोमुखीत्युक्ता । सर्वेषु पुष्करेषु यतिहननं बाहुल्येन चालिङ्गके । वैणे धपस्थाने स गोमुखीमार्गः ।

अभिनवः

गोमुखी—मृदङ्गवादनमार्गः

गोमुखी प्राग्रहस्तस्य चालनेन प्रकीर्तिता ।

नारायणः

गोमूत्रिकम्—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

गोलकमुञ्चनी—कला

एका नटी द्वित्रिचतुस्सुगोलान्करात्करेणाशु निरन्तरं खे ।
उत्क्षिप्य गृह्णाति च यत्र भूयो भूयो हि सा गोलकमुञ्चनीति ॥

नागमल्लः

गोल्ली—रागः

धान्तग्रहांशसंयुक्ता रितारा गनिवर्जिता ।
सरिभ्यां बहुला गोल्ली धादिर्बीभत्सभाग् भवेत् ॥

जगदेकः

गोल्लीसंज्ञस्तु रागस्स्यात् ग्रहांशन्यासधैवतः ।
तारर्षभश्च गान्धारनिषादाभ्यां विवर्जितः ।
षड्जर्षभाभ्यां बहुलः कथितो रागवेदिभिः ॥

हरिः

धैवतवरमणीयैरंशन्यासग्रहैश्च संयुक्ता ।
ताररिषड्जसमेता गोल्ली गान्धारसप्तमापेता ॥

नान्यः

रिषड्ज……तारतरां च गनिवर्जिताम् ।
मन्द्रेण रहितां गोल्लीं न्यासांशग्रहधैवताम् ॥

मतङ्गः

गोवर्धनी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

गोविडम्बिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स .
(अव) स ध प ग रि स .

मञ्ज

गोविन्दप्रियः—अङ्गहारः

कटिभ्रान्तमर्गलं च पार्श्वजानु तथैव च ।
हरिणप्लुतकं कार्यं ततः प्रेङ्खोलितं पुनः ॥
अवहित्थं चापसृतं छिन्नं च कटिपूर्वकम् ।
करणं नवमं छिन्नं नवीनभरतोक्तितः ।
गोविन्दप्रियसंज्ञोऽयं कार्यो गोविन्दपूजने ॥

कुम्भः

गोशीला—स्त्री

पृथुपीनोन्नतश्रोणी तनुजङ्घा सुहृत्प्रिया ।
संक्षिप्तपाणिपादा च दृढारम्भा प्रजाहिता ॥
पितृदेवार्चनरता सत्यशौचगुरुप्रिया ।
स्थिरा परिक्लेशसहा गवां सत्त्वं समाश्रिता ॥

भरतः

गोष्ठी—शुष्कवाद्यम्

यद्वाद्यं शुष्कमित्युक्तं तद्गोष्ठीत्यभिसंज्ञितम् ।

कुम्भः

—नृत्तरूपकम्

अथोत्पाद्यकथैकाङ्का गोष्ठी श्रृङ्गारमन्थरा ।
रूपसौन्दर्यलावण्योपेता षट्पञ्चनायिका ॥
प्राकृतैर्नवभिः पुंभिः दशभिर्वाप्यलङ्कृता ।
गर्भावमर्शसन्धिभ्यां शून्या नोदात्तनायका ॥
अत्र स्यात्कैशिकीवृत्तिः मृद्वी नान्यरसाश्रया ।
न कुञ्जरघटाघातं युद्धं तत्रोपवर्णयेत् ॥
गोपीशतैर्विहरतो गोष्ठे बालस्य चेष्टितं यत्तु ।
यमलार्जुनादिदानवनिधनकृतं तत्तु गोष्ठी स्यात् ॥

शारदातनयः

एकाङ्का कथिता गोष्ठी कैशिकीवृत्तिसंयुता ।
संभोगनवषट्पञ्चसप्तभिर्योषिदन्विता ॥
प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कृता ।
गर्भावमर्शसन्धिभ्यां हीना प्राकृतसम्मता ।
वाद्यागैरन्विता नैव कर्तुविचक्षणैः ॥
यथा सत्यभामा ।

शुभङ्करः

गोष्ठीविहारः—संगीतश्रृङ्गाराङ्गम्

समानलीलाविद्यावित्तवयोऽनुरूपालापैरासनबन्धो गोष्ठी । तस्यां विहरणं गोष्ठीविहारः ।

भोजः

गोसवः—तानः

रि – लोपः । षाडवः । प म ग स नि ध ।

कुम्भः

गोस्तनीहस्तः

सर्वासामङ्गुलीनां तु श्लिष्टे मध्यमतर्जनी ।
कनिष्ठानामिके श्लिष्टे गोस्तनीहस्त उच्यते ।
अधोमुखी गोस्तनी तु गोस्तनेषु नियुज्यते ॥

विनायकः

गौडः—रागः

निषादांशग्रहन्यासो गौडः पञ्चमवर्जितः ।
स्यादङ्गं टक्करागस्य प्रायः श्रृङ्गारवीरयोः ॥

सोमराजः

गौडस्स्यात् षड्जरागाङ्गं सन्यासांशग्रहस्थितः ।
वर्ज्यश्च पञ्चमेनैष रसे वीरे नियुज्यते ।
जातेश्चाङ्गं निषादिन्या वदन्ति न तु मे मतम् ॥

जगदेकः

गौडः—रागः (षाडवः)

निषादांशग्रहन्यासो गौडः स्यात्पञ्चमोज्झितः ।
वीरश्रृङ्गारयोर्गेयो दिनान्ते विरलर्षभः ॥

नारायणः

—रागः

लक्ष्मैतद्गौडरागस्य प्रतिष्ठा रिषभोऽत्र न ।
स्वस्थाने ताडितश्चायं गीयते गीतवेदिभिः ॥
एतदिति श्रीरागः परामृश्यते ।

सोमेश्वरः

न्यासोंऽशस्स्यात् षड्जः पञ्चमहीनस्तथर्षभग्रहणः ।
स्फुरिताख्यगमकनिविडो गौडस्स्यात् टक्करागरवसदृशः ॥

नान्यः

टक्करागेण सदृशः पञ्चमेन विवर्जितः ।
षड्जांशन्यास संपन्नो गौडस्स्याद्दपकम्पनम् ॥

मतङ्गः

ततो गौडाभिधो रागष्टक्करागसमुद्भवः ।
न्यासांशग्रहवानेष निषादे पञ्चमोज्झितः ॥

हरिः

—रागाङ्गरागः

टक्कस्याङ्गं भवेद्गौडः पञ्चमस्वरवर्जितः ।
निषादांशग्रहन्यासो वर्षासु करुणे मतः ॥

भट्टमाधवः

गौडकैशिकः—रागः

शुद्धकैशिकवज्जातो गौडकैशिकसंज्ञकः ।
किन्त्वसौ भिद्यते गीत्वा विन्यासोऽप्यस्य भेदकृत् ॥
कैशिकीं षड्जमध्यां च ये वदन्त्यस्य कारणम् ।
कैशिक्यामंशयोरत्र निधयोः पञ्चमान्तकृत् ॥
षड्जमध्यामथ न्यासापन्यासात्तन्मते कथम् ।
अतः कार्मारवीजातिः कैशिकी चास्य कारणम् ॥
एतन्मतमेव नान्यदेवेनाङ्गीकृतम् , न तु मतङ्गेन ।

महविनिहितषड्जोऽप्यंशकोऽप्यत्र षड्जः
सकलरसनिवासौ.........सर्वस्वरौघः ।
जनहृदयहरोऽयं न्यस्तगान्धारधारी
यदि भवति स चैको मध्यमो न्यासंसस्थः ॥

कार्मारवीषड्जमध्याजातिद्वयसमाश्रितः ।
सौवीरीशुद्धमध्याख्या मूर्छनाद्वयमाश्रितः ॥

अग्निष्टोमिकतानाद्यः शृङ्गारे स्मरदैवतः ।
कथितः क्षिप्रगौडेशतेजसा गौडकैशिकः ॥
नान्यः

षड्जांशः पञ्चमन्यासः संपूर्णो गौडकैशिकः ।
कार्मारवीषड्जमध्याजातिद्वयसमुद्भवः ॥
कश्यपः

कैशिकीषड्जमध्याभ्यामुत्पन्नो गौडकैशिकः ।
षड्जग्रहांशसंयुक्तः काकलीकलितस्त्वथ ॥

पञ्चमेन युतस्तारे पञ्चमे पूर्ण एव च ।
षड्जादिमूर्छनो वर्ण आरोहात्र तु शस्यते ।
अलङ्कारः प्रसन्नान्तः स्यादेवं गौडकैशिकः ॥
हरिः

गौडकैशिकमध्यमः—रागः

षड्जमध्यमया सृष्टो गौडकैशिकमध्यमः ।
षड्जग्रहांशो मन्यासः संपूर्णः काकलीयुतः ।
भयानके च वीरेऽयं गीयते गीतकोविदैः ।
मोक्षदेवः

षड्जग्रामसुसंबद्धो गौडकैशिकमध्यमः ।
षड्जमध्यमया सृष्टः षड्जमध्यग्रहांशकः ॥

मध्यमन्यासरुचिरो निषादे काकलीयुतः ।
संपूर्णस्तु भवेदेवं गौडकैशिकमध्यमः ॥
हरिः

लघुपञ्चमकनिषादः पूर्णष्षड्जांशमध्यमन्यासः ।
गौडादिः किल कैशिकमध्यः स्यात् षड्जमध्यमाजातः ॥
नान्यः

षड्जांशो मध्यमन्यासः षड्जमध्यमयोर्हितः ।
संपूर्णस्वरकः प्रोक्तो गौडकैशिकमध्यमः ॥
कश्यपः

षड्जांशो मध्यमन्यासः स्वल्पसप्तमपञ्चमः ।
षड्जमध्यासमुद्भूतो गौडकैशिकमध्यमः ॥
मतङ्गः

गौडक्रिया—प्रथमरागः

देशाख्यहिन्दोलभवा गतारा न्यासांशषड्जा मपभूरितारा ।
हीना रिधाभ्यां क्रियते पमन्द्रा मुख्ये रसे गौडकृतिः प्रयोगा ॥
मोक्ष

—रागः

षड्जांशग्रहणन्यासां मतारां मपभूयसीम् ।
रिधत्यक्तां पमन्द्रां च तज्ज्ञा गौण्डकृतिं जगुः ॥
हम्मीर

गौडपञ्चमः—रागः

षड्जग्रामेण संबद्धः कथ्यते गौडपञ्चमः ।
धैवतो षड्जमध्याभ्यामुत्पन्नश्चांशके ग्रहे ॥

धैवतो मध्यमन्यासः काकल्यन्तरसंयुतः ।
कार्यौ निषादगान्धारौ पञ्चमो न भवेद्यदि ।
षाडवस्स्यादयं प्रोक्तो गौडपञ्चमनामकः ॥
हरि

बीभत्सोऽथ भयानको यदि रसः स्यादंशको धैवतः
स्वल्पौ सप्तमपञ्चमौ यदि पुनश्चान्तस्थितो मध्यमः
गान्धारो यदि जायते च बलवान् तत्षड्जमध्याभिधा-
धैवत्योरिह गौडपञ्चम इति ख्यातस्स रागो भवेत् ॥
नान्य

गौडपञ्चमनिष्पत्तिर्धैवतीषड्जमध्ययोः ।
धैवतांशो मध्यमान्तो हीनपञ्चमसप्तमः ॥
कश्यप

धैवतीषड्जमध्याभ्यां जातोऽसौ गौडपञ्चमः ।
धैवतान्तग्रहो मान्तो...........वर्जितः ।
काकलीकलितो विद्धिबीभत्से स भयानके ॥
मोक्ष

गौडमल्हारः—मेलरागः (मल्हारमेलजन्यः)

उभयोर्गौडमलहारमलहाराभिधयोर्मतः ।
किञ्चिद्भिदो भेदश्चैरन्योन्यं रसपुञ्जयोः ॥
श्रीकण्ठ

गौडवः— रागः

गौडवः पञ्चमत्यागी त्रिनिषादश्च रागजः ।
सं

गौडी—मेलरागः (मालवगौलमेलजन्यः)

सत्रया धगरिक्ता स्याद्गौडी सर्वाङ्गमञ्जुला ।
गायकैर्गीयते सायं गम्भीरगुणगुम्भिता ॥
श्रीकण्ठ

गौडी—रागः

निषादबहुला गौडी सहिता सप्तभिस्स्वरैः ।
षड्जांशकग्रहन्यासा तारमन्द्रा च कथ्यते ॥

नान्यः

सप्तस्वरा च गौडी निषादबलर्लक्षिता सदा भवति ।
न्यासांशग्रहषड्जा तारा मन्द्रा च जायते सा तु ॥

कश्यपः

ग्रहांशन्यासषड्जा स्याद्गौडी मालवकैशिकात् ।
वीरश्रृङ्गारयोर्गेया सकम्पान्दोलितस्वरा ॥

नारायणः

—उपाङ्गरागः

धैवतर्षभनिर्मुक्ता ग्रहांशन्यासषड्जका ।
हिन्दोलरागाश्रयणाद्वसन्तोपाङ्गतां गता ॥

गौडी समन्द्रा विज्ञेया प्रियसङ्गमभाषिणी ।
केचित्पञ्चममेतस्याः स्वरं स्वगमकं विदुः ॥

भट्टमाधवः

—(द्वितीयः) उपाङ्गरागः

सांशन्यासग्रहा मन्द्रतारषड्जा निभूयसी ।
उपाङ्गं गीयते गौडी रसे वीरे तथा शुचौ ।
रागजा वर्णयन्त्यस्या जनीर्मालवकैशिकात् ॥

भट्टमाधवः

—रागः

गौडीहिन्दोलभाषा स्यात् निषादेन गरीयसी ।
न्यासांशग्रहषड्जा च षाडवा ऋषभोज्झिता ।
तारमन्द्रा रसे वीरे गायकैः परिगीयते ॥

जगदेकः

केरलभाषाव्याख्यायां गौडीस्थाने डोलीति पठितम् ।

षड्जांशग्रहणन्यासा निषादबहुला बुधैः ।
गीयते तारमन्द्रा च गौडी रिषभवर्जिता ॥

सोमराजः

—भाषाङ्गरागः

या मतङ्गेन गदिता गौडी मालवकैशिके ।
तामिहाचष्ट भाषाङ्गं राजा रागरहस्यवित् ॥

कश्चिदाचष्ट तामेवोपाङ्गमङ्गमुपेयुषी ।
त्रिषड्जां मन्द्रतारस्थषड्जां सप्तमभूयसीम् ॥
हिन्दोलरागाश्रयणाद्वसन्तोपाङ्गतां गताम् ।
केचिद्गमकसंयुक्तपञ्चमामामिहाभ्यधुः ॥

रसे वीरे शुचौ काले प्रियसम्भाषणे तथा ।
श्रृङ्गारेऽस्या अपि प्राह विनियोगं नराधिपः ॥
भाषानिरूपणे चास्या आलापोऽपि प्रदर्शितः ।
पीतवस्त्रा च गौराङ्गी गजेन्द्रवरवाहना ॥

कुम्भः

—रागः

गौडोऽयं टक्करागस्य निन्यासांशग्रहान्वितः ।
विहीनः पञ्चमेनैव रसे वीरे नियुज्यते ॥

हम्मीरः

गौडीरागध्यानम्

शुचिहरिचन्दनपङ्केरुहसहितं मान्मथं पुरस्कृत्य ।
गौरतनुर्बहुविधिना गौडी परिपूजयत्येषा ॥

संगीतसरणिः

मधूकवनवासिनीं शुकसमूहमालापिनीं
जपारुणसमांबरां युवतिपूजिताङ्घ्रिद्वयाम् ।
मरालपतिवाहनां विधुसुधाप्रभाङ्गीं मुदा
भजामि मधुपालिकां मनसि मे सदा गौडिकाम् ॥

रागसागरः

रसालनव्याङ्कुरकर्णपूरा कादम्बिनी श्यामलमञ्जुदेहा ।
पीयूषनिष्यन्दिमृदुस्वनाढ्या गौडी नियुक्ताधिककौतुकेन ॥

श्रीकण्ठः

गौडोपाङ्गरागाः

शार्ङ्गदेवादयः केचित्कांश्चिदेषु स्वबुद्धितः ।
षड्जग्रहांशकानूचुर्न तथा लक्ष्यवर्त्मनि ॥

कुम्भः

गौण्डः—मेलरागः

तीव्रगान्धारसंयुक्तारोहणे वर्जितो गनी ।
षड्जोद्ग्राहेण सम्पन्नो गौण्ड आम्रेडितस्वरैः ॥

सदा गेयः ।

अहोबिलः

गौण्डकृतिः—क्रियाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

मध्यमं स्थायिनं कृत्वाधस्तात्तुर्यं स्वरं व्रजेत् ।
तस्मात्स्वरांस्त्रीनारुह्य तृतीयं च पुनः स्पृशेत् ॥
आचतुर्थस्वरं चाथ समेत्य ह्यवरोहतः ।
तस्मात्तृतीयमारोहक्रमात्प्राप्य प्रकम्पयेत् ॥

यदा स्यात्स्थायिनि न्यासः तदा गौण्डकृतिर्भवेत् ।
एतस्याः पञ्चमं लक्ष्ये ग्रहं लक्ष्यविदो विदुः ॥

वेमः

गौदानिकः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः ।

स रि म प ध नि .

नान्यः

गौरवर्णः

रक्तपीतसमायोगाद्गौरवर्ण इति स्मृतः ।

गौरवी—रागः (सङ्कीर्णः)

देशाख्यायाश्चाथ धन्यासिकायाः
स्यादंशाभ्यां गौरवीयं प्रदिष्टा ।

नारायणः

गौरिक्रिया—मेलरागः (नीतिमतीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध नि प म ग स .

मञ्ज

गौरी—वीणा

अस्या लक्षणं न कुत्रापि लभ्यते । पाल्कुरिकि – सोमनाथेन स्मृता ।

—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

—मेलरागः

रागोऽयं स्वतन्त्रमेलः ।

रिस्वरादिस्वरारम्भरिकोमलधकोमला ।
गतीव्रा सा नितीव्रा च गौरी न्यंशस्वरा मता ॥

आरोहे गधहीना सा निकम्पनमनोहरा ।
आरोहे यदि गान्धारो मध्यमावधि मूर्छना ॥

इयं तृतीयप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

—रागः

ग्रहांशन्यासषड्जा स्यात्रिपवर्ज्या सुखप्रदा ।
मूर्छना प्रथमा ज्ञेया गौरी सर्वाङ्गसुन्दरी ॥

दामोदरः

—रागः (सङ्कीर्णः)

श्रीरागात्स्याद्गौडरागाच्च गौरी ।

नारायणः

—रागः

अतःपरं भवेद्गौरी हिन्दोलस्याङ्गमीरिता ।
निषादे बहुतां याता षड्जन्यासग्रहांशका ॥
षाडवर्षभसन्त्यक्ता धैवतेन विवर्जिता ।
तारमन्द्रा क्रमादेषां दृश्यते स्वरसप्तके ॥

हरिः

—देशीतालः

पञ्चभिर्लघुभिर्गौरी । । । । ।

श्रीकण्ठः

नलौ गौरी मता बुधैः । । । । ।

मदनः

गौरीतालः—चित्रतालः

गौर्यां त्रिगाश्च बिन्दुश्च गुरुद्वन्द्वं द्रुतद्वयम् ।

मात्राः ११ मिश्रजातिः द्विकलविषमयतिः ।

ऽ ऽ ऽ ० ऽ ऽ ० ०

ताललक्षणे

गौरीमनोहरी—मेलकर्ता रागः

स ० रि ग ० म ० प ० ध ० नि स .

मञ्ज

गौरीरागध्यानम्

निवेशयन्ती श्रवणावतंसमाम्राङ्कुरं कोकिलनादरम्यम् ।
श्यामा मधुस्यन्दितसूक्ष्मनादा गौरीयमुक्ता किल कोहलेन ॥

मालवकौशिकरागभार्या ।

दामोदरः

गौरीवसन्तः—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म रि ग रि स .

मञ्ज

गौरीसूनुः

सङ्गीतसारार्णवकारः । नेपालीयः । जगज्ज्योतिर्मल्लदुहितुः रुक्मिणीदेव्याः पौत्रस्य पूर्णसिंहस्य महाराजस्याश्रितः । क्रै. प. १७०० काले स्यात् ।

गौर्यामतम्

अयं ग्रन्थः पार्वती कृत इत्यूह्यते। प्रबन्धलक्षणेषु पार्वतीमत-

मसकृदुद्धृतम् । तेषु स्थलेषु गौरी, शैलकन्या, गिरिजेति पर्यायपदान्युक्तानि । भरतार्थचन्द्रिका गौरीकृतेति, 'भरतार्थचन्द्रिकायां भूधरराजन्यदुहितृरचितायां' मिति भरतार्णवोक्तेः स्मर्यते । दुर्गाशक्तिः, दुर्गाशक्तिः दुर्गा इति नामभिः कस्यचिन्मतमुदाहृतं सर्वत्र । दुर्गाशक्तिरिति हम्मीरकुम्भकर्णादयः । दुर्गाशक्तिरिति देवणभट्टादयः । दुर्गामतज्ञैरिह पञ्चधोक्ता इति रघुनाथादयः । दुर्गाशक्तिः प्रमाणिनिति केनचिदुक्तम् । दुर्गा तु पार्वत्येव वा न वेति संशयः । यदि दुर्गाशक्तिः स्त्री दुर्गा पार्वती वा नाम न वेत्यपरः संशयः ।

गौलः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि प म ग म रि ग म रि स.

मज

—मेलरागः

गौलस्तु गधवर्ज्यः स्याद्गौरीमेलसमुद्भवः ।
तृतीयप्रहरोत्तरगेयः ।

अहोबिलः

—मेलकर्ता

वर्ज्यादि धेनुसमर्मीश्वरमेषशुद्ध-
मध्यं पिको हरनिषादमयेति गौले ।
सन्त्यज्य मेषमवरोहति वैणिकैस्तु
तत्षाडवौडुवगणे परिगण्यगीतम् ॥

सरिमपाः शुद्धाः । साधारणो गः । काकलिर्निषादः । मेषो गः ।

परमेश्वरः

गौलपन्तुः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

मज

गौलपन्तुरागध्यानम्

सुस्तनीसहितकेलिकारतां मस्तकोपरिविलासदर्शिनीम् ।
हस्तकीलितसुवर्णकन्तुकां संस्मरामि हृदि गौलपन्तुकाम् ॥

अत्र कन्तुकशब्दः कन्दुकार्थे वर्तते ।

रागसागरः

गौलमलारः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म म ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

गौलीरागध्यानम्

शुकपञ्जराग्रहस्तां विकटासनसंस्थितां सुवर्णाङ्गीम् ।
मकुटालङ्कृतशिरसं प्रकटितपुरुषां च गौलिकां ध्याये ॥

रागसागरः

गौलीरुतः—तालः

सगणो बिन्दुयुगलं लगौ द्वौ जगणस्तथा ।
यगणश्चेति विज्ञेयं ताले गौलीरुताह्वये ॥

१८ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

ग्रथनम्—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

उपक्षेपस्तु कार्याणां ग्रथनं परिकीर्तितम् ।

भरतः

यथा—'देव क्षम्यतां' इत्यादि यौगन्धरायणवाक्यं रत्नावलीलाभरूपकार्यस्योपक्षेपाद् ग्रथनम् ।

अभिनवः

ग्रथनं कार्यदर्शनम् । कार्यं मुख्यफलम् । ग्रथ्यते संबध्यते व्यापारेण मुख्यफलमनेनेति ग्रथनम् । यथा—वेण्यां पाञ्चाली न खलु मयीत्यादि भीमवाक्यम् । द्रौपदीकेशसंयमनकार्यस्य व्यापारेण ग्रथनम् ।

रामचन्द्रः

—शिल्पकाङ्गम्

अन्योन्यनिर्णयोत्पन्नपरिचयपल्लवितप्रमाभिरामोऽर्थविशेषो ग्रथनम् । यथा—'अलसवलिते' त्यादि मालतीमाधवे वकुलवीधिकाङ्के ।

सागरः

ग्रन्थिः—देशीतालः

ग्रन्थिताले समुद्दिष्टा लघू बिन्दू लघू गुरू ॥ ० ० ।। ऽ ऽ

वेमः

ग्रहः—तालप्राणः

भट्टलोल्लटस्तु—

आद्यन्तयोरनियमो विषमश्च प्रकीर्तितः ।
मात्राधिक्यं च तस्यैव केचित्कापि प्रचक्षते ॥

इत्याह । अपि च तेनैव विषमग्रहस्य बहवो भेदा उक्ताः ।

ग्रहशब्दो घञन्तो वा कर्मसाधक एव वा ।
आद्ये नृत्तादिसंबन्धो ग्रह इत्यभिधीयते ।
अन्ते नृत्तादिकं चैव ग्रह इत्यभिधीयते ॥

घञन्तश्चेद् ग्रहणमेव ग्रहः । तालस्य नृत्तगीतवाद्यैः सम्बन्धीति । कर्मसाधनं चेद् गृह्यते स्वसंबन्धितया नृत्तादिकर्मेति व्युत्पत्त्या नृत्तगीतवाद्यानि त्रीण्यपि ग्रह एव । समोऽतीतोऽनागत इति ताले ग्रहस्त्रिधा ।

गीतादिसमकालस्तु समपाणिस्समग्रहः ।

पाणिरिति हस्तघातस्समतालः। गीतनृत्तवाद्यैः आदिमध्याबसानेषु न्यूनाधिक्यवर्जितं योज्यते चेद् घञ्प्रत्ययार्थे समग्रहः। कर्मसाधनार्थे नृत्तगीतवाद्यान्येव तालेन सह वर्तन्त इति।

अतीतस्तु —

आदौ पाणिरतीतः स्याद्गीतादौ च प्रवर्तते।

अतीत इत्यतिक्रान्तः। तालानन्तरं गीतादयो यत्र योज्यन्ते स तालोऽतीतग्रहः।

अनागतः प्राक्प्रवृत्तौ ग्रहस्सोपरिपाणिकः।

उपरिपाणिक इति प्रथमं नृत्तगीतादि ततः पाणिस्तालः। गीतादेः प्रयोगप्रवर्तनमध्ये तालस्य संयोजनम्। कर्मसाधनपक्षे नृत्ताद्यारंभे तालस्याभावात् नृत्तादिरनागतग्रहः।

सङ्गीतार्णवे विषमग्रहमन्यमुक्त्वा ग्रहस्य पञ्च भेदा उक्ताः। विषमग्रहः किञ्चिदतीतः किञ्चिदनागतः। एतन्मे अर्धभागायार्धप्रसवायेति न्यायमनुवर्तते। भट्टलोल्लटशङ्कुकप्रभृतयो विषमग्रहं चतुर्थभेदमाहुः।

यथा —

आद्यन्तयोरनियमो विषमश्च प्रकीर्तितः।
मात्राधिक्यं च तस्यैव केचित्कापि प्रचक्षते॥

केचित्कापीति रङ्गराजो भरतव्याख्याने।

लोल्लटस्तु —

गीतस्याद्यन्तयोस्तालो न्यूनोऽन्यूनो भवेद्द्वयम्।
समादिरधिकोऽन्त्यश्चान्त्ये न्यूनसमाधिकः॥
अधिकादिर्न्यूनमिति न्यूनादिश्चरमाधिकः।
इत्यादिबहुभेदास्तु कथिता विषमग्रहे।
लयाः क्रमात्समादौ स्युर्मध्यद्रुतविलम्बिताः॥

अयं भावः – यथा वार्तिकमार्गे मध्यो लयः। एकस्याः कलायाः चतस्रः क्रियाः। चतुष्क्रियापर्यन्तं प्रवृत्तः कलाकालो गीतकालश्च समान एव। गीतकालस्तालकालमनुसृत्यैव प्रवर्तते। चित्रमार्गे द्रुतलयः चित्रमार्गकलाकालस्याल्पत्वात्तालः पश्चाद्वर्तते। तस्मात्तालो गीताद्यनुसरणार्थं द्रुतो भवति। एवं चित्रे द्रुतलयेऽतीतग्रहः स्यात्। दक्षिणे तु विलम्बितः। अष्टक्रियापर्यन्तमेका कला। तालो गीतकालमतिक्रम्य वर्तते। गीतस्य पश्चाद्भावेन तालस्य विलम्बत्वाद्विलम्बितः।
अच्युतः

ग्रहः

गीतमुद्ग्राह्यते येन स स्वरो ग्रह उच्यते। कुम्भः

येनादौ गीयते गीतं स्वरेण स भवेद् ग्रहः। तुलजः

—रागे उपयुज्यमानः

ग्रहस्तु स्वर इत्युक्तो यो गीतादौ समर्पितः। कृष्णदासः

जात्यादिप्रयोगो गृह्यते येनासौ स ग्रहः। मतङ्गः

गृह्यते प्रयोगश्चानेनेति ग्रहः। ज्ञान्यः

तत्र ग्रहस्तु गीतादिस्वरः। आदिस्वरः प्रथमालापस्वरः। दत्तिलः

—जातिलक्षणम्

अंशवद्ग्रहः। किन्तु न त्रिषष्टिभेदभिन्नः। अष्टादशजातिषु अंशास्त्रिषष्टिरित्युच्यते। ननु ग्रहांशयोः को भेदः। उच्यते। अंशो वाद्येव। ग्रहस्तु वाद्यादिभेदभिन्नः। यद्वा ग्रहो ह्यप्रधानभूतः। अंशो रागजनकत्वाद्व्यापकत्वाच्च प्रधान एव। अपि च संवाद्यनुवादिविधिना च ग्रहांशयोर्भेदः।

भरतस्तु –

यत्प्रवृत्तो भवेद्गेयः सोंऽशो ग्रहविकल्पकः।

कासु च जातिषु नन्दयन्त्यादिषु ग्रहांशयोर्विवादित्वेन ग्रहस्याप्रधानत्वं संभवति।
मतङ्गमतम्

ग्रहणम्—दन्तः

तृणादेर्धारणाद्दन्तैर्ग्रहणं परिकीर्तितम्।
लेहनं जिह्वयालेहं तल्लौल्याभिनये मतम्।
इत्याह ग्रहणस्थाने भरतो मुनिसत्तमः॥
अशोकः

तृणादेर्धारणं दन्तैरङ्गुल्यादे............।
कुम्भः

ग्रहसमम्—वीणावंशावनद्धानामेककालग्रहणम्

ततावनद्धवंशानामेकश्रुतिः कृतो यदा।
ग्रहो गानेन सहितस्तत्तु ग्रहसमं भवेत्॥
भरतः

समग्रहादिना हस्तव्यापारस्योपयोगतः।
स्वरग्रहेण वाद्यस्य साम्यं ग्रहसमं भवेत्॥ नान्यः

ग्रामः

यत्र स्वराणां संवादो मूर्छादेर्यत्र आश्रयः ।
स ग्राम उच्यते तद्ज्ञैः स च त्रेधा विभज्यते ॥
षड्जमध्यमगान्धारैः प्रधानैर्व्यपदेशनात् ।
प्रधानं षड्ज आद्यत्वात् संवाद्याधिक्यतस्तथा ॥
मध्यमस्याविनाशित्वादमात्याधिक्यतोऽप्यसौ ।
षड्जमध्यमवंश्यत्वाद्गान्धारोऽपि प्रधानता ॥

पण्डितमण्डली

व्यवस्थितश्रुतियुता यत्र संवादिनः स्वराः ।
मूर्छनाद्याश्रयो नाम स ग्राम इति संज्ञितः ॥

कुम्भः

षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामाः प्रकीर्तिताः ।
भूर्लोकाज्जायते षड्जो भुवर्लोकाच्च मध्यमः ।
स्वर्गान्नान्यत्र गान्धारो नारदस्य मतं यथा ॥

नारदः

समूहवाचिनौ ग्रामौ स्वरश्रुत्यादिसंयुतौ ।
यथा कुटुम्बिनः सर्वे एकीभूत्वा वसन्ति हि ॥
सर्वलोकेषु स ग्रामो यत्र नित्यं व्यवस्थितः ।
षड्जमध्यमसंज्ञौ तु द्वौ ग्रामौ विश्रुतौ किल ।
गान्धारं नारदो ब्रूते स तु मर्त्यैर्न गीयते ॥

ग्रामप्रयोजनं च यथा –

स्वरश्रुतिमूर्छनातानजातिरागाणां व्यवस्थापनत्वं नाम प्रयोजनम् । ननु कथं षड्जमध्यमस्वराभ्यां ग्रामव्यपदेशः । उच्यते – असाधारणत्वेन ताभ्यां ग्रामव्यपदेशः । असाधारणत्वं च देवकुलसमुत्पन्नत्वेन । ननु कथं द्वावेव ग्रामौ । उच्यते – इह हि द्विस्वरप्रयोगमूलप्रयोगवशात् द्वौ ग्रामावुपन्यस्तौ । जातिभिः श्रुतिभिश्चैव स्वरा ग्रामत्वमागताः ।

मतङ्गः

एतेषां श्रुत्युत्कर्षात् प्राधान्यपुरुषवत् । त्रयस्यैव स्वरगणितस्य तैर्मुनयो ग्रामत्वसंज्ञां वदन्ति ।

द्वौ ग्रामौ भरतेनोक्तौ ग्रामौ गान्धारपूर्वकः ।
अतितारातिमन्द्रत्वाद्दैलर्यान्नोपदर्शितः ॥

अभिनवगुप्तः

अथ स्वरसमूहात्मग्रामलक्षणमुच्यते ।
ग्रामवद्ग्राम इत्येवमुपचारो विवक्षितः ॥
केवलस्वरवृन्दस्य ग्रामत्वे कथिते सति ।
गामानयेत्यादिवाक्येष्वतिव्याप्तिर्भवेदतः ॥
मूर्छनाशुद्धकूटाख्यतानाद्याश्रय इत्यपि ।
देयं स्वरसमूहस्य विशेषणमिति स्थितिः ॥

षड्जग्रामः पञ्चमे स्वचतुर्थश्रुतिसंस्थिते ।
स्वोपान्त्यश्रुतिसंस्थेऽस्मिन्मध्यमग्राम इष्यते ॥
रिमयोः श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत्समाश्रितः ।
पः श्रुतिं धो निषादस्तु ध श्रुतिं स श्रुतिं श्रितः ॥
गान्धारग्राममाचष्टे तदा तं नारदो मुनिः ।
अस्माभिर्मध्यमग्रामोऽप्यसत्प्राय इतीर्यते ॥
तथा हि मध्यमग्रामे त्रिश्रुतिः पञ्चमः खलु ।
वरालीमध्यमो जातः स पुनर्लक्ष्यमार्गतः ॥
मध्यमादिप्रभृतिषु मध्यमग्रामजन्मसु ।
रागेषु दृश्यते नैव वरालीमध्यमस्ततः ।
अयुक्तो मध्यमग्रामो लक्ष्यमार्गविरोधतः ॥

वेङ्कटमखी

अस्य मतं हनुमन्मतमेव । स्वराणां भरतोक्तश्रुतिसंख्यायाः नियमो न भवतीति । तन्नियमस्तु जातिरागेष्वेव दृश्यते । आञ्जनेयस्तु एकादिषट्पर्यन्तश्रुतित्वमेवाह । तस्य मते ग्रामविभागो नास्ति, यतः संवादित्वस्यैवानुपलंभात् । देशीरागेषु स्वराणां श्रुतिसंख्यानियमो नास्ति । वेङ्कटमखिनः वरालीमध्यमसप्तमश्रुतित्वं विद्यते । तेनैव स्थलान्तरे गान्धारग्रामस्य मर्त्यलोकप्रयुक्तत्वमुपपादितम् । वीणायां द्वादशस्वरस्थापनेन श्रुतीनां मेलनेन ग्रामविभागो न स्पष्टो भवति । एकतन्त्रीकिन्नर्यादिषु पूर्णत्वेन मत्तकोकिलास्वरमण्डलयोश्च श्रुतीनां वैशद्यं भवति ग्रामयोश्चेदं प्राचीनमतम् ।

षड्जग्रामे सरिगमपधनिस्वराणां क्रमात् ४, ३, २, ४, ४, ३, २ इति श्रुतिभागो भवति । अत्र सरिगस्वराणां त्रयाणां पधनिस्वराः संवादिनः । संवादित्वेनैव ग्रामत्वं सिध्यति । तथैव मध्यमग्रामे मपधनिसरिगाणां ४, ३, ४, २, ४, ३, २, इति श्रुतिसंख्या प्रयुज्यते । तत्र मपयोः सरिस्वरयोः संवादित्वमस्ति । तस्मान्मध्यमस्वरेणारम्भात् मध्यमग्रामः ।

गान्धारग्रामे तु गमपधनिसरिस्वराः क्रमात् , ४, ३, ४, ३, ४, ३, २ भवति । अत्र गान्धारनिषादावतितारस्वरत्वात्संवादिनावपि षड्जमध्यमौ संवादिनावपि अतिमन्द्रत्वात् गान्धारग्रामो भरतेन न गृहीतः – इति अधुनातनपरिष्कारः ।

यत्र सभ्यः स्वरग्रामं हेलया गायति स्फुटम् ।
स ग्रामश्रुति विज्ञेयः तस्य भेदास्त्रयस्स्मृताः ॥

नन्द्यावर्तोऽथ जीमूतः सुभद्रस्तु तृतीयकः ।
तेषां तु लक्षणं स्पष्टं कथयिष्ये पृथक् पृथक् ॥
षड्जर्षभगान्धारास्त्रयाणां जन्महेतवः ।
नन्द्यावर्तो भवेत् षड्जाज्जीमूतश्चार्षभात्तथा ॥
गान्धाराच्च सुभद्राख्यो विज्ञातव्यास्त्रयः क्रमात् ।
षड्जमादौ समुच्चार्य ततो धैवतपञ्चमौ ॥
वृद्ध्यर्थं योजयेत्तत्र निषादेन शमं नयेत् ।
नन्द्यावर्तो भवेदेवं ग्रामो गीतविदां प्रियः ॥
चतुस्स्वरसमायोगादेकमात्रस्वरेण च ।
यत्रादावृषभस्थानं मध्यात्ताभ्यां विवर्द्धितम् ॥
प्रशान्तिं पञ्चमेनापि जीमूतोऽयं प्रकीर्तितः ।
गान्धारमादितः कृत्वा वृद्धिं नेयं ततः परम् ॥
ऋषभेनाथ षड्जेन धैवतेन शमं नयेत् ।
सुभद्रोऽयं भवेद्ग्रामो देवानामपि वल्लभः ॥

वादिमत्तगजाङ्कुशे

नन्द्यावर्तस्तु जीमूतः सुभद्र इति च क्रमात् ।
त्रीन् ग्रामान्कचन प्रोचुः लक्षयन्ति तु तद्यथा ॥
स्वरं षड्जं समुच्चार्य गेयाद्वैवतपञ्चमौ ।
ताभ्यां षड्जं वर्जयित्वा निषादे विरतिं श्रयेत् ॥
यदा तदा भवेद्ग्रामो नन्द्यावर्ताभिधः किल ।
एकमात्रेण षड्जेन सहादावृषभग्रहः ॥
पोषो निषादमध्याभ्यां पञ्चमेन शमो भवेत् ।
यत्रासौ कीर्तितस्तज्ज्ञैः ग्रामो जीमूतसंज्ञकः ॥
गान्धारेण ग्रहः पोषः षड्जर्षभकृतो भवेत् ।
न्यासश्च धैवतेनायं सुभद्रो ग्राम इष्यते ॥
क्रमेण सरिगास्त्वेषां त्रयाणां जन्मकारणम् ।
ग्रामाणामीदृशं लक्ष्म प्रायो न बहुसम्मतम् ।
रागलक्षण्यसंस्पर्शात् न चास्माकमिहादरः ॥

पण्डितमण्डली

ग्रामनिर्णयः

त्रिषु ग्रामेषु गान्धारग्रामः स्वर्गे प्रकीर्तितः ।
महीतले तु द्वौ ग्रामौ स्यात् षड्जग्राम आदिमः ॥
द्वितीयो मध्यमग्रामो नत्वेतल्लक्ष्म लक्षितम् ।
लक्ष्ये तु दृश्यते कापीत्यस्यासत्प्रायता गता ॥
अतोऽत्र मध्यमग्रामजन्यरागेषु पञ्चमः ।
स्वोपान्त्यश्रुतिसंस्थस्सन्नैष लक्ष्येषु दृश्यते ॥

ततः स्युरखिला रागाः षड्जग्रामसमुद्भवाः ।
तदुक्तं बयकारेण स्वरमेलकलानिधौ ॥
देशीरागाश्च सकलाः षड्जग्रामसमुद्भवाः ।
ग्रहांशतारमन्द्रादिषाडवौडवपूर्णताः ॥
देशीत्वात्सर्वरागेषु भवन्ति न भवन्ति च ।
प्रकाशयत्येवमेव चतुर्दण्डीप्रकाशिका ॥
ग्रामेष्वेतेषु गान्धारग्रामो नास्ति महीतले ।
स्वर्गलोके परमिति सर्वेषामेव सम्मतम् ॥
अस्माभिर्मध्यमग्रामोऽप्यसत्प्राय इतीर्यते ।
तथाहि मध्यमग्रामे त्रिश्रुतिः पञ्चमः खलु ॥
वरालीमध्यमो जातः स पुनर्लक्ष्यमार्गतः ।
मध्यमादिप्रभृतिषु मध्यमग्रामजन्मसु ॥
रागेषु दृश्यते नैव वरालीमध्यमस्ततः ।
अयुक्तो मध्यमग्रामो लक्ष्यमार्गविरोधतः ॥
एक एव ततः षड्जग्राम इत्यवधार्यताम् ।
तदुक्तं विठलीयेऽपि ग्रामैकत्वसमर्थनम् ॥
षड्जग्रामः पञ्चमे तु सप्तदश्यां श्रुतौ स्थिते ।
स्वरेऽस्मिन् पञ्चमे किन्तु षोडशीं श्रुतिमाश्रिते ॥
तथैव मध्यमग्रामः सोऽत्र रागो न दृश्यते ।
षड्जग्रामाश्रितान् रागान् सर्वे गायन्ति गायकाः ।
तस्मान्मुख्यतमः षड्जग्राम एव न मध्यमः ॥

तुलजः

ग्रामरागः

तत्र ग्रामसमुद्भूतः पञ्चगीतिसमाश्रयात् ।
शुद्धादिभेदसंभिन्नो ग्रामराग इतीरितः ॥

कुम्भः

ग्रीवा

सुन्दरी च तिरश्चीना तथा च परिवर्तिनी ।
प्रकम्पिता तु भावज्ञैर्ग्रीवा ज्ञेया चतुर्विधा ॥

नन्दी

ग्रीवा नवविधा तत्र समा त्र्यश्रा नतोन्नता ।
अञ्चिता कुञ्चिता चैव निवृत्ता वलिता तथा ।
रेचिता चेति तासां तु क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥

वेमः

यत्किञ्चिदस्ति तत्कर्म तदस्यामखिलं स्वयम् ।

ज्यायनः

ग्रीष्मावली—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

ग्लाना—दृष्टिः

श्लथपक्ष्मपुटभ्रूभृद्मलिना मन्दतारका ।
अल्पसञ्चारिणी दृष्टिः ग्लानौ ग्लाना निरूपिता ॥

अशोकः

एषा ग्लानावपस्मारे म्लानावपि नियुज्यते ।

विप्रदासः

ग्लानिः

भास्वरजातिनाटके तृतीयस्सन्धिः ।

शारदातनयः

—व्यभिचारिभावः

वान्तविरक्तव्याधितपोनियमोपवाससमनस्तापातिशयमदनमद्यसेवनातिव्यायामाध्वगमक्षुत्पिपासानिद्राच्छेदादिभिर्विभावैरुत्पद्यते तस्याः क्षामवाक्यनयनकपोलोदरमन्दपदोत्क्षेपणवेपनानुत्साहतनुगात्रवैवर्ण्यस्वरभेदादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

भरतः

वाङ्मनःकायकर्माणि ग्लानिर्ग्लपयतीति यत् ।

शारदातनयः

ग्लपयतीति । 'विगृह्य ग्लै म्लै हर्षक्षये' इत्यस्माद्धातोरात्वे कर्तरि स्त्रियां क्तिन्निति क्तिन्प्रत्यये क्तिनो निष्ठावद्भावेन निष्ठानत्वे ग्लानिशब्दो निष्पन्नः ।

नरसिंहः

ग्लानिर्विरेकवमनजागरातिरताध्वभिः ।
उपवासमनस्तापक्षुत्पिपासादिभिर्भवेत् ॥
कम्पानुत्साहवैवर्ण्यस्वेदमन्दपदक्रमैः ।
क्षामवाक्याक्षिसंहारकार्याङ्गश्लथनादिभिः ।
ग्लानिजास्त्वनुभावास्ते कथिताह्येवमादयः ॥

शारदातनयः

—चित्राभिनयः

हृदि स्थाने तु मुकुलः पुरोभागे तु कर्तरी ।
चालयेत्सूचिहस्तं तु चलितं तु मनोरुजि ॥
पार्श्वभागे मुष्टिहस्तः चलितस्तु जराधिके ।
मुखस्थाने तु शिखरः तृष्णार्थस्य निरूपणे ॥
सर्वाङ्गचलनं कृत्वा पुरोभागे तु कर्तरी ।
चालयेद्रोगभावे तु करटीकाविचक्षणः ॥
चतुरश्च पताकश्च पुरोभागे तु चालितः ।
सूचीहस्तं चालयित्वा व्यायामार्थनिरूपणे ॥
त्रिपताकः पुरोभागे चलितस्तु रतिश्रमे ।
कण्ठस्थाने पताकन्तु चालयेत्तन्निवारणे ॥

विनायकः

घटा—देशीतालः

द्वौ द्रौ दौ लौ गपौ घटा । ० ० ॥ ऽ ऽ

कुम्भः

घटितम्—विणावादनेगुणः

परिवर्ते द्रुते पाणेर्वाद्यं स्याद्घटिताभिधम् ।

कुम्भः

घट्टितः—पादः

पाष्ण्या सन्ताडयते भूमिः यत्रासौ घट्टितो मतः ।
अधस्तात्सारगे कार्यः चरणोऽसौ मनीषिभिः ॥

वेमः

अश्वादिप्रेरणे भेदे दृढत्वापादने तथा ।

सोमेश्वरः

घट्टनम्

किन्नर्यां दक्षिणहस्तव्यापारः । तत्र द्रष्टव्यम् ।

घट्टिता—मृदङ्गवादनमार्गः

घट्टिता करमूलस्य । करमूलस्य चालनेन पुटं यदि घट्टितं सा क्रिया घट्टिता ।

नारायणः

घट्टितोत्सेधः—पादः

क्रमाद्यो घट्टयन्नग्रपार्ष्णिभ्यामसकृद्भुवम् ।
स पादो घट्टितोत्सेधस्ताण्डवे सद्भिरीरितः ॥

अशोकः

घर्घरीवादनादिषु ।

ज्यायनः

घण्टकः

नाट्यशास्त्रव्याख्याता । एषोऽभिनवगुप्तेनासकृत्स्मृतः ।

घण्टा—मेलरागः

(आ) स रि ग ० ० म ० प ० ० ० नि स.
(अव) स ० नि ० ध प ० म ० ० ग रि स.

मेललक्षणे

घण्टातालः

घण्टाकांस्यमयी ज्ञेया तद्ज्ञैरष्टाङ्गुलोच्छ्रया ।
विशाला वदने मूलभागेष्वल्पत्वमागता ॥
अस्याः पिण्डप्रमाणं तु स्यादर्धाङ्गुलसम्मितम् ।
अस्या मूले विधातव्यो दण्डोऽष्टाङ्गुलसम्मितः ॥

निदध्यादन्तराले तु दण्डमूलावलम्बितम् ।
दैर्घ्ये षडङ्गुलमितं पिण्डे सार्धाङ्गुलान्वितम् ॥
अधो मुखं सुवृत्तं च लोलकं लोहनिर्मितम् ।
ततो दण्डं तु घण्टायाः धृत्वा सव्येन पाणिना ।
स्फुटं तु टठणोत्कारबहुलं वादयेत्सुधीः ॥

वेमः

घण्टारवः—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स नि स ग रि ग म प नि – स .
(अव) स नि ध प म ग रि – स .

मञ्ज

—मेलरागः (कर्णाटगौडमेलजन्यः)

धैवतांशग्रहन्यासो भवेद्गान्धारवर्जितः ।
घण्टारवोऽयं विख्यातस्सर्वदा गीयते बुधैः ॥

श्रीकण्ठः

—रागः

घण्टारवो धैवतीजः प्रतापे सर्वदापि च ।

नारायणः

—रागः

अथ घण्टारवाह्वानो भिन्नषड्जसमुद्भवः ।
गान्धारे मन्द्रसंयुक्तो न्यासवान्मध्यमस्वरे ।
धैवतग्रहसंबद्धस्तारभूतो निषादके ॥

हरिः

मन्द्रगो मध्यमन्यासः संपूर्णो धैवतग्रहः ।
घण्टारवो नितारः स्याद्भिन्नषड्जगतस्तथा ।
गुर्वाज्ञया रसे वीरे विनियोगोऽस्य दर्शितः ॥

जगदेकः

—रागाङ्गरागः

भिन्नषड्जसमुद्भूतो मन्यासो धैवतग्रहः ।
तारनिर्मन्द्रगान्धारः पूर्णो घण्टारवो मतः ।
हेमन्तप्रथमे यामे रसे वीरे च गीयते ॥

भट्टमाधवः

घण्टारवरागध्यानम्

करे दधानः किल शङ्खमेकं
वामे च घण्टां कलनादरम्याम् ।
धौताम्बरश्चारुकुटीप्रदेशे
घण्टारवोऽयं हरिभक्तिमुख्यः ॥

श्रीकण्ठः

घण्टारवीरागध्यानम्

लम्बालकां दीर्घकचां शुभाङ्गीं
व्यत्यस्तपादाब्जयुगप्रदर्शिनीम् ।
सखीयुगेन प्रतिभाषयन्तीं
ध्यायामि घण्टारविकां मनोहराम् ॥

रागसागरः

घण्टारागः—मेलरागः

घण्टारागो गपूर्वः स्यादन्तः कोमलधैवतः ।
मेलकर्तायं तृतीयप्रहरगेयः ।

अहोबिलः

घत्ता—पाटवाद्यम्

निबद्धमर्धं प्रथमं झेंकाराद्यं च वादयेत् ।
अनिबद्धं ततश्चार्धं कराभ्यां वादयेद्धि या ।
पुनर्निबद्धखण्डस्य वाद्याद् घत्ता निगद्यते ॥

वेमः

—देशीतालः

द्वौ लौ द्रौ द्वौ लगौ घत्ता ।।००।ऽ

कुम्भः

घत्तातालं लघुद्वन्द्वं द्रुतद्वन्द्वं लगौ तथा ।
॥००।ऽ

वेमः

घनः—ध्वनिभेदः

अकृशो निबिडो यस्तु घनोऽसौ ध्वनिरीरितः ।

सोमेश्वरः

घनकेशिनी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स .
(आ) स नि ध प म रि स .

मञ्ज

घनता—वंशे फूत्कारगुणः

त्रिषु स्थानेषु गमकैरुपेतो घन उच्यते ।

कुम्भः

स्थूलता श्लक्ष्णता यत्र श्रावकत्वं च दृश्यते ।
घनं तमाह महितो नान्यो मान्यो मनीषिभिः ॥

नान्यः

घनतालः

गदगा गदगा सोदौ लौ गौ ताले घनाह्वये ।
१७ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

घनत्वम्—फूत्कारगुणः

त्रिषु स्थानेषु गमकैरुपेतो घन उच्यते।

कुम्भः

घनपङ्क्तिः—ध्रुवावृत्तम्

लघुनी चादौ चरणे यस्या। गदिता नाम्ना घनपङ्क्तिस्सा॥

जलधाराहिं — (छाया) जलधाराभिः।

भरतः

घनरवः—पाटवाद्यम्

उभाभ्यामथ चैकेन विविधैः पाटकल्पनैः।
निरन्तरलसन्नादो भवेद् घनरवाभिधः॥

सोमेश्वरः

एकहस्तेन वाद्याभ्यां कृतैः पाटैर्निरन्तरैः।
ध्वनिर्मान्यो भवेद्यत्र सोयं घनरवः स्मृतः॥

वेमः

घनश्यामः

हस्तमुक्तावलीसारसमुद्गतिकाकारः। नेपालदेशीयः।
जगज्ज्योतिर्मल्लदौहित्रस्यानन्तराजस्यास्थानकविः।
कालः क्रै. प. १६८०.

घनश्यामला—मेलरागः (वकुलाभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

घनसुप्रभातम्—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध प ध नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

घना—श्रुतिः

ऋषभस्य द्वितीया श्रुतिः।

जग

घनाघनः—देशीतालः

घनाघनाह्वये ताले सद्वयं नद्वयं प्लुतः।
१७ मात्राः।

तालप्रस्तारः

घनान्दोलिका—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

घर्षणः—तालप्राणः

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम्।

घातः—वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः

तन्त्रिकां हन्ति यद्यत्र मध्यमाक्रान्ततर्जनी।
वैरिणां खातदक्षेण तदा घात इतीरितः॥

कुम्भः

—वादनं दक्षिणहस्तव्यापारः

घातस्यान्मध्यमाक्रान्ततर्जन्या तन्त्रिकाहतिः।

शार्ङ्गः

घातवर्तना

उल्बणौ वर्तितौ स्वोत्कर्षात्योक्ता घातवर्तना।
उद्वेष्टितेन निष्पन्नौ स्यातां चेदलपल्लवौ॥

अशोकः

वक्षसःस्कन्धयोरूर्ध्वप्रसारितयुतावुभौ।
स्कन्धाभिमुखमाविद्धौ वलितौ चाङ्गुलीदले।
अलपद्मोल्बणौ प्राहुर्घातवर्तनिकां परे॥

कल्लिनाथः

घूर्जरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

घूर्णितम्—करणम्

ऊर्ध्वाधःपार्श्वतः क्षेत्रे व्यावर्त्य परिवर्तयन्।
अधोमुखं चतुर्दिक्कं भ्रामयन्दक्षिणं करम्॥
जङ्घास्वस्तिकमादाय तद्दिक्कं चरणं दधन्।
अपक्रान्तासमायुक्तं वामं डोलाभिधं करम्॥
यत्र कुर्वीत तद्धीरैर्घूर्णितं परिकीर्तितम्।
उत्प्लुत्य स्वस्तिकं कुर्यादत्र कैर्तिधरे मते॥

ज्यायनः

घोण्टाणी—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

घोरतरा—श्रुतिः

मन्द्रषड्जचतुर्थी श्रुतिः।

मण्डली

घोरा—श्रुतिः

मन्द्रषड्जतृतीया श्रुतिः ।

मल्लकौ

घोष—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

तन्त्रीलग्नाङ्गुष्ठपार्श्वा कर्तरीवत्र हन्यते ।
कनिष्ठासारणाभ्यां वा यत्रासौ घोष उच्यते ॥

शार्ङ्गः

—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

कनिष्ठाकनिष्ठिकाभ्यां वा यत्र तन्त्री प्रहन्यते ।
कर्तरीवाङ्गुष्ठया पार्श्वलग्ना घोषकस्तदा ॥

कुम्भः

घोषा

इयमेकतन्त्र्याः वीणाया नामान्तरम् ।

श्रीकण्ठः

घ्राणिनी—श्रुतिः

पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः । हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः । पञ्चमोऽत्र त्रिश्रुतिः ।

घ्रिङ्कारध्वनिः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म रि स .

मख

च

चकितम्—दर्शनम्

निमीलोन्मीलनाभ्यां स्याच्चकितं कथितं बुधैः ।

वेमः

मीलनोन्मीलनावृत्तिः यत्र तच्चकितं विदुः ।

शारदातनयः

—शृङ्गारचेष्टा

त्रासेन लज्जया वापि निजवल्लभसन्निधौ ।
संभ्रमातिशयो यस्तच्चकितं सुवक्त्रन्मते ॥

कुम्भः

चकोरध्वनिः—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि म ग रि स .

मख

चक्रः—देशीतालः

चक्रताले क्रमाद्ज्ञेयं द्चतुष्कं लघुर्भवेत् ।
प्रतीपब्रह्मतालः स्यात् विद्वद्भिः परिकीर्तितः ॥

० ० ० ० । ० ० ० । ० ० । ० ।

दामोदरः

चक्रकुट्टनिका—मुडुपचारी

यथाङ्घ्रिं कुट्टितं पार्श्वाद्भ्रामयित्वा निवेशयेत् ।
ततः स्थाने कुट्टयेच्च चक्रकुट्टनिका तदा ॥

अशोकः

चक्रकुट्टिता—मुडुपचारी

कुट्टयित्वा तु विन्यस्य भ्रामितो लुठितो यदि ।
कुट्टितोऽङ्घ्रिः पुरस्स्थाने तदोक्ता चक्रकुट्टिता ॥

अशोकः

चक्रतालः—देशीतालः

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ० ० ० ० ०

अस्य तालस्य लक्षणश्लोका न सन्ति ।

हम्मीरः

—तालः

स्याद्ब्रह्मताले विपरीततालः चक्राभिधः स्यात् ।

। ० ० ० । ० ० । ० ।

वेमः

चक्रतालोडुपम्—देशीनृत्तम्

प्रतीपो ब्रह्मतालस्तु चक्रतालः प्रकीर्तितः ।
तालेनानेन विहितं चक्रतालोडुपं भवेत् ॥

० ० ० । । ० ० । ० ।

अस्य रूपाभिनयो ब्रह्मताले प्रोक्तः ।

वेमः

चक्रतुल्यम्—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स

मख

चक्रधरः—मेलरागः

नाटमेलसमुद्भूतो रागश्चक्रधरः स्मृतः ।
पञ्चमेन विहीनः स्यात् षड्जोद्ग्राहेण शोभितः ॥

सायं गेयः ।

अहोबिलः

चक्रप्रदीप्तः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग प म ध नि स .
(अव) स नि ध म ग स .

मख

चक्रबन्धः—काडनृत्तम्

पिण्डः स्याच्चतुर्दशभिर्बिन्दुभिरथ ऊर्ध्वतः ।
दक्षहस्ते ब्रह्मताले ईडावान्वामहस्तके ॥
दक्षाङ्घ्रौ सिंहलीलश्च वामाङ्घ्रौ यतिशेखरः ।
सकृद्रूपं ब्रह्मताल स्यादीडावान्द्विवारतः ॥
सिंहलीलो द्विवारं स्यादेकधा यतिशेखरः ।
अधश्चोर्ध्वं पिण्डबिन्दौ स्यात्समाङ्गेन योजनम् ॥
एवं प्रथमखण्डः स्याद्द्वितीयमधुना ब्रुवे ।
ईडावान्दक्षहस्ते च दक्षाङ्घ्रौ ब्रह्मतालकः ॥
वामाङ्घ्रौ सिंहलीलश्च तत्पाणौ यतिशेखरः ।
पूर्ववद्योजनं पिण्डे तृतीयं खण्डमुच्यते ॥
यतिशेखरतालस्तु दक्षपाणावलङ्कृतः ।
ईडावान्दक्षपादे च वामाङ्घ्रौ ब्रह्मतालतः ॥
वामहस्ते सिंहलीलः चतुर्थं रूपमुच्यते ।
दक्षपाणौ सिंहलीलो दक्षाङ्घ्रौ यतिशेखरः ॥
ईडावान्वामपादे च तत्पाणौ ब्रह्मतालकः ।
एवं चतुर्धा तालानां पिण्डे भवति योजनम् ।
चक्रबन्धेति विज्ञेयो काडस्तालविचक्षणैः ॥

वेदः

चक्रभ्रमणिका—कला

सुखोपविष्टा कुरुते यत्र चक्रभ्रमिं नटी ।
कराभ्यां पादयुग्मेन पृथिवीधृतपार्ष्णिना ॥
नाम्ना सा प्रभुणा प्रोक्ता सुखचक्रभ्रमावती ।
कृत्वेमामादितः कुर्युर्वचादन्याश्रसंशयम् ॥

नागमल्लः

चक्रभ्रमरी

भुवि पादं मुहुः कर्षन् त्रिपताकौ करौ वहन् ।
चक्रवद्भ्रामयेद्यत्र सा चक्रभ्रमरी भवेत् ॥

नाट्यदर्पणः

—तिरिपनृत्ताङ्गम्

चतुरश्रेऽप्यधः सव्ये पताकौ पार्श्वयोस्तथा ।
प्रसृतौ वामहस्तश्च भ्रूसंलग्नस्ततः परः ॥
दक्षजङ्घोर्ध्वदेशे च वामं चेत्स्थापितं पदम् ।
स्वस्तिकीकृत्य भूमेश्च चतुरङ्गुलमन्तरम् ॥
स्तनयोः शिखरद्वन्द्वं स्थाप्य दक्षिणतो भ्रमेत् ।
वारं वारं तदा चक्रभ्रमरी गदिता बुधैः ॥

वेदः

—भ्रमरी

स्थानके खण्डसूच्याख्ये वामस्याग्रतलेन तु ।
महीतलमवष्टभ्य दक्षिणं चरणं पुनः ।
चक्रवद्भ्रमयेद्यत्र सा चक्रभ्रमरी भवेत् ॥

वेमः

चक्रमण्डलम्—करणम्

स्खलिता प्रथमं चारी डोलालम्बितबाहुकः ।
पूर्वकायो नतो यत्र चक्रवद्भ्रमणं भवेत् ।
अभ्यन्तरापवेष्टेन तद्विद्याच्चक्रमण्डलम् ॥

ज्यायनः

तच्चक्रमण्डलं प्रोक्तं स्वर्वेश्यानां परिक्रमे ।

लक्ष्मणः

चक्ररेचितम् करणम्

एतौ डमरुकौ हस्तौ पुरस्ताद्भ्रमितौ यदि ।
पौनःपुन्येन तावेव स्यात्क्रमाविद्धरेचितौ ॥
अञ्चितौ चरणौ..............तलसञ्चरौ ।
एतत्प्राह हरिक्ष्मापः करणं चक्ररेचितम् ॥

हरिपालः

चक्रवर्तितालः—देशीतालः

चक्रवर्तिनि तालेऽस्मिन् गलौ दौलः प्रकीर्तितः ।
ऽ । । ० ० ।

लक्ष्मणः

चक्रवालः—प्रबन्धः

गृहीतमुक्तैस्तु पदैराश्रित्य यमकक्रमम् ।
स्याच्चक्रवालोऽभीष्टेन तालेनावृत्तियोगतः ॥
गेयो गद्यैश्च पद्यैश्च ततश्च भवति द्विधा ।
आभोगोऽत्र पदैरन्यैर्न्यासस्तालश्च मानतः ॥

सोमराजः

चक्रवालयमकम्—अलङ्कारः

पूर्वस्यान्तेन पादस्य परस्यादिर्यदा समः ।
चक्रवच्चक्रवालं तत्
(उदा–) शैलास्तथा शत्रुभिराहता हताः ।
हताश्च भूयस्त्वनुपुङ्खगैः खगैः ।
खगैश्च सर्वैर्युधिसञ्चिताश्चिता-
श्चिताधिरूढा निहतास्तलैस्तलैः ॥

भरतः

चक्रहस्तः

विपर्यस्तौ तलौ कृत्वा सच्छिद्राङ्गुलिकौ क्रमात् ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोः स्पर्शे चक्रहस्त इति स्मृतः ।
देवोऽस्य विष्णुः कथितस्तस्मिंस्तु विनियुज्यते ॥

गौरीमतम्

यत्रार्धचन्द्रौ तिर्यञ्चावन्योन्यतलसंस्पृशौ ।
चक्रहस्तः स विज्ञेयश्चक्रार्थे विनियुज्यते ।
अंसभागेत्वयं हस्तो विष्णुचक्रनिरूपणे ॥

विनायकः

चक्राकारः—वर्णालङ्कारः

(१) रिरिरिरि स रिरिरि | (४) पपपप म पपप
(२) गगगग रि गगग | (५) धधधध प धधध
(३) मममम ग ममम | (६) निनिनिनि ध निनिनि
(७) ससस स नि ससस

प्रतापसिंहः

चक्रोद्धरिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध नि स .
(अव) स ध प म ग रि स .

मञ्ज

चङ्क्रमणम्—पादचारः

पादयोर्बाह्यपार्श्वाभ्यां उत्क्षिप्योत्क्षिप्य यत्नतः ।
गतिर्भवेच्चङ्क्रमणं वर्तितं नाट्यकोविदैः ॥

नाट्यदर्पणे

चच्चत्पुटः—मार्गतालः

चच्चत्पुटः स विज्ञेयो यत्र स्यात्तगणात्प्लुतः । ऽ ऽ । ऽ́

चच्चरी—देशीतालः

चच्चरी लवुकान्तकैः विरामान्तैर्द्रुतद्वन्द्वैरष्टभिः परिकीर्तिता ।
o ó o ó o ó o ó o ó o ó o ó o ó

कुम्भः

लघुरादौ विरामान्तर्द्रुतद्वन्द्वानि षट् तथा ।
चच्चरीति समाख्याता तत्परैः............ ॥
। o ó o ó o ó o ó o ó o ó

हम्मीरः

चञ्चलगतिः—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

आद्यमथ पञ्चमं दीर्घमथ नैधनम् ।
यत्र यदि नामचञ्चलगतिस्तु सा ॥

भजगाः । निम्मलकरो ससी = निर्मलकरश्शशी ।

भरतः

चञ्चुकाम्भोजी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प म ध नि ध प नि ध नि स .
(अव) प नि प नि म ग रि स .

मञ्ज

चञ्चुमल्हारीरागध्यानम्

अहिभुक्पत्रिकवसनां सुममूलाञ्चप्रकाशधम्मिल्लाम् ।
गुञ्जापुञ्जसुभूषां मनसि ध्यायामि चञ्चुमल्लारीम् ॥

अत्र चञ्चुशब्देन भाषायां किरात्युच्यते । चञ्चुमल्लारीति किरातस्त्रीभिर्गेयो मल्हारीरागः ।

रागसागरः

चटुलम्—दर्शनम्

चटुलं तद्यदत्यन्तदुष्प्रेक्षं रूक्षभावतः ।

शारदातनयः

चटुला—भङ्गतालः

द्रुतद्वयं गुरुः द्रुतद्वयं गुरुः द्रुतद्वयं गुरुः द्रुतद्वयं गुरुः ।
o o ऽ o o ऽ o o ऽ o o ऽ

तुम्बुरुः

चटुलावली—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि ग म प नि ध नि स .
(अव) स नि ध प म रि ग रि स .

मञ्ज

चण्डः—देशीतालः

दत्रयं लद्वयं ताले चण्डसंज्ञे प्रकीर्तितम् । o o o ॥

कुम्भः

द्रुतत्रयं लघुद्वन्द्वं चण्डतालं बभाषिरे । o o o ॥

हम्मीरः

चण्डनिस्सारुकः—देशीतालः

अयं क्रीडाताल इति कैश्चिदुच्यते ।

चण्डपुटः—देशीतालः

गप्लुतौ गप्लुतौ दौ च लप्लुतौ दौ च लप्लुतौ ।
मप्लुतौ चेति विज्ञेयास्ताले चण्डपुटाह्वये ॥

२९ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

चण्डीतालः

चण्डीताले लदौ गुरुः । ३½ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

चतुरम्—करणम्

अलपद्मः करो वामो वक्षःस्थश्चतुरः पुनः ।
भवेदुद्धट्टितः पादो यत्र तच्चतुरं विदुः ।
विदूषकेण संसूच्ये विस्मयाभिनयादिके ॥

ज्ञायनः

चतुरः—हस्तः

अस्याङ्गुष्ठो मध्यमाया मध्यपर्वोदरं श्रितः ।
ऊर्ध्वा कनीयसी यत्र चतुरं तं करं विदुः ॥

अन्ये पताकाङ्गुष्ठस्य मध्यमामूलसंस्थितिम् ।
ईषच्च पृष्ठतो यातां कनिष्ठां चतुरे जगुः ॥

नये वदनदेशस्थो युतौ द्वौ मणिबन्धयोः ।
विनयेऽथ विचारे स्यात्पार्श्वगोऽथ हृदि स्थितः ॥

ऊहापोहे च लीलायामुद्वेष्टितयुतः करः ।
कैतवेऽक्षप्रेरणे च भवेदूर्ध्वतलस्समे ॥

अङ्गुष्ठमध्यमान्योन्यमर्दनेन तु मार्दवे ।
चातुर्यवचने त्वेतौ संयुतौ चतुरोदितौ ॥

शार्ङ्गः

चतुरचतुर्भुजराजराजिचन्द्रोद्योतः—सूडप्रबन्धः

तालो वर्णयती रागाः क्रमादष्टादश स्मृताः ।
मध्यमादिश्च ललितो वसन्तो घूर्जरी तथा ॥
धन्नासी भैरवो गौण्डकृतिर्देशाख्यिकापि च ।
मालवश्रीश्च केदारमालवीयादिगौडकौ ॥
स्थानगौडश्च श्रीरागो मल्हारिश्च वराटिका ।
मेघरागश्च नट्टा च धारणी नियता इमे ॥
यावद्रागं पदानि स्युः प्रान्ते पाटस्वराणि तु ।
कचित्कचिद्गतालापभूषितानि यथारुचि ॥
विप्रलम्भाख्यशृङ्गारो रसो नायकवर्णनम् ।
नायिकायाश्च तत्र स्यात्सप्रबन्धवरः स्मृतः ॥
चतुरचतुर्भुजपदाद्राजराजिपदात्पुरः ।
चन्द्रोद्योताख्यगीतोऽयं कालसेनेन निर्मितः ॥

कुम्भः

चतुरा—भ्रूः

स्तोकस्पन्दालसा या भ्रूरायता स्याद्द्वितीयया ।
चतुरा सा भवेत्सौम्यसंस्पर्शे ललितेऽपि च ।
शृङ्गाराभिनयेऽप्येवं ज्ञेया अभिनयाः परे ॥

अशोकः

या किञ्चिदायता स्निग्धमन्थरा च भ्रुवोस्स्थितिः ।
चतुरं तन्मनोज्ञेऽर्थे शृङ्गारे हावभावयोः ॥

विप्रदासः

अपाङ्गोन्नतिसंयुक्ता चतुरा परिकीर्तिता ।
शृङ्गारे ललिते सौम्यदर्शने चतुरा भवेत् ॥

सोमेश्वरः

चतुरङ्गः—प्रबन्धः

बिरुदं तेन्नकश्चैतत् द्वयं शरभलीलके ।
नेष्यते गीतविद्भिस्तैः तेनासौ चतुरङ्गकः ॥

पण्डितमण्डली

चतुरङ्गिणी—मेलरागः (चिताम्बरीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि स .
(अव) स नि ध नि प ग म ग रि स .

मत

चतुरम्भा—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध प ध नि स .
(अव) स नि ध प ध म ग रि ग स .

मत

चतुरश्रम्

पृथक्कटीनाभिचरौ करौ वक्षस्समुन्नतम् ।
वैष्णवं स्थानकं यत्र चतुरश्रं तदुच्यते ॥

कुम्भः

—देशीस्थानम्

नन्द्यावर्तस्य पदयोर्मध्यमष्टादशाङ्गुलम् ।
यत्र तच्चतुरश्राख्यं स्थानकं चतुरैः स्मृतम् ॥

वेमः

चतुरश्रझम्पा—ध्रुवतालः

लघुरेकोऽनुद्रुतं च द्रुतमेकं च यत्र वै ।
चतुरश्रः सप्तमात्रा झम्पातालः स उच्यते ॥

भरतकल्पः

चतुरश्रध्रुवः—तालः

लघुरेको द्रुतस्त्वेकः लघुद्वन्द्वं चतुर्दश ।
मात्रा यत्र प्रयुज्यन्ते चतुरश्रध्रुवः स्मृतः ॥

भरतकल्पः

चतुरश्रत्रिपुटः—ध्रुवतालः

लघुरेको द्रुतद्वन्द्वं मात्राश्चाष्टौ च यत्र सः ।
त्रिपुटः चतुरश्रः स्यादिति प्राहुर्मनीषिणः ॥

भरतकल्पः

चतुरश्रपताकहस्तः

करद्वये पताकौ तु चलितौ चाप्यधोमुखौ ।
चतुरश्रपताकस्तु भावशास्त्रविनिश्चितः ।
अधोमुखस्तु चलितः पादद्वन्द्वनिरूपणे ॥

विनायकः

चतुरश्रभ्रमरकः—नृत्तबन्धः

यत्र मध्ये तु चत्वारि पात्रमष्टौ च मण्डले ।
चरन्ति पङ्क्तिरूपेण चारुविभ्रमशोभिताः ।
चतुरश्रभ्रमरको बन्धोऽयं परिकीर्तितः ॥

वेमः

चतुरश्रमठ्यः—ध्रुवतालः

आद्यन्तयोर्लघू मध्ये द्रुतं च चतुरश्रकः ।
मात्रा दश जगुर्यत्र स मठ्यः परिकीर्तितः ॥

भरतकल्पः

चतुरश्ररूपकः—ध्रुवतालः

द्रुतं त्वेकं लघुश्चैको मात्राषट्कं च यत्र सः ।
रूपकश्चतुरश्रः स्यादित्याहुस्तालवेदिनः ॥

भरतकल्पः

चतुरश्रवर्णः—देशीतालः

वर्णतालस्तत्र गलौ दगौ च चतुरश्रके । ऽ । ० ऽ
अयं श्लोको वर्णतालभेदानन्तरं पठितव्यः ।

वेमः

चतुरश्रा—भङ्गतालः

द्वौ लघू गुरुर्द्वौ लघू गुरुः द्वौ लघू गुरुत्रयम् ।
॥ऽ॥ऽ॥ऽऽऽ

नान्यः

चतुरश्राद्दः—ध्रुवतालः

लघुद्वन्द्वं द्रुतद्वन्द्वं मात्रा द्वादश यत्र सः ।
चतुरश्रोऽड्डतालः स्यादिति तालविदो विदुः ॥

भरतकल्पः

चतुरश्रैकतालः—ध्रुवतालः

लघुरेकश्चतुर्मात्रश्चतुरश्रस्तथैव च ।
यत्रैकतालः स प्रोक्तो भरतज्ञैर्मनीषिभिः ॥

भरतकल्पः

चतुरश्रौ—नृत्तहस्तः

अष्टाङ्गुलान्तरौ यौ तु वक्षसः खटकामुखौ ।
समांसकूर्परौ हस्तौ चतुरश्रौ पराङ्मुखौ ॥

सोमेश्वरः

चतुरश्रत्वमङ्गस्य नृत्ते जीवितमुच्यते ।
तदाकारतया पूर्वं चतुरश्रावुदाहृतौ ॥
प्रायेण नृत्तहस्तानां प्रभवत्वाच्च सूरिभिः ।
बिंबसूत्रसमस्कन्धकूर्परौ खटकामुखौ ॥

पराङ्मुखौ यदास्यातामुरसोऽष्टाङ्गुलान्तरौ ।
चतुरश्रौ तदा ज्ञेयौ सौष्ठवेनापि संयुतौ ।
आकर्षणे स्रगादीनां विष्णोरभिनये पुनः ॥

ज्यायन

चतुरश्रौ तदा हारमालाद्याकर्षणे करौ ।

अशोक

पराङ्मुखस्थाने प्राङ्मुखाविति विप्रदास आह ।
सम्मुखाविति भोजः ।

चतुरसभाविलासः

अयं ग्रन्थः परमेश्वरकृत इति अच्युतरायकृततालादिग्रन्था-
दवगम्यते । तत्र बहवः श्लोकाः चतुरसभाविलासादुदाहृताः ।

चतुरस्रवर्तना

चतुरस्रौ यदा हस्तौ चलितौ सांसकूर्परौ ।
उद्वेष्टितक्रियापूर्वौ पश्चाद्वक्षःसमाश्रितौ ।
तदा धीरैः समादिष्टा चतुरस्राख्यवर्तना ॥

अशोक

चतुरस्रा—गतिः

चतुरस्रा चतुर्मुखा ।

[illegible]

चतुरस्रौ—हस्तः

पुरोमुखौ समस्कन्धकूर्परौ खटकामुखौ ।
स्थितौ वक्षःपुरोदेशे वक्षसोऽष्टाङ्गुलान्तरे ।
चतुरस्राविति प्रोक्तौ स्रगाद्याकर्षणे करौ ॥

शार्ङ्ग

चतुर्थकः—देशीतालः

लघुद्वन्द्वं द्रुतश्चैकः क्रमेण स्याच्चतुर्थके । ।।०

वेमः

चतुर्थप्रहारगेया रागाः

श्रीरागो मालवाख्यश्च गौडी त्रवणसंज्ञकः ।
नटः कल्याणिसंज्ञश्च सालङ्गनटकं तथा ॥
सर्वे नाटाश्च केदारी कर्णाटाभीरिका तथा ।
चण्डहंसी पहाडी च तृतीयप्रहरात्परम् ॥

दामोदरः

रात्रौ पूर्वयामगेया रागाः ।

चतुर्दण्डीप्रकाशिका

वेङ्कटमखिकृता । कालः क्री. श. १६२० – ५०.

चतुर्दण्डी

स्थाय्यारोह्यवरोही च सञ्चारीति क्रमा इमाः ।
चतुर्दण्डी च सा प्रोक्ता नारदादिमुनीश्वरैः ॥
लक्ष्मीनारायणः

नास्मिन्नर्थे चतुर्दण्डीशब्दः प्रयुक्तो वेङ्कटमखिना । स तु आलाप - ठाय - गीत - प्रबन्धा इति गानस्य चतुर्ष्वङ्गेषु प्रयुक्तवान् । प्राचीनैस्तस्मिन्नर्थे प्रयुक्त एवेति स्वग्रन्थे चाह ।

गीतप्रबन्धयोरेवं भेदो यदि न कल्प्यते ।
कुतः सिध्येच्चतुर्दण्डी कुतो गोपालनायकः ॥

इति वदन् गोपालनायकोऽपि चतुर्दण्डीशब्दं प्रयुक्तवानिति प्रोक्तवान् । चतुर्दण्डीलक्ष्यग्रन्थेऽप्यद्याप्यमुद्रिते सप्तत्रिंशद्रागाणां आलापठायगीतप्रबन्धरूपाणि प्रतिरागं दर्शितानि सन्ति ॥

चतुर्दन्तहस्तः

मृगशीर्षौ स्वस्तिकौ चेच्चतुर्दन्तकरो भवेत् ।
अधोमुखः पुरोभागे ऐरावतनिरूपणे ॥
विनायकः

चतुर्दलारविन्दः—चालकः

मध्यदेशस्थिते तिर्यगेकस्मिन् लुठिते करे ।
करोऽपरः पूर्वमूर्ध्वं लुठन् गत्वा विलासतः ॥
मण्डलभ्रमणं कृत्वा क्रमादाशाचतुष्टये ।
तत्तन्मुखतया चारु लुठनं क्रियते यदि ।
चतुर्दलारविन्दाख्यश्चालकः परिकीर्तितः ॥
वेमः

अयमेव चतुष्पत्राब्जमिति अशोकेन संज्ञितः ।

चतुर्भागः—तालप्राणः

मार्गशब्दं द्रष्टव्यम् ।

चतुर्भुजः—देशीतालः

चतुर्भुजश्चतुर्भिर्लैर्विरामान्त्यद्रुतान्तरैः । ०।०।०।०।
लक्ष्मणः

चतुर्मार्गम्

मार्गाश्चत्वार एतेषामधुनाख्यामहे भिदा ।
मार्गणं मार्ग इत्येवमाकांक्षावस्तुगोचरान् ।
आकांक्षानियतान्वर्णान् मार्गं मुनय ऊचिरे ॥
नान्यः

—त्रिपुष्करे

आलिप्ताङ्कितगोमुखविस्तारश्चत्वारो मार्गाः ।
भरतः

चतुर्मुखः—देशीतालः

चतुर्मुखे द्रुतद्वन्द्वं शीघ्रमेकं पुनस्तथा ।
पश्चात्प्रलघुनिःशब्दाः................॥
० ० ‿ ० ० ‿ ० ० ० ‿ ऽ ।
लक्ष्मणः

चतुर्मुखाभिधे ताले सगणाच्च लघुर्गुरुः ॥ ऽ । ऽ
सुधा

चतुर्मुखे क्रमात्प्रोक्ता लगलाश्च प्लुतोऽन्तिमः । । ऽ । ऽ́
वेमः

—प्रबन्धः

स्वरैश्चैव तथा पाटैस्तेन्नकैश्च तथाधिकम् ।
क्रमेणैव चतुर्भागो गीयते स चतुर्मुखः ॥
आद्यं स्वराङ्कचद्वैयं खण्डयुग्मं मनीषिभिः ।
तृतीयं तेन्नकैर्गेयं चतुर्थं गमकैस्तथा ॥
सोमेश्वरः

चतुर्मुखस्वरैः पाटैः पदैस्तेन्नैर्निबध्यते ।
स्थाय्यादिभिस्तथा वर्णैराभोगोऽन्ते पदान्तरैः ।
ग्रहैर्न्यासो विधातव्यो भवेदेवं चतुर्मुखः ॥
हरिपालः

स्वरैः पाटैः पदैस्तेन्नैर्वर्णैश्छायादिभिः सह ।
निवेशितैर्यथासंख्यं परिख्यातश्चतुर्मुखः ॥
सोमराजः

स्वरैः पाटैः पदैस्तेन्नैः सहितो यः प्रबद्ध्यते ।
स्थाय्यादिभिश्चतुर्वर्णैः यथासंख्यानिवेशितैः ॥
चतुर्मुखप्रबन्धोऽयं चतुरैरभिधीयते ।
आभोगोऽन्यपदैरस्य ग्रहेण न्यास इष्यते ॥
जगन्नाथमल्लः

यस्याद्यपादरचना स्थायिवर्णाश्रितैः स्वरैः ।
आरोहिवर्णैश्चतुरा स्याद्द्वितीयकः ॥ (?)
ततोऽवरोहिवर्णस्थैः पदैर्भागस्तृतीयकः ।
तेन्नस्सञ्चारिवर्णस्थैश्चतुर्थः परिकल्प्यते ।
ग्रहेण मुच्यते यश्च स प्रबन्धश्चतुर्मुखः ॥
पण्डितमण्डली

—नृत्तबन्धः

करणात्सचतुष्काश्च द्वे द्वे वारौ परस्परम् ।
द्वे द्वे शेषे च नर्तक्यो मण्डलाकारयोगतः ॥
चरन्ति यत्र कोणस्थाः कुर्वन्ति भ्रमरीमपि ।
प्रतियुग्मप्रचारेण युग्मान्तरमपि क्रमात् ।
अनुगच्छति बन्धोऽयं चतुर्मुख उदाहृतः ॥
वेमः

—वंशः

चतुर्मुखस्य वंशस्य मानं षडथूकिकाधिकैः ।
अङ्गुलैः पञ्चदशभिः मुखतालाख्यरन्ध्रयोः ॥
अन्तरे मानमाख्यातमङ्गुलानां चतुष्टयम् ।
पृथक्समपादद्वियविमानं सप्तान्तरालगम ॥
समासतो मध्यमानमङ्गुलद्वितयी तथा ।
यूकाः षट् त्रितयीशेषं पञ्चवत्कृवदीरितम् ॥

कुम्भः

चतुर्मुखलोहडी—उत्प्लुतिकरणम्

क्रियते लोहडी यत्र दिशासु चतसृष्वपि ।
कथिता नृत्तचतुरैः सा चतुर्मुखलोहडी ॥

वेमः

चतुर्युगकला—कला

चतुर्विलासेषु विधाय पार्ष्णिं यत्रैकपादस्य च पादमन्यम् ।
ऊर्ध्वं समुत्क्षिप्य च हस्तपूर्वं करोति चक्रभ्रमिमेव ताभ्याम् ॥
उक्ता माप्रभुणा नाम्ना चतुर्युगकलामणिः ।
भूभुजां हर्षजननी कला कलिमलापहा ॥

नागमल्लः

चतुश्चक्रिणी—कला

मेदिन्यामुपविश्य पादयुगलेनैकेन हस्तेन च
प्रायोत्क्रामयते सुधांशुवदना चक्राणि चित्राण्यथ ।
क्षिप्त्वा चान्यकरेण यत्र च समादत्ते मुहुर्गोलकान्
चित्राण्येव च पात्रमित्थमुदिता नाम्ना चतुश्चक्रिणी ॥

नागमल्लः

चतुष्कोणम्—पादमणिः

समस्थितस्य पादस्य पृष्ठतः पुरतः क्रमात् ।
स्वस्तिकं तन्युतिं कुर्वन्नुर्वी हन्याद्विदिक्षु चेत् ।
अन्योऽङ्घ्रिरङ्गुलीपृष्ठे चतुष्कोणं मतं तदा ॥

ज्यायनः

चतुष्कोणनिकुट्टिता—भुडुपचारी

यत्राङ्घ्रिः कुट्टितः पूर्वं पुरः पश्चान्निवेशितः ।
अङ्गभावात्पुनश्चापि पुरः पश्चात्तदान्यथा ।
स्थाने च कुट्टितस्सा स्याच्चतुष्कोणनिकुट्टिता ॥

अशोकः

चतुष्पदा—गीतम्

अथ लास्याश्रयीभूताः कथ्यन्ते तु चतुष्पदाः ।
चतुरश्रा तथा त्र्यश्रेत्येषा द्वेधा चतुष्पदा ॥
एकस्य वा द्वयोर्यद्वा बहूनां वाक्ययोजनात् ।
शृङ्गाररससंपन्ना त्रिविधा संप्रकीर्तिता ॥
सा पुनस्त्रिविधा ज्ञेया लयत्रयविभागतः ।
प्रवृत्ताख्या द्रुतलये स्थिताख्या सा विलम्बिते ॥
ज्ञेया स्थितप्रवृत्ताख्या लये मध्ये विचक्षणैः ।
अष्टादशप्रभेदा च विज्ञेयैषा चतुष्पदा ॥
बह्वक्षरा च पृथुला मागधी चार्धमागधी ।
समाक्षरपदा चैव ततश्च विषमाक्षरा ॥
अथाद्यन्तावहरणा अन्तावहरणा तथा ।
अभ्यन्तरावहरणा ततश्चैवार्धनर्कुटा ॥
अर्धखञ्जा च मिश्रा च ततश्चैवान्तशीर्षका ।
एकावसाना विज्ञेया तथा च नियताक्षरा ।
अर्धप्रवृत्तेत्येतेषां भेदानां लक्षणं ब्रुवे ॥

वेमः

—मात्रावृत्तम्

प्रथमपादे र र ग ग । द्वितीयपादे न न स । तृतीयचतुर्थयोः प्रत्येकं – पञ्चमात्रिक एकः र ।

विरहाङ्कः

चतुष्पदी—प्रबन्धः

चतुष्पद्यां तु वृत्तायां प्रासः कार्यो द्वयोर्द्वयोः ।
ध्रुवायामेवमेव स्यात्पादानुप्रासकल्पना ॥
सर्वेषामेव पादानां एकः प्रासो यदा भवेत् ।
तदा सर्वसमाख्येन समाख्याता चतुष्पदी ॥
आद्यद्वितीययोः प्रासः सा तृतीयचतुर्थयोः ।
यस्यामर्धं सदा प्रोक्ता चतुरा सा चतुष्पदी ॥
आद्यतृतीययोः प्रासः तथा तुर्यद्वितीययोः ।
यत्रान्तरसमा ज्ञेया सा छन्दसि चतुष्पदी ॥

जगन्नाथमहः

स्वरास्ततेन्नकास्तत्र तालस्वरपदाभिधः ।
आभोगोऽन्यपदैरेव तेन्नकैर्न्यासकल्पना ।
एकैकं यमकं कार्यमर्धयोरुभयोरपि ॥

हरिपालः

मात्राष्षोडश पादास्स्याद्यदि वाप्येकविंशतिः ।
चतुर्विंशतिसंख्या वा चतुष्पादा चतुष्पदी ॥

सोमेश्वरः

चतुस्तालः—देशीतालः

चतुस्ताले गुरुः पूर्वं ततो बिन्दुत्रयं भवेत् ।
धा नी स रि ग ऽ ० ० ०

जगदेकः

चतुस्ताले तु विज्ञेया गुरोरूर्ध्वं द्रुतात्रयः । ऽ ० ० ०

वेमः

चतुस्स्वरः—वर्णालङ्कारः

स चतुःस्वर इत्युक्तो यत्र स्वरचतुष्टयम् ।
दर्शित्वान्यं सकृद्गीत्वा गीयन्ते सकलाः कलाः ॥

यथा – सरिगमसरिगमप, रिगमपरिगमपध इत्यादिक्रमेण। व्युत्क्रमेण पमगरिपमगरिस इत्यादि । अस्यापि रूपकतालानुगतत्वेनानुपूर्वीविशिष्टत्वादलङ्कारत्वम् ॥

संगीतसरणिः

चतुस्सरकम्—कण्ठभूषणम्

चलनाकः—मेलकर्ता रागः

स रि ० ० ग म ० प ० ध नि ० स .

मञ्ज

चन्द्रः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

इन्दोरुद्गमश्चन्द्रः ।

भोजः

चन्द्रकलः—देशीतालः

मपैश्चन्द्रकलो मतः । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

मदनः

चन्द्रकला—पाटवाद्यम्

वृद्धिह्रासौ क्रमाद्यान्ति मात्राश्चन्द्रकला इव ।
यत्र चन्द्रकलासंज्ञस्तालश्चापि प्रयुज्यते ॥
यद्वाद्यं वाद्यचतुरैरुक्तं चन्द्रकलाभिधम् ।
यत्र प्रयोगभेदेन वृद्धिह्रासससमन्विताः ।
तत्र षोडश दृश्यन्ते तालश्चन्द्रकला त्वसौ ॥

वेमः

—देशीतालः

ततश्चन्द्रकलायां गत्यङ्गयोः त्रितयं लघु।
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ।
गोपतिप्पः
मगणश्च त्रयो दीप्ता लघुश्चन्द्रकलाभिधे ।
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ।

हम्मीरः

—पाटवाद्यम्

अन्ये चन्द्रकलां प्राहुः द्वात्रिंशन्मात्रिकामिताम् ।
द्विमात्रा षोडशकला वृद्धिह्रासयुजो विदुः ।
तानेकचतुष्षष्टिकलाः प्राहुस्तां दक्षिणे पथि ॥

मोक्षदेवः

मात्रायुगलकाद्यत्र समारभ्य विवर्धिते ।
संख्या द्वात्रिंशतिं यावत्कलानां तु द्वयं द्वयम् ॥
अवरोहप्रकारेण कलापाते कृते तथा ।
चतुष्षष्टिकले तु स्याद्वाद्यं दक्षिणवामतः ॥

एषा चन्द्रकला प्रोक्ता वृद्धिह्रासससमन्विता ।
एतां वादयितुं शक्तो यद्येको नन्दिकेश्वरः ॥

सोमराजः

—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स .
(अव) स ध प म ग म स .

मञ्ज

चन्द्रकान्ता—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रागण एकः पञ्चमात्र एकः चतुर्मात्रकः सः ।

विरहाङ्कः

चन्द्रकौशिकः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग स .

मञ्ज

चन्द्रज्योतिः—मेलरागः (पावनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स .
(अव) स नि प ध प म ग रि स .

मञ्ज

चन्दनलता—देशीतालः

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । ० ० ० ० ० ० ०

हम्मीरः

चन्द्रप्रकाशः—प्रबन्धः

खण्डैः षोडशभिश्चन्द्रप्रकाशश्चन्द्रवर्णनात् ।
वर्जनानां कलैकैका प्रतिखण्डं मनीषिभिः ।
रागैः षोडशभिर्युक्तः षडङ्गो धीमतां मतः ॥

श्रीकण्ठः

चन्द्रमञ्जरी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

चन्द्रमण्डनम्—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स.
(अव) स नि प म ग म रि स .

मञ्ज

चन्द्रमण्डलः—देशीतालः

लघुमध्ये प्लुतौ स्यातां चन्द्रमण्डलसंज्ञके । ऽ ऽ ।

लक्ष्मणः

चन्द्रमृगहस्तः

पूर्वोक्तमृगशीर्षे तु तर्जन्यूर्ध्वं प्रसारिता ।
नाम्ना चन्द्रमृगो हस्तः शल्यार्थे संप्रयुज्यते ॥

शृङ्गारशेखरः

चन्द्ररेखा—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

चन्द्रलेखा—द्वादशाक्षरवृत्तम्

ममयया ।

भरतः

चन्द्रवंशतिलकः—देशीतालः

स्युश्चन्द्रवंशतिलके ताले वारचतुष्टयम् ।
कोदण्डार्धेन्दुपर्यङ्कशरखान्यन्ततश्च्छ्दः ॥
ऽ ऽ । । ० ऽ ऽ । । ० ऽ ऽ ॥ ० ऽ ऽ ॥ ० ०

गोपतिप्पः

चन्द्रशेखरः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

कल्याणदो भवेद्धीरे ध्रुवकश्चन्द्रशेखरः ।
द्विदिग्वर्णपदं यत्र त्रिपुटे च विधीयते ।
द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं ताले त्रिपुटसंज्ञके ॥

संगीतसारः

चन्द्रशेखरकिङ्करः—देशीतालः

ततस्ताले समुद्दिष्टे चन्द्रशेखरकिङ्करे ।
पलदाः पगदाः पुञ्चप्लुतदाः गपदा गदौ ॥
ऽ। ० ऽ ऽ ० । ऽ ० ऽ ऽ ० ऽ ० ०

गोपतिप्पः

चन्द्रहस्तः

अर्धचन्द्रकरस्सोयं चन्द्रार्थे संप्रयुज्यते ।

शृङ्गारः

चन्द्रहासितम्—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

चन्द्रा—मूर्छना

जीमूतग्रामे तृतीया मूर्छना ।

गान्धारो मूर्छनां याति ग्रामे जीमूतसंज्ञके ।
यदा तदा भवेच्चान्द्री मूर्छना कुमुदप्रिया ॥

वादिमत्तः

चन्द्रानना—श्रुतिः

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः ।

सुध

चन्द्रिका—गीतालङ्कारः (एकतालीभेदः)

गुरुद्वयं भवेद्यत्र तालो ललितसंज्ञकः ।
चन्द्रिका चैकताली स्यात्तेन सौभाग्यदायिनी ॥

संगीतसारः

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

पञ्चमात्रिकौ द्वौ चतुर्मात्रिक एको गः

विरहाङ्कः

चन्द्रिकागौलः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स नि धःप म ग स .

मञ्ज

चन्तुकाम्भोजीरागध्यानम्

धनुश्शरविभासितप्रकटपार्श्वभागां सदा
सुवर्णपुटिकास्थितोल्लसितमूर्ध्निकां श्यामलाम् ।
सतीं च चरमस्थले शिशुनिबद्धचेलाञ्चलां ।
स्मरामि करपात्रिकां मनसि चन्तुकाम्भोजिकाम् ॥

चन्तुः किरातस्त्री ।

रागसागरः

चपलगतिः—ध्रुवाक्षरम् (एकादशाक्षरम्)

चपलाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

चपलता—व्यभिचारिभावः

रागद्वेषमात्सर्यामर्षेर्ष्याप्रतिकूलादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तं वाक्पारुष्यनिर्भर्त्सनवधबन्धसम्प्रहारताडनादिभिरभिनयेत् ।

अविमृश्यतु यः कार्यं पुरुषो वधताडनं समारभते ।
अविनिश्चितकारित्वात्स तु खलु चपलो विबोद्धव्यः ॥

भरतः

चापलं साहसं रागद्वेषादेः स्वैरितादिमत् । साहसमविमृश्यकारिता । आदिशब्दाज्जाड्यादेर्ग्रहः । स्वैरित्वं स्वच्छन्दाचारः ।

रामचन्द्रः

अनवस्थाक्रमाकारमान्ध्यं चापलमेव हि ।
कथ्यते च तदुत्पत्तौ हेतुर्मर्कटचित्तता ॥
स तु सर्वत्र सन्तोषपरिणामादिसंभवः ।
तत्र जृम्भाशिरःकम्पनयनोन्मीलनादयः ।
तत्रानुभावाः पारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥

सर्वेश्वरः

चपला—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)

आदाविह खलु यदि गुरुणी नित्यं निधनमपि च गुरुचेत्।
शेषं वसु लघु परिगणितं त्रिष्टुभ्यथ भवति च चपला ॥
आदौ लघुः प्लुतश्चान्ते द्रुता अष्टौ सतां मता।
चच्चत्पुटस्य भङ्गेन चपलेयं प्रकीर्तिता ॥
वीरे रसे प्रयोक्तव्या मदे हर्षे च गर्विते।
टक्करागेण गातव्या त्रिष्टुब्जाताविय मता ॥

एदे खिदिहरवरसरिसा।
एते क्षितिधरवरसदृशा। इयं चपलगतिरित्यप्युच्यते।

नान्यः

—ध्रुवावृत्तम्

प्रकृत्यां पञ्चमान्त्ये तु ह्यष्टमैकादशे गुरु।
द्वादशे चेति विज्ञेयं नामतश्चपला यथा।
कमलवणाइ विबोधिअमाणो गहगणपरिपडिदो ॥
कमलवनानि विबोधमानो ग्रहगणपरिपतितः।

भरतः

—श्रुतिः

पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः।

चमत्कारः—शिल्पकाङ्गम्

चमत्कारो लोकप्रसिद्ध एव । उदाहरणं – क्षपणककापालिकाङ्के – हीं मादिके इत्यादि।

सागरः

चम्पकविधारी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि ध म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध नि म ध म ग रि म ग रि ग स.

मञ्ज

चम्पा—देशीतालः

नगणो रगणो रश्च चम्पातालेऽभिधीयते।
१० मात्राः।

तालप्रस्तारः

चम्पालता—मेलरागः (झङ्कारध्वनिमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मञ्ज

चम्पुरायस्थापकः—देशीतालः

चम्पुरायस्थापके तु चतुः प्लुतलगा मताः।
ऽ̇ । ऽ ऽ̇ । ऽ ऽ̇ । ऽ ऽ̇ । ऽ

गोपतिप्पः

चम्पूः—श्रव्यकाव्यम्

याख्यायिकेव सोच्छ्वासा दिव्यपद्यगद्यमयी।
सा दमयन्तीवासवदत्तादिरिहोच्यते चम्पूः ॥ भोजः

चरणाङ्गुल्यः

अधःक्षिप्ता तथोत्क्षिप्ताः कुञ्चिताश्च प्रसारिताः।
संलग्नाश्चेति चरणाङ्गुलयः पञ्चधा मताः ॥

विप्रदासः

चरविभासितम्—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मञ्ज

चरावलिः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स नि ध प ग रि स.

मञ्ज

चर्चरिका—देशीतालः

रसत्रयं मण्डलान्तं विधूनं मिश्रलस्तथा।
ततश्चर्चरिकाह्वये।

लक्ष्मणः

चर्चरी

यत्रासकक्रमेणैव नर्तक्यो विनिवेशिताः।
वर्णतालान्विते वाद्ये वाद्यमानेऽथ वादके ॥
प्रविश्य युग्मशो रङ्गं गायन्त्यश्चर्चरीं मुहुः।
द्विपदीमथवा गानवस्तूचितपदोत्तराम् ॥
शृङ्गारवर्णनोपेतां वसन्तसमयोत्सवे।
कुर्वन्ति नर्तनं सैषा चर्चरीति निगद्यते ॥

वेमः

—देशीतालः

विरामान्तद्रुतद्वन्द्वान्यष्टावन्ते लघुस्तथा।
० ०̇ ० ०̇ ० ०̇ ० ०̇ ० ०̇ ० ०̇ ० ०̇ ० ०̇ ।

वेमः

ससारिरी गगागा ममामा पपापा धधा निनीनी ससासा।

जग

—भङ्गतालः

विरामान्तं द्रुतद्वन्द्वं लघून्यष्टौ च चर्चरी।

रत्ननाथः

दचतुष्टयं गुरुः पुनस्तथा।

नान्यः

चर्चरीनृत्तम्—देशीनृत्तम्

तेति गिध इति शब्देन नर्तनं रासतालतः।

अथवा चर्चरीतालाश्चतुरावर्तनैर्नटैः ।
क्रियते नर्तनं तत्स्याच्चर्चरीनर्तनं वरम् ॥
वेदः

चर्चरीमुखः—देशीतालः
सगणोऽष्टद्रुताभोगो दौ लगौ चर्चरीमुखे ।
१८ मात्राः ।
तालप्रस्तारः

चर्मलक्षणम्
अतः परं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ।
न ज्वरोपहतं चर्म न च काकमुखाहतम् ॥
न दोषोपहितं छिन्नं न च धूमाग्निदूषितम् ।
ताम्रपल्लवसङ्काशं हिमकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
स्नाय्वामिषविहीनं चाछिन्नं चर्म प्रशस्यते ॥
विचित्यैवं सुवर्णानि चर्माण्याहृत्य बुद्धिमान् ।
शीतोदके निशामेकां स्थापयित्वा समुद्धरेत् ॥
वध्रैस्सुललितैर्दान्तैः गोमयैरप्सु मार्जितैः ।
चन्द्रकैस्तनुभिः पश्चान्मृदङ्गान्योजयेद् बुधः ॥
भरतः

—(अवनद्धस्य)
अधुना चर्मणां वक्ष्ये लक्षणं भरतोदितम् ।
परिकर्म पुटादीनां वध्री बन्धादिकांस्तथा ॥
ज्वरकाकधूमदाहैः मददोषैरुपहतं चर्म ।
तदनादेयं ...मभिदधते पुटविधौ मुनयः ॥
यत्ताम्रवर्णहिमकुन्दनिभं चर्म गोचर्म ।
स्नाय्वामिष परिहीनं न छिन्नं जायते तस्मिन् ॥
संस्थाप्यैकां रजनीं शीतलसलिले समुद्धरेत्पश्चात् ।
आमृद्य गोमयेन च वध्रीणां मार्जनं कुर्यात् ॥
अपिधाय चर्मणास्यं वध्राभिर्बन्धयेत्ततो मुरजम् ।
चन्द्रकनिर्माणमुखे वध्रा देयास्त्रिवर्तिकाश्चैताः ॥
तिसृणामपि वध्रीणामन्योन्यं योजनाद्भवेत्त्रिवृतम् ।
आलिङ्गयं चोर्ध्वगमप्येवं कुर्याच्च वन्दसंबद्धम् ॥
अक्षाणां त्रीणि शतान्यत्रालिङ्गये तथोर्ध्वके कुर्यात् ।
दशभिर्वध्रैरेव स्याद्बन्धविधिस्तु पुष्करद्वितये ॥
द्वे द्वे वध्रे हित्वा तृतीयवध्रं प्रवेशयेद्रन्ध्रात् ।
एवं निर्माणविधिश्चान्येषामूहनीयं च तज्ज्ञैः ॥
नान्यः

चर्या—प्रबन्धः
प्रान्तप्रासा निबद्धा स्यात्प्रबन्धः पद्धतीमुखैः ।
द्वितीयप्रमुखैस्तालैर्गेयाध्यात्मोपयोगिनी ।
योगिभिर्गीयते चर्या प्रकारैर्बहुभिस्त्वसौ ॥
हरिपालः

चलम्—दर्शनम्
चलं तदुच्यते यत्र सर्वतो वीक्षणं द्रुतम् ।
वेमः

चलः—मणिबन्धः
क्रिया समभिहारेण वर्त्येते यत्र लक्षितौ ।
निकुञ्चाकुञ्चिता वेनं चलमावाहने विदुः ॥
त्रिप्रदासः

चलनम्—तारा
कम्पनं चलनं ज्ञेयम्............।
अशोकः

भयानके रसे प्रोक्तं...........।
कुम्भः

—पादचारः
स्वस्थानस्थस्य पादस्य चलनाच्चलनं भवेत् ।
नाट्यदर्पणे

चलनवराली—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि ध स.
(अव) स ध म ग रि स.
मञ्ज

चलनाटः—मेलकर्ता
स ० ० रि ग म ० प ० ० ध नि स.
मञ्ज

चलनी—मेलरागः (शूलिनीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध म ग रि स.
मञ्ज

चलसंहतम्—चिबुकम्
रक्ताधरं चलं स्त्रीणां चलने चलसंहतम् ।
वेमः

संलग्नोष्ठं चलं कोपे योषितां चलसंहतम् ।
त्रिप्रदासः

चलसंहता—हनुः
चलिता लगितोष्ठा च हनुस्स्याच्चलसंहता ।
स्त्रीभोगे कवले योज्या वृद्धताम्बूलचर्वणे ॥
सोमेश्वरः

चला श्लिष्टाधरा योषिदाहारे चलसंहता ।
ज्यायनः

चलहस्तः

सूतिकाहस्ततर्जन्यौ लग्ने चेत्स्वस्तिकक्रमात् ।
चलहस्तोऽधिदेवोऽस्य यमो दैवे चले तथा ।
शृङ्खला यमपाशेषु विनियोग उदाहृतः ॥

गौरीमतम्

चलाचलिः—देशीलास्याङ्गम्

आभिमुख्येन रचिता युता द्रुतलयेन च ।
ससौष्ठवा चालिरेव तज्ज्ञैः प्रोक्ता चलाचलिः ॥

वेमः

चलितम्—चिबुकम्

चलितं श्लेषविश्लेषिक्षोभे वाक्स्तम्भकोपयोः ।
इदं वलितमिति क्वचिद् दृश्यते ।

कुम्भः

चलिता—वंशगतिः

सञ्चारिवर्णनिष्पत्त्यै वंशेऽधरनिवेशिते ।
अङ्गुलीचालनं यत्र चलिता सा प्रकीर्तिता ॥

वेमः

—वंशेऽङ्गुलिगतिः

अङ्गुल्याश्चलता यत्र स्वरसंपादने यथा ।
सञ्चारिवर्णसंयुक्ता चलिता नाम सा स्मृता ॥

विशाखिलः

चलौ—श्वासः

ओष्ठौ सशब्दावुल्लासनिश्वासौ वक्त्रनिर्गतौ ।
स्यातां चलौ विधातव्यौ चिन्तौत्सुक्यशोकयोः ॥

विप्रदासः

चल्लावणी—पाटवाद्यम्

उद्दल्यां चालनं यत्र सोक्ता चल्लावणी बुधैः ।
चेल्लावणीत्यपि दृश्यते ।

वेमः

थों तत्तकिटशब्देनोद्दली चालना स्फुटम् ।
बोल्लावणी समं शेषं सा मतेह चलावणी ॥

पार्श्वदेवः

चल्लिः—पाटवाद्यम्

स्कन्धस्य मणिबन्धस्य कोणस्यापि प्रचालनात् ।
सोल्लासं त्रिविधा चल्लिः कथिता वाद्यकोविदैः ॥

वेमः

चल्लिपाटः—पाटवाद्यम्

अर्धं वाधेद्वयं चल्लयास्तत्तद्वाद्यसमुद्भवैः ।
पाटैर्युक्तमयुक्तं वा चल्लिपाट इति स्मृतः ॥ वेमः

चषकः—हस्तः

कूर्परौ पार्श्वलग्नौ चेत्करे पुष्पपुटाभिधे ।
चषकाख्यो भवेद्धस्तः चषकेऽयं प्रयुज्यते ॥

विप्रदासः

चाक्षुष्यसात्त्विकः

चक्षुषोर्हस्तयोर्योगे यच्चेष्टाप्रतिपादनम् ।
चाक्षुष्यस्सात्त्विकस्सोयं धीरैश्च परिकीर्तितः ॥

शृङ्गारशेखरः

चाचपुटः—मार्गतालः

गुरुश्च लद्वयं वक्रत्ताले चाचपुटाभिधे ऽ । । ऽ

सुधा

चाटुः—शृङ्गारचेष्टा

शर्मपूर्वा भवेदुक्तिस्सुप्रयुक्ता क्रियाथवा ।
तथा चेतोहरो भर्तुश्चाटुर्भावविदो विदुः ॥

यथा –

आपाणिग्रहणाद्देवि दासस्ते दशकन्धरः ।
अयं लाक्षारसेनाद्य पादौ पल्लवयिष्यति ॥

अत्र दशकन्धरेति नामपूर्वकोक्तिश्चाटुः ।

कुम्भः

चाणूरमल्लः—देशीतालः

चाणूरमल्लके ताले पौदोले ललदौ फ्रुतौ ।
ऽ̇ ऽ̇ ० । । ० ० ऽ̇ ऽ̇

चातुराननकपालगानम्

सप्तमं तु कपालेन चतुराननवस्तुना ।
मालवश्रीतिरागः स्यात्तालः स्यात्पञ्चपाणिकः ॥
वृषपतिवाहनेति गानमुदाहृतम् ।

कुम्भः

चातुर्मास्यः—तानः

नि – लोपः षाडवः ।
ध प म ग रि स .

कुम्भः

चान्द्रम्—करणम्

यत्राङ्गिता भवेच्चारी संयुक्तस्खलितौ यदि ।
हस्तौ मण्डलिनौ शीघ्रं रेचकौ चान्द्रसंज्ञके ॥

हरिपालः

चापघण्टारवः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स .
(अव) स नि स ध नि ध प म ग म प म रि ग रि स.

नज

चापलम्—चित्ताभिनयः

हृदि स्थाने तु मुकुलं मुखे हंसास्यहस्तकम् ।
आशाभावे दर्शयन्ति करटीकाविशारदाः ।
पुरोभागे कर्तरी तु चलितो द्वेषभावने ॥

विनायकः

रागद्वेषादिभिः चित्तचालनं चापलम्

चामन्तिनी—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध स .
(अव) स नि ध प म रि ग रि स .

मञ्ज

चारः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

चारोऽष्टादशवर्णाङ्घ्रिर्यशोहर्षप्रदो ध्रुवः ।
फणिभाषायुतो वीररसे कन्दुकतालकः ।
लघुद्वयं विरामान्तं ताले कन्दुकसंज्ञके ॥

संगीतसारः

—(अट्टतालभेदः)

उमातिलकताले तु द्रुतौ लघुगुरू स्मृतौ ।
चाराख्यस्त्वट्टतालः स्याद्विद्भिस्तेन गीयते ॥

संगीतसारः

चारि

यो यस्मिन्नाप्रयोक्तव्यो नृत्ते युद्धे तथा जतौ ।

भरतः

चारी—पूर्वरङ्गाङ्गम्

शृङ्गारस्य प्रचरणाच्चारी संपरिकीर्तिता ।

भरतः

एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिधीयते ।

शारदातनयः

चारी

ईङ् प्रत्यये तु चारी स्याच्चरेः करणभावयोः ।
क्रथिकारात्कृतो ङीपि शब्दश्चारीति जायते ॥
या चाङ्घ्रिजङ्घाजानूरुकटीनां विविधा क्रिया ।
युगपद्रचिता सम्यक् सा चारीति निगद्यते ॥

वेमः

एष प्रोक्तस्तु विस्तीर्णव्यायाम इति कोविदैः ।
खण्डैस्त्रिभिर्यंतश्चैतत्त्र्यश्रताले प्रयुज्यते ॥
चतुः खण्डं मण्डलं तु ताले स्याच्चतुरश्रके ।
अधिकैरपि वा खण्डैः मण्डलं तद्विदो विदुः ॥
तन्मण्डलं मिश्रताले प्रयोज्यं मानवेदिभिः ।

चार्यो नाट्ये च नृत्ते च गतौ युद्धनियुद्धयोः ।
यथाशोभं प्रयुज्यन्ते न हि चार्या विना क्वचित् ॥

चारीक्रमः—चारीविधिः

हस्तः पादोऽथवा यत्र यं प्राधान्येनानुवर्तते ।
स भवेत्प्रथमं पश्चादन्यस्तदनुगो भवेत् ॥
तथान्यमुभयोर्यत्र तत्र स्यात्समकालता ।
पादे यतस्ततो हस्तो यत्र हस्तस्ततस्त्रिकम् ॥
तस्मात्पादानुगान्याहुरङ्गोपाङ्गानि तद्विदः ।
नृत्ते चारी प्रधानत्वादेवं स्यादङ्गयोजना ।
नाट्ये तु हस्तमुख्यत्वात्तमेवाङ्गान्युपासते ॥

अत्र पौर्वापर्यमेकक्षणस्पन्दनाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । न तु क्रि
यान्तव्यवधानेन ।

चारीव्यायामः

हस्तो वाभिनये गत्यां यश्च पादश्चिकीर्षितः ।
तच्छोभानुगुणा पूर्वा चारी तदुचितापरा ॥
एवमन्योन्यसंबद्धा चारी व्यायाम ईरितः ।
चार्यः परस्परं यस्माद्यायच्छन्ति विधानतः ॥
तस्मात्सर्माश्रिचारीणां शोभातिशयसंभृता ।
व्यायामः स्यादस्य भेदाश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥
चारी च करणं खण्डो मण्डलं चेत्यनुक्रमात् ।
चारी भवेदेकपादनिष्ठा या गतिसन्ततिः ॥

चारुकेशी—मेलकर्ता

स ० रि ० ग म ० प ध ० नि ० स .

चारुश्रवणिका—पाटवाद्यम्

पाटस्वैरैः प्रधानस्तैः दें – कारेण च संयुतम् ।
हस्तद्वयेन यद्वाद्यं युगपद्वा क्रमेण वा ॥
वाद्यते सा तु तथा चारुश्रवणिका बुधैः ।
द्विविधा सा पुनः प्रोक्ता शुद्धा चित्रेति सूरिभिः ।
शुद्धा शुद्धैर्भवेत्पाटैः चित्रा चित्रैर्निगद्यते ॥

झेंकारसहितं हस्तपाटमूलाक्षरैर्युतम् ।
क्रमेण युगपद्वापि वाद्यं हस्तद्वयेन तु ॥
युक्ताष्टादशमात्राभिः त्र्यश्रभेदेन संयुता ।
चारुश्रवणिका सेयं प्राहुर्वाद्यविशारदाः ॥

चालनिका—श्रुतिः

ऋषभस्य तृतीया श्रुतिः ।

जगदेकः

चालिः—देशीलास्याङ्गम्

तालसाम्यमनोहारि मृदुमध्यलयान्वितम् ।
त्र्यस्रताप्रचुरं नेत्रहारि विभ्रमनिर्भरम् ॥
यत्पादपाणिकट्यूरुचालनं सचमत्कृति ।
नटया यद्रचितं नृत्ते सा चालिरिति कथ्यते ॥

वेमः

चालिक्यनारायणः—देशीतालः

चालिक्यनारायणे तु त्रिवारलगपा मताः ।
। ऽऽं । ऽऽं । ऽऽं

गोपतिप्पः

चालितम्—नृत्तकरणम्

एकपादं स्थानकं स्यान्मस्तकं पार्श्वकम्पितम् ।
विलोकिता भवेद्दृष्टिः मृगशीर्षार्धचन्द्रकौ ।
सञ्चारिता भवेच्चारी करणे चालिताभिधे ॥

नन्दी

सञ्चारिता गतिः ।

मुहुराकुञ्चितं पादमुत्क्षिप्यान्येन योजयेत् ।
तलेन चलता तिर्यग्यदा सञ्चारिता तदा ॥

चालिवडः—देशीलास्याङ्गम्

शौर्यसांमुख्यबहुला सैव चालिवडो मतः ।

सेति चालिः ।

अशोकः

चालीनृत्तम्—देशीनृत्तम्

कोमलं सविलासं च मधुरं तालसाम्यतः ।
कठिनं नातितीव्रं न त्र्यश्रं च प्रचुरं तथा ॥
पादोरुकटिबाहूनां यौगपद्येन चालनम् ।
एकसंख्यां समारभ्य चतुष्षष्टिप्रपूर्तये ॥
आगत्य च पुरः पश्चाद्द्वात्रिंशैष्षोडशाष्टभिः ।
चतुर्भिर्द्वितयेनैकं विभज्य चरणानि च ।
कुर्यात्पुरस्तालयं चालीनृत्तमिदं विदुः ॥

आदिभरतम्

चापगतम्—मण्डलम्

सर्वाभिश्चापगतिभिः चारीभिर्मण्डलभ्रमात् ।
ज्ञेयं चापगतं तद्ज्ञैर्नियुद्धे तत्प्रयुज्यते ॥

वेमः

चापगतिः—चारी

चरणो दक्षिणस्त्वग्रे तालमात्रं प्रसारितः ।
तमेव तालद्वितयमात्रं पश्चात्प्रसार्य च ॥
ततः पादौ तु संश्लेष्य किञ्चिदुत्प्लुतिपूर्वकम् ।
उपसर्पापसर्पौ तु क्रियेतां क्रमशो यदि ।
चापस्येव गतिर्यस्या सैषा चापगतिर्भवेत् ॥

वेमः

चिक्कदेवरायः

भरतसारसङ्ग्रहकर्ता । महीसुराधीशः ।

कालः १७०० ।

चित्तद्युतिः—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मत्र

चित्तविलासितम्—अष्टाक्षरछन्दः

पञ्चमं सप्तमं चान्त्यं गुरुपादेऽष्टके तथा ।
छन्दोज्ञैर्ज्ञेयमेतत्तु वृत्तं चित्तविलासितम् ॥

नजगगाः । उदा – वरतनुपूर्णचन्द्रम् ।

भरतः

चित्तस्खलितम्—शृङ्गारचेष्टा

अन्यासक्तिवशाच्चेतो मूढत्वाद्यान्यथाकृतिः ।
चित्तस्खलितमित्याहुर्मुनयो भरतादयः ॥

कुम्भः

चित्तानन्दभरतम्

द्रमिडभाषाग्रन्थः । प्रतापरुद्रज्यायसेनापत्यादीनां नामान्यत्र दृश्यन्ते । सुडादिलक्षणं सम्यगुक्तम् । १६०० काले रचितं स्यादिति ज्ञायते । अस्य कर्ता न ज्ञायते । 'सेनावलय इति कस्यचिद्ग्रन्थकारस्य नाम अस्मिन् ग्रन्थे उपलभ्यते ।

चित्रम्—करणम्

पादेन भ्रमरीं कुर्वन् भ्रामयेच्चापि मध्यमम् ।
हस्तौ च भ्रामितौ स्यातां करणं चित्रसंज्ञकम् ॥

देवणः

—पादमणिः

पादं कुञ्चितमुद्गम्य स्वस्तिकाकारतो भुवि ।
विन्यस्य चाङ्गुलीपृष्ठैस्तेनान्तर्भ्रमरीमपि ।
कृत्वा चेदलगं कुर्यात्तच्चित्रमिति कथ्यते ॥

वेमः

—देशीनृत्तम् (उड्डुपाङ्गम्)

चित्रं तत्स्याद्वर्धमानस्थानकेन गतिस्तथा ।
तिर्यङ्मुखा त्रिपताकौ मल्लिकामोदतालतः ॥
दक्षिणे च तथा वामे मकरौ हृदि चञ्चला ।
पूर्वमुक्ता गतिश्चान्ते तिरिपभ्रमरी भवेत् ।
तत्कराणं चमत्काराश्चित्रमित्यभिधीयते ॥

वेदः

तिर्यङ्मुखा – देशीचारी । वर्धमानं – देशीस्थानकम् ।

—सन्ध्यन्तरम्

आलेख्याभिमतदर्शनोपायः । यथा — नागानन्दे जीमूतवाहनस्य चित्रलेखनम् ।

सागरः

चित्रः— देशीतालः

चित्रेऽनुः स्यात् (अनुद्रुत एक एव)

श्रीकण्ठः

—तालप्राणः

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम् ।

—देशीतालः

मयौ सश्च चित्रताले प्रकीर्तिताः ।
१५ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

—भङ्गतालः

लद्वयं गद्वयं लत्रयं गुरुः । ॥ऽऽ॥।ऽ

नान्यः

—वाद्यालङ्कारः

रिमितौजःकृतश्चित्रः नानाकरणभूषितः ।
प्रसन्नकरणश्चैव त्रिपाणिलयसंभवः ॥

भरतः

चित्रकरणम्—प्रबन्धः

स्वराश्च हस्तपाटाश्चाद्यन्ते च मुरजाक्षरैः ।
पदैर्धातुद्वये यत्र तच्चित्रकरणं मतम् ॥

जगन्नाथमलः

करणे तु पदाद्यन्ते यत्पाणिमुरजाक्षरैः ।
पाटैश्च स्वरसंबन्धस्तच्चित्रकरणं मतम् ॥

पण्डितमण्डली

चित्रकुण्डली—देशीनृत्तम्

आविरस्तु पुरस्तान्मे वस्तु स्तम्बेरमाननम् ।
उद्गायन्त्यलिनो वेदान्यद्गण्डामोदमोदिनः ॥
आम्रेडितं पुरा शास्त्रेष्वाचार्यैर्दत्तिलादिभिः ।
तच्चित्रकुण्डलीनृत्तमधुना वक्तुमुत्सहे ॥
अपत्यत्वं पुरा प्राप्ता हिमाद्रेर्भाग्यसंपदा ।
भवानी शिवपत्नीत्वं प्राप्तु चापरदुर्लभम् ॥
तमीशमन्तर्ध्यायन्ती तत्त्वमूर्तिं सदाशिवम् ।
उत्तुङ्गे हिमवच्छृङ्गे तपसे प्रापसादरम् ॥
.... ।
तत्रानेकेषु कालेषु चरन्ती दुष्करं तपः ॥
ततो लास्यं विधास्यामि ह्युत्सृज्य च महत्तपः ।
नानारत्नमहस्तोमदर्शितेन्द्रशरासनम् ॥
अनर्घरत्नसोपानं स्फाटिकं मण्डपं गता ।
मरुद्वेगक्वणद्वेणुस्वनोपाङ्गश्रुतिश्रिता ॥
पुष्पामोदभ्रमद्भृङ्गमाला गीतिमनोहरा ।
मदनागमधौरेयमदकोकिलकाहला ॥
विधिवल्लास्यमाधत्त विश्वनाथदिदृक्षया ।
आलोक्य लास्यमानन्दमग्नरस च महेश्वरः ॥
पितामहमुखा................ ।
आलोकयन्ति लास्यं यत्तस्य भर्गस्य संसदि ॥
सन्निधास्याम्यहं तत्र सहितश्शैलकन्यया ।
देवीं कुण्डलिनीं प्राहुः श्रुतयः कुण्डलीति तत् ॥
अस्य लास्यस्य भविता नाम कामप्रदं नृणाम् ।
शृङ्गारो रस एवास्य कैशिकीवृत्तिरुत्तमा ॥
अङ्गानां च चतुष्षष्टिरस्य भावरसोत्कटा ।
अथास्मिन समये देवि यादृक् प्रियदिदृक्षया ॥
तादृगेव सरस्वत्यै रसवृत्त्यङ्गरञ्जितम् ।
सौदामिन्यै ततः प्रादात्साथ पार्थाय धीमते ॥
पार्थो विराटतनयामुत्तरां तामशिक्षयत् ।
शिक्षयामास कृष्णोऽपि तदालोक्य स्वयोषितः ॥
मुखचालिस्ततो रूपं शब्दसूडक्रमस्ततः ।
गीतसूडक्रमः पिण्डीबन्धप्रहरणं भवेत् ॥
इत्याह पञ्चधा चित्रकुण्डल्याः पद्धतीर्हरः ।
.... ॥
विविधाभिः पताकाभिर्विराजितवियत्तलम् ।
सप्त... कदलीकाण्डमण्डितं रङ्गमण्डपम् ॥
सिंहासने सभानाथः सर्वाभरणभूषितः ।
.... ॥

उभयोः पार्श्वयोश्चैव द्वात्रिंशत् षोडशाथवा ।
अष्टौ वा चतुरो वापि ताल्या मार्दङ्गिका अपि ॥

द्वाभ्यां चतुर्भिर्वा……स्कन्धायुजधरैरपि ।
ततः कार्टिकं स्थाप्य द्वयं वाप्येकमेव वा ॥

चत्वारो वाप्युभौ वापि स्थाप्याः काहलवादिनः ।
द्वावेव शङ्खिनौ प्रोक्तौ चत्वारः कांस्यतालगाः ॥

सानुगो वांशिकस्त्वेको बहवो गायकाः स्मृताः ।
संभूय सकलातोद्यान्येतान्यभिसमं ततः ॥

समनादं वादयेयुरेकताल्या तदग्रतः ।
दशहस्तान्तरे तस्या धार्या यवनिका पुरः ॥

वादनानन्तरं तेषामुपाङ्गश्रुतिसंयुताः ।
गायकाष्षड्गुणविदः चिन्तयित्वा शिवं हरिम् ॥

मध्यमादिं समालप्य श्रुतिमात्रेण पुण्यदाम् ।
ततश्चाभिमतेष्वेव रागेषु विविधेषु च ॥

पञ्चस्वरैः पञ्चवर्गैर्गमकैस्तिरुपाद्यकैः ।
ठायकमैः षण्णवतिभेदत्रिस्थानकारकैः ॥

स्थाय्यादिभिरलङ्कारैश्चतुर्वर्णसमुद्भवैः ।
चतुर्विधान्स्वरालापान् कृत्वा रसमनोहरान् ॥

अथामृतगुणोदारं गायेरन् गीतमुत्तमम् ।
एकरूपाक्षरमितैर्विरामैर्बहुभिर्मुहुः ॥

अत्यन्तरुचिरैस्तालैश्छन्दोभिर्व्यञ्जनोज्वलैः ।
करपाटद्वयैश्शब्दालापनं यतिसंज्ञकम् ॥

उद्घाटयेयुस्तालज्ञाः सोपाङ्गश्रुतिभिस्ततः ।
कुलदेशवयोवर्णैरुत्तमाधममध्यमाः ॥

गतिशिक्षावती सम्यक् बहुप्रज्ञा जितश्रमा ।
मण्डलेषु स्थानकेषु कुशला करणेष्वपि ॥

ज्ञातरागाप्यरोगा च सदा मधुरभाषिणी ।
चारी पाठ्येषु निपुणा सर्वभाषाविचक्षणा ॥

षट्त्रिंशद्दृष्टिभेदज्ञा तालभेदविशारदा ।
स्वभ्रूविवलनाक्षिप्तकामकार्मुकविभ्रमा ॥

चतुष्षष्ट्यङ्गसंयुक्ता साहित्यरससम्मदा ।
निर्गच्छेन्नर्तकी चित्रवर्णाग्रवनिकान्तरात् ॥

मेलयेन्मधुरश्रुत्या रागान्सङ्कीर्णयन्स्वरान् ।
गणाधिपं गिरां देवीं पार्वतीं परमेश्वरम् ॥

स्तुत्वाऽभिवादयेत्सर्वमातोद्यं चात्मशिक्षकम् ।
सभापतिं सभां श्लोकैराशीर्वादपुरस्सरैः ॥

तलपुष्पपुटारब्धे पूर्वं पुष्पपुटेन तु ।
हस्तेनाप्यर्चयेत्पुष्पैः प्रथमं रङ्गदेवताम् ॥

पूर्वं गानं ततो वाद्यं नृत्तं पश्चात्प्रयोजयेत् ।
तत्तद्भिः प्रमुखैः शब्दैरथतालविधिं विना ॥

क्रियया नर्तयेद्देवीं करवर्तनयोगया ।
कृत्वा समपदं तिष्ठेल्लताकरविराजिता ॥

झङ्कृत्या शब्दयत्या च स्थानकं वर्धमानकम् ।
विधाय स्थाने वशाखे यदि वाद्येन संस्थिता ॥

त्र्यश्रपक्षस्थितौ पादौ तालमात्रान्तराश्रितौ ।
कुर्वीत मण्डलीस्थाने सत्वोदग्रतरं वपुः ॥

रेखा च सौष्ठवं लडितकलीडालकोमलैः ।
गुणैरावर्त्य त्रिचतुर्व्यावृत्तिक्रियया समे ॥

अन्यदूर्ध्वमुखं हंसमुखं वाप्यलपल्लवम् ।
आहृत्य सव्यपादेन कुञ्चितेनोर्ध्वजानुना ॥

आलीढप्रत्यालीढाभ्यां विलम्बप्रक्रियां नयेत् ।
आयताभ्यवहित्थाभ्यां तत्तदुक्तकरौ नयेत् ॥

कुर्यादुक्तकराभ्यां च मोटितं विनिवर्तितम् ।
स्थित्वैकपादस्थाने च बहिरन्तर्विवर्तयेत् ॥

प्रसृत्य पार्श्वयोरूर्ध्वाधोमुखौ तु पताककौ ।
करौ स्पृष्टाग्निमिव चाक्षिप्यान्ते मृगशीर्षकम् ॥

नन्द्यावर्ते ततः पश्चाच्चतुरास्पन्दितौ नयेत् ।
अवतार्यावतार्याधश्चोर्ध्वे च त्रिपताककम् ॥

अश्वक्रान्तस्वस्तिकाभ्यां स्थानकाभ्यां प्रयोजयेत् ।
अर्धेन्दुत्रिपताकौ च त्रिपताकार्धचन्द्रकौ ॥

एकपार्श्वगते कुर्यादेकजानुनयेदधः ।
पृष्ठोत्थानतले ब्राह्मे गारुडे च मदालसे ॥

मुक्तजानौ जानुगते संहते शैवसंज्ञके ।
कूर्मासने नागबन्धे पार्ष्णिपार्श्वगतेऽपि च ॥

वृषासने पार्श्वविद्धे ततश्चैवोत्कटासने ।
खण्डसूच्यां वैष्णवे च देशीस्थाने च वैष्णवे ॥

अरालकर्तरीवक्त्रावलपद्मेन कर्तरीम् ।
शिखरेण च मुष्ट्यार्धचन्द्रं च मृगशीर्षकम् ॥

मृगशीर्षालपद्मौ च कर्णान्तत्रिपताककौ ।
पश्चात्प्रसृतचाञ्चल्यसर्पेणाप्यलपल्लवम् ॥

अधोमुखोर्ध्वप्रोड्डीनशुकतुण्डमृगशीर्षकम् ।
चतुरत्रिपताकौ च कटकावपवेष्टितौ ।
पार्श्वप्रसृतभृङ्गेन स्कन्धस्थसलपल्लवम् ॥

हंसास्यहंसपक्षौ च सन्दंशशिखरौ तदा ।
अलिकस्थले च नेत्रे च सूचिहस्तेन कर्तरीम् ॥
स्वस्तिकं कटकावर्त्तं वैष्णवं च तथाक्रमम् ।
उचितक्षेत्रभेदेषु तत्तत्काले प्रयोजयेत् ॥
कर्तरी स्वस्तिकं नागबन्धं तिलकमेव च ।
वरदाभयसंज्ञं च पताकस्वस्तिकं तथा ॥
अन्यदन्यत्करद्वन्द्वमसंयुतकनामकम् ।
तत्तत्स्याज्यग्राह्यकरक्रियाभिस्तनुभिः स्फुटम् ॥
प्रायोगिकान् नृत्तहस्तान्क्रमशः क्रमशश्चरेत् ।
गत्वा सर्वाङ्गशोभिन्या स्थित्वा स्थित्वा मुहुर्मुहुः ॥
चतुर्दिक्षु तु विक्षेपविवृत्तसमये तदा ।
लीलाविलासशृङ्गाररसपूर्णविघूर्णनैः ॥
तत्तच्छास्त्रप्रकारेण पाणिं प्रकटयेत्परम् ।
लम्बमध्यद्रुतैर्मानैर्वलनैः कोमलैरपि ॥
एवं विधैर्गुम्भनैस्तु नृत्यन्ती नर्तकी ततः ।
मौलिरेचितकं चाथ मणिबन्धगतागतम् ॥
निर्वर्त्य सा ताललयैः सञ्चैश्चैव महाक्रमैः ।
पश्चादाचार्यविधिवत्पक्षैरेव गुम्भनैः ॥
अवसाने समुत्प्लुत्य मुखचालं प्रकल्पयेत् ।
वैचित्र्यगुम्फनामेनामादिमध्यावसानगाम् ॥
समारोहावरोहेषु रागालापेषु योज्य च ।
वंशगानं तथोपाङ्गगानं सा शृण्वती मुहुः ॥
समोन्नता नतैरङ्गैर्गायन्तीव समाश्रयेत् ।
मुग्धप्रबोधाय चैनामित्यूचुर्भरतादयः ॥
आर्जवं करणं तालमानं पश्चात्क्रियाह्वयः ।
ध्रुवाटाख्यः पादमणिः करयोर्वर्तनास्ततः ॥
चालकाश्चेति नवधा रूपांस्तु परिनर्तयेत् ।
मुखचाल्यां स्थानकानि चारीश्च विविधान्करान् ॥
अन्यदन्यत्समुद्धृत्य समदृष्टिविलोकनैः ।
निश्चलाङ्गैश्चित्रमार्गैः स्थित्वा स्थित्वा मुहुर्मुहुः ॥
ताले नृत्तपरावृत्तिसदृशं परिवर्त्य च ।
विलम्बैरङ्गविक्षेपैः भावैरार्जवमाचरेत् ॥
अन्तराक्षिप्तकाक्षिप्तगात्रावर्तोद्भिहिः करम् ।
पादचङ्क्रमणेनात्तचालकं चान्तिमे प्लुतम् ॥
रागालप्तिसमायुक्तं नर्तनं वर्धयेत्सुधीः ।
एकस्थितौ चतुर्भिर्वा पञ्चभिः परिवृत्तिभिः ॥
विभज्य भागद्वितयं प्रत्येकं भ्रामयेत्करान् ।
आर्जवप्रोक्तनियमस्थानकेषु करेषु च ॥

प्रयोगवशगैर्हस्तैः स्थानैः स्थानैर्यथोचितम् ।
मध्ये मध्ये भ्रमर्यापि परावृत्तिप्रसारिभिः ॥
तत्क्षणे तत्क्षणे चित्रमार्गैः स्थित्वा मुहुर्मुहुः ।
पार्श्वावलोकनैर्नृत्येदादिमध्यावसानकम् ॥
तूर्णं कूर्मवदङ्गानि संक्षिप्य......भ्रमेत् ।
पुरोवाङ्मुखपूर्वाङ्गप्रसृत्याञ्जलिकच्छकम् ॥
पश्चात्प्रसारितं पादं तदा गात्रं विवर्त्य च ।
पार्श्वात्प्रकृतिवक्षस्स्थहस्तमुत्तानपूर्वकम् ॥
पुरः प्रसारितपदं तदाङ्गं परिवर्त्य च ।
कर्कटभ्रमणं कुर्यात्कर्कटप्रसृतेन च ॥
कुञ्चितोर्ध्वपदाङ्गेन नतोन्नतयुतेन च ।
अधस्तलत्वमुत्तानतलत्वं त्रिपताककम् ॥
द्विः कुर्यादथ पार्श्वेऽन्ये विवृत्तोरुकटीतटम् ।
प्रसार्य पादं गृह्णीयादर्धरेचितकं करम् ॥
त्रैविक्रमं रेचितं स्यात्पार्श्वेऽधो वदने सति ।
पादः स्वस्तिकमास्थाय मध्यस्य परिवर्तनात् ॥
कर्तरी स्वस्तिकं कुर्याद्द्रुते मूर्ध्नि प्रयोगतः ।
गारुडे मध्यवलनाद्वैष्णवं करमुन्नयेत् ॥
दिशानया बहुविधाद्भिद्यात्करणरूपकम् ।
स्थित्वा स्थित्वा चित्रकरेऽप्यसकृद्गुम्भनानि च ॥
तदा तदा तालमात्रलयसाम्यवशान्नयेत् ।
येन केनापि तालेन तालमानं प्रकल्पयेत् ॥
गत्वा शृङ्खलगत्यैव मण्डलस्थानमानतः ।
मुहुर्मुहुः स्फुरद्विद्युद्वल्लीमिव घनान्तरात् ॥
वामदक्षिणभागाभ्यां गुम्फनानि विभज्य च ।
तदा चित्रतमे मार्गे भ्रमयेत्तत्क्रियादिकम् ॥
विविधैर्भ्रमरीभेदैरञ्चिताद्युत्प्लुतिक्रमैः ।
पुरुषस्थानकैः षड्भिरासनस्थानकैरपि ॥
देशीस्थानैरपि मुहुः क्रमादक्रमतोऽपि वा ।
प्रणर्त्य च कलासेषु परावृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥
ध्रुवाटः स इति ख्यातः शास्त्रज्ञैः कोहलादिभिः ।
उत्प्लुत्य गत्या स्थित्या च भ्रमरीभिः पदे पदे ॥
अङ्गुलीपृष्ठभागेन सविलासं सविभ्रमम् ।
ऊरुद्वितयपूर्वं च कुर्यात्पादमणिक्रमम् ॥
सूचीद्वये संहते सा दार्दुरे गारुडे तथा ।
नागबन्धस्वस्तिकयोरालीढे चोत्कटासने ॥

स्थित्वा स्थित्वा चतुर्दिक्षु विवर्तसमये क्रमात् ।
नागबन्धं च तिलकं वैष्णवं वरदाभयम् ॥

चतुरश्रं च ललितं रेचितं चार्धरेचितम् ।
ऊर्ध्वमण्डलिसंज्ञं च स्वस्तिकं करिहस्तकम् ॥

पताकस्वस्तिकं वल्लीं दण्डपक्षं............।
हस्तौ प्रयोगवशगौ विवृत्याथ करौ पुनः ॥

उत्तारितावुत्तलस्थावाविद्धावपविद्धकौ ।
कृत्वा कटकवामस्थदक्षिणेन करेण च ॥

अवलम्बविवृत्या च परिवाहितकर्मणा ।
शिरसा नतगात्रेण व्यावृत्य च मुहुर्मुहुः ॥

बहिरन्तस्तथाङ्गान्तरेण पश्चात्करौ पुनः ।
संयोज्याभ्यन्तरं बाह्यं भ्रान्त्वा मण्डलकर्मसु ॥

मध्यावर्तं चम्पकस्रग्दामावर्तमिवाचरेत् ।
यत्र तं नवणिं प्राहुराचार्याः कोहलादयः ॥

कृत्वा पुरः पार्श्वतोऽन्तर्बहिर्भिकरवर्तनाम् ।
गत्या स्थित्वा परावृत्योत्प्लुत्यादिभ्रमरैस्सह ॥

पद्मवर्तनिकां कुर्यात् यथारुचिरता ततः ।
अन्याभिर्वर्तनाभिस्तु वर्तनारूपकं भवेत् ॥

मणिबन्धावधिभ्राम्यत्पद्मकोशप्रकाशितैः ।
बाणासुरकरस्तोमैः निर्गतैरिव चालकैः ॥

विश्लिष्टवर्तितान्तैश्च नवरत्नमुखान्तिमैः ।
उत्प्लुत्याङ्घ्रिमणीवृत्या स्थित्वा गत्यानुगुण्यतः ॥

उत्तानेन परावृत्ता तथा तरहरेण च ।
वृश्चिकेनाथोमुखेन त्रिविक्रमविधौ तथा ॥

खण्डसूचिकनाम्ना च मण्डलेन यथारुचि ।
यत्करोति तदादिष्टं तज्ज्ञैश्चालकरूपकम् ॥

इति नवरूपकनृत्तानि ।

प्रत्येकं नवरूपाणां कलासावसरेष्वपि ।
कृत्वा भ्रमरिकां पश्चात्तत्तद्रूपैः कलासयेत् ॥

संहते चरणं चैकं कुञ्चित्वोद्धृत्य तत्क्षणे ।
वक्षस्स्थं कटकं कृत्वा भ्रमन्ती हंसपक्षकौ ॥

लुठन्त्यन्तर्बहिर्जङ्घावपुषा सरलीकृता ।
अपराङ्गपरावृत्या पार्श्वतो मुखकर्मणा ॥

पुरः पराङ्मुखत्वेन ह्युत्तानेन च वक्षसा ।
कुर्यात्पर्यायतः पादलुठनं गतिभिः क्रमात् ॥

कृत्वा कृत्वा खण्डसूचिस्थानकं च मुहुर्मुहुः ।
मध्ये मध्ये चक्रमणैः भ्रमरीभिर्यथारुचि ॥

स्थानके नृत्तहस्तैश्च कुर्यादन्वर्थरूपकम् ।
देशान्तरेषु बहुधा रूपकाणि भवन्त्यपि ॥

मुग्धप्रबोधाय मयाप्येतावत्परिकीर्तितम् ।
रूपकानन्तरं कुर्यात्सकलातोद्यवादनम् ॥

नवान्त्यबद्धं नवभिस्तालैर्यत्र प्रणर्त्यते ।
तमेव शब्दचूडादिं कथयन्ति मनीषिणः ॥

आदौ ध्रुवस्ततो मठ्यः प्रतिमण्ठं च रूपकम् ।
झंपा च त्रिपुटाप्यड्डुतालो रम्यैकतालिका ॥

इति ताला नव प्रोक्तास्तेषां लक्षणमुच्यते ।
विरामं लघुना रम्या ह्येकताले द्रुतं स्मृतम् ॥

ततो वाद्यप्रबन्धानां लक्षणं कथ्यतेऽधुना ।
प्रत्येकं तच्चतुर्भागमुद्ग्राहः प्रथमं स्मृतम् ॥

मेलापको द्वितीयः स्यात्तृतीयो ध्रुव इत्यपि ।
चतुर्थभागश्चाभोगो ध्रुवाभोगान्तरे पुनः ॥

अवखण्डोऽन्तरः प्रोक्तः तेषां देश्यभिधान्यधा ।
उद्ग्राहभागो लहरी मेलापः पदमीरितम् ॥

ध्रुवभागोऽन्तरः ख्यातः सोऽन्तरः स्याद्वान्तरः ।
आभोगभागो मुक्तायी इति देशान्तरेरिता ॥

स्कन्धावजेन ह्युद्ग्राहो मेलापो मर्दलेन च ।
भुजस्कन्धावजेनाथ भुजेन च विमिश्रितः ॥

अन्तरः करटीशङ्खकाहलध्वनिसंयुतः ।
आभोगो मद्दलोपेतो नृत्तमेषामथोच्यते ॥

उद्ग्राहश्च द्विवारं स्यान्मेलापस्त्वेकवारकम् ।
ध्रुवभागे समाख्यातं द्विवारं नर्तनक्रमम् ॥

अन्तरे नर्तयेदर्धं एकाशेषार्धकं परा ।
आभोगस्त्वेकवारं स्यादन्त्ये शब्दस्तथापरे ॥

नर्तने शब्दसूडादौ गीतसूडादिरुच्यते ।
पूर्वोक्तनवतालैर्यो नवगीतैश्च संयुतः ॥

गीतं सूडादिमाचख्युस्तमेव भरतादयः ।
नामभिर्नवतालानां गीतानि कथितानि च ॥

तत्त्रिधा गीतसूडादिरुत्तमो मध्यमोऽधमः ।
गीतान्यप्युत्तमादीनां नव सप्तकपञ्चभिः ॥

नव गीतानि यत्राभिः नवतालैरनुक्रमात् ।
कथ्यते स भवेत्पूर्वं सूडादिं मध्यमं विदुः ॥

एतेषु सप्तगीतेषु झम्पां च त्रिपुटामृते ।
पराणि पञ्चगीतानि सूडादिरधमः स्मृता ॥

मट्टादीनां च गीतानां यथावन्नृत्तमाचरेत् ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगाः प्रत्येकं च मुहुर्मुहुः ॥

ध्रुवे कलासः कर्तव्यो वैचित्रीं नृत्तमुच्यते ।
मण्डलस्थानके स्थित्वा विलासरसमन्थरम् ॥

सहस्तदृष्टिविक्षेपचातुर्यं नृत्तमाचरेत् ।
एकं समं निधायाङ्घ्रिं निकुञ्च्योत्सारणात्परम् ॥

अङ्गं सलीलमावर्त्य नर्तकी नर्तयेन्मुहुः ।
क्रियाभिराजवैस्तत्तद्भ्राणीभिश्चालकैरपि ॥

ध्रुवाटैर्वर्तनाभिश्च ततस्तरहरैरपि ।
सविलासमनायासं सरसं भावपोषकम् ॥

अन्यूनाधिकयोगेन प्रत्येकं नृत्तमानयेत् ।
गेयमप्यक्षरं तालं सन्धाय च पुनः पुनः ॥

मध्ये मध्येऽपि गेयस्य शीघ्रगुम्भनमाचरेत् ।
पादे पादमणिं हस्ते चालकं मुहुराश्रयेत् ॥

वर्तनां वर्तयेत्पाणौ पादं तरहरं तथा ।
चरणौ नर्तयेत्पादमणिं हस्तस्तु वर्तनाम् ॥

चालकं पाणिना कुर्यात्पदा तरहरं ततः ।
वाक्यानि गीतखण्डं च शब्दखण्डमनन्तरम् ॥

स्वरमर्थं स्वरस्यापि कणरे (?) नर्तनं ततः ।
लयचालकपादं च सन्धायालक्ष्यसन्धिकम् ॥

अस्मात्क्रमादक्रमतो यद्वा नृत्येत्प्रगल्भतः ।
ततः षण्मार्गभेदेन ध्यात्वा मात्रां प्रणर्तयेत् ॥

पादं चित्रतरेणापि मुखं चित्रतमेन च ।
अतिचित्रतमेनापि हस्तं युगपदाचरेत् ॥

आनुकूल्येन बहुशः कालक्षेपणहेतवे ।
स्वयंवरादियुक्तासु नाटकीयकथासु यत् ॥

कन्दुकाक्षकुवेराक्षिमणिसम्पुटका अपि ।
अभिनेतव्यतां यातेष्वेषु गीतेषु तां नयेत् ॥

स्थित्या भ्रमर्या गत्या च नयेत्कन्दुकनर्तनम् ।
मट्टे पञ्चसु भेदेषु विलम्बो मध्यमो लयः ॥

नागबन्धासने स्थित्वा नर्तक्या वाभिमुख्यतः ।
विलम्बितेनाड्डुतालनाम्ना गीतेन संयुते ॥

गृहीयाव कुवेराक्षौ तौ विक्षिप्य सविभ्रमम् ।
मृगशीर्षेण सारीस्तु कर्तरीमुखपाणिना ॥

उत्क्षिप्य देहावर्तेन स्थापयेतां परस्परम् ।
नर्तयेतां कुवेराक्षिं पूर्वोक्तैर्नवगीतकैः ॥

त्रिपुटागीतमाश्रित्य गत्या स्थित्या सहोन्मुखम् ।
किञ्चिच्चञ्चलनेत्राभ्यां युक्ता संपुटकां नयेत् ॥

कथासु नाटकीयासु प्रसक्तेष्वायुधादिषु ।
आनुकूल्यात्प्रयोगाणां नवगीतैश्च नर्तयेत् ॥

अड्डतालैकतालाभ्यां गीतैरन्यैश्च वा पुनः ।
पादपाटादिभिर्भेदैः पेरणीनृत्तमाचरेत् ॥

नृत्तेद्वसन्तगीतेन वसन्तनटनोत्सुकम् ।
इक्षुचापः पुष्पशरः कामः श्यामलविग्रहः ॥

वामपार्श्वोपगतया रत्या पर्यङ्किका तले ।
वैष्णवस्थानके स्थित्वा सम्यगाविर्भवेत्ततः ॥

वसन्तरागप्रभवैः अङ्गमावर्त्य तेनकैः ।
समुद्यत्तकलीदाललिकोमलनिर्भरः ॥

अवरुह्य कलासेन सद्यः पर्यङ्किकातलात् ।
उद्भावोद्धारशब्देन नृत्येतामाभिमुख्यतः ॥

पञ्चभिस्तूर्णशृङ्गैश्च पुष्पैः कन्दुकदण्डकैः ।
अङ्गैर्मनोहरं नृत्तलीलाभावरसान्वितम् ॥

समाचरेतां पात्रे तु स्थित्वा द्वे द्वे समे परे ।
करौ निधाय कर्पूरचूर्णं पन्नगशीर्षके ॥

व्यावृत्यादाय विक्षिप्य शिखरेण कलासयेत् ।
पताकया शृङ्गपुष्पे निवेश्य दक्षवामयोः ॥

दक्षिणेनार्धचन्द्रेण समालम्ब्य स्रगञ्चलम् ।
वामः करो विधातव्यो लताख्यो माल्यनर्तने ॥

पुष्पकन्दुकमादाय दक्षिणे पद्मकोशके ।
वामो मृगशिरः कार्यः पुष्पकन्दुकनर्तने ॥

अङ्गुष्ठसदृशस्थौल्यं विंशत्यङ्गुलमात्रकम् ।
सरलं ग्रन्थिरहितं वर्णपञ्चकभूषितम् ॥

हेमपट्टनिबद्धाग्रं हैमं दण्डद्वयं परम् ।
द्वाभ्यां करसरोजाभ्यां दधानास्सावधानतः ॥

प्रारभ्य पात्रयुगलात्पात्रे द्वे द्वे विवर्धयेत् ।
भवेयुरष्टयुग्मानि यावद्यद्वा यथारुचि ॥

रथ्यां गीतालम्बनं यत्समाश्रित्य समास्थिताः ।
मण्डले गारुडे नागबन्धे चैवोत्कटासने ॥

आर्षभिकंप्यथालीढप्रत्यालीढकयोरपि ।
विचित्रेषु स्थानकेषु स्थित्वा स्थित्वा मुहुर्मुहुः ॥

अन्योन्यमाभिमुख्येन परावृत्तिक्रमेण च ।
उत्तानेन समुत्प्लुत्या भ्रमर्याऽधोमुखेन च ॥

खण्डसूचिकनाम्ना मण्डलावर्तभ्रमेण च ।
तालैर्वाद्यैर्लयैरङ्गवलनैर्वर्तनैस्तथा ॥

दण्डरासकमानेयं मिथो दण्डाभिताडनम् ।
पवमानचलच्चारुपद्मपत्राम्बुबिन्दुवत् ॥

कम्पस्वभावतश्चञ्चत्प्रदीपकलिकाग्रवत् ।
पाणिपल्लवसञ्चारिपारदद्रवबिन्दुवत् ॥

कुर्यादङ्कुरितानङ्गनर्तनं शोककर्तनम् ।
गीताक्षराणि रम्याणि विभज्याङ्गैर्विभावतः ॥

उद्गिरन्तीव ललितैर्विक्षेपैः कोमलैर्लयैः ।
चाक्षुष्मत्यमिवाङ्गेषु गेयस्य दधती भजेत् ॥

विजृम्भितेषु परितः सर्वातोद्यस्वरेष्वथ ।
उद्ग्राहमपि मेलापं प्रत्येकं परिनृत्य च ॥

नागाश्लेषाब्जबन्धाद्यैः पिण्डीबन्धैर्मुहुर्मुहुः ।
पल्लवं पदमाचर्य पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ॥

कुर्वीरन्सर्वपात्राणि रङ्गदैवस्य तुष्टये ।
एतत्तु कुण्डलीनृत्तं पापकोटिविनाशनम् ।
प्रेक्षकाणां प्रयोक्तॄणामानन्दसुखकारणम् ॥

इति कुण्डलिनर्तनं नृपा ये
भुवि पश्यन्त्यखिलक्रियाभिरम्यम् ।
सुचिरं त इहोपलभ्य लक्ष्मीं
समयेऽन्त्ये विभजन्ति शम्भुपादम् ॥

कुण्डलीनर्तनम्

चित्रचन्द्रिका—मेलरागः (लताङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि म प नि ध स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मद

चित्रतरः—तालप्राणः

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम् ।

चित्रपदी—देशीतालः

ततश्चित्रपदी भवेत् ।

गुरुद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं द्रुतद्वन्द्वं प्लुतः क्रमात् ।
ऽऽ।।००ऽ̊

लक्ष्मणः

चित्रपादः—देशीतालः

चित्रपादे विधोर्द्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं द्रुतद्वयम् । - ᴗ।।००

लक्ष्मणः

चित्रपुटः—देशीतालः

लौ द्रौ चित्रपुटे लपुः । ।।००।ऽ

मदनः

चित्रमणिः—मेलरागः (कोकिलप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म स ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मज

चित्रमण्ठः—तालः

द्रुतो गुरुश्चित्रमण्ठः । ०ऽ

वेदः

—देशीतालः

द्रुतो गुरुश्चित्रमण्ठः कथितो भरतादिभिः । ०ऽ

दामोदरः

चित्रमन्दरः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मज

चित्रमालिका—मेलरागः (गौरीमनोहरीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध प म रि स .

मज

चित्तरंञ्जिनी—मेलरागः (झङ्कारध्वनिमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मज

चित्रलेखः—वाद्यालङ्कारः

चित्रं बहुविधं वाद्यं मृदङ्गपणवादिभिः ।
क्रियते यत्र संरब्धैश्चित्रलेखस्स उच्यते ॥

भरतः

अयमेव यदाछिन्नवर्णः स्याद्वादने विधिः ।
चित्रलेख इति ज्ञेयोऽलङ्कारस्सूरिभिस्तदा ॥

नान्यः

चित्रलेखा—अष्टादशाक्षरवृत्तम्

म त न य य याः।

भरतः

चित्रवर्ती—मूर्छना

नन्द्यावर्तग्रामे पञ्चमी मूर्छना।

पञ्चमस्य यदा तत्तु जायते च प्रमूर्छनम्।
तदा चित्रवर्ती ज्ञेया चित्रसौख्यकरा श्रुतेः॥

वादिमत्तगजाङ्कुशः

अस्याश्चित्रावर्तीति नामान्तरमप्यस्ति। इयं योषित्प्रिया।

पण्डितमण्डली

चित्रवराली—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि स.
(अव) स नि म ग रि स.

मञ्ज

चित्रवेलारागध्यानम्

शय्यास्थिताया घननायिकायाः
समीपताम्बूलकरण्डवाहिनीम्।
तस्याः पदाग्रस्थितवामहस्तां
भजामि नित्यं वरचित्रवेलाम्॥

रागसागरः

चित्रवेलावली—भाषाङ्गरागः

धान्तग्रहांशा मृदुगा च पूर्णा निगप्रदीप्ता विरतौ दिनस्य।
प्रोक्ता सबीभत्सभयानकाख्ये वेलावली चित्रपदोपयुक्ता॥

कुम्भः

चित्रवेलाहुली—मेलरागः

लक्षणं न दृश्यते।

मेललक्षणे

चित्रसौरभम्—मेलरागः (नागनन्दिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मञ्ज

चित्रस्वस्तिकम्—करणम्

त्रिभङ्गीवलितं गात्रं कर्णक्षेत्रेऽलपल्लवौ।
स्वस्तिकौ चरणौ चापि तच्चित्रस्वस्तिकं मतम्॥

देवणः

चित्रा—श्रुतिः

ऋषभप्रथमा श्रुतिः।

जग

—वृत्तिः

यत्र वाद्यं प्रधानं स्याद्गीतं च गुणतां व्रजेत्।
तत्र चित्रा भवेद्वृत्तिरिति चित्रगिरां गिरः॥

चित्रगिरां कुम्भकर्णादीनाम्।

कुम्भ

चित्रा वाद्यप्रधानत्वं गीतस्य गुणतोच्यते।

शार्ङ्ग

—मूर्छना

मनोहर्षप्रदा - इयं।

नन्द्यावर्तग्रामे चतुर्थी मूर्छना।

वादिमत्तगजाङ्कुशः

यदा सञ्जायते सम्यङ्मध्यमस्य प्रमूर्छनम्।
तदा चित्रा........................॥

पण्डितमण्डली

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

द्वौ लघू अथवा गुरुरेकः द्वौ चतुर्मात्रिकौ।

अथवा जः अथवा नलः चतुमात्रः अथवा पञ्चमात्रिकः एकः चतुर्मात्रिकः एकः पञ्चमात्रिकः गः।

विरहाङ्क

—तानः

नि - लोपः षाडवः।

रि स ध प म ग.

कुम्भ

—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

द्वितीयं सतृतीयं तदान्त्ये इह दीर्घम्।
यदि त्रयं तु पादे भवेत्सा किल चित्रा॥

इयं मुदितेत्यप्युच्यते। (उदा-) बलाकाकुलवद्धम्। यसगाः॥

भरत

चित्ताभिनयः

सन्दंशहस्तस्याङ्गुलीकम्पनात् कर्तव्यः।

महा

समा दृष्टिस्समं शीर्षं कर्तरीहस्तचालनम्।
त्रिपताकः पुरोभागे क्रीडाभागनिरूपणं॥
ऊर्ध्वाधोभागचलनं हंसास्यस्य तथैव च।
पार्श्वभागे तु शिखरः स्तम्भितस्तम्भदर्शने॥

चित्राम्बरी—मेलकर्ता

स रि ग ० ० म प ० ध नि स.

चित्रावती—मूर्छना

चित्रवती शब्दे द्रष्टव्यम् ।

चित्राहस्तः

(चित्रा मौक्तिकमेकम्)

सन्दंशो युज्यते चित्रतारार्थे चलिताकृतिः ।

शृङ्गारः

चित्रिणीहस्तः

निषादर्षभश्चापि चित्रिणी स्वर इष्यते ।
चित्रिण्यां तु प्रयुज्येत नाम्नार्धमृगशीर्षकः ॥

शृङ्गारः

चित्रिण्यभिनयः

अलपल्लवमृगशीर्षयोर्भुजांसधारणेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्र

चिन्ता—विरहावस्थः

केनोपायेन संप्राप्तिः कथं वाऽसौ भवेन्मम ।
दूतीनिवेदितैर्भावैरिति चिन्तां निदर्शयेत् ॥
आकेकरार्धविप्रेक्षितानि वलयरशनापरामर्शः ।
नीवीनाभ्योस्संस्पर्शनं च कार्यं द्वितिये तु ॥

भरतः

—व्यभिचारिभावः

श्वसितोच्छ्वसितसन्तापध्यानाधोमुखचिन्तनकार्श्यादयोऽनुभावाः । ऐश्वर्यभ्रंशेष्टद्रव्यापहारदारिद्र्यादयो विभावाः ।

भरतः

आधिश्चिन्ता प्रियानाप्तेः शून्यता श्वासकार्श्ययुक् ।

आधिः मानसी पीडा । शून्यता विकलेन्द्रियता । उपलक्षणत्वादेकाग्रदृष्टित्वस्मृत्यादयोऽनुभावाः ॥

रामचन्द्रः

यया चिन्तायतार्थेषु सा चिन्तेत्यभिधीयते ।

शारदातनयः

चिन्तानाम ऐश्वर्यभ्रंशेष्टद्रव्यापहारदारिद्र्यादिभिर्विभावैस्समुत्पद्यते । तामभिनयेत् निश्श्वसितसन्तापध्यानाधोमुखचिन्तनकार्श्यादिभिरनुभावैः ॥

अत्रार्ये —

ऐश्वर्यभ्रंशेष्टद्रव्यक्षयजा बहुप्रकारा तु ।
हृदयवितर्कोपगता चिन्ता नॄणां समुद्भवति ॥
सोच्छ्वसितैर्निश्वसितैः सन्तापैश्चैव हृदयशून्यतया ।
अभिनेतव्या चिन्ता मृजाविहीनितरश्रुत्या च ॥

भरतः

—चिन्ताभिनयः

हनुस्थले पताकस्तु चिन्ताभावनिरूपणे ।
पुरोभागे पताकस्तु चलितस्तापदर्शने ।
सूचीहस्तश्चालयित्वा दर्शितश्चाङ्गकम्पने ॥

विनायकः

चिन्दम्—देशीनृत्तम्

बन्दमिति कचित्पाठः ।

त्रिधा चिन्दं बुधैः प्रोक्तं बिडचिन्दं तचिन्दकम् ।
स्वल्पचिन्दं तृतीयं च सैव स्यात्कलचारिका ॥

वेदः

चिह्नम्—हस्तप्राणः

प्रत्यक्षाणां परोक्षणां वस्तूनां नाट्यकर्मणि ।
स्थावरत्वं जङ्गमत्वमेयुषामपि तादृशाम् ॥
तदाकारप्रकटनं तन्मुखस्य निरूपणम् ।
तत्स्थानदर्शनं वापि ध्वजानां चापि दर्शनम् ॥
तदायुधप्रकटनं तद्गतेर्वा निदर्शनम् ।
तत्प्रतिमादर्शनं वा तच्चेष्टादर्शनं च वा ।
इत्यादिभेदैर्यन्नाट्यं चिह्नमित्यभिधीयते ॥

शृङ्गारः

चिबुकम्

चिबुकं सप्तधोद्दिष्टं जिह्वादन्तोष्ठकर्मभिः ।
कुट्टनं लेहनं छिन्नं खण्डनं चुकितं समम् ।
दष्टं च लक्षणं त्वेषां विनियोगश्च कथ्यते ॥

ज्यायनः

अङ्गुष्ठानुगतं तेषां क्रियया लक्षितं स्फुटम् ।
तथापि लक्ष्यते किञ्चिच्चिबुकं सुखबुद्धये ॥
व्यादीर्णं श्वसितं वक्रं संहतं चलसंहतम् ।
स्फुरितं चलितं लोलमेवं चिबुकमष्टधा ॥

कुम्भः

चिरविभासिनी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प म नि ध नि स .
(अव) स नि प ग रि स .

मञ्ज

चुकितम्—चिबुकम्

दन्तपङ्क्तयोस्स्थितिर्दूरे जृम्भायां चुकितं मतम् ।

ज्यायनः

—दन्तः

दूरेस्थितिर्दन्तपङ्क्त्योः चुकतं तत्र जृम्भणे ।
चम्बितमित्याह विप्रदासः । अशोकः

चुक्का

बुक्काशब्दपर्यायशब्दोऽयम् ।

चुल्लकम्—देशीनृत्तम्

मङ्गले शिखरद्वन्द्वं हृदये स्थापयंस्ततः ।
सूलं गृहीत्वा पश्चात्तु चरेच्चारीं कुलीरिकाम् ॥
तत्र दक्षो हंसमुखोऽधोमुखो हंसपक्षकः ।
अथवा रेचितौ हस्तौ चतुर्दिक्षु गतिर्भवेत् ॥
तलसङ्घेन पश्चात्तु पादकुट्टनमाचरेत् ।
तन्मुखं च ततश्शीर्षेऽलपद्मस्वस्तिकं चरेत् ॥
सव्यावर्तेन तिरिपमेवमङ्गान्तरेण तु ।
चतुरश्रे सम्मुखं च कर्तव्यौ च लताकरौ ॥
हृदये शिखरद्वन्द्वमेकपादेन चेद् भुविः ।
नम्रीभूत्वा च कुरुते चतुर्वलनसुन्दरान् ॥
भ्रमरी च ततश्चान्ते तकारणं च कुट्टनम् ।
भवतीत्यादितालेन चुल्लकोऽपनर्तनम् ॥ वेदः

चूतमञ्जरी—रागः

न्यासांशग्रहधैवतध्वनियुता मन्द्रा निषादस्वरे
त्यक्ता पञ्चमषड्जनिरवनपदैः गान्धारताराध्वनिः ।
स्वल्पस्वीकृतमध्यमा च बहुलध्वाना निषादस्वरै-
र्विद्वद्भिः परिकीर्तिता तिरिपयुक् चूतादिकां मञ्जरीम् ॥ नान्यः

धैवतांशग्रहन्यासा षड्जपञ्चमवर्जिता ।
मध्यालपा तारगान्धारा निबला चूतमञ्जरी ॥ मतङ्गः

चूडामणिः—शिरोभूषणम्

चूडामणिस्समकुटः शिरसो भूषणं स्मृतम् ।
चूडामणिः शिरोमध्ये । मकुटो ललाटोर्ध्वे । भरतः

चूर्णपदम्

तत्र चूर्णपदस्यादौ लक्षणं संगृणाम्यहम् ।
अनिबद्धं पदं छन्दोहीनं चानियताक्षरम् ।
अर्थापेक्षाक्षरोपेतं ज्ञेयं चूर्णपदं बुधैः ॥ कुम्भः

चूलिका—अर्थोपक्षेपकः

अर्थोपक्षेपणं चूडा बह्वर्थैस्सूतवन्दिभिः । कोहलः

चूडा – चूलिका ।

चूलिकायाः कचिद्बाह्ये कचिन्मध्ये निवेशनम् ।
मध्ये च वेणीसंहारे दृश्यते चूलिका तथा ॥
तदविच्छेदहेतोस्तु चूलिका भोजकल्पिता ।
गर्भाङ्काङ्कमुखाभ्यामबहिष्काभ्यां स्वभावतस्त्वङ्कात् ॥
इति वृत्ताविछेदस्य च हेतुतया चूलिका कथिता ।
अङ्कमुखं गर्भाङ्कः कार्योऽस्मिन् चूलिकापि वा कुशलैः ॥
माभूदिति वृत्तान्ताविच्छेदो विस्तरो वेति ।
अङ्कादबाह्यावेवाङ्कमुखाङ्कावतारौ स्वतः ॥
अन्तर्यवनिकासंस्थैः सूतमागधवन्दिभिः ।
अर्थोपक्षेपणं यत्र क्रियते सा हि चूलिका ।
एकैकानि शिरांसीति पक्षादौ सा च दृश्यते ॥ शारदातनयः

चूलिका संज्ञाशब्दोऽयम् । नेपथ्ये स्थानस्थितानां कार्यवशा-
द्विहितानामालापानां यथा पटीमध्यगतैस्सूतमागधादिभिः ।
अर्थोपक्षेपणं यत्र सा चूलिका । अत्र वन्दिनो नग्नाचार्याः ।
यथा –
अश्वत्थामाङ्के सूतः । मुद्राराक्षसे तृतीयाङ्के वन्दी ।
अश्वकुट्टस्तु आह –
अन्तः पटीनिविष्टैर्यत्क्रियतेऽर्थनिवेदनम् ।
अन्तर्यवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थप्रकाशनम् ॥ सागरः

—मणिबन्धभूषणम्

रुचकस्योर्ध्वे अग्रबाहुस्थाने प्रसिद्धा चूलिका ।

चेतोहिता—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्

वसन्ततिलकवृत्तमेव रामकीर्तिमते चेतोहितेत्युच्यते ।

चेष्टाभयकरम्—नर्म

चेष्टया विदधद्भीतिं चेष्टाभयकरं विदुः । सर्वेश्वरः

चेष्टाव्यतिकरम्—नर्म

व्यापारेणैव यद्व्यक्तमभिलाषानिवेदनम् ।
कुरुते तदिह प्राज्ञाश्चेष्टाव्यतिकरं विदुः ॥ सागरः

चेष्टास्पष्टीकरणम्—नर्म

संभोगेच्छामतिप्रौढां चेष्टया प्रब्रवीति यत् ।
तदिह व्याहृतं चेष्टास्पष्टीकरणमञ्जसा ॥'

सर्वेश्वरः

चैत्तीरागध्यानम्

श्रुतिकृतरसालवल्लरिररुणाम्बरगौरतनुरभीष्टवना ।
पिकरवगलचित्ता चित्तहरा कीर्तिता चैति ॥

सोमनाथः

चैबुकी—कला

धृत्वा पञ्चविलासकेषु चिबुकं वक्त्रभ्रमिं कुर्वती
हस्ताङ्घ्रिद्वयजां च पृष्ठपदवीयान्तेन नीत्वा पदौ ।
आस्याग्रे पुनराकलय्य सजलं पात्रं च ताभ्यां शनै-
र्या मूर्ध्नि न्यसतीति यत्र निपुणं प्रोक्ता कला चैबुकी ॥

नागमल्लः

चोक्षकैशिकः—रागः

षड्जग्रहांशकधरो विलसन्निपाद-
न्यासस्फुटस्फुरितपञ्चमरञ्जितान्तः ।
सर्वत्र कैकवसतिर्धृतवीररौद्रोऽ-
पन्यासवेश्मनि भवेदृषभस्तथैव ॥

कैशिकीजातियुक्तायाः कार्मारव्यास्समुद्भवः ।
ततस्सञ्जायते रागस्स नाम्ना चोक्षकैशिकः ॥

नान्यः

चोक्षपञ्चमः—रागः

......न्यासार्पितपञ्चमको द्विश्रुतिमन्द्रोऽव्यक्तः ।
मध्या पञ्चमिकाभ्यामुत्पन्नश्चोक्षपञ्चमो रागः ॥

नान्यः

पञ्चमांशः पञ्चमान्तो द्विश्रुतिस्वरवर्जितः ।
पञ्चमीमध्यमोद्भूतो विज्ञेयश्चोक्षपञ्चमः ॥

कश्यपः

चोक्षषाडवः—रागः

शुद्धषाडवरागाङ्गं परिपूर्णसमस्वरः ।
षड्जांशो मग्रहन्यासो गातव्यश्चोक्षषाडवः ॥

सोमराजः

चोलमण्डलपालकः—देशीतालः

पगला लगपा लेगः प्लुतोलः प्लुतलद्रुताः ।
ऽऽ।।ऽऽ।ऽऽ।ऽ।०

गोपतिप्पः

चोहाटी—रागः

चोहाट्यथ ग्रहन्यासमध्या षड्जांशसंयुता ।
गान्धारमन्द्रा ... निषादाभ्यां समुत्थिता ।
तथा धैवततारा च कथितेयं समस्वरा ॥

हरिः

चौती—श्रुतिः

ऋषभस्य प्रथमा श्रुतिः ।

हनुमन्मते अष्टादशैव श्रुतयः ।

हनुमन्मते

छ

छण्डणः—वाद्यप्रबन्धः

कूटादिबद्धः खण्डस्स्याच्छण्डणो वाद्यमोक्षकः ।

शार्ङ्गः

कूटादिपाटघटितः खण्डो यश्च प्रयुज्यते ।
अन्ते वाद्यप्रबन्धानां स च्छण्डण इति स्मृतः ॥

छण्डनम्—देशीलास्याङ्गम्

गीतवाद्योचितं कृत्वा सुचिरं यत्र नर्तनम् ।
नृत्तावसानसमये श्रान्तैर्निष्पन्दसुन्दरैः ॥
अङ्गैश्च सौष्ठवैस्तिष्ठेच्चित्रन्यस्तेव नर्तकी ।
छण्डनं तत्समाख्यातं देशीनृत्तविशारदैः ॥

वेमः

छत्तः

अयं तालशास्त्रनिर्माता महर्षिरिति वेमभूपालेन सङ्गीतचिन्तामणावुक्तम् । कुम्भकर्णशार्ङ्गदेवावपि तालप्रकरणे छत्तं स्मरतः । अयं शठमहर्षिणा साकमेव स्मर्यते । यथा – शठछत्ताविति ।

छत्रकः—हस्तः

ऊर्ध्वं सूचीमुखः कार्यस्तिष्ठन्नुपरि स्वस्तिकः ।
अधोमुखो नर्तकीभिश्छत्रको हस्त उच्यते ॥

नागमल्लः

छत्रभ्रमरी—भ्रमरी

स्थितैकेनाङ्घ्रिणा भूमौ दण्डवच्चोत्क्षिपेत्परम् ।
सव्यावर्तं भवेद्यत्र सा छत्रभ्रमरी मता ॥

कुम्भः

छन्दः—प्रबन्धः

लक्ष्यते छन्दनामाथ तालस्तत्र यथेप्सितः ।
उद्ग्राहे वा ध्रुवायां वा गेये विरुदनामनी ।
आभोगो न भवेदत्र छन्द एवं निरुच्यते ॥

हरिपालः

छन्दः

छादनादपयत्वादुक्तावं छन्द ईप्सितम् ।

कुम्भः

—वाद्यम्

श्वसितस्फुरितौ यत्र क्रियते बहुधा करौ ।
तारं च स्पृश्यते स स्याच्छन्दो यतिमनोहरः ॥

शार्ङ्गः

—वीणावादनप्राणः

श्वसितेन समायुक्तो बहुधा स्फुरितः करः ।
संस्पृश्य तारं छन्दाख्यो यत्या च समलङ्कृतः ॥

पार्श्वदेवः

बहुधा यत्र वर्तेते श्वसितस्फुरितौ करौ ।
तारस्थानस्पर्शी स स्याच्छन्दो यतिविभूषणः ॥

कुम्भः

छन्दकम्—गीतिः

यत्र च्छन्दानुवर्त्यास्मिन्नङ्गानां न्यसनं मतम् ।
ततोऽस्य च्छन्दकं नाम विहितं पूर्वसूरिभिः ॥

कुम्भः

—गीतम्

छन्दकं सर्वगीतानामवसाने तु गीयते ।
चतुरश्रं त्र्यश्रमिति तच्छरीरं द्विधामतम् ॥
यैः कैश्चिदङ्गैर्नवभिर्बद्धं स्याच्चतुरश्रकम् ।
अङ्गैश्चतुभिर्यद्बद्धं त्र्यश्रं तदभिधीयते ॥
पादप्रमाणं कर्तव्यं मुखवच्छन्दके बुधैः ।
तद्वत्प्रतिमुखं कार्यं मुखतालेन वा बुधैः ।
गीतज्ञैश्छन्दकस्यान्ते शीर्षकं सम्प्रयुज्यते ॥

वेमः

छन्दोदरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि प स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

भज्ञ

छन्दोवती—श्रुतिः

षड्जे चतुर्थी श्रुतिः ।

छलम्—वीथ्यङ्गम्

अन्यार्थमेव वाक्यं छलमभिसन्धानहास्यरोषकरम् ।

भरतः

यद्वाक्यं प्रयोजनान्तरमुद्दिश्य वचनमुच्यमानं कस्यचिद्वचनं अन्यस्य हास्यं अपरस्य रोषं जनयति तच्छलम् । कस्स व ण होइ इति वचनं भर्तृप्रत्यायनं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रयुक्तं । तत्र ... अपि संबन्धिनां छलं विदग्धजनस्य हास्यं सप्रत्यावचने ... जनयति ।

अभिन...

छलनम्—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

छादनशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अवमानादिकरणं कार्यान्ते छलनं विदुः ।

छलनं प्राहुरन्ये तु क्रियमाणावधीरणम् ।

शा...

छलोक्तिः—लक्षणम्

काक्वा श्लेषेण वा यत्र पदं द्व्यर्थं प्रयुज्यते ।
प्रधानमतिसन्धातुं सा छलोक्तिः प्रकीर्तिता ॥

यथा — रत्नावल्यां – भवति शपामि ब्रह्मसूत्रेणेत्यादि ... षकवाक्यम् ।

छागहस्तः

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठा संश्लिष्टास्तु पुरोमुखाः ।
कनिष्ठा तर्जन्यङ्गुल्यावधोभागे तु चालिते ॥
छागहस्त इति प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ।
पार्श्वभागे पुरोभागे बद्धश्चेच्छागदर्शने ॥

छादनम्—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

अपमानकृतं वाक्यं कार्यार्थं छादनं भवेत् ।

वाक्यमिति तदर्थो लक्ष्यते । करोतिर्बहुमानार्थे वर्तते । दुष्टोऽप्यर्थो अपमानेन बहुमतीकृतः । तदपमानकलङ्कापवा... छादनमिति । यथा – सकलदुःखावसाने मे भगवान् हु... करिष्यतीति सागरिकावाक्यम् ।

छादनं – मन्युमार्जनम् ।

मन्युरपमानो येन मार्ज्यते तच्छादनम् । अन्ये तु का... मसह्यस्याप्यर्थस्य सहनं छादनमामनन्ति ।

यथा – शुक्तिवासकुमारविरचिते अनङ्गशयनाहरिनन्दि... रणे हरिनन्दिना ब्राह्मणरक्षार्थं चौर्यमात्मन्यारोपितम् । अन्ये ... अस्य स्थाने छलनमवमानरूपमाहुः ।

छाया—रागः

रिमन्द्रा तारसंयुक्ता ग्रहांशन्यासमध्यमा ।

अल्पशेषा धपन्यासा छाया स्यात् षड्जवर्जिता ।
मध्यमांशग्रहाद्यस्मात् शृङ्गारे परिगीयते ॥
जगदेकः

अथ छाया मध्यमांशग्रहन्याससमन्विता ।
तारमन्द्रर्षभा शेषैस्स्वरैरल्पीयसी तथा ।
षड्जेन वर्जिता सेयं रागविद्भिरुदीर्यते ॥
हरिः

छायाकौशिकः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स नि स ग रि ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .
मल्ल

छायातरङ्गिणी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि ग म प ध नि ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग म रि ग रि स .
मल्ल

छायातोडी—रागः
पूर्वं प्रोक्ता तु या तोडी लक्षणेन समन्विता ।
छायातोडी पुनस्सैव पञ्चमर्षभवर्जिता ॥
जगदेकः

—मेलरागः
छाततोडी तदैव स्यान्निपाभ्यां रहिता यदा ।
प्रातर्गेया । इयं तोडीजातिः स्यात् ।
अहोबिलः

—रागः
रिपत्यक्ता च तोड्येव छायातोडीति कीर्तिता ।
हम्मीरः

छायातोडी रिपत्यक्ता सत्रया सदुपाङ्गिका ।
मदः

छायाप्रथमिका तोडी ततः परमुदीर्यते ।
पूर्वोक्ततोडिरागस्य लक्षणेन समन्विता ।
एतावान्भेद एतस्याः पञ्चमर्षभहीनता ॥
हरिः

—प्रथमरागः
छायातोडी बुधैः प्रोक्ता मध्यमांशग्रहान्विता ।
पञ्चमर्षभहीना च गीयते गीतकोविदैः ॥
मोक्षदेवः

—उपाङ्गरागः
ऋषभस्वरसंत्यक्ता तोड्येव पविवर्जिता ।
माधवाख्येन विदुषा छायातोडीति कथ्यते ॥
भट्टमाधवः

—रागः (औडवः)
छायातोडी रिपत्यक्ता सञ्जाता षाडवान्वये ।
मृदुकम्पस्वरा मांशग्रहन्यासा दिवातनी ॥
नारायणः

छायानट्टा—प्रथमरागः
नाट्युपाङ्गं निगकम्पा मन्द्रपञ्चमभूषिता ।
छायानट्टा च शृङ्गारे सवीरे गीतकोविदैः ॥
मोक्षदेवः

—रागः
मध्यमेन निषादेनान्दोलिता त्यक्तपञ्चमा ।
खम्बावतीतदंशान्तो शृङ्गारे विनियुज्यते ॥
हम्मीरः

छायानट्टेत्युपाङ्गा स्यात् षड्जेनैव विभूषिता ।
एतेन अंशन्यासग्रहाः स एवेति उक्ताः ।
मदः

छायापूर्वाऽथ नट्टा स्यात् षड्जांशन्याससंयुता ।
गान्धारे च निषादे च कम्पिता मन्द्रपञ्चमा ।
परिपूर्णस्वरा चेयं कथिता रागवेदिभिः ॥
हरिः

षड्जांशन्याससंपन्ना धनिभ्यां कम्पिता तथा ।
पमन्द्रा परिपूर्णा च छायानट्टा निगद्यते ॥
जगदेकः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)
स्थायिनं द्विगुणं षड्जं विधायास्मात्तृतीयकम् ।
प्रोच्याधस्त्यं प्रकम्प्याथ विलम्ब्य स्थायिनं ततः ॥
तत्पूर्वं च लघूकृत्य द्विस्त्रिर्वा ताडयेदमुम् ।
ततो ग्रहं लघूकृत्य तदधस्त्यार्थमास्पृशेत् ॥
विलम्ब्य च द्रुतीकुर्यात्स्थायिनः पञ्चमं ततः ।
स्पृष्ट्वा तृतीयं तदनु पञ्चमस्वरमेत्य च ॥
दीर्घीकृत्य तमेवाथ प्रकम्प्याधस्तनं मतम् ।
ग्रहन्यासाद्भवेच्छायानट्टा स्वस्थानमादिमम् ॥
स्वरस्तृतीयो वंशेषु तस्याः स्थायितया स्मृतः ।
एषा सालगनट्टेति लक्ष्यज्ञैः परिगीयते ॥

अन्यः क्रमः—
पञ्चमं स्थायिनं कृत्वा ऋषभं वादयेत्ततः ।
प्रकम्प्य मध्यमं पश्चात्पञ्चमं स्थिरतां नयेत् ॥
अथ द्विवारं सम्प्रोच्य स्वरौ पञ्चममध्यमौ ।
गान्धारमृषभस्यार्धमपि स्पृष्ट्वा ततो व्रजेत् ॥

तस्यैवार्धान्तरमथ द्राघयित्वा रिमध्यमौ।
ग्रहस्वरे यदा न्यासः स्वस्थानं प्रथमं तदा।
भवेत्सालगनट्टाया इत्यन्ये प्राहुरन्यथा॥

वेमः

—उपाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

ग्रहं कृत्वा मन्द्रषड्जं मध्यषड्जं समेत्य च।
व्रजेत्ततश्चावरोहिक्रमेण स्थायिनं स्वरम्॥
आरोहेण ततः प्राप्य मध्यमं तं विलम्बयेत्।
स्वरं च धैवतं स्पृष्ट्वाऽवरोहेण ग्रहं व्रजेत्।
तदा सञ्जायते रागश्छायानट्टाभिधः स्वयम्॥

वेमः

—उपाङ्गरागः

नट्टोपाङ्गं भवेच्छाया नट्टा सा सांशषड्जका।
मन्द्रपञ्चमसंयुक्ता गातव्या गनिकम्पिता॥

भट्टमाधवः

छायानाटः—मेलरागः

छायानाटस्तु विज्ञेयः शङ्कराभरणस्वरैः।
आरोहणे निवर्ज्यः स्यादवरोहे गवर्जितः।
धैवतोद्ग्राहसंयुक्तो रिन्यासोऽनेकमध्यमः॥

सायं गेयः।

अहोबिलः

छायानाटः—रागः

धग्रहन्याससंयुक्ता गनिभ्यामपि कम्पिता।
पूर्णा मध्यममन्द्रा च छायानट्टा निगद्यते॥

सोमराजः

छायानाटी—रागः

धैवतांशा च तन्न्यासा नित्यं पञ्चमकम्पिता।
षड्जर्षभाभ्यां भूयिष्ठा तारगान्धारशोभिता॥
मन्द्रमध्यमसंयुक्ता रिषभेण च पीडिता।
छायानाटीति सा प्रोक्ता सोमभूपेन भूतले॥

सोमेश्वरः

छायारागमूर्तिध्यानम्

सूर्यप्रिया सूर्यमयूखदूना
आह्लादयन्ती पथिकान् स्वकान्त्या।
करे दधाना रणपद्ममालां
छाया गृहिण्येह मनोज्ञरूपा॥

सायाह्ने गीयते। छायैव सौरीत्युच्यते। इयं षाडवा।

संगीतसरणिः

छायारौद्रं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि प म प ध नि स.
(अव) स ध नि प म ग रि स.

छायावेलाकुली—रागः

छायावेलाकुली धांशा धादिन्यासस्तु मोपजा।

छायावेलाधुली—रागः

ततः परं तु छायान्या भवेद्वेलाधुली पुनः।
पूर्वप्रयुक्तया चासौ वेलाधुल्या समा भवेत्।
एतावद्भेदसहिता मन्द्रे मध्यमकल्पिता॥

छायावेलावली—रागः

छायावेलावली तोडी वेलावत्कम्पमन्द्रमा।

पूर्वं वेलावली प्रोक्ता निजलक्षणलक्षिता।
छायावेलावली सैव मन्द्रमध्यमकम्पिता॥

—उपाङ्गरागः

मध्यकम्पितकश्छाया स्यात् या सा मध्यमस्वरः।
छायावेलावलीत्युक्ता वेलावल्येव लक्षणे॥

छायावेलावुली—रागः

एतल्लक्षणसंयुक्ता कम्पधैवतपञ्चमा।
छायावेलाउलीप्रोक्ता संपूर्णा सप्तभिः स्वरैः॥

एतच्छब्दः वेलाउलीं परामृशति।

छायाशोभितं—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

छित्तकः—मात्रावृत्तम्

स स स स.

छिन्नम्—चिबुकम्

द्विजानां गाढसंश्लेषः छिन्नं व्याधौ भये मृतौ।
व्यायामे रोदने शीते तन्मतं नाट्यवेदिनाम्॥

—करणम्

वैशाखस्थानके यत्र छिन्ना स्यात्क्रमशः कटी ।
अलपद्मस्तथा पार्श्वक्षेत्रे तस्याः करो भवेत् ।
तत्तालभञ्जने छिन्नमङ्गस्य प्रतिसारणे ॥

ज्यायनः

अत्र पार्ष्णिनमनोन्नमनाभ्यां कटीछेदः कार्य इत्यभिनवगुप्तपादाः ।

वेमः

छिन्नः—दन्तः

छिन्नं तु दृढसंश्लेषो वेदने व्याधिशीतयोः ।
वीटिकाछेदने भीतौ व्यायामादिष्वपि स्मृतम् ॥

अशोकः

—वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः

तर्जनी पार्श्वसंलग्ना तन्त्रिकानामया यदा ।
बहिराहन्यते प्राह तदा छिन्नमभिन्नधीः ॥

कुम्भः

—वाद्यप्रकारः

वाद्यं द्रुतलयं यत्र सहसा विनिवर्तते ।
सर्वातोद्येषु भिन्नेषु प्रकारश्छिन्न एव सः ॥

भरतः

—वाद्यम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)

तर्जनीपार्श्वलग्नायास्तन्त्र्या बहिरनामया ।
हननं छिन्नमाचष्टे श्रीमत्सोढलनन्दनः ॥

शार्ङ्गः

छिन्नकः—भङ्गतालः

द्रुतद्वयं लघु चत्वारो गुरवः । ००।ऽऽऽऽ

नान्यः

छिन्नविद्धः—वाद्यालङ्कारः

अवपाणिर्मृदङ्गेषु पणवोपरि पाणिकः ।
यदा भवति वाद्येषु छिन्नविद्धस्त्वसौ भवेत् ॥

भरतः

अवपाणिप्रहारेण मृदङ्गेषु भवेच्च यत् ।
पणवे ह्युपरिपाणिः सप्रहारसमाश्रयः ॥
मृदङ्गछेदभेदाच्च पुनस्सालङ्क्रिया त्विह ।
विछिन्नभिन्नाया ज्ञेयेत्याचष्ट मिथिलेश्वरः ॥
छिन्नस्य छिन्नविद्धस्य वामवेधात्परस्परम् ।
विज्ञेयो विद्ध इत्येवमलङ्कारस्तु सूरिभिः ॥

नान्यः

छिन्ना—कटी

मध्यस्य वलनाच्छिन्ना श्रमे पृष्ठविलोकिते ।

ज्यायनः

नते तिर्यङ्मुखे मध्यवलनाद्व्रजते कटी ।
छिन्नाऽभिधा सा व्यायामपृष्ठतः प्रेक्षणादिभिः ॥

विप्रदासः

छेदः—वाद्यप्रबन्धः

यत्र विछिद्य विछिद्य वाद्यं वाद्यविशारदैः ।
विकृतं वाद्यते हस्ततलाघातैर्द्रुतैर्मुहुः ।
स छेद इति संप्रोक्तः प्रबन्धोऽन्वर्थनामकः ॥

वेमः

द्रुतैः करतलाघातैर्विकृतैर्यत्र वाद्यते ।
वाद्यं विछिद्य विछिद्य छेदमिछन्ति तं बुधाः ॥

शार्ङ्गः

छेदकम्—गीतछेदः

भिन्नवाक्यतयार्थानां छेदकं संप्रचक्षते ।

वेमः

छेवाडी—प्रथमरागः

हिन्दोलकस्य छेवाडी भल्लातान्तसमुद्भवा ।
षड्जांशर्षभहीना स्यात् शृङ्गारे मन्द्रधैवता ॥

मोक्षदेवः

छेवाडी—रागः

छेवाडी रिषभत्यक्ता सलया भाषया मता ।

मदः

अंशे ग्रहे षड्जकधा रिहीना
गान्धारमध्यध्वनिधैवताद्या ।
विश्वप्रसन्नैर्गमकैः प्रकीर्णा
छेवाडिकाख्याभिहितेह भाषा ॥

नान्यः

षट्स्वरजनितैर्गमकैश्छेवाडी रिषभवर्जिता शश्वत् ।
धैवतशब्दविकीर्णा गापन्यासेन संयुता भवति ॥

कश्यपः

—भाषारागः

हिन्दोलभाषा छेवाडी ग्रहांशन्यासषड्जका ।
भारधा सगसैर्मन्द्रा गापन्यासा रिवर्जिता ॥

भट्टमाधवः

छोहारी—रागः

मध्यमग्रहणन्यासा षड्जांशा निविवर्जिता ।

गमन्द्रा च सतारा च लोहारी स्यात्समस्वरा ।
संग्रहा येन केनेयं शृङ्गारे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

ज

जंझूटी— मेलरागः

(आ) स ० रि ० ग ० ० प ० ध ० ० स.
(अव) स नि ० ध ० प ० म ग ० रि ० स.

मेललक्षणे

जंभेटी—भक्ताल:

लत्रयं द्वयं विरामान्तं पुनस्तथैव । ।।।०० ०

नान्यः

जक्करी—देशीनृत्तम्

यवन्या भाषया युक्तं यत्र गीतं सुनिश्चलम् ।
कौलादिगजरायुक्तं महाङ्गेन विभूषितम् ॥
विदध्यान्नर्तनं नानालयत्रयविचित्रितम् ।
कोमलाङ्गैर्यदा नृत्यं भ्रमर्यादिविराजितम् ॥
सशब्दादिक्रिया यत्र ध्रुवझम्पादिभेदतः ।
यत्र चेष्टाविरहितं तन्नृत्तं जक्करीमतम् ॥
पारसीकैः पण्डितैस्तु उद्ग्राहः स्वस्वभाषया ।
यद्गीतं जक्करीसंज्ञं यवनानामतिप्रियम् ॥

वेदः

जगज्झम्पा—देशीताल:

जगज्झम्पो गदाश्च विः । ऽ ० ० ०

मदनः

गुरोः परं विरामान्तं द्रुतयोर्युगलं भवेत् ।
जगज्झम्पाभिधे ताले तालज्ञैः परिकीर्तितम् ॥ ऽ ० ०

वेमः

जगज्ज्योतिर्मल्लः

नेपालमहाराजोऽयम् । १६२० काले आसीत् ।

विप्रदासीयसङ्गीतचन्द्रग्रन्थं दक्षिणदेशादानीय तस्य व्याख्यां नेपालभाषायां रचयामास । तस्य ग्रन्थस्य नाम भरतसारसङ्ग्रह इति ।

जगतीच्छन्दोवृत्तानि

सहस्राण्यथ चत्वारि नवतिश्च षडुत्तरा ।
जगत्यां समवर्णानां वृत्तानामिह सर्वशः ॥

भरतः

जगदेकमल्लः

सङ्गीतचूडामणिकारः । अयं विक्रमाङ्कदेव इति प्रथितनाम्नः त्रिभुवनमल्लस्य पौत्रः । सोमेश्वरस्य पुत्रः । पाश्चात्यचालुक्य राजवंशीयः । प्रतापचक्रवर्तीति बिरुदवान् ।

कालः कै. प. ११३४ - ११४५

जगद्धरः

सङ्गीतसर्वस्वकारः । अनेनैव मुद्राराक्षसव्याख्यापि कृता अयं शुभंकरात्प्राचीनः, यतः शुभङ्करोऽमुं प्रशंसति । मुद्राराक्षस व्याख्याने गौडेन्द्रगजपतिप्रस्तावोऽस्ति । तस्मादयं १५१० का लीनो भवेत् । सं - स इति लाञ्छितः कश्चन ग्रन्थ उपलब्धः अयं संगीतसरणिर्वा सङ्गीतसर्वस्वं वा इति विप्रतिपत्तौ, स ङ्गीतसरणौ, सं. स. इति संज्ञितग्रन्थस्थविषयाणामभावात् सङ्गीतसर्वस्वे अल्पभागस्यैवोपलंभात् उपरिभागे तस्य स्यादिति, सं. स. संज्ञितो ग्रन्थः संगीतसर्वस्वेन नष्टभाग इति मन्यामहे । सं. स. संज्ञिते कोशे सरस्वतीदासा इति ग्रन्थकर्तु बिरुद उपलभ्यते । उदयवत्सनामापि दृश्यते ।

उदयवत्सः क इति न ज्ञायते । उपलब्धभागे गीततालादि लक्षणे कल्लिनाथस्य रत्नाकरव्याख्याया अनुवादः श्लोकरू पेणास्ति । तस्मात्कल्लिनाथादर्वाचीनः ।

जगन्मणिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म ध नि प ध नि स.
(अव) स प म ग रि स.

जगन्मोहनम्—मेलरागः (जलार्णवमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

जगन्मोहिनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि प म ग स.

जङ्गलः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) नि ध नि स रि ग म प ध नि.
(अव) ध प म ग रि स नि ध नि स.

जङ्घा

नताक्षिप्तोद्वाहिताख्या वर्तिता परिकीर्तिता ।

परावृत्ता तिरश्चीना निस्सृता च बहिर्गता।
कम्पितेति च जङ्घा तु दशधा परिकीर्तिता ॥
वेमः

निस्सृता च परावृत्ता तिरश्चीना च कम्पिता।
बहिष्क्रान्ता च विज्ञेया जङ्घा पञ्चविधा बुधैः ॥
सोमेश्वरः

भ्रामितं निस्सृतं कम्पं तिरश्चीनं बहिर्गतम्।
इत्येतदपि जङ्घायाः कर्मोक्तं पञ्चधा परैः ॥
ज्यायनः

जङ्घालम्—नृत्तकरणम्

स्थानकं खण्डसूच्याख्यमधोगतशिरस्तदा।
अत्रावलोकिता दृष्टिः पताकफणिहस्तकौ।
जङ्घालकरणं तत्स्याच्छारी लङ्घितजङ्घिका ॥
नन्दी

लङ्घितजङ्घिका गतिः। यथा
खण्डसूच्यां न्यसेत्पादं नतमाकृष्य वेगतः।
तज्जङ्घालङ्घितेन्येन तथा लङ्घितजङ्घिका ॥

जङ्घालङ्घनिका—देशीचारी

चरणं तु तिरश्चीनं किञ्चिदाकुञ्चितं पुरः।
उत्प्लुत्य पादेनैकेन लङ्घयेद्गगने यदि।
जङ्घालङ्घनिका चारी तदा तज्ज्ञैरुदीरिता ॥
वेमः

जङ्घावर्ता—देशीचारी

अन्तर्भ्रमस्य पादस्य तलमङ्घ्रेः परस्य तु।
जानुनो मूर्ध्नि विन्यस्येत् तस्यैव भ्रमतो बहिः।
तलं न्यस्येज्जानुपार्श्वे जङ्घावर्ता भवेत्तदा ॥
वेमः

जडम्—दर्शनम्

सञ्चारशून्यं दौर्बल्याद्यत्तज्जडमुदीरितम्।
शारदातनयः

जडता—व्यभिचारिभावः

सर्वकार्याप्रतिपत्तिः इष्टानिष्टश्रवणदर्शनव्याध्यादिभिरुत्पद्यते। अकथनाभिभाषणतूष्णींभावनानिमेषनिरीक्षणपरवशत्वादयोऽनुभावाः।
भरतः

प्रतिपत्तेरभावेन स्तब्धता जडता मता।
सा समुत्पद्यते लोके दयितालोकनादिभिः।
अस्यामपि भवेत्सद्यस्त्वनिमेषनिरीक्षणम् ॥
सोमेश्वरः

—विरहावस्था

पृष्टा न किञ्चित्प्रब्रूते न शृणोति न पश्यति।
हाकष्टवाक्या तूष्णीका जडतायां गतस्मृतिः ॥
अकाण्डे दत्तहुङ्कारा तथा प्रशिथिलाङ्गका।
श्वासग्रस्तानना चैव जडताभिनये भवेत् ॥
भरतः

जनकः—देशीतालः

जनकाभिधताले स्यान्नयसेभ्यः परं गुरुः।
री सा गा री गा मा पा मा ध नि स री ग री —
। । । । ऽ ऽ । । ऽ ऽ
जगः

यस्मिन् जनके बाणाः चत्वारः कार्मुकानि षट्।
। । । । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
गोपतिप्पः

जनरञ्जनी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स.
(अव) स ध प म रि स.
मञ्ज

जनवराली—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग म रि ग म रि स.
मञ्ज

जनानन्दिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि ग म प नि ध प.
(अव) स नि ध प म रिं ग म रि स.
मञ्ज

जनान्तिकम्—नाट्यधर्मी

त्रिपताकाकरेणान्यामपवार्यान्तरा कथाम्।
अनन्यामन्त्रणं यत्स्यात्तज्जनान्ते जनान्तिकम् ॥
रसिकरसायने

जनान्दोलिका—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि ग म स.
मञ्ज

जनितम्—करणम्

जनितायाः करो यत्र लताख्यो दक्षिणो भवेत्।
जनितं तत्समस्तानां क्रियाणां जनकं यतः ॥
ज्यायनः

जनिता यत्र चारी स्यादेकस्तु खटकामुखः ।
वक्षस्यन्यो लताहस्तः तदुक्तं जनितं बुधैः ।
एतत्क्रियाणां सर्वासामारम्भे विनियुज्यते ॥

वेमः

जनिता यत्र चारी स्यान्मुष्टिर्वक्षस्स्थलेऽपरः ।
करो लताकरस्तत्स्यादारम्भे जनितं करे ॥

अशोकः

जनिता—चारी

एकस्समस्थितः पादस्ततोऽन्यस्तलसञ्चरः ।
खटकामुखहस्तस्स्याद्वामोऽन्यस्तु लताकरः ।
यत्र सा जनिता चारी कथिता नृत्तकोविदैः ॥

वेमः

जपोन्नतिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग प ध नि प स.
(अव) स नि प ध प म ग रि स .

मञ्ज

जयः—देशीतालः

जये जोलो द्रुतौ प्लुतः । । ऽ । । ० ० ऽ

श्रीकण्ठः

जयताले लघुगुरू लौद्वौदौ प्लुतस्तथा । । ऽ । । ० ० ऽ

वेमः

मि धा सा नि ध पा सा गा री सा .

जग

ग्लुः प्लुतं गुपद्वैश्च जयतालो जयप्रदः । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

मदनः

✓**जयघण्टा**—तालवाद्यम्

जयघण्टा कांस्यमयी दैर्घ्ये हस्तेन सम्मिता ।
पिण्डे त्र्यङ्गुलमिता वर्तुला मसृणा समा ॥
अस्याः पर्यन्तकलिते रन्ध्रयुग्मे निवेशिताम् ।
दृढां द्विगुणितां रज्जुं धृत्वा वामेन पाणिना ॥
दक्षिणस्थेन कोणेन ताडयेज्जयघण्टिकाम् ।
जायन्ते जयघण्टायां पाटा देङ्कारबन्धुराः ॥

वेमः

श्लिष्टेन कोणेन तु डेङ्कृतीति
पाटाक्षरोल्लासितनिस्वनाढ्या ।
तथैव पाटान्तरवर्णवर्णां
विचित्रवर्णामिह वादयेत्ताम् ।
तालादिकेष्वत्र सुजातहेम-
पत्रोपलेपं विदधीत विद्वान् ॥

कुम्भः

जयनारायणी—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ग म ० प ध ० ० ० स.
(अव) स नि ० ० ध प ० म ग ० ० रि स

मेललक्षणं

जयन्तम्—करणम्

करावर्धपताकाख्यौ पुरस्ताद्विनिवेशितौ ।
डोलितश्चरणस्त्वेकस्त्वन्यो विषमसञ्चरः ।
एवं यत्र भवेत्तद्धि जयन्तं करणं मतम् ॥

हरिपालः

जयन्तः—गीतालङ्कारः ध्रुवभेदः

आदितालो जयन्तः स्याच्छृङ्गाररससंयुतः ।
रुद्रसंख्याक्षरपदैरायुर्वृद्धिकरः परः ।
एक एव लघुर्यस्मिन्नादितालस्स कथ्यते ॥

संगीतसारः

जयन्ती—मेलरागः

जयन्त्यामपि पूर्णायां निषादो वक्र उच्यते ।
वक्रो रागगतिः । भैरवीमेलजो रागः ।

परमेश्वरः

जयप्रियः—गीतालङ्कारः (मठ्यभेदः)

लघुर्गुरुर्लघुर्यत्र स तालो हंसकः स्मृतः ।
तालश्चायं रसे वीरे कर्तव्यो जयमठ्यके ॥

संगीतसारः

—देशीतालः

अथ ताले जयप्रिये । भगणो द्रुतद्वयं प्रोक्तम् । ऽ । । ० ०

कुम्भः

जयप्रियमण्ठः—तालः

मण्ठे जयप्रिये ज्ञेयो जगणश्च प्रयोगतः । । ऽ ।

वेद

—देशीतालः

जयप्रियाभिधो मण्ठो जगणेनेह कीर्तितः । । ऽ ।

कुम्भः

जयमङ्गलः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

द्विघ्नद्वादशवर्णाङ्घ्रिस्ताले वै झम्पके भवेत् ।
वीरशृङ्गाररसयोः जयकृज्जयमङ्गलः ।
द्रुतद्वयं विरामान्तं लघुनैकेन झम्पकः ॥

संगीतसारः

—देशीतालः

लघुद्वयं गुरुर्लौ च गुरुश्च जयमङ्गले । । । ऽ । । ऽ

कुम्भः

जयमनोहरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स .
(अव) स नि प म ग रि स .

मज

जयमल्लः—देशीतालः

जगणो लो द्रुतौ पश्च जयमल्ल इति श्रुते ।
९ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

जयमाला—प्रबन्धः

जयमाला प्रगातव्या जयतालमनोहरा ।
जयादिपदसंबद्धा द्विधा सा भिन्नलक्षणा ॥
मेदिनी नन्दिनी प्रोक्ता ततो बृन्दावनी क्रमात् ।
मेदिनी जयतालेन तेनान्येन च नन्दिनी ॥
बृन्दावनी च विख्याता जयेनान्यद्वयेन च ।
गद्यपद्यप्रबन्धेन गातव्यो गीतकोविदैः ॥

श्रीकण्ठः

यस्योद्ग्राहादयो भङ्गैः पदैर्जयपदादिकैः ।
रच्यते जयमालाख्यप्रबन्धस्स पुनस्त्रिधा ॥
मेदिनी नन्दिनी बृन्दावनीत्येतासु मेदिनी ।
प्रगीता जयतालेन नन्दिन्यन्ये तु केचन ॥
बृन्दावनी जयेनान्यतालाभ्यामपि गीयते ।
एतत्त्रयमपि द्वेधा प्रत्येकं गद्यपद्यतः ।
पदैरन्यैरिहाभोगो भवतीत्यूचिरे परे ॥

पण्डितमण्डली

पदैर्जयादिकैर्गेया जयतालेन संयुता ।
जयमाला भवेदेवं देवतानन्ददायिका ॥

हरिपालः

इयं त्रिविधा, जयनन्दिब्रह्मातालैश्च । पुनः गद्यपद्यप्रभेदेन सा द्विधा ।

सोमेश्वरः

—देशीतालः

जयमाला दलौ गपौ । ०।SS

श्रीकण्ठः

जयमोहनम्—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मज

जयरामः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प़ म ग स .

मज

जयश्रीः—प्रबन्धः

अयमेव विजयश्रीः ।

यस्योद्ग्राहादयो बद्धाः पदैस्तेन्नैः स्वरैस्तथा ।
बिरुदैरपि गीयन्ते तालेन च जयश्रिया ॥
विजयश्रीप्रबन्धश्च न्यासस्तालद्विमानतः ।
आभोगः स्वपदैरन्यैः कर्तव्य इति केचन ॥

पण्डितमण्डली

—देशीतालः

जयश्रीनाम्नि ताले तु क्रमेण गलगा लगौ । S।S।S

वेमः

—मेलरागः

कोमलाख्यौ रिधौ यत्र गनी च तीव्रसंज्ञितौ ।
मस्तीव्रतरसंज्ञः स्याज्जयश्रीनामके पुनः ।
आरोहणे रिधौ नस्तो निस्वरोद्ग्राहमण्डिते ॥

प्रथमप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

जयसिंहः

अयं त्रिभुवनमल्ल इति प्रसिद्धश्चक्रवर्ती स्यात् । एतन्नामानो बहव आसन् । एतदीयग्रन्थो नाद्यापि लब्धः । हम्मीरेण शृङ्गारसारे अस्य नाम गृहीतम् । त्रिभुवनमल्ल एकादशशतके चक्रवर्त्यासीत् । पश्चिमचालुक्यचक्रवर्ती चायं कल्याणनगरमधिवसतिस्म ।

जया—ध्रुवावृत्तम्

चतुरक्षरा । प्रथमतृतीययोर्लघुः ।

अधमानां प्रयोक्तव्या काकुभेन जया सदा ।
अत्र चाचपुटस्तालः पाटाक्षरसमन्वितः ॥

(उदा) वणन्तरे (छाया) वनान्तरे —

नान्यः

काकुभेनेति ककुभरागस्य भाषान्यतमेन रागेण ।

श्रुतिः

ऋषभस्य द्वितीया श्रुतिः ।

अनूपः

जयानन्दः—देशीतालः

जयानन्दे सगौ मतौ । ।।SSS

मदनः

जयाभरणं—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प़ ध नि स .
(अव) स ध नि प म रि ग म रि स .

मज

जर्जरः

इन्द्रध्वजरूपः वेणुनिर्मित अष्टोत्तरशताङ्गुलप्रमितः पञ्चपर्वा चतुर्ग्रन्थिस्तालप्रमाणः ।

जर्जरपूजा

पञ्चपर्वयुतो वंशो जर्जरः परिकीर्तितः ।
ऊर्ध्वपर्वणि शुक्लः स्यात्तदधो नीलवर्णकः ॥
ततः पीतस्ततो रक्तश्चित्रवर्णस्ततः परम् ।
सर्ववर्णपताकाभिस्सर्वतस्समलङ्कृतः ॥

शुभङ्करः

जर्जरस्तुतिः

ब्रह्मणाभिहितश्शक्रः सुराधीशो ध्वजेन हि ।
जर्जरानकरोद्विघ्नान् तेनोक्ता जर्जरस्तुतिः ॥

जर्जर इति शक्रध्वजस्य पूर्वाचार्यदर्शितः संज्ञाशब्दः ।

सागरः

जलक्रीडा—संगीतश्रृङ्गाराङ्गम्

नद्यादौ मज्जनविलासो जलक्रीडा ।

भोजः

जलशयनम्—उत्प्लुतिकरणम्

विधाय दर्पसरणं तदन्ते जलशायिवत् ।
शयितं भुवि यत्प्रोक्तं तद्वारिशयनं बुधैः ॥

वेमः

जलशेखरः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म नि ध म ग रि म ग स .

मञ्ज

जला—ध्रुवावृत्तम्

आद्ये चतुर्थक-
मन्त्ये तथा गुरुः ।
यस्यास्तु पादतो
ज्ञेया हि सा जला ॥

(तरगणौ)

एसा हि वावुणा = एषा हि वायुना ।
मध्यमाधमपात्राणां जला मालवपञ्चमे ।
पञ्चवक्त्रश्च करुणे पादाक्षरविनिर्मितः ॥

नान्यः

जलार्णवः—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ध ० नि ० स .

मञ्ज

जवः—वर्णालङ्कारः

सरिगमपधनि, सनिधपमगरिस, सरिगमपधनि, धपमगरिस, सरिगमपध, पमगरिस, सरिगमप, मगरिस, सरिगमगरिस, सरिगरिस, सरिस, स.

जाजीवसन्तः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध प म ग रि स .

जाड्यम्

जाड्यमस्थिरचित्तत्वम् ।

—चित्राभिनयः

हृदये मुकुलं बध्वा पुरोभागे त्वमङ्गलः ।
कर्णस्थाने सूचिहस्त इष्टानिष्टश्रुतौ भवेत् ॥
पुरोभागे कर्तरी तु चालिता विरहार्थके ।
ऊर्ध्वाधोभागचलितो मयूरो वर्षदर्शने ॥

जातयः

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा स्वरैर्जातिस्तु जायते ।

फणिशशमार्जारवानरश्वशिवकोकिलाः द्विस्वरसम्मिताः अजसूकरवृषहरिणरुर्वश्वा षट्त्रिस्वरसम्मिताः मयूरव्याघ्रमातङ्गमानुषपञ्चास्याः पञ्चचतुःस्वरमिश्राः जातयः ।

तेषां लक्षणं प्रयेकं वक्ष्यते ।

जातिः—तालप्राणः

अनुगायामिते धर्मकारणं जातिरुच्यते ।

व्याख्या –

अनुगतबुद्धेः कारणं धर्मो जातिः ।

अयं मनुष्यः मनुष्येष्वयं विप्रः इत्यनुगतबुद्धिः । तथैव तालेऽपि चतुरश्रत्र्यश्रादिबुद्धिः ।

चतुरश्रस्तथा त्र्यश्र इति तालो द्विधा मतः ।
चच्चत्पुटश्चाचपुट इति नाम तयोः क्रमात् ।
अन्येषां चैव सङ्कीर्णे गान्धर्वेऽभिदधुर्बुधाः ॥

व्याख्या – अन्येषां षट्पितापुत्रकादीनां समुद्भवः सङ्कीर्णे नाट्ये प्रयोज्याः । गान्धर्व एव प्रयुक्ताः ।

अस्मिन् विषये जैनमतचूडामणिमततालकलाविलासादिमतानामसामञ्जस्यं अच्युतरायानुक्तं खण्डितं च यद्यपेक्षा तत्र पश्यन्तु विपश्चितः।

ग्रन्थकर्ता

अनुगतबुद्धेः कारणं धर्मो जातिः। अयं मनुष्यः मनुष्येष्वयं विप्रः। तथैवायं तालः चतुरश्र इत्यादिबुद्धिः।

चतुरश्रस्तथा त्र्यश्र इति तालो द्विधा मतः।
चच्चत्पुटश्चाचपुट इति नाम तयोः क्रमात्॥
युग्मस्य ये त्रयो भेदाः षड्युग्मस्य प्रकीर्तिताः।
तेषामन्योन्यसंसर्गात्सङ्कीर्णा बहवो मताः॥

अयं भावः – युग्मस्य चच्चत्पुटचाचपुटयोः त्रयो भेदाः, एककलः, द्विकलः, चतुष्कल इति। चच्चत्पुटचतुष्कलस्य षोडश गुरवः। द्विगुणवर्धमाने चतुष्कले द्वात्रिंशत्। तस्य द्विगुणितस्य पुनश्चतुष्षष्टिः पुनर्द्विगुणितश्चतुष्कलोऽष्टाविंशत्युत्तरशतगुरुको भवति। अयं द्विगुणक्रमः। तथैव लघुश्चेदष्टौ लघवः एककलः। अष्टौ गुरवो द्विकलः। षोडशगुरवश्चतुष्कलः इति त्रयो भेदाः। आहत्य नव भेदाः। तथैव चाचपुटोऽपि नवभेदः स्यात्। तयोरन्योन्यसंबन्धात् बहवः सङ्कीर्णा जायन्ते। सङ्कीर्णजातेः पञ्च सप्त नव दशैकादश द्वादश वा कलाः। यथा –

चतुरश्रत्र्यश्रयोरर्धमिश्रणात् पञ्चगुरुः सङ्कीर्णः प्रभवति। चतुरश्रत्र्यश्रचतुरश्रार्धमिश्रणात् नवगुरुः सङ्कीर्णः। सप्तकेन सह त्र्यश्रमिश्रणाद् दशगुरुस्सङ्कीर्णः। एवमन्यत्र। केचित्तु चतुर्दशपञ्चदशषोडशसप्तदशगुरुका इति चतुर्धा सङ्कीर्णतालमाहुः। षट्पितापुत्रकादितालानां समुद्भूतं सङ्कीर्णत्वं न नाट्ये प्रयोज्यमिति केचिदाहुः। तन्मते सङ्कीर्णजातिर्गान्धर्व एव प्रयुक्ता। ननु चतुरश्रत्र्यश्रखण्डसङ्कीर्णमिश्रा इति जातयः पञ्च वर्तन्ते। न, मिश्रस्तु न जातिः।

तालजातिश्चतुर्धा स्यान्मिश्रस्तु न पृथग्भवेत्।

इति शार्ङ्गदेवः। तत्र शते पञ्चाशन्न्यायेन चतुरश्रस्य संग्रहे। त्र्यश्रोऽपि संगृहीतस्यात्ततोऽपि सम उच्यते। तदेतन्मतमप्यसत्।

मिश्रादिशब्दसामर्थ्यान्मिश्रः सङ्कीर्णखण्डयोः।
अन्तर्भावे तयोस्तस्मात्पृथक्त्वं नोपपद्यते॥

चूडामणिकारस्तु –

चतुरश्रादिशब्दानां योगरूढ्या प्रवर्तनात्।
चतुरश्रादिजातीनां न परस्परसङ्करः॥ इति।

जातिभ्रष्टाश्च ये तालाः मालातालाः प्रकीर्तिताः।
अव्यक्तसंहिताः पञ्चजातयः पूर्वचोदिताः।
एकादशादिभेदेन मालातालाः प्रकीर्तिताः॥

अयं भावः – अव्यक्तसंहिता इति। पूर्वोक्तनियमेन विना एकैकेनानुद्रुतेन सहवर्तते चेन्मालाजातिः।

अच्युतरायः

जातिः

इदानीं सर्वपूर्वोक्तवाद्यवस्तु प्रजीवनात्।
जायमाना जातीरष्टादश ब्रूमस्सलक्षणाः॥
यदा ह्यष्टादशविधाः प्रोक्ता गीतिषु जातयः।
वाद्येष्वपि च विज्ञेयाः तथाष्टादश जातयः॥
रसभावप्रकृत्यादिविशेषप्रतिपत्तयः।
जायन्ते जातिभिर्व्यक्ताः ताः प्राह भरतो यथा॥

नान्यः

तत्र कथं जातिर्नाम। उच्यते – स्वरा एव विशिष्टाः सन्निवेशभाजो रक्तिमद्दृष्टाभ्युदयं च जनयन्तो जातिरित्युक्ताः। कोऽसौ सन्निवेश इति चेज्जातिलक्षणेन दशकेन भवति सन्निवेशः।

अभिनवगुप्तः

श्रुतिग्रहस्वरादिसमूहाज्जायन्ते जातयः। अतो जातय इत्युच्यन्ते। यस्माज्जायते रसप्रतीतिरारभ्यत इति जातयः। अथवा सकलस्य रागादेः जन्महेतुत्वाज्जातय इति। यद्वा जातय इव जातयः। यथा – नराणां ब्राह्मणत्वादयो जातयः। शुद्धाश्च विकृताश्चैवमत्रापि जातिलक्षणम्। जातिर्द्विधा शुद्धा विकृता च शुद्धा सप्तविधा। विकृता एकादशविधा।

मतङ्गः

षाड्जत्यार्षभी च गान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा।
धैवती च निषादी च सप्त शुद्धाः प्रकीर्तिताः॥

नान्यः

विकृतास्तु –

षड्जकैशिकी, आन्ध्री, गान्धारपञ्चमी, कैशिकी, षड्जोदीच्यवती, नन्दयन्ती, कार्मारवी, गान्धारोदीच्यवा, मध्यमोदीच्यवा, रक्तगान्धारी, षड्जमध्या इत्येकादशविधा।

पुष्करवाद्ये यतिलयपाणिप्रभृतिसंयुक्तं वादनं तस्यां जात्यामष्टादशभेदाः सन्ति। भरतग्रन्थे पाठभेदेन त्रीणि प्रत्येकं मतानि दृश्यन्ते। तेषां नामनिर्वचने च भिद्येते।

—गीताङ्गम्

अष्टादशविधा जातिः।
ग्रहांशादिदृढक्षानं कुर्वन्त्येतास्तु जातयः।

कृष्णदासः

जातिप्रयोजनम्

उक्ताः किलाष्टादशजातयस्ता ब्रह्मोदितैरेव पदैः प्रयुक्ताः ।
शशाङ्कमौलेः स्तवने पुनन्ति सद्योमहापातकिनोऽपि मर्त्यान् ॥
यथैव सामानि ऋचो यजूंषि नैवान्यथा कैश्चिदिह क्रियन्ते ।
सामप्रभूता अपि जातयोऽमूः इहान्यथाष्टादश नैव कार्याः ।
प्रयुज्यमानास्तु यथावदेताः श्रेयांसि भूयांसि दिशन्ति सद्यः ॥

रघुनाथः

जातिभाषा—पाठ्यभाषा

द्विविधा जातिभाषा च प्रयोगे समुदाहृता ।
म्लेच्छशब्दोपचारा च भारतं वर्षमाश्रिता ॥

भरतः

जातिभेदहेतुः

आभ्योऽष्टादशजातिभ्यः सप्तस्वराख्याश्चोक्ता द्विधा उक्ताः शुद्धा विकृताश्चेति । तत्र शुद्धाः अन्यूनस्वरांशग्रहन्यासापन्यासाश्च । एभ्यो लक्षणेभ्योऽन्यतमेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा लक्षणैर्विकृतिमुपगता न्यासवर्जं विकृतसंज्ञा भवन्ति । तत्र न्यासविधौ शुद्धासु न्यासो नियमेन मन्द्रो भवति। विकृतासु च तारो वा मन्द्रो वा भवतीत्यनियमः । तत्र शुद्धानां जातीनां शुद्धत्वं विकृतत्वं च रूपद्वयमस्ति । एकादशसु विकृतासु च जातिषु विकृतत्वमेव रूपं भवति ।

मतङ्गः

जातिलक्षणम्

ग्रहांशौ तारमन्द्रौ च न्यासापन्यास एव च ।
अल्पत्वं च बहुत्वं च षाडवौडुविते तथा ।
एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो दशलक्षणाः ॥

भरतः

जातिवक्रम्

वंशे फूत्काररन्ध्रम् ।

जातिविकृतत्वम्

आर्षभीं धैवतीं त्यक्त्वा पञ्चभ्यः कैशिकी भवेत् ।

हम्मीरः

निषादिका पञ्चमिका गान्धारी चाथ मध्यमा ।
चतस्रो रक्तगान्धार्याः कारणं जातयस्तु ताः ।
योगाद्धैवतिकाषाड्जयोर्जायते कैशिकी तथा ॥

नान्यः

षाड्जीगान्धारिकायोगाज्जायते षड्जकैशिकी ।
षड्जकामध्यमाभ्यां तु जायते षड्जमध्यमा ॥
गान्धारीपञ्चमाभ्यां तु जाता गान्धारपञ्चमी ।
गान्धार्यार्षभिकाभ्यां तु जातिरान्ध्री प्रजायते॥

षाड्जी गान्धारिका तद्वत् धैवतीमिलितास्त्विमाः ।
षड्जोदीच्यवतीं जातिं कुर्युः कार्मारवीं पुनः ॥
उत्पादयन्ति नैषादीं पञ्चम्यार्षभिका युता ।
नन्दयन्तीं तु गान्धारीपञ्चम्यार्षभिकान्विता ॥
गान्धारी धैवती षाड्जी मध्यमेति युतास्त्विमाः ।
गान्धारोदीच्यवां कुर्युर्मध्यमोदीच्यवां पुनः ॥
एता एव विना षाड्ज्यो पञ्चम्या सह कुर्वते ।
कुर्युस्तारात्तु गान्धारी नैषादी न च धैवती ॥

जातीनां ग्रामविभागः

षड्जग्रामोद्भवास्सा तु षाड्जी चार्षभिका ततः ।
नैषादी धैवती षड्जोदीच्यवा षड्जकैशिकी ॥
षड्जमध्येति विज्ञेया मध्यमग्रामजाः पुनः ।
एकादशापि वक्ष्यामो गान्धारी मध्यमा तथा ॥
गान्धारोदीच्यवा रक्तगान्धारी पञ्चमी परा ।
मध्यमोदीच्यवा नन्दयन्ती गान्धारपञ्चमी ।
कार्मारवी तथा चान्ध्री कैशिकी चेति ताः स्मृताः ॥

नान्यः

जानु

नतोन्नते सम्मतं च विवृतं कुञ्चितं समम् ।
ततोऽर्धकुञ्चितं चेति जानूक्तं सप्तधा बुधैः ॥

अशोकः

जानुगतम्—देशीस्थानम्

पूर्वाङ्गमीषदानम्रं जानुनी भूतलस्थिते ।
यत्र जानुगतं तत्तु देवताराधने भवेत् ॥
होमे च दीनयाच्ञायां कुपितानां प्रसादने ।
क्षुद्रसत्वत्रासने च गूढं मृगविलोकने ॥

वेमः

वृषभासनतो भेदो ज्ञेयः सौष्ठववर्जनात् ।

विप्रदासः

जानुपृष्ठभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

चतुरश्रपताकौ तु प्रसृतौ पार्श्वयोस्ततः ।
दक्षिणश्चरणो वामजानुपृष्ठे स्थितो भवेत् ॥
शिखरौ स्तनयोरूर्ध्वं दक्षिणावर्ततस्ततः ।
यथाशक्त्या विधातव्या जानुपृष्ठभ्रमिर्भवेत् ॥

वेदः

जानुभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

कृत्वा कांस्यमयं पात्रं विस्तीर्णं सुदृढं पुनः ।
कण्ठद्वयसमायुक्तं समभूमौ निधापयेत् ॥

मध्ये तस्य क्षिपेत्तैलं जानु तस्योपरि न्यसेत् ।
द्वितीयं चरणं पृष्ठे प्रसार्य करयोर्युगम् ॥

भूमिमालम्ब्य गृह्णीयाद्भ्रमरीं प्रथमं पुनः ।
पुनरेकेन हस्तेन भूमिमालम्ब्य च भ्रमेत् ॥

करं तमपि संहृत्य भ्रमेन्निश्शङ्कचेतसा ।
कुलालचक्रवत्प्रोक्ता भ्रमर्यो वेगयोगतः ॥

दशोत्तरास्तु शतशः सा जानुभ्रमरी मता ।
मतङ्गस्य मते शेषः साधनात्साधको भवेत् ॥

वेमः

—भ्रमरी

जानुभ्यामवनिं गत्वा भ्राम्येद्यत्र च सर्वतः ।
रज्जुयन्त्रविमुक्तस्वदारुकन्दुकविभ्रमात् ।
सा जानुभ्रमरी प्रोक्ता धीमता वेमभूभुजा ॥

वेमः

जानुवेष्टनम्—करणम्

दण्डपादाङ्घ्रिणा हस्तो यदि संवेष्टितं भवेत् ।
तदीयश्चेत्तदा प्रोक्तं जानुवेष्टनकं नटैः ॥

देवेन्द्रः

जारमानम्—देशीनृत्तम् (उड्डपाङ्गम्)

उत्कटस्थानके तत्स्यात्खण्डसूच्यावनीं व्रजेत् ।
आदितालेन वामोर्ध्वविपताकोऽथ दक्षिणः ॥
हस्तः पार्श्वगतस्तिर्यक् त्रिपताकस्तथात्विदम् ।
दक्षिणाङ्गे द्विवारं स्याच्चतुरश्रे ततः श्रयेत् ॥
सव्यवामपताकौ च स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारयेत् ।
गृहीत्वा तिरिपं पश्चादेवमङ्गान्तरेण तु ॥
भवत्येवं सम्मुखं च सव्यास्यो दक्षिणां गतः ।
गृहीत्वा पूर्ववद्दक्षपादं वामस्तु संस्थितः ॥
तेनैवाङ्गेन तिरिपस्ततो वाममुखो भवेत् ।
गृह्णीयात्पूर्ववत्सर्वं वामपादोपरि स्थितः ॥
दक्षभागस्तु तिरिपो दक्षिणावर्ततो भवेत् ।
ततः सम्मुखमास्थाय समसूच्यां पताकयोः ॥
प्रसारणं तु हृदये शिखरद्वयमाचरेत् ।
एवं द्विवारं कृत्वा च दक्षपादं निवेशयेत ॥
उपरिष्टाद्वामजानोर्दक्षिणावर्ततो भ्रमेत् ।
मण्डिभ्रमरीका सा स्यादेवमङ्गान्तरे भवेत् ॥
ततो वामाङ्घ्रिसूचीं च वामपार्श्वे प्रसारयेत् ।
अलपद्मद्वयं दक्षपार्श्वतश्च प्रसारयेत् ॥

ततस्सव्यपदे सूचीं सव्यपार्श्वे प्रसारयेत् ।
परिवृत्यालपद्मौ च वामपार्श्वे प्रसारयेत् ॥

अलपद्मस्वस्तिकं तद्विधाय वामपार्श्वतः ।
अलपद्मद्वयं दक्षपादसूच्या सहैव तु ॥

भ्रामयन्मण्डलाकारमुल्बणौ वामपार्श्वतः ।
कृत्वा दक्षिणसूच्याश्च वलनत्रयमाचरेत् ॥

ततः पताकप्रसरं सव्यं कृत्वा तकारणम् ।
हृदि वामं च शिखरं तदा स्याज्जारमानकम् ॥

वेदः

जाराङ्गी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स .
(अव) स नि ध प ग रि स .

मञ्ज

जारुः

अयमान्ध्रभाषाशब्दः ।
तन्त्रीस्फोटने चमत्कारः । क्षिप्रापसर्पणम् ।

जालपु—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) प ध नि स रि ग म प ध .
(अव) प म ग रि स नि ध प ग म .

मञ्ज

जिष्णुः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः ।

ग म प नि स .

नान्यः

जिह्मा—दृष्टिः

गूढाधोनिपतत्तारा शनैस्तिर्यग्विलोकनैः ।
आकुञ्चितपुटापाङ्गा दृष्टिर्जिह्माभिधा मता ।
असूयालस्ययोः कार्या जडतायां च नर्तकैः ॥

विप्रदासः

जडतालस्ययोरेषा स्यादसूयावहित्थयोः ।

वेमः

जीमूतः—रागः

न्यासांशकग्रहविधावृषभेण नित्यं
युक्तश्च पञ्चमनिषादरवेण युक्तः ।
स्यात्कुन्तिमाविनत तानयुतोत्तराङ्गो
जीमूत इत्यभिहितोऽद्भुतवीरयोर्यः ॥

नान्यः

ऋषभांशग्रहन्यासः तदपन्यासंसंयुतः ।
निषादपञ्चमोपेतो रागो जीमूत इष्यते ॥

याष्टिकः

—ग्रामः

ग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ।

जीवकः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः ।
ग म प नि स .

नान्यः

जीवनः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः ।
स रि म प ध .

नान्यः

जीवन्तिनी—मेलरागः (दिवामणिमेलजन्यः)

(आ) स म प ध नि स .
(अव) स नि प म ग स .

मञ्ज

जीवस्वरः

अंशस्वरोऽप्यसावेव जीवस्वर इति स्मृतः ।

तुलजः

जीवा—वीणाङ्गम्

नादं सञ्जीवयत्येषा यतो जीवा ततः स्मृता ।

कुम्भः

वीणालक्षणे द्रष्टव्यम् ।

तथा जीवा विधातव्या लग्ना नादं यथा भवेत् ।
यत्तया जीव्यते नादः तेन जीवेति सा मता ॥

पार्श्वदेवः

जीवित्कावसन्तः—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .
(अव) स नि प म रि स .

मञ्ज

जुगुप्सा—स्थायिभावः

जुगुप्सानाम स्त्रीनीचप्रकृतिका । सा चाहृद्यदर्शनश्रवणपरिकीर्तनादिभिरुत्पद्यते । तस्यास्सर्वाङ्गसङ्कोचनिष्ठीवनमुखविकूणनहृल्लेखादयोऽनुभावाः ।

नासाप्रच्छादनेनेह गात्रसङ्कोचनेन च ।
उद्वेजनैस्सहृल्लेखैर्जुगुप्सामभिनिर्दिशेत् ॥

भरतः

जुगुप्सिता—दृष्टिः

सङ्कोचितपुटा मध्या दृष्टिर्निःपीततारका ।
लक्ष्यावलोकनोद्विग्ना जुगुप्सायां जुगुप्सिता ॥

सोमेश्वरः

जुन्जोटी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स नि ध स रि ग म प ध नि .
(अव) ध प म ग रि स नि ध प ध स .

मञ्ज

जुवाहुला—मेलरागः (गायनप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग स .

मञ्ज

जेकनिकः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म ग रि स .

मञ्ज

जैताश्रीः—रागध्यानम्

एषा माधुरवेषा विशेषपटुरकटुदेशभाषाभृत् ।
स्वेशे मदनावेशं करोत्यलेशेन जैताश्रीः ॥

सोमनाथः

जोगिभैरवी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि स .
(अव) स ध प म रि ग रि स .

मञ्ज

जोगी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .
(अव) स ध नि ध प म ग म ग रि स .

मञ्ज

जोडः—धानवलागनृत्तम्

देङ्कीपदद्वयं यत्र संयोज्योर्ध्वं पतेद्भुवि ।
तदा जोड इति ख्यातः कोहलेन मनीषिणा ॥

वेदः

जोडणी—वाद्यप्रबन्धः

यत्र प्रत्येकमुक्तानां पाटानां मेलनं भवेत् ।
स जोडणीति कथिता वाद्यविज्ञानशालिभिः ॥

वेमः

पाटानां पृथगुक्तानां मिश्रणाज्जोडणी मता ।

शार्ङ्गः

—पाटवाद्यम्

एकोऽथवा द्वौ चत्वारो यद्वा चाष्टौ क्रमेण वा ।
व्युत्क्रमेणाथवा खण्डाः खण्डतालविवर्जिताः ।
प्रयुज्यन्ते यदा तज्ज्ञैः कथिता जोडणी तथा ॥

वेमः

जोम्बडी—देशीतालः

जोम्बल्यां द्वौ विरङ्गमः । ० ०
(अस्य तालस्य नाम ग्रन्थान्तरे संवदनीयम्)

मदनः

जोसीला—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि प ध नि स .
(अव) स ध प म ग रि स .

मञ्ज

ज्यायसेनापतिः

अयं काकतीयगणपतिमहाराजस्य गजसैन्याधिपतिः । अनेकानमहारान् शिवाय द्विजेभ्यश्च प्रादादिति तच्छिलाशासनेभ्यो गम्यते । कालः क्रै. प. १२४५ । कवितायां वागस्यातिप्रौढा । अनेन नृत्तगीतवाद्यरत्नावलीनामकाः त्रयो ग्रन्था निर्मिताः । नृत्तगीतरत्नावल्यौ पण्डितमण्डल्या उदाहृते ।

ज्येष्ठः—तानः

षड्जग्रामे नारदीयतानः ।
नि रि ग म ध .

नान्यः

ज्येष्ठाभिनयः

पद्मकोशहस्तस्योत्तानकरणेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्र

ज्येष्ठासारितम्—गीतम्

तस्मिन् त्रयः चतुष्कलषट्पितापुत्रकतालाः ।
आदिमताले सप्तकलास्त्याज्याः । अन्त्ये प्लुतरूपसन्निपातः ।

ज्येष्ठाहस्तः

(छत्रमण्डलाकृतिर्ज्येष्ठा)

पद्मकोशो ह्यधोगश्चेज्ज्येष्ठायां युज्यते बुधैः ।
अधोग इत्युद्वेष्टिताधोमुखः ।

शृङ्गारः

ज्योतिष्टोमः—तानः

षड्जग्रामे निगहीनौडुवः ।
ध प म रि स .

कुम्भः

ज्योतिष्मती—मेलरागः (ज्योतिस्स्वरूपिणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध म प म ग रि स .

मञ्ज

ज्योतिस्स्वरूपिणी—मेलकर्ता

स रि ग ० ० म प ० ध नि स .

मञ्ज

ज्योत्स्ना—प्राकृते मात्रावृत्तम्

द्वौ पञ्चमात्रागणौ लगौ च ।
५ + ५ + लग

विरहाङ्कः

—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

चन्द्रातपो ज्योत्स्ना ।

भोजः

ज्वालकेसरी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

ज्ञानावतरणम्—रूपकभेदः

ज्ञानावतरणं तत्र लक्ष्यते हरिभूभुजा ।
चतुर्वर्गफला तत्र कथा दिव्याश्रया भवेत् ॥
वृत्तयः पञ्च कर्तव्याः तावन्तः सन्धयस्तथा ।
अङ्का दश प्रयोक्तव्याः ....॥

हरिपाल·

झङ्का—देशीलास्याङ्गम्

पुरतः पार्श्वतो यद्वा किञ्चिदुद्धतिपूर्वकम् ।
चलितं ललितं गात्रमाक्षिपन्ती विलासतः ॥
सामाजिकानां हृदये व्याहरन्तीव नृत्यती ।
यत्र सा कथिता झङ्का श्रीमता वेमभूभुजा ॥

वेमः

झङ्कारध्वनिः—मेलकर्ता रागः

स ० रि ग ० म ० प ध नि ० ० स .

मञ्ज

झङ्कारभ्रमरी—मेलरागः (झङ्कारध्वनिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

झङ्कारवाणी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मञ्ज

झङ्कृतिः—देशीतालः
लपाभ्यां झङ्कृतिः प्रोक्ता। ।ऽ

कुम्भः

झंझातालः
एतौ पुनश्चेदधिकैर्भवेतां पुरोदितात्रिश्रतलस्तदासौ।
झं झेति पाटाक्षरसंयुतत्वात् झं झादितालौ गदितौ पुराणैः॥
एतौ कांस्यतालौ।

कुम्भः

झणालता—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प ग रि स.

मञ्ज

झडर्पणी—पाटवाद्यम्
आदौ मध्येऽवसाने वा प्रयुज्यन्ते विचक्षणैः।
यत्र सर्वाणि वाद्यानि तामाख्यन्ति झडर्पणीम्॥

वेमः

झम्पः—देशीतालः
व्यन्तद्रुतौ लघुर्झम्पे। ०ंo।

मदनः

—ध्रुवालङ्कारः
झम्पातालेन संयुक्तो झंपालङ्कार उच्यते।
तत्र स्यान्माठ्यझंपायामादौ तावदनुद्रुतः॥
एकाक्षरमितः पश्चाद्द्रुतो द्व्यक्षरसम्मितः।
ततस्सप्ताक्षरीकालसम्मितो लघुशेखरः॥
वाग्गेयकारझम्पायां विरामान्तद्रुतो मतः।
त्र्यक्षरस्सपरं सप्ताक्षरोच्चारणसम्मितः॥
लघुशेखरनामैकौ झंपातालावुभाविमौ।
दशलघ्वक्षरोच्चारसम्मिताविति निर्णयः॥
अनयोरुभयोर्नाट्यझम्पा प्रामाणिकी स्मृता।
सरुग सरि सरि गमा, रिगमरिगरिगमपा॥

वेङ्कटमखी

झम्पा—ध्रुवतालः
झम्पा तालो द्विधा नाट्यवीणयोः परिदृश्यते।
तत्र स्यान्माठ्यझंपायामादौ तावदनुद्रुतः॥
एकाक्षरमितः पश्चात् द्रुतो द्व्यक्षरसंमितः।
ततः सप्ताक्षरीकालसम्मितो लघुशेखरः॥
वाग्गेयकारझंपायां विरामान्तद्रुतो मतः।
त्र्यक्षरः सपरं सप्ताक्षरोच्चारणसम्मितः॥
लघुशेखरनामैको झंपातालावुभाविमौ।
दशलघ्वक्षरोच्चारसम्मिताविति निर्णयः॥

वेङ्कटमखी

झम्पातालः—देशीतालः
झम्पाताले लघुस्त्वेकः सविरामद्रुतद्वयम्। ।ं ं

सुधाकलशः

झलवराली—मेलकर्ता रागः
स रि ग ० ० ० म प ध ० ० नि स.

मञ्ज

झल्लिका—वीणावादने दोषः
कर्णास्फोटकरं वाद्यं झल्लिकेति निगद्यते।

कुम्भः

झालकेसरी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मञ्ज

झालमञ्जरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि प ध प म रि स रि स.

मञ्ज

झोम्पटः—ध्रुवालङ्कारः
झोम्पटाख्येन तालेन निबद्धो झोम्पटः स्मृतः।
तत्र झोम्पटताले द्विद्व्यक्षरौ द्वौ द्रुतौ ततः॥
लघुरेकः परिज्ञेयः चतुरक्षरसंम्मितः।
आहत्याष्टाक्षरमितो झोम्पटः स्याद्द्विमात्रकः॥
सरि. गम. पधनिस. सनिधप, मगरिस.

वेङ्कटमखी

—प्रबन्धः
अन्येऽपि भेदा विद्यन्ते झोम्पटस्य पुनस्त्रयः।
गद्यतः पद्यतश्चैव गद्यपद्यमयस्तथा॥
झोम्पटं पद्यजं चैव गद्यपद्यमयं तथा।
लघुशेखरताले स्युरन्येऽल्पगमकादयः॥
प्रतिमठ्ये तृतीये च मठ्ठनिस्सारुके तथा।
चण्डनिस्सारुके चाथ पाटभेदतृतीयके॥

एतेषु झोम्पटा गेया यत्प्रोक्ता लघुशेखरे।
कुडुक्काख्येन तालेन झोम्पटो गीयते तदा ॥
पदैरपि विना कार्या तथा भोगस्य कल्पना।
एवमष्टादश प्रोक्ता झोम्पटा गीतवेदिभिः।
सारङ्गप्रमुखास्संज्ञा विनियोगप्रभेदतः ॥

अन्यमतेन विभागः।

नान्दिसंज्ञश्च रामश्च माधवः पुरुषोत्तमः।
नारायणष्षण्मुखश्च रौहिणेयस्सुधाकरः ॥
साक्षेपश्चाथ रेवन्तो वासवः कुसुमाकरः।
बलभद्रो भृगुः कृष्णो कैरातेयस्तथापरः ॥
विदूषको नारदश्च रुद्रः कमलसंभवः।
दामोदरो रूपकश्च कान्तयोगेश्वरा इति ॥
तारजोऽतारजश्चेति झोम्पटे जातियुग्मकम्।
तारो ध्वनिस्समुद्दिष्टो गायकैस्स्थानकाख्यया ॥
तेन तारेण संयुक्तो झोम्पटस्तारजस्स्मृतः।
तारजस्य परिज्ञेयं तत्र भेदचतुष्टयम् ॥
तच्च दुष्करमेवोक्तं गीतविद्याविशारदैः।
अतारजस्य गीतज्ञैः भेदत्रितयमीरितम् ॥
दुष्करं सुकरं चेति भिद्यते तदपि द्विधा।
प्रतापतिलकस्तत्र प्रथमः परिकीर्तितः ॥
अन्यः प्रतापसङ्गस्स्यात्प्रतापोऽचलपूर्वकः।
प्रतापवर्धनश्चान्यत् चतस्रस्तारजे भिदा ॥

जगदेकः

गणैकवृद्ध्याष्टगणावसानः प्रयोगवान् प्रासविभूषितश्च।
स तालभेदाद्बहुधाप्रयुक्तो रसानुविद्धस्त्विह झोम्पटस्स्यात् ॥

तस्य भेदाः। प्रायोगिकः, क्रमः, क्रमविलासः विचित्रः, विचित्रलीला इति पञ्चभेदाः।

नान्यः

वारद्वितयमुद्ग्राहः प्रथमं परिगीयते।
सकृद् द्वितीय उद्ग्राहो गीयते च ततो ध्रुवः ॥
ध्रुवो वारद्वयं गेयः पश्चादाभोग इष्यते।
पुनर्गेयो ध्रुवः प्राज्ञैः गीतलक्षणवेदिभिः ॥
मट्टकङ्कालतालाभ्यां प्रतितालेन वर्जितः।
अन्यस्तालः प्रयोक्तव्यो डोम्बटेर्लक्षणं त्विदम् ॥
गारुडाख्येन तालेन द्वितीयेन तथैव च।
प्रतिमट्टाभिधानेन तृतीयेन तथैव च ॥
अन्यो निस्सारुकेन स्यादेकतालिकया तथा।
षडमी झोम्पटास्सिद्धास्साम्प्रतं तालसंज्ञया ॥ सोमेश्वरः

भाग एकोऽथ गातव्यो यथैव ध्वनिकुट्टनी।
उद्ग्राहस्स्यात्पदैरङ्गैर्झोम्पटो गमकस्थितिः।
प्रासवृद्धियुतो गेयो झोम्पटो प्रभवेदिति ॥

हरिपालः

—ध्रुवतालः

तत्र झोम्पटताले द्विद्व्यक्षरौ द्वौ द्रुतौ ततः।
लघुरेकः परिज्ञेयः चतुरक्षरसम्मितः।
आहत्याष्टाक्षरमितो झोम्पटः स्याद् द्विमात्रकः ॥

वेङ्कटमखी

ट

टक्कैशिकः—रागः

धैवतीमध्यमोद् भूतष्टक्कैशिकसंज्ञकः।
धैवतांशग्रहन्यासः काकल्यन्तरभूषितः ॥

मोक्षदेवः

दैत्यावसाने शृङ्गारबीभत्सरससंश्रये।
स्वल्पसप्तमगान्धारो ग्रहांशार्पितधैवतः ॥
अपन्यासो निगौ चैव विस्फुरदृषभस्वरः।
उत्तरायतमूर्छायां ताने सति सुवर्णके ॥
मीनकेतुमहाकालदेवताभ्यामधिष्ठितः।
धैवतीमध्यमाजात्योर्जायते टक्कैशिकः ॥

नान्यः

धैवतांशस्तदन्तश्च स्वल्पद्विश्रुतिकस्वरः।
मध्यमाधैवतीजात्योर्जायते टक्कैशिकः ॥

कश्यपः

षड्जग्रामेण संबद्धो लक्ष्यते टक्कैशिकः।
षड्जमध्यमपूर्वाभ्यां ग्रामाभ्यामेव जायते ॥
चतुःश्रुतिस्वरयुतो धैवतो ग्रहणेऽशके।
न्यासे निषादगान्धारौ काकल्यन्तरसंयुतौ।
संपूर्णो लक्षितं चैव टक्कैशिकलक्षणम् ॥

हरिः

टक्करागः

षड् जग्रामसमुद्भूतष्टक्करागो निरूप्यते।
षड्जो ग्रहेंऽशे न्यासे च निषादः पञ्चमो मतः ॥
अल्पौ निषादगान्धारौ काकल्यन्तरसंयुतौ।
संपूर्णश्च भवेदेतत् टक्करागस्य लक्षणम् ॥

हरिः

—भाषारागः

न्यासांशग्रहषड्जको.........षाड्जिसंभवः।
स्वल्पस्वीकृतधैवतर्षभरवस्संवादिमध्यध्वनिः ॥

वीरे रौद्ररसे च......तेवरफुल्लजीवनो,
युक्तश्चोत्तरमन्द्रया............टक्करागः पुनः ॥
नान्यः

षड्जन्यासांशसंयुक्तो धैवतर्षभदुर्बलः ।
षड्जग्रामसमुद्भूतः टक्करागः प्रकीर्तितः ॥
कश्यपः

धैवतीषड्जमध्याभ्यां टक्करागस्समुत्थितः ।
षड्जांशन्याससंयुक्तः काकल्यन्तरभूषितः ।
वीररौद्राद्भुतरसौ गीयते स्वल्पपञ्चमः ॥
मोक्षः

न्यासोंऽशः पञ्चमस्त्याद्रे अपन्यासश्च धैवतः ।
मध्यमोऽस्य स्वरस्वल्पो गान्धारस्सप्तमो यदि ॥
पञ्चमीषड्जमध्याभ्यां जातश्शृङ्गारहास्ययोः ।
जायते टक्करागाख्यः कन्दर्पगुणदैवतः ॥
नान्यः

स्यात् षड्जमध्यमाजातः पञ्चम्याश्च विनिर्गतः ।
टक्करागोऽल्पद्विश्रुतिः पञ्चमांशो तु मध्यमः ॥
नारदः

टक्कवेसरः—रागः
षड्जन्यासांशसंयुक्तो धैवतीषाड्जिकोद्भवः ।
पञ्चमेन विहीनस्तु टक्करागस्तु वेसरः ॥
नान्यः

टक्कसैन्धवः—रागः
धैवतीषड्जिकाजात्योर्जायते टक्कसैन्धवः ।
षड्जांशन्याससंयुक्तो गेयः पञ्चमवर्जितः ॥
मोक्षः

टक्कसैन्धवी—रागः
षड्जान्ता मध्यमांशा च धैवतेन प्रदीपिता ।
गान्धारतारमन्द्रा च परिहीनाथवा भवेत् ।
सद्ग्रामे विनियोक्तव्या सैन्धवी टक्करागजा ॥
जगदेकः

√ **टक्का**—अवनद्धम्
अस्मादभ्यधिका टक्का टेकारबहुला यतः ।
अस्मात् डमरुवाद्यात् ।
सोमेश्वरः

—मेलरागः (धेनुकमेलजन्यः)
(आ) स रि म ग म प ध नि स .
(अव) नि ध प म ग रि ग स .
मल्ल

टक्कमुखः—देशीतालः
नजौ नभौ प्लुतश्चैव ताले टक्कमुखाह्वये ।
१७ मात्राः ।
तालप्रस्तारः

टक्कारप्रिया—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)
(आ) स रि म ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म ग रि स .
मल्ल

√ **टम्बकी**—अवनद्धम्
एवं विधा च या लघ्वी टम्बकी सा प्रकीर्तिता ।
एवं विधा निस्साणवदित्यर्थः ।
सोमेश्वरः

टीपा—वंशे वादनक्रमः
मुखसंयोगसाङ्कटश्चवादिते मुखरन्ध्रके ।
टीपा पटीयसा चक्रुस्तं प्रकारं पुरातनाः ॥
कुम्भः

तारस्था मुखसंयोगसङ्कटे मुखरन्ध्रके ।
तं वादनप्रकारं च टीपामाचक्षते जनाः ॥
शार्ङ्गदेवः

टीपिः
टीपिरावृत्तिर्वर्णानां टिरिकीधमिसंज्ञिनाम् ।
कुम्भः

ठ

ठकः—मेलरागः
रिधौ तु कोमलौ ज्ञेयावाभीरी मूर्छनायुते ।
आरोहे च धवर्ज्यत्वं रागे ठकाभिधानके ॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेयः ।
अहोबिलः

ठक्कसैन्धवः—रागः
षड्जग्रामेण संबद्धो ठक्कसैन्धव उच्यते ।
षड्जग्रहांशकन्यासः पञ्चमाल्पस्सपूर्णकः ॥
काकलीस्वरसंयुक्तः स्याद्गान्धारनिषादयोः ।
निरूपितमिति स्पष्टं ठक्कसैन्धवलक्षणम् ॥
हरिः

ठेवा—देशीलास्याङ्गम्
यत्रोत्तरङ्गितौ शश्वदपाङ्गौ भावगर्भितौ ।
नर्तने मृगशावाक्ष्याः सा ठेवा कथिता बुधैः ॥
वेमः

ड

✓**डमामा**—अवनद्धवाद्यम्

तम्बकीति नामान्तरम् ।

डमरी—देशीचारी

जानुपर्यन्तमेकस्य पादमन्यन्तु कुञ्चितम् ।
उत्क्षिप्यान्तर्बहिश्श्लिष्टं भ्रमणं डमरी भवेत् ॥
जानुदघ्नं यमुत्क्षिप्य कुञ्चितं चरणं द्रुतम् ।
यदान्तर्बहिरावृत्या भ्रामयेड्डमरी तदा ॥

कुम्भोपि डमरीत्येव वक्ति ।

ज्यायनः

✓**डमरुकम्**

वितस्तिमात्रः कर्तव्यः सोऽष्टाङ्गुलमुखद्वयः ।
त्रिवलीवर्त्मना कक्षमध्ये डमरुको भवेत् ॥
मुखयोश्चर्मणा नद्धो मण्डलीद्वयमण्डितः ।
बद्धस्सूत्रगणैर्गाढं मध्ये चैव निपीडितः ॥
अष्टाङ्गुलायतावन्यौ कार्यौ वदनगोलकं ।
मध्ये विधार्य हस्ताभ्यां वाद्यो डवडवाक्षरैः ॥

सोमेश्वरः

करौ डमरुकाकारौ मस्तकावधेरेचितौ ।
पादौ समानसंयुक्तौ वलिता यत्र चेत्कटी ।
एतड्डमरुकं नाम प्रोक्तं हरिमहीभुजा ॥

हरिपालः

डमरुकुट्टिता—मुडुपचारी

पादश्चेत्कुट्टितः पूर्वं लुठितोऽङ्गुलिपृष्ठतः ।
पश्चान्निकुट्टितः स्थाने तदा डमरुकुट्टिता ॥

अशोकः

डमरुद्वयकुट्टिता—मुडुपचारी

पादयुग्मकृता सैव डमरुद्वयकुट्टिता ।

सेति डमरुकुट्टिता ।

अशोकः

✓**डमसः**—अवनद्धम्

सुपक्वं च घनं श्लक्ष्णमल्पवक्त्रं मनोहरम् ।
चर्मणानद्धवदनं पाणिभ्यां वादयेद्दृढम् ॥
वितस्तिद्वयदैर्घ्यः स्याद्द्वादशाङ्गुलवक्त्रकः ।
षड्विंशति परीणाहो वल्लीवलयवेष्टितः ॥
कवलानद्धवदनः सप्तरन्ध्रनियन्त्रितः ।
सूत्ररज्वा दृढं बद्धो दक्षिणे कुडुपाहतः ॥
वामे वामकराधातः स्कन्धकस्थानमाश्रितः ।
डकारबहुलो वाद्यो डमसः परिकीर्तितः ॥

सोमेश्वरः

डालः—स्थलस्थध्वाडनृत्तम्

चतुस्तालान्तरौ पादौ पताकौ प्रसृतौ यदि ।
पार्श्वयोरुत्प्लुतिं कृत्वा भ्रमयन्मस्तकोपरि ॥
पार्श्वान्तरे दक्षिणेन पदा भूतलमाश्रयेत् ।
यदा तदा डाल इति प्रथितः पूर्वसूरिभिः ॥

वेदः

—देशीलास्याङ्गम्

किञ्चिचलत्करन्यस्तमुक्ताफलमनोहरम् ।
नर्तने निभृतं गात्रचलनं डाल उच्यते ॥

वेमः

डिमः—रूपकम्

षोडशनायकयुतः यथा – नरकोद्धरणम् । विख्यातवस्तुविषयः, यथा – वृत्रोद्धरणम् । दीप्तरसकाव्ययोनिः, प्रख्यातनायकः, मायाकुहकसम्पूर्णः, इन्द्रजालसमाकुलः, पिशाचसुरासुरयक्षरक्षोनागसङ्कुलः, उल्कापातावकीर्णः, कैशिकीवृत्तिहीनः, चतुरङ्कः, मुखप्रतिमुखगर्भनिर्वहणाख्यचतुस्सन्धिकः ।

सागरनन्दी

श्रृङ्गारहास्यवर्ज्यं शेषैस्सर्वैं रसैस्समायुक्तः ।
प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ॥
रौद्रभयानकबीभत्सवीरकरुणाद्भुतोपेतः ।
मायेन्द्रजालबहुलो बहुपुस्तोत्थानसंयुक्तः ॥
निर्घातोल्कापातैरुपरागैश्चन्द्रसूर्ययोर्युक्तः ।
युद्धनियुद्धनिबद्धः संफेटकृतश्च कर्तव्यः ॥
सात्वत्यारभटीभ्यां वृत्तिभ्यामन्वितो डिमः कार्यः ।
षोडशनायकबहुलः तदङ्गैर्नानाश्रयविशेषः ॥

भोजः

अङ्गिरौद्ररसोपेतः बीभत्सादिनिरन्तरः ।
सप्रवेशकविष्कम्भश्चतुरङ्को डिमः स्मृतः ॥
इदं त्रिपुरदाहाख्ये लक्षणं ब्रह्मणोदितम् ।
उदाहरणमेतस्य वृत्रोद्धरणमुच्यते ।
तारकोद्धरणं तद्वत्तत्र तत्र विलोक्यताम् ॥

शारदातनयः

रौद्रो रसोऽङ्गीकर्तव्यश्चत्वारोऽङ्कास्सविस्तराः ।
दीर्घवृत्तिविचित्रार्थो निर्विमर्शो डिमो भवेत् ॥

सर्वेश्वरः

डिमो डिम्बो विद्रव इति पर्यायाः। तद्योगादयं डिमः। अन्ये तु डयन्त इति डियः। उद्धतनायकाः। तेषामात्मनां वृत्तिर्य- त्रेति। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य इति ह्रस्वः। नानाश्रय इत्यनेन सर्वभावयुक्तत्वादिति वृत्तवैचित्र्यमाह। दिनचतुष्टयवृत्तमेवात्र प्रयोज्यम्। अङ्कावतार एव चात्र भवति। चूलिकाङ्कमुखयोः युद्धादिवर्णने समुपयोगोऽस्ति। वस्तुतः प्रवेशकाद्यनिषिद्धमेव। अभिनवगुप्तः

डिल्लायी—देशीलास्याङ्गम्

भावार्थहृदयं हेलामन्थरं मन्थसौष्ठवम्।
श्रथन्मधुरमङ्गं चेड्डिल्लायी कथिता मता॥

वेमः

'मन्थं मधुरम्'। वेमो डिल्लायीत्याह।

डेङ्की—प्रबन्धः

अस्याः पूर्वार्धमुद्ग्राहः स चावर्त्यैव गीयते।
समो वा विषमो वापि ग्रहश्चैको भवेदिह॥
ईषदेव द्वितीयार्धं पूर्ववद्गीयते बुधैः।
ततो मेलापको गेयो मेलकोद्ग्रामयोरिति।
डेङ्कीतालः प्रदर्श्यस्यादिति डेङ्की निरूपिता॥

हरिपालः

डेङ्की चतुष्प्रकारा स्यात्तन्मानं प्रचक्षते।
मुक्तावली वृत्तमाला तृतीया वृत्तबन्धनी॥
चतुर्थी युग्मिनी ज्ञेया तासां लक्षणमुच्यते।
स्वेच्छया गृह्यते यत्र नादाक्षरसमन्विता॥
तालशून्यस्ततस्तालो डेङ्कीका सा प्रकीर्तिता।
इत्येतड्डेङ्किकालक्ष्म मतङ्गमुनिनोदितम्।
तदसद्वृत्तबत्वेन लक्ष्यस्यादर्शनेन च॥

जगदेकः

आदिमध्यावसानेषु ताल एकः प्रयुज्यते।
द्रुतमध्यविलम्बेन मानेन तु विचक्षणैः॥
उद्ग्राहेषु भवेद्यस्यास्समानं चरणद्वयम्।
तृतीयश्च चतुर्थश्च गातव्यो भिन्नगीतकः॥
वर्णनीयगुणोदारौ पादौ प्रासयुतौ ध्रुवौ।
आभोगश्च ततः कार्यः स्वैरुक्तैरलंकृतः॥
देवीनाम्ना समोपेतो नृपनाम्ना समन्वितः।
रम्यं ललितमाभोगं प्रयुज्य तदनन्तरम्॥
पुनर्ध्रुवं सकृद्गीत्वा ग्रहतालेन युज्यते।
ग्रहे मेलापके मोक्षे कार्य एको यथारुचि।
आदितालोऽथ कङ्कालः प्रतितालोऽथवा बुधैः॥
ध्रुवे चैव तथाभोगे ताल एकः प्रयुज्यते।
ग्रहतालं परित्यज्य योज्यस्तालो यथेच्छया॥
एको रागो भवेदस्या तालद्वितयमेव हि।
लक्ष्मेदं डेङ्किकायाश्च कथितं सोमभूभुजा॥

सोमेश्वरः

डोचिली—तालः

बद्धापणदेशीतालस्य नामान्तरम्।

डोचिलीतालो बुधैर्बद्धापणः स्मृतः।
प्रथक् लघुद्वयी तत्र सविरामा गता यथा॥

कुम्भः

डोम्बकृतिः—भाषाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

मध्यषड्जं ग्रहं कृत्वा द्वीतीयस्वरमेत्य च।
तृतीयं च द्वितीयं च विलम्ब्याथ ग्रहं स्पृशेत्॥
ग्रहात्ततस्तृतीयं च तुरीयं च ततः परम्।
तृतीयान्तं समेत्याथ स्थायिनि न्यस्यते यदा॥
तदा डोम्बकृतिर्ज्ञेया भूपाली सैव सम्पदा।
एतस्या मध्यमस्थापि लक्ष्यज्ञैः प्रायशः स्मृतः॥

वेमः

—रागः

त्रवणाङ्गं डोम्बकृतिस्सांशा धान्ता रिपोज्झिता।

हम्मीरः

डोम्बक्रिया—भाषाङ्गरागः

या भिन्नषड्जे त्रवणा तदङ्गं डोम्बक्रिया भूपतिनोपदिष्टा।
सांशग्रहा धैवतविश्रमाढ्या विवर्जिता चर्षभपञ्चमाभ्याम्॥
हेमन्तकाले प्रथमे दिनार्धे प्रगीयते वा करुणे रसे च।
षड्जस्वरस्थानकृतावसाना तामेवरत्नाकरकृज्जगाद॥

कुम्भः

—रागः

अतः परं भिन्नषड्जसमुद्भूता त्रावणी…।
तदङ्गं स्यात् डोम्बकृतिर्धैवतन्याससंयुता॥
षड्जांशा पञ्चमेनापि ऋषभेण विवर्जिता।
एवं डोम्बकृतिं प्राह विचारचतुराननः॥

हरिः

धैवतांशग्रहन्यासां निजस्थाने प्रकम्पिताम्।
पञ्चमर्षभहीनां च तज्ज्ञा डोम्बकृतिं विदुः॥

सोमेश्वरः

धैवतांशग्रहन्यासां परिहीनां समस्वराम्।
आगान्धारं तारमन्द्रां तज्ज्ञा डोम्बकृतिं विदुः॥

त्रवणाया इवैतस्या ज्ञेयमालापरूपकम्।
लक्षणाभिहितैर्भेदैः पृथक्भूता मनीषिभिः॥

नान्यः

धैवतांशग्रहन्यासा त्रावण्यङ्गं समस्वरा।
गतारमन्द्रा संत्यक्तरिपा डोम्बकृतिर्मता॥

सोमराजः

भिन्नषड्जसमुद्भूता भाषा सा त्रवणाभिधा।
अङ्गं डोम्बकृतिस्तस्या धैवतान्ता रिपोज्झिता।
षड्जांशेन समायुक्ता दैन्ये तु विनियुज्यते॥

जगदेकः

डोम्बक्री—भाषाङ्गरागः

षड्जग्रहो धैवतान्तो डोम्बक्री करुणे रसे।
हेमन्तप्रहरे यामे गातव्या रिपवर्जिता।
निग्रहांशनिषादान्तं डोम्बक्रीं मदनोऽभ्यदात्॥

भट्टमाधवः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

ग्रहं विधाय द्विगुणं षड्जं तत्प्राक्तनं स्वरम्।
स्पृष्ट्वा कृत्वा तृतीयं तु पुनश्च स्थायिनं स्पृशेत्॥

तत्परं च स्वरं प्रोच्य ततश्च स्फुरितौ स्वरौ।
ग्रहतत्पूर्वकौ चोक्त्वा द्विस्त्रिवारं ततः परम्॥

स्थायिस्वरे कम्पिते च यदा न्यासो विधीयते।
तदा डोम्बकृतेः प्रोक्तं स्वस्थानं प्रथमं बुधैः।
अस्याः स्थायी द्वितीयश्चेत् सा भूपाली निगद्यते॥

वेमः

डोम्बिका

छन्नानुरागगर्भाभिरुक्तिभिर्यत्र भूपतेः।
आवर्ज्यते मनस्सा तु मसृणाड्डोम्बिका मता॥

अत्र मसृणशब्देन केवलं सुकुमारनृत्तं विवक्षितम्।

वेमः

डोम्बीः—रागः

सादिमध्या निषादान्तो डोम्बीरपरियुक् चरा।

अपरियुगिति रिषभपञ्चमस्वरशून्यत्वमुक्तम्।

मदः

—नृत्तरूपकम्

भाणिकाया नामान्तरम्।

डोम्बुली—देशीतालः

डोम्बुल्यां तु विरामान्ते लघुद्वन्द्वे उभे मते। । i । i

वेमः

स सा रि गा . (जग)

डोलम्—चालकः

यत्र हस्तावुभौ त्र्यस्रावूर्ध्वाधोवदनक्रमात्।
लीलया लुठतो डोलं चालकं तं बभाषिरे॥

वेमः

डोलः—हस्तः

विरलाङ्गुली पताकौ चेल्लम्बमानौ श्लथांसकौ।
तदा डोलाभिधो हस्तः विषादे मदमूर्छयोः॥
व्याधौ च संभ्रमे गर्वगतावपि स युज्यते।
धीरैः स्तब्धो डोलितो वा पार्श्वयोर्लोकयुक्तितः॥

अशोकः

आस्कन्दाभ्यां श्लथौ स्यातां पताकौ पार्श्वलम्बितौ।
यस्मिन्नेष भवेड्डोलो विषादे संभ्रमे मदे।
अभिघातामयावेगमूर्छाशस्त्रक्षतादिषु॥

ज्यायनः

विस्रस्तांसो लम्बमानः पार्श्वयोश्शिथिलाङ्गुलिः।
पताको यत्र डोलोऽसौ विनियोगोऽस्य कथ्यते॥
असकृद्भ्रमितः पश्चात् पुरतः संभ्रमे भवेत्।
व्याधौ मदे विषादे च मूर्छादौ च यथोचितम्।
हस्तोऽसौ विनियोक्तव्यो लोकज्ञैः नाट्यकर्मणि॥

वेमः

डोल्लकः—देशीतालः

डोल्लकः प्रतिमट्ठस्य नामान्तरम्।

डोलापादम्—करणम्

ऊर्ध्वजानुविधानेन पादमादाय कुञ्चितम्।
डोलापादं भजन् डोलैः प्रयोगवशगौ करौ।
यत्र कुर्वीत तत्वज्ञैर्डोलापादमुदीरितम्॥

ज्यायनः

डोलापादा—चारी

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य डोलितं पार्श्वयोर्यदा।
अञ्चितं पार्ष्णिना न्यस्येड्डोलापादा तदा भवेत्॥

वेमः

डोलाविहारः— संगीतशृङ्गाराङ्गम्

आन्दोलनक्रीडा डोलाविहारः।

भोजः

✓**डोलुवाद्यम्**

कुम्भकर्णस्य बोधार्थं रावणेन विनिर्मितम्।
षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं प्रादेशद्वयमायतम्॥

डोलुवाद्यगतं चेति प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
डोकारो दैत्यदेवानां लुकारो रावणेश्वरः ॥
द्वौ द्वौ राक्षसदेवानां डोलुवाद्यं प्रयुज्यते ।
गदमूले भवेद्ब्रह्मा गदमध्ये हरिस्तथा ।
गदाग्रे च भवेद्रुद्रो गदे तिष्ठन्ति देवताः ॥

चिह्नः

ढ

ढक्का

द्वादशाङ्गुलदीर्घा स्यात्किञ्चिन्मध्यकृशा भवेत् ।
अश्ववालान्वितेवक्त्रे हुडुक्कावत्पराावधि ॥
कुडुपेन वादनीया हस्तेनापि विचक्षणैः ।
प्रकारस्तत्र मुख्यस्स्याद्धस्तपातेन जायते ॥
घटश्चैव तटश्चैव ढगिश्च कुडुपोद्भवाः ।
पाटवर्णा इमे सर्वे ढक्कायां परिकीर्तिताः ॥

सोमेश्वरः

ढक्कामणिः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स प म ग रि स .

मत्र

ढक्कुली—अवनद्धम्

दन्तजा शृङ्गजा वापि लोहवक्त्रद्वयान्विता ।
पञ्चाङ्गुलायता श्लक्ष्णा मुखे च चतुरङ्गुला ॥
मेणोद्दलिकया नद्धा पञ्चरन्ध्रसुयन्त्रिता ।
मध्ये सूत्रेण संवेष्ट्य नातिगूढं न च श्लथम् ॥
अनामिकामध्यसूत्रे निधाय वदने पुनः ।
तर्जनीमध्यमाङ्गुल्यौ विवृते च क्रियागते ॥
अङ्गुष्ठमन्यवक्त्रे तु वृत्यै काञ्चनिकां ततः ।
वादयेच्चुञ्चुनादेन ढक्कुलीयं प्रकीर्तिता ॥

सोमेश्वरः

ढेङ्की—धावनलक्षनृत्तम्

वामः पुरोऽपरः पार्श्वे पादौ तालद्वयान्तरे ।
पताकौ प्रसृतौ तिर्यक् स्थित्वा स्थित्वा तु धावनम् ॥
कूर्मे वामपादस्योत्प्लुतिं कृत्वा पदद्वये ।
खिरलावूर्ध्वगौ पादौ दक्षिणेन पदा पतेत् ।
भूमौ यदा तदा ढेङ्की कथिता पूर्वसूरिभिः ॥

वेदः

—देशीतालः

ढेङ्कीकारगणेन स्यात्केषांचित् सैव योजना । ऽ । ऽ

जगदेकः

ढेङ्कीताले गुरुलघुगुरूणी स्युर्यथाक्रमम् ।

वेमः

रगणेन तु ढेङ्किका । ऽ । ऽ

श्रीकण्ठः

त

तक्रावी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स रि स ग म प नि ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग स .

मत्र

तच्चिन्दम्—देशीनृत्तम्

......न्तमिदं भवेत्खण्डत्रयात्मकम् ।
साभोगं मानसहितं तालत्रयलयान्वितम् ॥

वेदः

तण्डुभट्टः

अयमेव प्रायशः नन्दिकेश्वरः स्यात् । तण्डुभट्टनाम्ना बहवो मतभेदाः सन्ति । ज्यायसेनापतिना नृत्तरत्नावल्यामुक्ताः । भावप्रकाशकाराभिनवगुप्तौ तं स्मरतः । अस्य ग्रन्थो न लब्धः । नन्दिकेश्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ।

ततम्

ततं तन्त्रीगतं वाद्यम् ।

भरतः

तत्त्वम्—मृदङ्गवाद्ये अक्षरानुसरणं वादनम्

अक्षरसदृशं वाद्यं स्फुटपदवर्णं तथैव नृत्तसमम् ।
सुविभक्तकरणयुक्तं तत्त्वे वाद्यं विधातव्यम् ॥

भरतः

—गीतवाद्यमेलनप्रकारः

तद्वाद्यं तत्त्वमित्युक्तं तद्व्यनक्तीह गीतगम् ।
विराममक्षरं गीतिं वर्णान् जात्यंशकादिकान् ।
तालं लयं यतिं चैव गीतेनैकमिवागतम् ॥

कुम्भः

लयतालकलायतिगीत्यंशकभावकं भवेत्तत्त्वम् ।
लयेति ।
द्रुतमध्यविलम्बितजा विज्ञेयास्तु त्रयो लयाः ।

भरतः

तालेति । चच्चत्पुटादयः । कलेति । तेषामेककलाद्यभ्यासः । यतिः समा, स्रोतोगता, गोपुच्छादयः । अक्षरं विरामरूपो यो विच्छेदः । विदारी गीतविश्रामस्य कारणम् । ग्रहांशकारि दश-

विधवैचित्र्यम् । मागधी सम्भाविता पृथुलेति गीतस्य त्रैविध्यम्। एतेषां लयतालादीनां भावकं प्रापकं वाद्यं तत्त्वमुच्यते। शम्यातालादयस्तु वीणायां न प्रयोगगा इत्यूह्यम्।

नान्यः

—वाद्यम्

लयं तालं विरामं च यतिं गीतिं तथाक्षरम्।
वर्णग्रामविभागं च नानाजात्यंशकादिकम्।
व्यञ्जद्गीतगतं गीतमिलितं तत्त्वमुच्यते॥

शार्ङ्गः

—अवनद्धे त्रिगतम्

ताण्डवादौ विना गीतं छिद्रप्रच्छादनात्मकाः।
राद्धादिभेदा वाद्ये स्युर्गीते तत्त्वादयस्त्वमी॥
षोडशाक्षरसादृश्यं तत्त्वमित्यभिधीयते।
तादृप्याच्च संभाषाच्च सादृश्यं तत्त्वमिष्यते॥
चित्रे वाद्यविधौ सम्यक्सादृश्यस्याप्यसंभवः।
वर्णानुहारविस्तारे तत्त्वं तद्रूपितं त्विह॥
नार्थप्रतीतिर्वर्णानां सादृश्यात्तु प्रतीयते।
तस्मात्पदे गीयमाने सुविभक्ताक्षरात्मकम्॥

वाद्यं तत्त्वमिति प्राह।

नान्यः

तद्भवः—प्राकृतशब्दविशेषः

स्वरवर्णान्यतां वापि न्यूनतां वापि ये पदे।
न्यस्ता गच्छन्ति संयुक्तास्तद्भवास्ते प्रकीर्तिताः॥

कुम्भः

तपोमणिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म ग म ध नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मज

तनुकीर्तिः—मेलरागः (तानरूपीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

तनुप्रतापः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि स.

मज

तनुमध्या—ध्रुवावृत्तम्

षडक्षरा –

आद्ये पुनरन्ते
यस्य गुरुणी चेद्।
ज्ञेया तनुमध्या
गायत्र समुत्था॥

यथा –

एसो गिरिराओ (छाया) एष गिरिराजः।

भरतः

मध्यमाधमपात्राणां तनुमध्यां प्रयोजयेत्।
हर्षपञ्चमभाषायां तालः पाटाक्षरेण तु॥

नान्यः

—षडक्षरवृत्तम् (तयगणौ)

भरतः

तनूनपात्—तानः

मध्यमग्रामे गहीनषाडवः।

प म रि स नि ध.

कुम्भः

तन्त्रीषु स्वरस्थापनम्

(अयं क्रमो दक्षिणदेशेऽद्यतनकालोपयुक्तायां वीणायां प्रयुक्तः, संग्रहचूडामणिग्रन्थादुद्धृतः । तत्र श्रुतयः चतुर्विंशतिः। सार्यस्तु द्वादश। सार्यन्तरे पुनर्द्वादश । आहत्य चतुर्विंशति सार्यः)

तीव्राख्यादिश्रुतिभ्यश्च स्वरास्त्रिंशदिहोदिताः।
ते च गान्धर्वगानैकयोग्या वेद्यास्त्वया शिवे॥
नरगाने सलक्ष्याणि लक्षणानि ब्रुवेऽधुना।
तीव्रादिका याः श्रुतयः क्षोभिण्यन्ताः प्रकीर्तिताः॥
विहाय मार्जनीं तत्र क्षोभिणीं च श्रुतिं तथा।
मिलनादेकमेकस्य ग्रहाद्द्वादशकं भवेत्॥
प्रथमा च द्वितीया च मिलिते प्रथमं ग्रहम्।
तृतीया च चतुर्थी च द्वितीयं ग्रहमेव च॥
इत्येवं द्वन्द्वमिलनाद्ग्रहद्वादशकं विदुः।
स्वरास्सप्त प्रकृतयो विकृता नव कीर्तिताः॥
षोडशानां स्वराणां च नामानि शृणु पार्वति।
सार्यां च प्रथमे जातः शुद्धे रिषभ इष्यते॥
द्वितीयसोपानगतौ शुद्धगान्धार इत्ययम्।
चतुश्श्रुतीरिषभ इत्येतौ द्वौ परिकीर्तितौ॥

तृतीयसोपानजातौ षट्छ्रुतीरिषभस्तथा ।
साधारणश्च गान्धार इति द्वौ कीर्तितावुभौ ॥
गान्धारोऽन्तरसंज्ञस्तु तुर्ये सोपानमास्थितः ।
सोपाने पञ्चमे जातः शुद्धमध्यम इष्यते ॥
षष्ठसोपानजनितः प्रतिमध्यमनामकः ।
सोपानात्सप्तमाज्जातः स्वरः पञ्चमनामभाक् ॥
श्रुतेराधारषड्जस्य पञ्चमस्सहकार्ययम् ।
सोपानादष्टमाज्जातः शुद्धो धैवत उच्यते ॥
सोपाने नवमे जातौ चतुश्श्रुतिकधैवतः ।
शुद्धो निषाद इति च द्वौ स्वरौ समुदीरितौ ॥
सोपानाद्दशमाज्जातौ निषादः कैशिकस्तथा ।
धैवतः षट्छ्रुतिश्चेति द्वौ स्वरौ परिकीर्तितौ ॥
एकादशेति सोपाने काकलिस्वरसंभवः ।
सोपाने द्वादशे चैव षड्जस्वर उदाहृतः ॥

संग्रहचूडामणिः

सुषुम्नानाडिसदृशे वीणादण्डे फणायिते ।
तन्त्रीसप्तकमेतासां मध्ये त्रिकमधोगतम् ॥
चतुष्कमूर्ध्वभागस्थं तासां संज्ञां विवृण्महे ।
आरभ्य पित्तलां तन्त्रीं मन्द्रमध्यमतारगाः ॥
अनुमन्द्रो विशेषः स्यात्प्रायःकालविनोदने ।
मन्द्रस्तु मन्दरं ब्रूते मध्यमो मध्यमस्वरः ॥
तारस्तूच्चस्वरं ब्रूयादनुमन्द्रोऽतिमन्दरम् ।
अधोगतं त्रिकं तालं ज्ञानार्थमुपयुज्यते ॥
चतुर्विंशतिसंख्यास्तु सार्यस्तत्र स्वरान्तरे ।
एतेष्वष्टाष्टभेदेन स्थिरस्थायिध्वनिभेदतः ॥
तत्र तन्त्रीचतुष्केऽपि स्थानं षण्णवतिः स्फुटम् ।
द्वात्रिंशत्स्थानमधिकं लीनं तत्रैव सारिषु ॥
षड्जो ऋषभगान्धारमध्यपञ्चमधैवताः ।
निषादश्चेत्यमी सप्त वीणालयगता स्वराः ॥
तन्त्रीनादस्तु षड्जः स्यात्स्थानेषु ऋषभादिगाः ।
ऋषभस्त्रिविधः प्रोक्तो द्विचतुष्षट्छ्रुतिक्रमात् ॥
गान्धारोऽपि त्रिधा शुद्धान्तरसाधारणक्रमात् ।
चतुश्श्रुत्यृषभे शुद्धः षट्छ्रुतावन्तरस्थितः ॥
साधारणाख्यगान्धारः पृथगात्मतया स्थितः ।
पृथगेव द्विधा शुद्धमध्यमप्रतिमध्यमौ ॥
पञ्चमोऽथ त्रिधा धैव द्विचतुष्षट्छ्रुतिक्रमात् ।
निषादस्त्रिविधः शुद्धकैशिककाकल्यभेदतः ॥
चतुश्श्रुतौ धैवते तु निषादश्शुद्ध इष्यते ।
षट्छ्रुतौ धैवते कैशिकनिषादोऽन्यः पृथक्स्थितः ॥
तारषड्जस्वरश्चेति द्वादशामी विभेदतः ।
एते स्वराः क्रमेणैव द्वादशाधोमुखार्थिता ॥
सप्तस्वराणां भेदेन वीणायां षोडशस्वराः ।
प्रक्रमद्वयभेदेन द्वाविंशद्भेद उच्यते ॥
तन्त्रीचतुष्केऽपि षड्जपञ्चमावष्टभेदिनौ ।
मध्यमष्षोडशविधः चतुर्विंशतिभेदिनः ॥
निषादर्षभगान्धारधैवता इति वैणिकैः ।
अष्टाविंशोत्तरशतमाहत्य भवति ।
तत्राप्रसिद्धस्थानानि कतिचिद्वर्जितानि च ॥

परमेश्वरः

तन्वी—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

तृतीयं पञ्चमं चैव गुरुर्यत्र तु नैधनम् ।
सदा तूष्णिक्कृते पादे तन्वी सा नामतो यथा ॥

पिय कामुओ विय । प्रियकामुक इव ।

भरतः

—श्रुतिः

ऋषभस्य द्वितीयश्रुतिः । मण्डलीमते तारर्षभस्यैव ।

तपनम्—अङ्गविकारः

परितपनमित्यप्युच्यते । राहुलकादिभिर्लक्षितानि मौग्ध्यपरितपनादीनि शृङ्गारचेष्टारूपाणि अभिनवगुप्तेन न स्वीकृतानि भवन्ति । प्रियजने क्वापि गते प्रहारार्धमपि वागच्छति स्वयमेव परिकल्पितदौर्भाग्यन्वरगृहीतक्षणरुदितश्वसितस्वप्नद्वारावेक्षणशिरोव्यथादिविषयं तपनम् ।

सागरः

नागच्छति प्रियतमे प्रहरार्धमात्र-
मुद्वेगिनं विविधचेष्टितमङ्गनायाः ।
सख्याः पुरःश्वसनरोदनमात्मभाग्य-
निन्दादिकं कविवरास्तपनं वदन्ति ॥

पद्मश्रीः

तप्तम्—दर्शनम्

निपतन्नूपुटं शुष्यत्प्रभं तप्तमुदाहृतम् ।

शारदातनयः

तमः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

निशागमान्धकारस्तमः ।

भोजः

तमोहिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स .

(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

तम्बकी—अवनद्धवाद्यम्

निस्साणवत्तम्बकी स्यात्ततोऽल्पो गात्रनादयोः ।
वाद्यते स द्वितीयोऽसौ डमामेति निगद्यते ॥

डमामेति नामान्तरम् ।

कुम्भः

तरङ्गकः—प्राकृते मात्रावृत्तम्

भ भ भ भ ग ग .

विरहाङ्कः

तरङ्गशीतलः—देशीतालः

तरङ्गशीतले ताले निशःब्दातः प्लुतो भवेत्। ऽ

तरङ्गशीकर इति पाठान्तरम् ।

लक्ष्मणः

तरङ्गिणी—भाषाङ्गरागः

तरङ्गिणी भूमिभृतोपदिष्टा सतारधांशा मृदुगा च पूर्णा ।
समस्वरा न्यासकृतर्षभा च तदर्षभादित्वमिह प्रयाता ॥

कुम्भः

—मेलरागः (चारुकेशीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स .

(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

—रागः

रिन्यासग्रहधांशा च भवेद्धरिपतारभाक् ।
समस्वरा गमन्द्रा च संपूर्णा सप्तभिस्स्वरैः ।
रसे रौद्रे नियुज्या स्यात् रिषभादिस्तरङ्गिणी ॥

जगदेकः

अथो तरङ्गिणी न्यासग्रहर्षभवती भवेत् ।
धैवतांशा तथा तारा धैवतर्षभपञ्चमाः ।
समस्वरा च गान्धारमन्द्रा पूर्णा तथोदिता ॥

हरिः

तरङ्गितम्—दर्शनम्

तरङ्ग इव यत्कान्तिर्जृम्भते तत्तरङ्गितम् ।

वेमः

कल्लोल इव यत्कान्तिविच्छर्दिस्तत्तरङ्गितम्।

शारदातनयः

तरलम्—दर्शनम्

आलोलतारकं यत्तु तरलं तत्प्रकीर्तितम् ।

वेमः

तरलं तदिति प्राहुर्लोलताराकनीनिकम् ।

शारदातनयः

तरलरञ्जिनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .

(अव) स नि ध म ध प म रि ग रि स .

मञ्ज

तरहरम्—देशीलास्याङ्गम्

आभुजं यत्र नर्तक्यास्तुङ्गयोस्तनकुम्भयोः ।
सत्वरं कम्पनं नृत्ते प्रोक्तं तरहरं तु तत् ॥

ज्यायनाशोकौ धरहरमित्यवोचताम् ।

तर्कलतिका—मेलरागः (मायामालवमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .

(अव) स ध प म रि स .

मञ्ज

तर्कः—शिल्पकाङ्गम्

वितर्कः कास्विदित्यादिदुष्यन्तवचनं यथा ।

शारदातनयः

आत्मविचाराधीनोऽर्थविग्रहस्तर्कः । यथा – नन्दयन्तीसंहारे भर्तेत्यादि समुद्रदत्तवचनम् ।

सागरः

दुष्यन्तवचनं शाकुन्तले । नन्दयन्तीसंहारः पुष्पभूषितके षष्ठेऽङ्के ।

तलम्

पतिताग्रं चोद्धृताग्रं भूमिलग्नमथोद्धृतम् ।
कुञ्चन्मध्यं तिरश्चीनमिति षोढा तलं विदुः ॥

विप्रदासः

अन्वर्थम् ।

—देशीलास्याङ्गम्

पाटाद्याः प्रतिभासन्तो दुष्करास्सुकरा इव ।
क्रमादङ्गसमायुक्ता यत्र तत्तलमुच्यते ॥

ज्यायनः

—धातुः

दक्षिणाङ्गुष्ठतो हन्ति वामाङ्गुष्ठनिपीडिताम् ।
तन्त्रीं यत्र तदाचष्ट तलः सोढलनन्दनः ॥

शार्ङ्गः

—व्यञ्जनधातुः

तन्त्री वामकराङ्गुष्ठपीडितां दक्षिणेन चेत् ।
अङ्गुष्ठेन निहन्येत्तत्तलमाहुर्मनीषिणः ॥

कुम्भः

वामाङ्गुष्ठेन तन्त्रीं तु पीडयित्वा पुनश्च ताम् ।
दक्षिणेन यदाहन्यात्तत्तलं परिकीर्तितम् ॥

नान्यः

तलकम्

नाभेरधः कटिभूषणम् ।

—श्रोणीभूषणम्

कवाटद्वयसंयोजितम् ।

तलताडितम्—पादमणिः

यस्मिन्पुरोमुखस्यांघ्रेर्लिङ्गतोऽङ्गुलिपृष्ठतः ।
तत्पार्ष्णिबाह्यपार्श्वेन स्पृशन् तिर्यङ्मुखस्तथा ॥
तिष्ठेदन्यस्तु चरणस्तलाभ्यां तदनुक्रमात् ।
सशब्दताडनं भूमौ तावुभौ कुरुतो यदा ।
इत्येवं पादपर्यायात्तदा स्यात्तलताडितम् ॥

वेमः

तलदर्शिनी—देशीचारी

संहतस्थानके स्थित्वा पादौ तिर्यक् पृथग्गतौ ।
तिष्ठतो बाह्यपार्श्वाभ्यां यत्र सा तलदर्शिनी ॥

वेमः

तलपताकहस्तः

ऊर्ध्वौ कनिष्ठिकाङ्गुष्ठौ पताके किञ्चिदीरितौ ।
नाम्ना तलपताकोऽयं गीयते स्यात्तु पुल्लिङ्गतः॥

शृङ्गारशेखरः

तलपाटः—वाद्यप्रबन्धः

तलपाटस्तु मलपोन्मिश्रपाटप्रबन्धजः ।

शार्ङ्गः

तलपाटो भवेद्यस्तद्वाद्यते मलपान्वितः ।

वेमः

तलपुष्पपुटम्—करणम्

वामे पुष्पपुटः पार्श्वे पादोऽग्रतलसञ्चरः ।
तथा च सन्नतं पार्श्वे तलपुष्पपुटं भवेत् ॥

भरतः

चार्यां द्व्यधिकया पादे विनिष्क्रामति दक्षिणे ।
व्यावर्तनात्करयुगे दक्षिणं पार्श्वमागते ॥

परिवर्तनतो वामपार्श्वे सततमाश्रिते ।
तत्कुचक्षेत्रसंविष्टो यस्य पुष्पपुटः करः ।
तलपुष्पपुटं तत्स्यात्पादेऽग्रतलसञ्चरे ॥

शार्ङ्गः

समपादं लताहस्तावङ्गस्य चतुरस्रता ।
साधारणमिदं नृत्तप्रयोगारम्भ इष्यते ॥
करणेषूरसि प्रायो वामस्स्यात्खटकामुखः ।
चरणस्यानुवादी तु करो वामेतरो भवेत् ॥
यदा वामकरस्यादौ प्रयोगस्स्यात्तदा पुनः ।
वक्षः क्षेत्रे विधातव्यो लताहस्तस्तु दक्षिणः ॥
चतुरस्रत्वहेतुत्वाद्वैष्णवं केचिदूचिरे ।
करुणाभिनयेष्वेव हस्तो वा चरणोऽथवा ॥
प्राधान्याद्दक्षिणः प्रोक्तो विशेषो यत्र नोच्यते ।
तलपुष्पपुटं तत्स्यात् यत्राध्यर्धिकया परम् ॥
निष्क्रामेद्दक्षिणं पार्श्वे व्यावृत्य समगौ करौ ।
परिवृत्य ततो वामं सन्नतं पार्श्वमागतौ ॥
वामस्तनसमक्षेत्रे स्यातां पुष्पपुटीकृतौ ।
तलसञ्चरपादश्च कर्तव्यः प्रोक्तलक्षणः ॥
तलमिलेकदेशेन ज्ञेयोऽत्र तलसञ्चरः ।
तेन पुष्पपुटं युक्तं तलपुष्पपुटं विदुः ॥
एवं सर्वत्र विज्ञेयाः करणेषु निरुक्तयः ।
दीयते नर्तनारम्भे देवेभ्यः कुसुमाञ्जलिः ।
अनेन करणेनेति पूर्वमस्य प्रकीर्तितम् ॥

ज्यायनः

रङ्गे पुष्पाञ्जलिक्षेपे लक्षिते योषितामपि ।

कुम्भकर्णः

तलप्रहारः—हस्तपाटः

वामांसचालनाद्वामपुष्करे वामपाणिना ।
निपीडनादपि तलप्रहारो जायते यथा ॥
दे धां हें दिकिट किट ञ्जें रितदिधि तधि तः ।

वेमः

तलमुखवर्तना

यदा तलमुखौ हस्तौ वर्तितौ स्वोक्तरीतितः ।
सौष्ठवेन तदा धीरैरुक्ता तलमुखाह्वया ॥

अशोकः

तलमुखौ—नृत्तहस्तौ

चतुरश्रौ करौ हंसपक्षौ कृत्वैव पूर्ववत् ।
अन्योन्याभिमुखौ त्र्यश्रौ समाप्तौ स्वस्वपार्श्वगौ ।

कार्यौ तलमुखावेवं द्वयं मर्दलवादने ॥

ज्यायनः

पूर्ववदिति उद्वृत्तहस्तौ परामृश्येते ।

तुल्यांसकूर्परौ तिर्यग्भूतौ सम्मुखतस्तलौ ।
उद्वृत्तीभूय पश्चाच्च त्र्यश्रीभूतौ स्वपार्श्वगौ ।
हंसपक्षौ तलमुखौ मधुरे मर्दलध्वनौ ॥

—हस्तः

भवेदुद्वृत्तौ स्थितौ त्र्यस्रौ हंसपक्षौ स्वपार्श्वयोः ।
जातौ मिथस्संमुखस्थतलौ तलमुखौ मतौ ।
बुधैरभिदधाते तौ मधुरे मर्दलध्वनौ ॥

शार्ङ्गः

तलविलासितम्—करणम्

पार्श्वकर्णसमक्षेत्रे भवेत्पादसमुत्थितः ।
ऊर्ध्वाङ्गुलितलोऽस्याग्रभाक्पताकाञ्चितस्थले ॥
यत्राङ्गान्तरमप्येवं तत्स्यात्तलविलासितम् ।
पादो धाराभिधानेन सूत्रधारादिगोचरः ॥
भट्टतण्डुमतेऽत्राङ्घ्रिः सगतौ युगपत्करौ ।
रेचितावस्य पार्श्वे स्तः करौ कीर्तिधरो मतौ ॥

ज्यायनः

तलसंघट्टितम्—करणम्

डोलापादसमौ हस्तौ मिथस्संघट्टितौ तले ।
ततस्याद्वैष्णवं स्थानं कट्यां चेद्दक्षिणः करः ॥
रेचितोऽन्यस्त्रिके पार्श्वे तलसंघट्टितं तदा ।
अत्र कीर्तिधरो हस्तमूचे वक्षसि दक्षिणम् ॥

ज्यायनः

कृपायां विनियुज्यते ।

लक्ष्मणः

तलसंस्फोटितम्—करणम्

चार्यातिक्रान्तया यद्वा दण्डपादाख्यया धृतम् ।
उत्क्षिप्य पात्यमानेऽङ्घ्रौ सशब्दं तालिकां करौ ॥
कुरुतो यत्र तत्प्रोक्तं तलसंस्फोटितं बुधैः ।
हस्तिने हस्तनालेऽस्य विनियोगः प्रकीर्तितः ॥

ज्यायनः

गजरादिप्रबन्धानां देशजानां तु नर्तने ।

लक्ष्मणः

तलहस्तः—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

तलेन दक्षिणो हस्तस्तन्त्रीं हन्तीतरः पुनः ।
प्रदेशिन्या स्पृशेयत्र तलहस्तो भवेदसौ ॥

शार्ङ्गः

—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

तलेन दक्षिणो हन्ति तन्त्रिकां यत्र तां पुनः ।
वामः स्पृशति तर्जन्या तलहस्तस्तदा भवेत् ॥

कुम्भः

तलाहतिः—पादः

सशब्दं ताडनं भूमेः तलेन स्यात्तलाहतिः ।
ताण्डवे धावने कोपे घर्घरीणां च वादने ॥

ज्यायनः

तलोद्घट्टितकम्—पादमणिः

तलाग्राभ्यां स्थितौ पादौ पर्यायेण मुहुर्मुहुः ।
यत्र तालानुसारेण पार्ष्णिभ्यां पृथिवीतलम् ॥
ताडयन्तौ चतुर्दिक्षु विदधाते गतागतम् ।
तलोद्घट्टितकं प्राह तत्सङ्ग्रामधनञ्जयः ॥

वेमः

तलोद्वृत्ता—देशीचारी

अङ्गुलीपृष्ठभागेन प्रपदे यत्र सत्वरम् ।
पुरतस्सरतस्सैषा तलोद्वृत्तेति कथ्यते ॥

वेमः

तनुमुरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मल

त्रा—तालः (तालपातस्य चिह्नम्)

ताडनम्

किन्नर्यां वामहस्तव्यापारः । तत्र द्रष्टव्यम् ।

ताडितः—पादः

पार्ष्णिना भुवमालम्ब्य तलस्याग्रेण ताडयन् ।
ताडितः कोपगर्वादौ घर्घराणां च वादने ॥

ज्यायनः

ताण्डवं—नृत्तम्

आसारितादिभिर्गीतैरुद्धतप्रायवर्तितैः ।
करणैरङ्गहारैश्च निवृत्तं विषमैरिह ।
ताण्डवं तण्डुना प्रोक्तं नृत्तं नृत्तविदो विदुः ॥

कुम्भः

ताण्डवप्रिया—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि स नि स.
(अव) स नि प ध नि प म ग म रि ग रि म ग स.

मल

ताण्डिकाव्याप्तिः—वाद्यप्रबन्धः

व्यापकश्रुतिभूषणस्य नामान्तरम् ।

तात्पर्यम्

प्रधानमुपकार्योऽर्थः पदार्था ह्युपकारकाः ।
तत्परत्वात्पदार्थानां तात्पर्यं तदितीरितम् ॥

शारदातनयः

—भक्तिः

वाक्यार्थं प्रति दीपत्वं यत्स्यादुच्चारणस्य तु ।
तत्तात्पर्यं त्रिधा तत्स्याद्वाक्यार्थत्रिविधत्वतः ॥

स चाभिधेयः प्रत्याय्यो ध्वनिरूप इति त्रिधा ।
कारकादिविशिष्टो यः सोऽभिधेयः क्रियाधिकः ॥

यथाभिधीयमानार्थादन्यथानुपपत्तितः ।
प्रतीयमानो वाक्यार्थो यस्स प्रत्याय्य ईरितः ।
ध्वनिर्द्विधा स चैकः स्यादर्थतश्शब्दतोऽपरः ॥

कश्चित्तश्शाब्दो द्विविधः ध्वनिस्त्वमनुनादरूप एकः स्यात् ।
प्रतिशब्दरूप एकः तयोर्विशेषो विविच्यते कविभिः ॥

अर्थान्तरं प्रतीतानुस्यूतमेव व्यनक्ति यत् ।
सोऽनुनाद ध्वनिरिति कथ्यते ध्वनिवेदिभिः ॥

शब्दध्वनिर्द्विधाभूतः शब्दादेवावगम्यते ।
ध्वनितात्पर्ययोः कैश्चित्पृथक्त्वं कथ्यते बुधैः ॥

अप्रतिष्ठमविश्रान्तं स्वार्थे यत्परतामिदम् ।
वाक्यलिङ्गादृते तत्र न्याय्या तत्परतास्य सा ॥

यत्र तु स्वार्थविश्रान्तं प्रतिष्ठां तावदागताम् ।
तत्प्रसर्पति तत्तस्मात्सर्वत्र ध्वनिता स्थितिः ।
ध्वनितात्पर्ययोर्भेदो ब्राह्मणब्रह्मचारिवत् ॥

"तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये सौभाग्यमेव गुण-संपदि वल्लभस्य" इति ॥

अतो ध्वन्याख्यतात्पर्यगम्यमानत्वतः स्वतः ।
काव्ये रसालङ्कारादिर्वाक्यार्थो भवति ध्रुवम् ॥

विवक्षितमभिप्रायः फलं भावः प्रयोजनम् ।
तात्पर्यमिति पर्यायशब्दा वाक्यार्थगोचराः ॥

शारदातनयः

तादात्म्यम्—शब्दार्थगुणः

शब्दस्यार्थस्वभावो यः तादात्म्यं तत्प्रकीर्तितम् ।

कुम्भः

तानः

तनोति विस्तार इत्यस्मात् धातोः तान इति स्मृतः ।
रागा यैस्तन्वते प्रायः स्वरास्ते तानका मताः ॥

पण्डितमण्डली

तानत्वसमर्थनम्

न चैतेषां मूर्छनात्वमेषु यत्स्वरलोपनम् ।
नन्वेकस्मिन्स्वरे लुप्ते स्वरूपप्रच्युतिः कुतः ॥

यदेकदेशविकृतमनन्यवत्कारमीरितम् ।
मैवं रक्तिप्रधानत्वादस्य स्वरविलोपने ॥

तानरागान्यतापत्तेः रक्तियुक्तिर्दवीयसी ।
तस्मात्सप्तस्वरैर्युक्ता मूर्छनोक्ता मनीषिभिः ॥

षट्पञ्चस्वरकास्ताना भिद्यन्तेऽतः पृथक् ततः ।
नन्वेवं मूर्छनाः शुद्धाः सान्तराः काकलीयुताः ॥

तद्द्वयोपचिताश्चैव षाडवौडुवितीकृताः ।
पृथक् चतुरशीति स्युरेवं षट्त्रिंशता युतम् ॥

शतत्रयं भवेयुस्ते न चैवं मुनिसम्मतम् ।
तानाश्चतुरशीतिः स्युरिति तद्वचनं यतः ॥

विकृतस्वरलोपोऽतो नात्र त्रिद्व्यधिकीर्षितः ।
प्रामाण्यान्मुनिवाक्यस्य शुद्ध एवात्र सम्मताः ॥

कुम्भः

तानफलम्

यद्यज्ञनामकस्तानो यो योऽत्र परिकीर्तितः ।
तं तं सम्यग्विदन् गाता तद्यज्ञफलमश्नुते ॥

भरतादिपराप्तानां मुनीनां वचसामिह ।
प्रामाण्यादागमत्वेन सुवचत्वादमुष्य तु ॥

ननु यागादितः कालक्लेशवित्तादिसाध्यतः ।
यत्फलं तत्कथं तानगानमात्रेण साध्यते ॥

तस्मादयुक्तमत्रोक्तं यत्तन्नामक्रतूद्भवम् ।
तानैरवाप्यते पुण्यमल्पहेतुसमार्पितैः ॥

का गतिस्तर्हि वाक्यानां पराप्तानां त्वयोच्यते ।
अर्थवादवदेवास्तु प्रवृत्त्युत्पादकत्वतः ॥

उपयोगस्तदुक्तीनां नैतदत्रोपपद्यते ।
यतोऽत्र कालक्लेशादिगौरवं लाघवं तथा ॥

कारणानां क्वचिद्दृष्टं न प्रयोजकमादृतं ।
तथाहि द्वादशाहादिबहुकालादिसाध्यतः ॥

नाम्नो नारायणस्योक्ता पापनिर्मुक्तिहेतुता ।
क्लेशसाध्यादियागादेरश्वमेधादितः फलम् ॥

नैवेदं वेद एवोक्तमविकल्पमबाधितम् ।
अर्थवादविभागस्य विधिशेषत्वतो बुधैः ॥
निरणायि प्रमाणत्वं तद्वत्वेप्यविमानता ।
उन्मत्तभाषणप्राया नार्थवादा अपि क्वचित् ॥
तत्तद्विधिसमारोपे बहुशस्तत्र साधितम् ।
न चापि भिन्नहेतुत्वे फलभेदप्रकल्पना ॥
गानस्य यजनादेश्च स्वर्गसाधनतां प्रति ।
कृषिसेवादिकायस्मात्फलैक्यं जीवनं प्रति ॥
तानगानार्थोपदेष्टुरीशेऽपि परमाप्तता ।
तदुक्तवाक्यजातस्य व्यय्यादेर्मानता ततः ॥
दृष्टार्थोदाहृतत्वेनादृष्टानां परमार्थता ।
साधिताप्तोक्तवाक्यत्वात्कारीर्यादिनिदर्शनात् ॥
पराप्तत्वाविशेषेण भरतादिमहात्मनाम् ।
तदुक्तवचसामस्मत्प्रमाणत्वं न हन्यते ॥
अथवा वेदमूलत्वाद्याज्ञवल्क्यादि वाक्यतः ।
अबाधितं प्रमाणत्वं साधितं पूर्वमेव हि ॥
विधित्वेनापि गानस्य प्रामाण्यमुररीकृतम् ।
तस्माददोऽप्रतिद्वन्द्वं भरतादिमुनीरितम् ।
यद्यज्ञसङ्घो यस्तानः स तस्य फलदायकः ॥

कुम्भः

तानमार्गणी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग स प ध प नि स.
(अव) सं ध प म रि स.

मञ्ज

तानरूपी—मेलकर्ता रागः

स रि ग ० ० म ० प ० ० ध नि स.

मञ्ज

तानविषये मतभेदः

नारदमते एकविंशतिमूर्छनाः । एकोन पञ्चाशत्तानाः ॥
भरतमते तु चतुर्दश मूर्छनाः । चतुरशीति ताना उक्ताः ॥

एवं ग्रामत्रयेऽप्यूनपञ्चाशन्नारदोदिताः ।
सामगाने प्रयुज्यन्ते ताना यज्ञोपयोगिनः ।
गीतोपयोगिनस्ताना भरतेनोपदर्शिताः ॥

स्थलान्तरे ।

स्तोत्रकर्तृप्रियं नाम केषाञ्चिदिह दृश्यते ।
सादृश्यात्कस्यचिन्नाम निरुक्तं तेन नोदितम् ॥

तत्र नारदेन स्तोत्रयज्ञोपयोगितया ग्रामत्रयेण एकोनपञ्चाशदेव षाडवौडुवयोः कथितास्तानाः । यदाह –

विंशतिर्मध्यमग्रामे षड्जग्रामे चतुर्दश ।
तानाः पञ्चदश प्रोक्ता गान्धारग्राममाश्रिताः ॥

भरताचार्यस्य स्वशास्त्रे प्रयोगाङ्गता गीतोपयोगिनः षड्जमध्यमग्रामयोः अनुलोमषाडवौडवाभ्यां चतुरशीतिमथ तानानुक्तवान् ।

नान्यदेवः

तानसंख्या

एकैकस्यां मूर्छनायां प्रस्तारविधिमाश्रिताः ।
व्योमवेदखभूतानि तानास्स्युः क्रमसंयुताः ॥
षट्पञ्चाशन्मूर्छनास्थाः पूर्णकूटास्तु सक्रमाः ।
एभिस्सन्ताडिता जाताः तत्संख्यां संगृणाम्यहम् ।
भवेदक्षिद्विनागाश्विमिता ग्रामद्वये भवेत् ॥
५०४० कुम्भः
शून्यवेदाश्विनासत्यवसुनेत्रमिताः स्फुटाः ।
२८२२४० पण्डितमण्डली

इति पूर्णकूटतानसंख्या ।

संपूर्णकूटतानाः	२८१८४८.	स्वरान्तरकूटतानाः	५४४.
षाडवकूटतानाः	३१६३२.	सामिककूटतानाः	९४.
औडवकूटतानाः	३८००.	गाधिककूटतानाः	१२.

आहत्य ३१७९३०.

सरिपानां परित्यागान्निषादस्य च वर्जनात् ।
षड्जग्रामेऽत्र ताना स्युरष्टाविंशति संख्यकाः ॥
यदा स्युर्मध्यमग्रामे सरिगैस्सप्तवर्जिताः ।
एकश्च विंशतिस्तानाः तदा स्युर्मूर्छना क्रमात् ॥
एकोनपञ्चाशदिमे षाडवा ग्रामयोर्द्वयोः ।
सपाभ्यां रहितास्सप्त निगाभ्यामपि वर्जिताः ॥
हीना रिपाभ्यां चैते स्युराडवा एकविंशतिः ।
षड्जग्रामे मध्यमे तु रिधाभ्यां सप्त वर्जिताः ॥
ग्रामद्वयसमुत्पन्नाः षाडवौडवयोगतः ।
सर्वे चतुरशीति स्युः शुद्धतानाः क्रमात्स्फुटम् ॥

पण्डितमण्डली

ताना—भाषारागः

पञ्चमांशान्तिमा ताना भिन्नताने रिवर्जिता ।
ताना भाषिकिका भिन्नताने याष्टिकसंमतेः ॥ कुम्भः

—रागः

गान्धारमध्यमकनिषादमाद्य-
पन्यासधैवतवती करुणाश्रया च ।
अंशग्रहस्फुरितषड्जनिषादसान्द्रां
ताना भवेद्रिपभपञ्चमवर्जिता च ॥

नान्यः

करुणे रसे च ताना धापन्यासेन भूषिता ध्वनिभिः।
परिहीना सनिगमकैः..............सदा भवति॥

कश्यपः

तनोतेर्विस्तरार्थस्य तानास्तन्यन्त इत्यतः।
विशिष्टस्वरलोपेन षाडवौडुवितीकृताः॥
मूर्छना एव भणिताः शुद्धास्ताना महीभृता।
अनेकथापि ते द्वेधा शुद्धकूटविभेदतः॥
नियतानियतत्वेन क्रमस्यैषां विभिन्नधीः।
यतस्तत्क्रम शुद्धत्वे स्वराणां नियतक्रमः।
कूटत्वे तु व्युत्क्रमोऽत्र स्वराणां मूर्छनाजुषाम्॥

कुम्भः

तानानि

तस्य भेदास्समाख्याताः सप्तसप्तगुणा बुधैः।
जयं च विजयं चैव माङ्गल्यं रिपुमर्दनम्॥
अप्रतीकं विशालं च वारुणं मित्रसंज्ञकम्।
गारुडं दैविकं सौम्यं श्वेतं पीतं सुवर्णकम्॥
चित्रं चित्रपदं कृष्णं सूक्ष्मं रक्तं स्वरूपकम्।
अभ्रकान्तं गजकान्तं भीमं भीमाकृतिं चलम्॥
स्थिरं दीर्घं तथा ह्रस्वं ब्राह्मं राक्षसमेव च।
आतुरं विभवं चैव संविद्रूपं च सात्त्विकम्॥
भैकं............................शृणिसंज्ञकम्।
आयुष्यं पूर्णगेहं च सुभगं ससुखावहम्॥
पौण्डरीकमजाख्यं च सुराब्जं तारकामयम्।
विधेयं याज्ञिकं पुण्यं वात्सल्यं सत्यमेव च॥
सुवर्णान्तानि तानानि जयादीनि चतुर्दश।
नन्द्यावर्ते भवन्तीह ग्रामे ज्ञेयानि तानि वै॥
चित्रादीनि च तानानि शृणान्तानि विदुर्बुधाः।
एकविंशतिसंख्यानि द्वितीयग्रामजानि च॥
आयुष्यादीनि तानानि तथान्यानि चतुर्दश।
तृतीयग्रामजातानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्॥

वाद्यिमत्तगजाङ्कुशे

तानि—दर्शनम्

यद्विशेषानभिज्ञत्वं दृष्टे वस्तुनि तानि तत्।

शारदातनयः

तानोत्था—रागः

षड्जर्षभपञ्चमहीना।
सांशा रिपविहीना च तानोत्था मन्द्रवर्जिता।
मध्यगान्धारबहुला धापन्यासा प्रकीर्तिता॥

मतङ्गः

तान्तम्—दर्शनम्

शुष्यद्भ्रूपुटपक्ष्माग्रं यत्तान्तं तत्समीरितम्।

शारदातनयः

तापनम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

अपायदर्शनं यत्तु तत्तापनं। तापनस्थाने शमनं पठितं। तस्यापनयनं यत्र शमनमिति। तस्य विधूतस्य।

भरतः

अपायदर्शनं तापः। यथा – पार्थविजये गान्धार्याः चित्रसेनेन परिभवे युधिष्ठिरवाक्यम्। केचित्तु स्थाने अस्य अनुनयागत्योः ग्रहनिग्रहरूपं शमनं पठन्ति। यथा – तत्रैव आः क एष इति भीमवाक्यम्।

रामचन्द्रः

ताम्रचूडः—हस्तः

भ्रमरस्य तलस्य चेत्कनिष्ठोपकनिष्ठिके।
ताम्रचूडस्तदा हस्तो बालाह्वानेऽथ भर्त्सने॥
गीतादितालमाने च शैघ्र्यविश्वासनादिषु।
सशब्दच्युतसंदंशः कार्योऽसौ छोटिकोच्यते॥
प्रसारितकनिष्ठस्य मुष्टेर्यत्ताम्रचूडताम्।
विनियोगं सहस्रादिसंख्यानिर्देशनेऽस्य च।
केऽप्यूचुस्तं तु निश्शङ्को नेच्छल्लक्ष्येष्वदर्शनात्॥

शार्ङ्गः

तारः

अलङ्कारविधिशब्दे द्रष्टव्यम्।

—गीतालङ्कारः (प्रतिमठ्यभेदः)

विरामान्तं द्रुतद्वन्द्वं गुरुश्चैकस्ततः परम्।
स रङ्गताले गातव्यस्तारश्च प्रतिमठ्यकः॥

संगीतसारः

तारकहस्तः

व्याघ्रहस्तौ स्वस्तिकौ तु ऊर्ध्वाधोमुखसंयुतौ।
तारकाख्यकरः प्रोक्तः करटीकाविचक्षणैः॥
पुरोभागे त्वयं हस्तः भूगोले तारके तथा।
नखकान्तौ दर्शयन्ति तारकाभिधहस्तकम्॥

विनायकः

तारमन्द्रप्रसन्नः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

क्रमादारोहणं कृत्वा सप्तानामष्टमं स्वरम्।
गत्वा गच्छेत्पुनर्मन्द्रं तारमन्द्रप्रसन्नके॥
स रि ग म प ध नि स सं.

जगद्धरः

तारस्वरः

उच्चैः स्वरेण यद्गानं स तारस्वर उच्यते ।

तुलजः

तारा

प्राकृतं भ्रमणं पातो वलनं चलनं तथा ।
प्रवेशनं समुद्वृत्तं निष्क्रमश्च निवर्तनम् ।
नवोक्तान्यात्मनिष्ठानि ताराकर्माणि कोविदैः ॥

अशोकः

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रागणौ द्वौ, लगलगाः च ।

४ + ४ + ल ग ल ग.

विरहाङ्कः

—रागः (षाडवः)

तारा दिवागतौ युद्धे निषादांशा मवर्जिता ।

नारायणः

—श्रुतिः

गान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः ।

सुधा

ताराख्यप्रतिमण्ठः—तालः

ताराख्यप्रतिमण्ठोऽसौ द्रुद्वयं लद्वयं भवेत् ।
० ० ॥

वेदः

ताराभरणं—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि ध नि प ध स.
(अव) स नि ध म म स रि स.

मञ्ज

ताराराग्ध्यानम्

अङ्गहारान् शिक्षयन्ती कुमारान्नृत्यमन्दिरे ।
आरामाराङ्गनाकारा नाट्याटोपविदाम्बरा ॥

इयमेव तारामणिः संपूर्णरागः ।

संगीतसरणिः

तारावली—प्रबन्धाङ्गम्

तारावलीत्वङ्गयुगेन युक्ता ।

रघुनाथः

—भाषाङ्गरागः

तारावली पग्रहांशावसाना तारषड्जिका ।
संपूर्णा मृदुगान्धारा शृङ्गारे ताडिता मता ॥

कुम्भः

तार्क्षिकः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

तार्क्ष्यपक्षविलासकः—चालकः

युगपत्पार्श्वयोः कृत्वा वर्तनास्वस्तिकं ततः ।
सम्प्राप्य मण्डलावृत्त्या करौ स्वस्वकटीतटम् ।
रेचितौ यदि तत्रैष तार्क्ष्यपक्षविलासकः ॥

वेमः

एनमेवाशोकः तार्क्ष्यपक्षविनोदकमित्याह ।

तार्क्ष्यपक्षौ—नृत्तहस्तौ

व्याख्यातौ गरुडपक्षयोः ।

तालः

द्रुतलघ्वादिरूपाद्यक्रियामानोपलक्षितः ।
गीतादिकं परिच्छिन्दन् कालस्ताल इतीरितः ॥

कुम्भः

तालस्तलप्रतिष्ठायामिति धातोर्घञि स्मृतः ।
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं यतस्ताले प्रतिष्ठितम् ॥

अत्र घञि प्राप्ते वृद्धिः । तलन्ति प्रतितिष्ठन्ति गीतवाद्यनृत्तानि । यद्वा तन्यन्ते प्रकाश्यन्ते नृत्तगीतवाद्यानि । येनेति तालः ।

तकारः शङ्करः प्रोक्तो लकारश्शक्तिरुच्यते ।
शिवशक्तिसमायोगात्तालनामाभिधीयते ॥

अच्युतः

संयोगे च वियोगे च तलयोरुभयोर्यदा ।
वर्तते व्याप्तिमान्कालः स तालः परिकीर्तितः ॥

अत्र तलशब्दात्तालः ।

—कालरूपी

ननु तालः कालरूपः कथमित्याशङ्क्याह ।

तालः काल रूपश्चेत्कालः प्राणो न युज्यते ।
अपि न्यूनादिभेदेन कालः प्राणः प्रकीर्तितः ॥
तालः कालो न नित्योऽसौ खण्डः कालस्वरूपतः ।
चलनात्प्राणसंबन्धान्मिते जन्मादितोऽपि च ॥
नाप्यनित्यः स तालोऽयं प्रत्यभिज्ञाप्रमाणतः ।
अनादिकालरूपत्वं नाशकस्याप्यभावतः ॥
सृष्ट्यादिलयपर्यन्तं वर्तमानस्त्वतीन्द्रियः ।
तालो नित्योऽविनाशादिप्रत्ययस्मृतिगोचरः ॥

लघुद्रुतादिरूपोऽयं स नित्य इति गीयते ।
उत्पत्तौ बाधकाभावाद्धो धियो विषयान्तरम् ।
वीचीतरङ्गन्यायेन चोत्पत्तेर्नैष्फल्यसंभवः ॥

अच्युतः

—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

—तालक्रिया

तालः स्यात्तद्विपर्ययात् ।

तदिति तम्या ।

वेमः

—देशीलास्याङ्गम्

चाञ्चल्यमञ्जपल्लोदरस्येव दृश्यते ।
वपुषश्चलनं तालः प्रोक्तो नृत्तविशारदैः ।

वेदणः

—प्रबन्धाङ्गम्

तालः कालक्रियामानम् ।

हरिपालः

—मानम्

अन्तरालं यदत्र स्यात्प्रसृताङ्गुष्ठमध्ययोः ।
तदेव तालसंज्ञं स्यादिति नृत्तविदो विदुः ॥

कुम्भः

प्रसारितं तु यत्स्यातामन्तरालं तदग्रयोः ।
तालमत्र समाचष्टाशोकमल्लो नृपाग्रणीः ॥

अशोकः

—वाद्यप्रबन्धः

' तालश्चतुष्षष्टिकलो युग्मे मार्गे च दक्षिणे ।

शार्ङ्गः

चच्चत्पुटश्चतुष्षष्टिकलो वर्त्मनि दक्षिणे ।
वाद्यते यत्र तालाख्यः प्रबन्धोऽयमुदाहृतः ॥

वेमः

तालकलाब्धिः

कृष्णदेवरायसोदरेणाच्युतरायेण विरचितः । अत्र पूर्वाचार्यमतानि बहूनि तालविषये खण्डितानि । तालकलाविलास, सङ्गीतविद्याविनोद, जैनमत, सङ्गीतमार्ग, चतुरसभाविलास, चूडामणि (संगीतचूडामणि), आञ्जनेयमत, नृत्तचूडामणि, सङ्गीतमणिदर्पण, कात्यायनीय, सङ्गीतार्णव, रङ्गराजभरतभाष्य, कपर्दि, परमेश्वरादीनां मतानि खण्डितानि । टीकायुक्तोऽयं ग्रन्थः । तालप्रस्ताराध्यायारंभे 'सीतारामगुरुं नत्वा सोमाभट्टेन तन्यते । ग्रन्थे तालकलाब्धावी' इत्यस्ति । तस्मादच्युतरायनाम्ना सोमाभट्टः इमं ग्रन्थं (तालकलाब्धिं) रचितवानित्यूह्यते । अष्टावधानसोमनार्यस्य नाट्यचूडामणिकर्तुः गुरुः सीतारामः । सोमाभट्टः सोमनार्य एवेति वा तत्सतीर्थो वेति निश्चयः ।

तालकलाविलासः

अस्य कर्ता परमेश्वर इति श्रूयते । अस्माद्ग्रन्थादुद्धृताः श्लोकाः अच्युतरायेण ताललक्षणे उदाहृताः ।

तालचिन्तामणिः

अप्पलाचार्यकृतः । स्वोपज्ञव्याख्यया ग्रन्थस्यादर्शो लभ्यते ।

तालदीपिका

गोपतिप्पकृता । कालः क्रै. प. १४५०.

तालप्रस्तारः

प्रस्तारः क्रमसंज्ञोऽथ विपरीतक्रमः परः ।
नष्टोद्दिष्टे द्विधा प्रोक्ते ततश्च पृथगेतयोः ॥
ततस्संख्या च पातालद्रुतमेरुस्स्मृतस्ततः ।
लघुगुर्वोः पृथङ्मेरुः प्लुतमेरुस्तथापरः ॥
ततस्संयोगमेरुश्च खण्डप्रस्तारकस्ततः ।
चतुर्णां हारिमेरूणां नष्टोद्दिष्टे पृथक् पृथक् ।
त्रयोविंशतिरित्युक्ताः प्रत्ययाः पृथिवीभुजा ॥

कुम्भः

मतमिदं प्राचीनम् । अस्मिन्ननुद्रुतविरामयोः प्रवेशो नास्ति ।

तालप्राणाः

कालो मार्गक्रियाङ्गानि ग्रहो जातिः कला लयः ।
यतिः प्रस्तारकश्चेति तालप्राणा दश स्मृताः ॥

अच्युतः

तालरागार्णवमुरारिमङ्गलकुसुमः—सूडप्रबन्धः

यथाशोभालभिमन्ति यत्राष्टादशसङ्ख्यया ।
तालाः पदानि रागश्च पाटास्तेनाः क्रमस्थिताः ॥
वर्णसाम्यमलङ्कारो रसः शृङ्गारनामकः ।
देवादिवर्णनं छन्दो नानायतिमनोहरम् ॥
त्रिविधोऽपि लयो रीतिः कैशिकीवर्णनापि च ।
वाग्गेयकारसंज्ञा च क्रमाद्रागादि कीर्त्यते ॥

धारणी च तथा नट्टा मेघरागो वराटिका ।
तथा मल्हारिश्रीरागौ स्थानमालवगौडकः ॥
केदारो मालवश्रीश्च देशाख्या गौण्डकृत्यपि ।
वसन्तो मध्यमादिश्च ललितश्च क्रमादमी ॥
चच्चत्पुटश्चाचपुटः षट्पितापुत्रनामकः ।
संपक्वेष्टाकउद्घट्ट आदितालस्तथैव च ॥
प्रतिमण्ठश्च मण्ठश्चाड्डतालो वर्णयत्यपि ।
द्रुतमण्ठश्च निस्सारुझम्पा च द्रुतमण्ठकः ॥
रूपकः प्रतितालश्च तृतीयस्त्वेकतालिका ।
पञ्चवक्त्रोद्भवा पाटा हस्तपाटा अलग्नका ।
हौडुक्किका हस्तपाटाः चित्रपाटावपाटकौ ॥
हुडुकादवसंमण्डि डक्का भेरीसमुद्भवाः ।
कंसारघर्घरीकत्रा मर्दलीसंभवास्तथा ॥
क्रमादष्टादशपदेष्वेते पाटाः प्रतिष्ठिताः ।
द्वादशादिपदेष्वस्ति विशेषस्सो विधीयते ॥
डक्का कुडुक्का करटा प्रोद्भवा द्वादशेऽधिकाः ।
त्रयोदशे सेलुकाजा निस्साणोत्थाश्चतुर्दशे ॥
घण्टोद्भवाः पञ्चदशे पदे सप्तदशेऽपि च ।
किरिकिट्टभवा अष्टादशे पाटा अमी स्थिताः ॥
वीरदण्डयां वनिभवा अधिकास्संप्रकीर्तिताः ।
रागाणां वाडवाद्याश्च रागसंभवतापि च ॥
वर्ण्या वाग्गेयकारेण तालरागार्णवस्स च ।
प्रबन्धः पृथिवीभर्त्रा मुरारिप्रीतये कृतः ॥

कुम्भः

ताललक्षणम्

यत्रोदितं वर्णिषु कांस्यमग्र्यं घनं तदाद्यं किल मूर्तमाहुः ।
तदीयनादेषु तदुद्भवत्वाद्धनाभिधा लाक्षणिकी प्रसिद्धा ॥
तत्कांस्यकं तालयुगं विदध्यात्समं सपादाङ्गुलयुग्मवक्त्रम् ।
सवर्तुलं पिण्डित एतदत्र यवोन्मितं स्यादिति तालविज्ञाः ॥
पादोनगुञ्जोन्मितमध्यरन्ध्रं स त्र्यङ्गुलोत्सेधवशातिरम्यम् ।
अत्युज्वलं विस्मृतनिम्नमध्यं कुमारिकायाः स्तनतुल्यरूपम् ॥
सुजातकार्तस्वरलापयुक्तं कौशेयनेत्रांशुकजांचलाग्रम् ।
निवेशयेत्तत्र वरं च युग्मे ऋजूकृतं तद्विदधीत चास्मिन् ॥
ग्रन्थिं ततो निर्गमनाय रन्ध्रदेशादिहायं बुधसम्प्रदायः ।
आवेष्टितेनाञ्चलदोरकेण प्रदेशिनीं सव्यकरेऽस्य सम्यक् ॥
आक्रम्य चाङ्गुष्ठतलेन सव्यां प्रदेशिनीमस्य च मध्यमाद्यम् ।
प्रसारयेदङ्गुलिकात्रयं तदूर्ध्वास्यमत्र स्थिततालमेकम् ॥
सन्धार्य तिर्यङ्मुखमन्यतालं हस्तेन धार्यं किल दक्षिणेन ।
तलप्रदेशान्तरलम्बमानाञ्चलावलिं सन्धरणीयमेतत् ॥
अङ्गुष्ठवत्तर्जनिकाग्रभागे तस्याग्रभागेन ततोऽन्यदीयम् ।
सन्ताडयेन्मध्यमयास्य नादपरीक्षणं वीक्षणविद्विदध्यात् ।
प्रायः प्रदिष्टा इह सर्ववाद्यसमुद्भवा वाद्यविदांवरेण ॥

कुम्भः

तालसमम्—पुष्करवाद्ये तालवाद्ययोः समत्वापादनम्

यच्छरीरं भवेद्गानं कलातालप्रमाणजम् ।
तत्प्रमाणं तु यद्वाद्यं तद्वै तालसमं भवेत् ॥

भरतः

—अवनद्धे साम्यम्

चच्चत्पुटादिभागेन गुरुप्लुतकलात्मना ।
साम्यं यदनुवाद्यं स्यात्तत्तालसममुच्यते ॥

नान्यः

तालस्वरूपविचारः

तालः कालो न नित्योऽसौ खण्डकालः स्वरूपतः ।
चलनात्प्राणसंबन्धान्मितेर्जन्मादितोऽपि च ॥

अत्र खण्डकाल इति लघुगुरुप्लुतादिरूपः । जन्मादिति ईश्वरस्य पञ्चमुखेभ्यो जनिताः तेभ्योऽन्ये ताला इति ।

नाप्यनित्यः स तालोऽयं प्रत्यभिज्ञाप्रमाणतः ।
अनादिकालरूपत्वं नाशकस्याप्यभावतः ॥

सृष्ट्यादिलयपर्यन्तं वर्तमानस्त्वतीन्द्रियः ।
तालोऽनित्यो विनाशादिप्रत्ययस्फूर्तिगोचरः ॥

केचित्तु तालो हि नित्य एव । यतः तालस्य जनयितृपरिकर एव नष्टः । तालस्तु नाभिव्यक्तिगोचर इति ।

लघुप्लुतादिरूपोऽयमनित्यमिति गीयते ।
उत्पत्तौ बाधकाभावान्नोधियो विषयान्तरम् ॥

वीचीतरङ्गन्यायेन चोत्पत्तेर्झिप्रिसंभवः ।
निराकारस्य तालस्य कालादिः प्राण एव न ।
कालादिर्वायुभिन्नश्च न प्राणो भक्तुमर्हति ॥

उच्यते ।

कालादिर्वायुभिन्नोऽपि तालस्य प्राण इष्यते ।
राज्ञो भृत्य इव प्राणो गौणोऽयं न विरुद्ध्यते ॥

अच्युतरायः

तालाक्षरम्

चूडामणिकारस्त्वाह —

प्रस्तारे तालसंबन्धिन्यक्षरं स्याच्चतुर्विधम् ।
संज्ञया तत्परिज्ञेयं द्रुतं लघु गुरुप्लुतम् ॥

तालकलाविलासे उक्तम् —

अनुद्रुतो द्रुतश्चैव लघुर्गुरु ततः परम् ।
प्लुतं चेति क्रमेणैव तालाङ्गानि च पञ्चधा ॥
हंसपादं काकपादं षडङ्गं केचिदूचिरे ।
चतुर्भिर्लघुभिर्युक्तं निश्शब्दे चित्रतालकं ॥
चतुर्वर्णैस्त्रिभिर्वर्णैः सप्तवर्णैश्च पञ्चभिः ।
नववर्णैः लघुर्भिन्नंचतुरश्रादिजातिमान ॥

यथा चतुरश्रः चतुर्वर्णः । त्र्यश्रस्त्रिवर्णः । मिश्रः सप्तवर्णः । पञ्चवर्णः खण्डः । नववर्णस्सङ्कीर्णः । अत्र वर्ण इति लघुः । मार्गताले पञ्चवर्णो लघुः ।

आञ्जनेय आह —

लघुश्च द्विविधः प्रोक्तः स्वतन्त्राजातिभेदतः ।
चतुर्वर्णैस्त्रिभिर्वर्णैः तयोर्मितिरुदीरिता ॥

इयं मितिश्चतुर्वर्णत्रिवर्णात्मिका पाटाक्षरेष्वेव प्रयुक्ता ।

केचिदिति । तालकलाविलासचतुरसभाविलासग्रन्थकारादयः। अथ कालयोरभेदत्वात्प्राणत्वहेतुमाह—

अङ्गस्य कालभेदो नास्तीति यद्यपि तद्ध्रुवम् ।
अपि कालत्वमङ्गत्वं क्रमव्युत्क्रमभेदतः ॥

अनुद्रुतद्रुतलघुगुरुप्लुतानामङ्गानां काल एव मुख्यो भवति। तस्मात्कालाङ्ग भिद्यन्ते ते इति चेत् परिहरत्यपीति । क्रमव्युत्क्रमभेदतः । क्रमस्तु प्राणः कालः । व्युत्क्रमस्तु कालोऽङ्गम् । द्वावनुद्रुतौ कालौ । एको द्रुतकालः । द्वौ लघुकालौ । एको गुरुकालः । अयं कालः प्राणः । ताले तु गुर्वनन्तरं लघुः प्लुतो वा प्लुतानन्तरं गुरुलघुद्रुतेष्वन्यतमो वा । व्युत्क्रमवर्तने कालोऽङ्गं भवति । अयं तालावयवः ।

अच्युतः

तालार्णवः—प्रबन्धः

गद्ये वा पद्यबन्धे वा रागेणैकेन धीमता ।
तालैश्च बहुभिर्युक्तस्तालार्णव इतीरितः ॥

सोमेश्वरः

गद्यरूपोऽथवा पद्यरूपोऽयं बहुतालयुक् ।
येन केनाऽपि रागेण युतस्तालार्णवो भवेत् ॥

हरिपालः

तालिका—गीताङ्गम्

चतुर्विंशतिगणपरिमाणवस्तुका ।

नान्यः

तालोडुपानि

ब्रह्मताल इडावांश्च चक्रतालश्च सारसः ।
अर्जुनो मकरन्दश्च महासन्निश्च सप्तमः ॥
सन्नितालस्त्र्यश्रवर्णस्तथा शरभलीलकः ।
कुण्डनाची यतिमुखः शेखरः परिकीर्तितः ॥
एभिर्द्वादशभिस्तालैरुडुपानि भवन्ति हि ।
तावन्त्येवेति विबुधा निगदन्ति पुरातनाः ॥
करणं स्थानकं तत्र चारी च करयोः स्थितिम् ।
चमत्कारेण गृह्णीयात्पदयोस्तलकुट्टनम् ॥

इति तालशृङ्खला ।

वेमः

तिप्पराजः—देशीतालः

तिप्पराजाभिधे ताले मध्यस्थितविरामकम् ।
बिन्दुत्रयं तथा पुरवत्रयं षड्वारवर्जितम् ॥

० ० ० । । । ० ० ० । । । ० ० ० । । । ० ० ० । । । ० ० ० । ।
० ० ० । ।

गोपतिप्पः

तिम्मभूपालः—देशीतालः

तिम्मभूपालके त्रिः स्याद्गुर्वाद्यन्तप्लुतद्वयम् ।

ऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽ

गोपतिप्पः

तिम्मभूपालसोदरः—देशीतालः

अनन्तरं मतास्ताले तिम्मभूपालसोदरे ।
वास्त्रयं स्युः पगलभूपः कोदण्डविप्लुतौ ॥

ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ

गोपतिप्पः

तिरश्चीनकुट्टिता—भुडपचारी

अङ्घ्रिर्निकुट्टितः पूर्वं स्वपार्श्वेपरपार्श्वयोः ।
मध्ये निवेशितः पश्चात्तिर्यक् तत्र कुट्टितः ।
यत्र सा स्यात्तिरश्चीनकुट्टितान्वर्थनामभाक् ॥

अशोकः

तिरश्चीना—ग्रीवा

पार्श्वयोरूर्ध्वयोगे च चलनात्सर्पयानवत् ।
सा ग्रीवा तु तिरश्चीनेत्युच्यते नाट्यकोविदैः ।
खड्गे श्रमे सर्पगत्यां तिरश्चीना प्रयुज्यते ॥

नन्दी

—जङ्घा

क्षितिश्लिष्टबहिःपार्श्वा तिरश्चीना मतासने। अशोकः

तिरश्चीना तु पार्श्वगा। तिरश्चीना समाधौ स्यात्। सोमेश्वरः

पार्श्वगामि तिरश्चीनमुक्तं पद्मासनादिषु। ज्यायनः

तिरिपश्रृङ्खला—देशीनृत्तम्

जानुपृष्ठभ्रमरिका प्रपदभ्रमरी तथा।
स्वस्तिकभ्रमरी चैव तदान्तर्भ्रमरी पुनः॥
खण्डसूचीभ्रमरिका मण्डिभ्रमरिका तथा।
चक्रभ्रमरिका चैव मण्डलभ्रमिरष्टमी॥
जानुभ्रमरिका पश्चात्कटिच्छिन्नभ्रमिर्भवेत्।
करणभ्रमरी प्रान्ते त्वन्तर्जानुभ्रमिस्तथा।
द्वादशैतास्तु पर्याया ग्राह्या नृत्यविशारदैः॥ वेदः

तिरिपभ्रमरी—भ्रमरी

अङ्घ्रिस्वस्तिकमादाय तिर्यग्भ्रमणतो भवेत्। कुम्भः

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वेनाक्षिप्य पृष्ठतः।
अन्याङ्घ्रेस्स्वस्तिकं कृत्वा शरीरं भ्रामयेद्यदा॥
तिर्यग्यद्दण्डपक्षाभ्यां यथा स्यात्स्वस्तिकच्युतिः।
तिरिपभ्रमरीत्येषा तदा तज्ज्ञैर्निगद्यते॥ ज्यायनः

तिर्यक्—बाहुः

पूर्वोपगमनाद्बाहुः तिर्यगाख्यो बुधैर्मतः। अशोकः

तिर्यक्कुञ्चिता—देशीचारी

चरणं कुञ्चितं तिर्यक् यत्र च प्रक्षिपेन्मुहुः।
क्रमेण चारी सा तिर्यक्कुञ्चितेत्यभिधीयते॥ वेमः

तिर्यक्ताण्डवचालनम्—चालकः

तिर्यगूर्ध्वं प्रसृतयोः पाण्योरेककरो यदा।
नाभिप्रदेशे विलुठेदन्यः पार्श्वान्तरं व्रजेत्।
तदैनं चालकं प्राहुः तिर्यक्ताण्डवचालनम्॥ वेमः

तिर्यगञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

समपादात्कृतैस्तिर्यगुत्प्लवे तिर्यगञ्चितम्। अशोकः

ज्यायनवेमाभ्यामिदं करणं न निबद्धं। कुम्भः निर्वक्ति इदं करणम्।

तिर्यग्गतस्वस्तिकाग्रम्—चालकः

द्विगुणं लुठितौ तिर्यक्करावन्योन्यसंमुखौ।
आगत्य स्वस्तिकीभूतौ पुरो वेगात्प्रसारितौ॥
तथा स्वस्तिकभङ्गेन तिर्यञ्चौ प्रसृतौ यदि।
तिर्यग्गतस्वस्तिकाग्रं प्रस्तुवन्ति विपश्चितः॥ वेमः

तिर्यङ्नतम्—शिरः

तिर्यङ्नतं यथार्थाख्यं चिन्तापीडादिषु स्मृतम्। ज्यायनः

तिर्यङ्नतोन्नतम्—शिरः

तिर्यङ्नतोन्नतं तद्वत्सुभ्रुवां विभ्रमादिषु। ज्यायनः

—शिरः

तिर्यङ्नतोन्नतिं प्राप्तं शिरस्तिर्यङ्नतोन्नतम्।
बिब्बोकादिषु कान्तानां तत्प्रयोगं प्रचक्षते॥ शार्ङ्गः

तिर्यङ्मुखा—देशीचारी

स्थानके वर्धमानाख्ये स्थित्वा पादौ प्रसर्पतः।
सव्यापसव्ययोस्तूर्णं यत्र तिर्यङ्मुखा तु सा॥ वेमः

तिर्यक्सरणम्—उत्प्लुतिकरणम्

यत्रैकेनैव पादेन तिर्यगुत्प्लुत्य भूतले।
निपत्यैकाङ्घ्रिणा तिष्ठेत्तत्तिर्यक्सरणं भवेत्॥ वेमः

तिलकः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

पञ्चविंशाक्षरः पादो यस्यासौ तिलकाह्वयः।
ताले चाचपुटे ज्ञेयो वीरे चाप्यद्भुतेऽपि वा।
ताले चाचपुटे ज्ञेयं गुरुर्लघुयुगं गुरुः॥ संगीतसारः

—गण्डभूषणम्

तिलकम्—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्र एकः पञ्चमात्र एकः ज ग ग. विरहाङ्कः

तिलकवर्तना

नाममात्रप्रसिद्धा।

तिवटम्—देशीनृत्तम्

नवर्जिततवर्गेण गकारेण क्वचित्क्वचित्।

निर्मितं बिन्दुना वर्ज्यमिति तादिप्रहोत्तमम् ॥
तालावृत्तानुगम्भीरैः तिवटं परिकीर्तितम् ।

यथा –

थै थै तिथा तिथि तेतें[तु]ततिगदा ।

वेद:

तीर्णमञ्जरी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स .

(अव) स ध नि ध प म रि म ग रि स .

मज

तीव्रवर्धिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग प ध नि ध स .

(अव) स नि ध म ग रि स .

मज

तीव्रवाहिनी—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स .

(अव) स नि प ध प म ग रि स .

मज

तीव्रा—श्रुतिः

षड्जे प्रथमा श्रुतिः ।

तुच्छिका—रागः

न्यासांशग्रहधैवतगान्धारापेतपरिस्वप्राया ।
रिषभस्वरमध्यावधिकतारमन्द्रा च तुच्छिका भवति ॥

नान्यः

धैवतग्रहणन्यासा गहीना रिपभूयसी ।
रिषभं मध्यमं यावत् तारमन्द्रा च तुच्छिका ॥

मतङ्गः

यथाभिहितविशेषमस्यापि भिन्नपञ्चम्या इवालापकं रूपकं वेदितव्यम् ।

तुडुका—वाद्यप्रबन्धः

यत्प्रथमचितः पाटैर्बन्धं वर्णसरेण वा ।
अभ्यस्तद्रुतमानेन खण्डं सा तुडुका मता ।
प्रायशो नर्तने दीप्ते नृत्तज्ञैरसा प्रयुज्यते ॥

नेमः

यदेकदेशतो वाद्यमुद्राहाभोगयोर्ध्रुवे ।
हस्तलाघवयोगेन तुडुका नाम सा स्मृता ॥

सोमराजः

उद्ग्राहध्रुवकाभोगाः पुनरुद्ग्राह उच्यते ।
तुडुका इति वाद्येषु कथितस्सोमभूभुजा ॥ सोमेश्वरः

शुद्धकूटादिभिर्बद्धः खण्डो वर्णसरेण वा ।
अभ्यस्तस्स्याद्रुते माने तुडुकादीप्तनर्तने ॥

द्रुताद्रुततरं मानमत्र लक्ष्येषु दृश्यते ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगे यत्रान्यतमखण्डकम् ॥

वादनीयं परे प्राहुरन्ये तु तुडुकां जगुः ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगोद्ग्राहाणां वादनं क्रमात् ॥

शार्ङ्गः

तुण्डकः—वाद्यप्रबन्धः

वाद्यैकदेशं वर्णान्तमयं वाद्यादिमध्ययोः ।
वादयेल्लघुहस्तत्वाद्यं तमाख्याति तुण्डकम् ॥

शार्ङ्गः

वाद्यस्य चादौ मध्ये च वर्णान्तो यत्र वाद्यते ।
वाद्यैकदेशो वाद्यज्ञैः लाघवात्करयोर्द्वयोः ।
तुण्डकाख्यः प्रबन्धोऽसौ पण्डितैः परिगीयते ॥

वेमः

✓**तुण्डिकिनी**—सुषिरवाद्यम्

तुम्बिकिनी, तित्तिरिः – इत्यपि दृश्यते ।

सैव हस्तद्वयायामा प्रोक्ता तुम्बिकिनी जनैः ।
तुतुं तुरीतिवर्णाढ्या तित्तिरीति स्मृता बुधैः ।
तुण्डिकिन्योर्युगं वाद्यमिति वाद्यविदो विदुः ॥

सैव काहलैव ।

कुम्भ.

तुम्बकिता—फूत्कारदोषः

तुम्बकी योऽनुरणनप्रायः प्रायेण दृश्यते ।

कुम्भः

✓**तुम्बरी**—वीणाभेदः

अष्टमुष्टिमितो दण्डस्तुम्बुर्याः खादिरो मतः ।
तस्यैकाङ्गुलकं रन्ध्रं वेष्टनं चतुरङ्गुलम् ॥
सार्धं चोभयतो देयं गौप्यसंवरकद्वयम् ।
साधाङ्गुलोच्चककुभं सारदारूद्भवं न्यसेत् ॥
तस्मात्षडङ्गुलादेकं तुम्बकं तत्र विन्यसेत् ।
षड्विंशत्यङ्गुलात्तस्मात्तुम्बमन्यं विनिक्षिपेत् ॥
नात्युन्नतं नातिह्रस्वमेवं तुम्बयुगं त्विह ।
तुम्बुर्यां मन्द्रतन्त्रीस्तु छागाद्यान्त्रसमुद्भवा ॥
अन्यद् द्वे पट्टसूत्रेण निर्मिते तु मनोहरे ।
एका तन्त्रीलये तत्र बद्धव्या ककुभे ततः ॥

तुम्बाद्बहिर्गते दण्डे तारमध्याख्यतन्त्रिके ।
बद्धव्ये सुदृढीकृत्य यथा न चलतस्तु ते ॥
ऊर्ध्वतुम्बादधोऽन्या तु बद्धव्या मन्द्रतन्त्रिका ।
ककुभे कलिका देया यथानुरणनं भवेत् ।
एषा च तुम्बरी प्रोक्ता सर्वगीतानुवादिनी ॥

नारायणः

इयं तुम्बरी दक्षिणदेशप्रसिद्धात् तम्बुरेति वाद्यविशेषाद्भिन्नैव । तम्बुरावाद्यं केवलं चतुस्तन्त्रीयुतं श्रुतिवाद्यमेव । एकमेव तुम्बं बृहन्मानम् । कलिका जीवाश्शङ्कवः (चत्वारः) वीणायामिवात्र ज्ञेयाः । तम्बुरायाः श्रुतिमात्रप्रयोजनत्वात्सारीस्थापनं तत्र नास्ति ।

तुम्बुरुः

नाटकगेयलक्षणकर्ता । कोऽयं कदा वासीदिति न ज्ञायते । नारदमहर्षेः समानस्कन्धः समानकालीनश्च स्यात् । तुम्बुरुनाटकादेकस्मिन्सङ्गीतसारे सङ्गीतदामोदरे च श्लोका उदाहृताः ।

—घनवाद्यम्

अधोमुखं ताम्रमयं विदध्यात्कुम्भं सुशोभं समलङ्कृतं च ।
सुवर्णलिप्तं च ततोऽङ्गुलीषु निक्षिप्य मुद्रात्रितयं प्रदिष्टम् ।
कृतान्तरालं पुनराभिरत्र कुर्याद्बुधस्तुम्बुरुवादनं च ॥

कुम्भः

तुम्बुरुप्रियः—रागः

गान्धारांशो मध्यन्यासो निधनश्च सप्तमध्वनिकः ।
धैवतषड्जापेतो रागस्स्यात्तुम्बुरुप्रियः ॥

नान्यः

गान्धारांशो निषादान्तो मध्यमन्याससंयुतः ।
षड्जधैवतनिर्मुक्तो विज्ञेयस्तुम्बुरुप्रियः ॥

कश्यपः

तुरगलीलः—नृत्तबन्धः

यत्र पङ्क्तिद्वयं कृत्वा पृथगष्टभिरष्टभिः ।
मिथश्चतुष्ककोणेषु चालयेद्यदि नर्तकः ।
अयं तुरगलीलाख्यो बन्धो ललितबन्धुरः ॥

वेमः

तुरङ्गलीलः—देशीतालः

हयलीलं पश्यत ।

तुरङ्गलीलताले स्याद्द्रुतद्वन्द्वं लघुस्ततः । ० ० ।

नन्दी

तुरङ्गिणी—गतिः

उत्क्षिप्य दक्षिणं पादमुल्लङ्घ्य च मुहुर्मुहुः ।
वामेन शिखरं धृत्वा दक्षिणेन पताकिकाम् ।
तुरङ्गिणीगतिः प्रोक्ता नृत्यशास्त्रविशारदैः ॥

नाट्यदर्पणः

तुरङ्गी—गतिः

अश्रमं च गतिश्शीघ्रं वचोव्यक्तिचमत्कृता ।
तुरङ्गाणां गतिस्सैषा चमत्कारमनोरमा ॥

देवेन्द्रः

तुरतुरी—सुषिरवाद्यम्

तुण्डकिनीत्यपि दृश्यते ।

तुरुष्कगौडः—उपाङ्गरागः

मन्द्रो गतो गभूयिष्ठो ग्रहांशन्याससप्तमः ।
तुरुष्कगौडः कथितः पञ्चमर्षभवर्जितः ।
अयमान्दोलितः षड्जे केदारो गौड उच्यते ॥

भट्टमाधवः

—प्रथमरागः

निग्रहांशो रिपत्यक्तो गबहुर्मन्द्रताडितः ।
तुरुष्कगौडी वीरे स्यात् मालवीयस्स्मृतो जनैः ॥

मोक्षदेवः

—रागः

ततस्तुरुष्कगौडस्स्यात्पञ्चमर्षभवर्जितः ।
निषादांशश्च गान्धारबहुलो मन्द्रताडितः ॥

हरिः

परिहीनो निषादांशो गान्धारबहुलस्तथा ।
मन्द्रेण ताडितः प्रोक्तस्तुरुष्को गौड उच्यते ॥

जगदेकः

गान्धारबहुलो मन्द्रताडितोऽरिपवर्जितः ।
निषादांशग्रहन्यासः तौरुष्को गौड उच्यते ॥

हम्मीरः

तुरुष्कतोडी—प्रथमरागः

मध्यांशा स्वल्पगान्धारा तोडी तौरुष्कतोडिका ।
निषादर्षभबाहुल्या स्वरैस्सन्ताडिता मता ॥

मोक्षदेवः

—उपाङ्गरागः

ताडिता स्वल्पगान्धारा निषादर्षभशालिनी ।
तोड्येव कथ्यते तद्ज्ञैरिह तौरुष्कतोडिका ॥

पञ्चमभूयसीति रघुनाथः ।

भट्टमाधवः

—रागः

तुरुष्कतोडिका चोपा सत्रया गविवर्जिता ।

उपेत्युपरागः ।

तोड्येव ताडिता गाल्पतौरुष्की रिनिभूयसी ।

मध्यमांशा च पूर्णा च निषादर्षभभूयसी ।
ताडिता स्वल्पगान्धारा तुरुष्की तोडिका स्मृता ॥

जगदेकः

कथ्यते च तुरुष्काख्या तोडी मध्यांशसंयुता ।
स्वरैस्सप्तभिरापूर्णा निषादर्षभभूयसी ।
गान्धारे स्वल्पतां प्राप्ता भवेदियमितीरिता ॥

हरिः

मध्यमांशा च संपूर्णा निषादरिषभोत्कटा ।
गान्धारदुर्बला तोडी तुरुष्की ताडिता भवेत् ॥

सोमेश्वरः

तुरुष्कतोडीरागध्यानम्

आयतनीलनिचोला करमालाजप्यमानपतिनामा ।
विरहातुरोच्चगौरी तुरुष्कतोडी महावेणी ॥

सोमनाथः

तुलजामहाराजः

अयं तञ्जापुराधिपः । कालः १७२९ – १७३५. सङ्गीतसारोद्धारकर्ता । अनेन चतुर्दण्डिप्रकाशिका, विट्ठलीय, स्वरमेलकलानिधि, मतानि सम्यक् परिशीलितानि । रागाणां मेलकर्तृविषयं विचारयामास ।

तुलाहस्तः

कलशाभिधहस्तौ तु स्पृष्टाङ्गुष्ठौ परस्परम् ।
तुलाराशौ चन्द्रसूर्यसङ्गमे युज्यते क्रमात् ॥

शृङ्गारः

तुल्यतर्कः—लक्षणम्

रूपैरुपमाभिर्वा तुल्यार्थाभिः प्रयोजितः ।
अप्रत्यक्षार्थसंस्पर्शस्तुल्यतर्कः प्रकीर्तितः ॥

भरतः

यथा – नवार्केत्यादि वीणावासवदत्ते राजवचनम् ।

तुल्यहस्तः

अधोमुखपताकाख्यौ कृत्वाङ्गुष्ठे तु मेलयेत् ।
तुल्यहस्तस्य भवति परब्रह्माधिदेवता ॥

समूहे परिपूर्णाब्धौ निधिष्वपि समे तथा ।
विनियोगस्समाख्यातः गम्भीरे वेदिकातले ॥

गौरीमतम्

तुल्लम्—देशीनृत्तम् (उडुपाङ्गम्)

हृदये शिखरद्वन्द्वं कुञ्चिते स्थानके ततः ।
चतुरश्रे स्थानके च पर्यायेण पताककौ ॥

प्रसारयेत्स्वस्वपार्श्वे कुञ्चितं च ततः श्रयेत् ।
पुरोऽधस्ताद्वामकरः स भवेदलपद्मकः ॥

प्रसारितो दक्षिणस्तु कुर्यादूर्ध्वमधोमुखम् ।
शिखरं तु ततः स्थानं चतुरश्रं समाश्रयेत् ॥

पर्यायेण पताकस्य प्रसारः पूर्ववद्भवेत् ।
कृत्वा तु स्वस्तिकं स्थानं स्वस्तिकावलपद्मकौ ॥

पुरस्तात्तु ततस्तिर्यक् कुञ्चिता चारिका भवेत् ।
सहैव दण्डपक्षेण हस्तकेन सुशोभना ॥

चतुर्वारं च तौ हस्तौ चतुर्वारं च चारिका ।
परिवर्तनतः कुर्यात्प्रत्यालीढं ततः श्रयेत् ॥

तत्र वामो लताहस्तो दक्षिणः पार्श्वगोर्ध्वगः ।
पताकः कुञ्चितां तिर्यक् चारीं वामे द्वयं चरेत् ॥

ततोर्ध्वगः पताकस्तु शनैर्हृदयमानयेत् ।
तत्रालीढं स्थानकं च पताको वाम ऊर्ध्वगः ॥

दक्षिणं तु लताहस्तं पुनः कुञ्चितमाचरेत् ।
हृदये शिखरद्वन्द्वं विधायैवं ततः पुनः ॥

अङ्गान्तरे विपर्यासात्सर्वं पूर्ववदाचरेत् ।
ततस्तिर्यक्कुञ्चिता च चारी पर्यायतो भवेत् ॥

हृदये चालपद्मस्य द्वयेन परिवर्तनैः ।
सहैव कुञ्चितां चारीं पुरतः पृष्ठतस्तथा ॥

पश्चात्सरलतश्चारीं स्त्रीकुर्यादपकुञ्चिताम् ।
पादयोः स्वस्तिकं कृत्वा ललितौ नृत्तहस्तकौ ॥

पुरोर्ध्वे च विधायादौ भ्रमरीं चारिकां चरेत् ।
अधः पार्श्वद्वये चैव कर्तव्यावलपद्मकौ ॥

हृदये शिखरद्वन्द्वं मण्डले स्थानके पुनः ।
पताकं दक्षिणे पार्श्वे संप्रसार्य च गारुडम् ॥

कृत्वा तु कुञ्चितस्थाने सहैव परिवर्तनैः ।
गृह्णीयात्कुञ्चितां चारीमेवमङ्गान्तरेण च ।
सहैवोद्धुतकं कुर्यात्पुरतः स्वस्तिकं भवेत् ॥

अलपद्माख्यकरयोश्चतुरश्रं भवेत्तदा ।
पार्श्वयोः संप्रसारः स्यात्करयोस्तु पताकयोः ॥

वामपादे दक्षपदं संस्थाप्य भ्रमरीं चरेत् ।
पुरो दक्षपदं स्थाप्य सह तेनालपद्मकम् ॥

अधः प्रसार्य वामोऽङ्घ्रिः स्थाप्यस्तेन सहैव तु ।
वामोऽलपद्मः पुरतः प्रसार्याधः पताककः ॥
हृदये वामशिखरं प्रसृतं च पताककम् ।
दक्षिणे तुल्रमुदिष्टं आदितालेन सूरिभिः ॥

वेदः

अत्र कुञ्चिता, तिर्यक्कुञ्चिता, अपकुञ्चिता, भ्रमरी, इति चतस्रश्चार्यः ।

तुष्टुसप्रियः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः ।

ग म प नि स रि .

नान्यः

तूकः—देशीलास्याङ्गम्

लयेन चलनं यत्र सलीलावर्तसकौ ।
दलद्धेलाप्रपञ्चेन हावप्रचुरतायुतौ ।
यत्र कर्णौ प्रकुर्वाते तं तूकं मुनयोऽवदन् ॥

कुम्भः

द्रुतमन्दादिभावेन चालनं हावपूर्वकम् ।
लीलावतंसयुतयोः कर्णयोस्तूकमीरितम् ॥

अशोकः

तूर्णम्—वीणावादनप्राणः

कर्तरीश्वसिताभ्यां यत्कुहरेण समन्वितम् ।
निर्घोषरेफगमकैस्तूर्णं तत्करणं विदुः ॥

पार्श्वदेवः

तूलिकाविचित्रम्—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध स .
(अव) स नि ध प ध म नि ध म ग रि ग स .

मज्ञ

✓**तूहली**—सुषिरवाद्यम्

हस्तैकमात्रवंशस्य यत्रान्ते विनिवेश्यते ।
घटितं माहिषं शृङ्गं तूहली सा प्रकीर्तिता ।
तारनादं प्रतिभटभयवादनमीरितम् ॥

कुम्भः

तृतीयः—देशीतालः

तृतीये तु द्रुतादूर्ध्वं सविरामद्रुतद्वयः । । ० ०

वेमः

द्रुतद्वयं विरामान्तं तृतीये । ० ० ०

श्रीकण्ठः

द्रुते द्रुते विरामः स्यात्तद्द्रुताभ्यां तृतीयकः ।
तद्रैतथुथुगधिक्कथ डधिद्दिल्यडम् । ० । ० । ० ।

सुधाकलशः

तृतीयकामोदः—रागः

अंशग्रहन्यासनिवासिषड्जो गान्धारमन्द्रस्समशेषनादः ।
सर्वस्वरैस्स्वल्पकषाड्जिकायां जातः कमोदस्तु भवेत्तृतीयः ॥

नान्यः

गान्धारमन्द्रपूर्णः षड्जन्यासग्रहांशकः ।
सप्तभिश्च स्वरैस्स्वल्पः कामोदस्त्वपरो भवेत् ॥

मतङ्गः

तृतीयप्रहरगेयाः—रागाः

वराटी तोडिका चैव कामोदी च कुडाद्रका ।
गान्धारी नागशब्दी च तथा देशी विशेषतः ।
शङ्कराभरणो ज्ञेयो द्वितीयप्रहरात्परम् ॥

दामोदरः

तेजः

अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥
समानानां वशीयत्वं कर्मणा मनसा गिरा ।
यस्य सन्तः प्रशंसन्ति तदाहुस्तेज इत्यपि ॥

भावविवेकः

तेजस्वि

अन्येभ्योऽपि च भूयिष्ठा यस्मिंस्तत्परमाणवः ।
तेजस्वि तद्भवेद्वस्तु चक्षुषां प्रतिघातकम् ॥

भावविवेकः

तेन्नः—प्रबन्धाङ्गम्

संस्कृतप्राकृताभ्यां च भाषयातिविचित्रया ।
तेन्नतेन्नेति यश्शब्दः सोऽयं मङ्गलसूचकः ॥

हरिपालः

तेनेति शब्दं किल तेन्नकः स्यात् श्रेयःप्रदो मङ्गलवाचकश्च ।
कथं तु तेन्नस्त्विह मङ्गलार्थो विहाय चोङ्कारमथेतिशब्दम् ॥
अत्रोच्यते तत्त्वमसीतिवाक्ये सूत्रेषु वा सत्यवतीसुतस्य ।
तद्ब्रह्मवाक्येऽपि च तैत्तिरीये ब्रह्मैव लक्ष्यं किल तत्पदेन ॥
हरो हरिश्चापि विरिञ्चनश्च सुरास्त्रिका तत्पदकीर्तनेन ।
अतश्च गानेऽपि च तेन्नकारः तालप्रयोगेऽपि च तत्तकारः ।
अतीवकल्याणविशेषवाची भवेदयं सर्वजनप्रसिद्धः ॥

रघुनाथः

तेन्नकरणम्—प्रबन्धः

गीयते तेन्नकरणं स्वरैर्धातोस्ततेन्नकैः ।

हरिपालः

स्वरास्सतेन्नका यत्र दृश्यन्ते धातुयुग्मके ।
तदुक्तं तेन्नकरणं चालुक्यपृथिवीभुजा ॥

जगमल्लः

तोटकम्—गर्भसन्ध्यङ्गम्

संरम्भवचनं चैव तोटकम् ।

भरतः

आवेगगर्भं यद्वचनं तत्तोटकम् । स चावेगो हर्षात्क्रोधादन्यतोऽपि वा भिनत्ति यतो हृदयं ततस्तोटकम् । यथा – रत्नावल्यां अद्यापीत्यादिविदूषकवचनम् ।

अभिनवः

—गर्भितं वचः

क्रोधहर्षादिसंभूतावेगगर्भितं वचनं तोटयति हृदयम् । यथा – रामाभ्युदये चतुर्थेऽङ्के तातेत्यादि मेघनादवचनम् ।

रामचन्द्रः

—द्वादशाक्षरवृत्तम्

स स स साः .

भरतः

—रूपकम्

दिव्यमानुषसंयुक्तो न यत्राङ्के विदूषकः ।
तोटकं नाम तद्ज्ञेयं गूढनायकलक्षणम् ॥
पञ्चाष्टनवसप्ताङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।
तोटकं नामतत्प्राहुर्भेदं नाटकवस्तुनः ॥

दिव्यया सह मानुषेण सङ्गम इति समासार्थः ।

यद्वा –

तोटः स्यादिह दिव्यमानुषमयः प्रत्युत्तमः कैशिकः ।
पञ्चाष्टाङ्कविनिर्मितः स्फुटकथः ऽयङ्कोऽवमर्शेन च ।
सर्वोऽङ्कः खलु विप्रलम्भगहनो नानाकलासूद्भवः ।
ख्यातः स्फायति नायकः सुललितः क्रीडाप्रमोदादिभिः ॥

यथा विक्रमोर्वशी ।

शुभङ्करः

नवाङ्कं तोटकं दृष्टं मेनकानाहुषाह्वयम् ।
तोटकं मदलेखाख्यं यत्तत्स्तंभितलम्भकम् ॥
क्रमादष्टाङ्कसप्ताङ्कौ दृश्येते सविदूषकौ ।
यद्विक्रमोर्वशीयाख्यं पञ्चाङ्कं तोटकं स्मृतम् ॥

शारदातनयः

प्रत्यङ्कं विदूषको वर्तत इत्यशमकुट्टः ।

दिव्यमानुषसंयोगो यत्राङ्कैरविदूषकैः ।
तदेव तोटकं भेदो नाटकस्येति हर्षवाक् ।
तदव्यापकमित्यन्ये नाद्रियन्ते विपश्चितः ॥

विक्रमोर्वशीये विदूषको नास्ति । मेनकानाहुषतोटके प्रत्यङ्कं विदूषकः ।

तोडकम्—ध्रुवावृत्तम्

यदि चान्त्यतृतीयकषष्ठगतैः नवमेन च भूषितमेवम् ।
गुरुभिस्सततं त्विह यद्घटितं तोटकमेव हि नर्कुटकम् ॥

रमणी सहिदो रयणी विरमे । रमणी सहिता रजनी विरमे ॥

भरतः

तोडिपुन्नागरागध्यानम्

सतीकण्ठदेशस्थसव्यप्रकोष्ठं
द्वितीये च हस्ते तदीयोरुयुग्मम् ।
सदा नागबन्धप्रशस्ताङ्कपीठं
भजे सन्ततं तोडिपुन्नागरागम् ॥

रागसागरः

तोडी—प्रथमरागः

अंशावसाना ग्रहमध्यमा स्या-
द्गान्धारमन्द्रा च समानशेषा ।
शुद्धाङ्कितात्षाडवतस्सतारा
हर्षप्रदा मुख्यरसे च तोडी ॥

मोक्षः

—मेलकर्ता

आद्यादिमोक्षहरिगान्धरशुद्धमध्य-
विद्धश्रवकैशिकनिषादमिदं समानम् ।
गायन्ति नारदमुखा इह तोडिरागं
कांचित्कपञ्चमयुतोऽपि स षाडवाख्यः ॥

सरिमधाः शुद्धाः । गोऽन्तरः । कैशिकनिषादः । पो लुप्तः ।

परमेश्वरः

—मेलरागः (कर्णाटीगौडमेलजा)

तोडी मत्रयसंयुक्ता गातव्या दिवसोदये ।
मन्याहता पकम्पा च गायकस्वान्तरञ्जनी ॥

श्रीकण्ठः

षड्जपूर्वा तु तोडी स्याद्यत्रोक्तौ कोमलौ रिधौ ।
न्यासः स्याद्धैवतस्तस्यां गान्धारांशेन शोभिता ।
मेनारोहे तु पन्यासा पञ्चमेनोभयोरपि ॥

अहोबिलः

प्रथमप्रहरोत्तरगेया ।

पूर्वेति । श्रुतिद्वयपरित्यागात्पूर्वसंज्ञेत्यस्य परिभाषा ।

—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

नक

—रागः

अथ तोडी षाडवाङ्गा न्यासांशग्रहमध्यमा ।
संपूर्णा षड्जतारा च मध्यमे मन्द्ररूपिणी ॥

हरिः

मध्यमांशग्रहन्यासा संपूर्णा सप्तभिः स्वरैः ।
पञ्चमे कम्पिता नित्यं मन्द्रगान्धारभूषिता ॥
षड्जतारा निषादाख्या भूयिष्ठा रिषभेण तु ।
नाम्ना तोडीति विख्याता शुद्धषाडवसंभवा ॥

सोमेश्वरः

अंशन्यासग्रहधृतमध्यमकसतारमन्द्रगान्धारा ।
समशेषा संपूर्णा चान्दोलितगमका च तोडिका कथिता ॥

नान्यः

मध्यमांशग्रहन्यासा गतारा सदृशस्वरा ।
संपूर्णा मन्द्रगान्धारा तोडिका परिकीर्तिता ॥

याष्टिकः

मध्यमांशग्रहन्यासा तोडिका शुद्धषाडवात् ।
जाता मध्याह्नसमये गेया शृङ्गारवीरयोः ॥

नारायणः

अङ्गं षाडवरागस्य संपूर्णस्य समस्वरः ।
षड्जतारश्च मन्द्रश्च न्यासांशग्रहमध्यमः ।
तोडिनामप्रसिद्धोऽयं रागो हर्षे प्रयुज्यते ॥

जगदेकः

मध्यमांशग्रहन्यासा सौवीरी मूर्छना मता ।
संपूर्णा कथिता तज्ज्ञैः तोडी कैशिकसुन्दरी ।
ग्रहांशन्यासषड्जा च केचिदत्र प्रचक्षते ॥

दामोदरः

शुद्धषाडवरागाङ्गा संपूर्णा च समस्वरा ।
षड्जताराममन्द्रा च न्यासांशग्रहमध्यमा ।
कम्पिता पञ्चमेनैव तोडी हर्षे नियुज्यते ॥

हम्मीरः

ग्रहांशन्यासके षड्जस्तोडी रागाङ्गसंयुजि ।

मद

—रागाङ्गरागः

गमन्द्रा तारसा शुद्धा षाडवादादिमध्यमा ।
गातव्यस्सर्वदा तोडी संपूर्णा समकम्पिता ॥

भट्टमाधवः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

मध्यमं तु ग्रहं कृत्वा कम्पयेत्तत्परं स्वरम् ।
चतुर्थं तु विलम्ब्याथ तृतीयं च स्वरं श्रयेत् ॥
द्रुताहतं विधायैनं पुनः प्रोच्य तमेव च ।
ग्रहे चेन्न्यस्यते तोड्याः स्वस्थानं प्रथमं भवेत् ॥
पूर्वस्वस्थानवत्कृत्वा रोहणं पञ्चमं स्वरम् ।
स्पृष्ट्वा स्थायिस्वरान्तं चेदवरोहो विधीयते ॥
तदा द्वितीयं स्वस्थानं तोड्याः प्रोक्तं तु पण्डितैः ।
षष्ठस्वरावधि प्राग्वत्कृत्वारोहं ततः परम् ॥
स्थायिस्वरावधि यदावरोहः क्रियते तदा ।
स्वस्थानं तु तृतीयं स्यात्तुर्यं स्वस्थानके पुनः ॥
अष्टमस्वरपर्यन्तं विधायारोहणं ततः ।
ग्रहस्वरावधिप्राग्वदवरोहो विधीयते ।
संप्रोक्तो लक्ष्यतत्त्वज्ञैर्मुद्रितः स्याद्ग्रहस्वरः ॥

वेमः

तोडीरागध्यानम्

तुषारकुन्दोज्ज्वलदेहयष्टिः
काश्मीरकर्पूरविलिप्तदेहा ।
विनोदयन्ती हरिणं वनान्ते
वीणाधरा राजति तोडिकेयम् ॥

इयं मालवकैशिकभार्या ।

दामोदरः

मृणालकुन्देन्दुसमानगात्री
विलिप्तदेहा हरिचन्दनेन ।
विनोदयन्ती विपिने कुरङ्गं
तोडी विपञ्चीं दधती कराभ्याम् ॥

श्रीकण्ठः

कादम्बरीरसविपूरितकाचपात्रां
विन्यस्तवामकरशोभितचारुवक्त्राम् ।
सव्येन नायकपटाग्रदशां वहन्तीं
तोडीं सदा मनसि मे परिचिन्तयामि ॥

रागसागरः

तोरणम्—चालकः

पुरस्तात्स्वस्तिकौ भूत्वा ततो विच्युतितां गतौ ।
पार्श्वयोर्लोडनं प्राप्य पुनः स्वस्तिकबन्धनौ ॥
स्थित्वा शीर्षोपरिकरौ ततस्तौ वियुतौ पुरः ।
लोलितौ यत्र तत्प्रोक्तं चालकं तोरणाभिधम् ॥

अशोकः

तोराली—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मक्ष

त्यागसिंहासनाधीशः—देशीतालः

त्यागसिंहासनाधीशोऽन्तस्त्रिद्गौ प्लुतेऽन्तरे ।

ऽ ऽ ० ० ० ऽ ऽ

गोपतिप्पः

त्रवणा—रागः

पञ्चमादृषर्षभहीना गतारा शुद्धपञ्चमात् ।
गमकैर्द्विगुणागोत्थैः त्रवणान्दोलितस्वरैः ॥

मोक्षः

द्विगुणस्फुरिता पांशा धन्यासा वर्जितर्षभा ।
वाजपेयिकतानाढ्या त्रवणा बहुपञ्चमा ॥

नान्यः

पञ्चमबहुलैर्गमकैः रिषभवियुक्तैः रसस्फुरैर्द्विगुणैः ।
पूर्ववदपरा त्रवणा पञ्चमजनिता तु जगति सदा ॥

कश्यपः

सनिधैः स्फुरितैस्सांशा पञ्चमर्षभवर्जिता ।
टक्करागोद्भवा सा तु त्रवणा रत्या विचक्षणा ॥

नान्यः

धैवतषड्जनिनादैर्बलवद्भिस्सस्फुरैर्गमकैः ।
द्विगुणैर्युक्ता त्रवणा परिहीना सूरिभिः कथिता ॥

कश्यपः

—प्रथमरागः

या भिन्नषड्जात्त्रवणा तदङ्गं जगाद तां त्रावणिकां मतङ्गः ।
हीना रिपाभ्यामपि धैवतांशा कश्चित्प्रदिष्टः स्वयमेव मेघः ॥

मोक्षः

—भाषाङ्गरागः

शुद्धपञ्चमभाषा या तज्जाता त्रवणाऽपरा ।
धतारा प्रथमे यामे प्रार्थनायां च गीयते ॥

भट्टमाधवः

त्रवणावङ्काली—रागः

धांशा षड्जेन बहुला स्फुरितैर्गमकैर्युता ।
परिहीना भिन्नषड्जे विभाषात्रवणा मता ॥

नान्यः

त्रवणोद्भवा—रागः

स्फुरितैः षड्जगान्धारमध्यमै रिपवर्जिता ।
मापन्यासा च सनिधतारा स्यात्त्रवणोद्भवा ॥

नान्यः

सगमैर्बलवद्भिर्मापन्यासेन सनिधतारयुता ।
त्रवणोद्भवा च परितः परिरहिता भवति लक्षणतः ॥

कश्यपः

त्रस्ता—दृष्टिः

उद्वृत्तवर्त्मना दृष्टिः तथोत्कम्पिततारका ।
प्रस्फुरत्कुङ्कमध्या च त्रस्ता त्रासे प्रयुज्यते ॥

सोमेश्वरः

ऊर्ध्वोद्भ्रान्तपुटद्वन्द्वा कम्पमानकनीनिका ।
त्रस्ता दृष्टिरियं त्रासे वेपथौ च प्रकीर्तिता ॥

वेमः

त्रावणिकारागध्यानम्

कदलीमूलासीना पीनकुचाधोननायका तन्वी ।
कनकनिभा शुभहारा त्रावणिका वर्ण्यवेणीका ॥

सोमनाथः

त्रावणी—रागः

तदनु त्रावणी नाम्ना भिन्नषड्जसमुद्भवा ।
धैवतांशयुता सेयं वर्जितर्षभपञ्चमा ।
अयं तु मेघनादस्याद्ग्रन्थेस्मि......समीरितः ॥

हरिः

त्रासः—चित्राभिनयः

विद्युत्पिशाचगर्जाद्यैर्जनितस्त्रास इष्यते ।
कर्तरी चोर्ध्वभागे तु चालिता विद्युदर्थके ॥

पताकौ द्वौ चोर्ध्वभागे चालितौ भूतदर्शने ।
सर्पशीर्षः पुरोभागे बद्धश्चेत्सर्पभावने ॥

विनायकः

—व्यभिचारिभावः

विद्युदुल्काशनिनिपातनिर्घाताम्बुधरमहासत्वपशुरवादयो विभावाः । संक्षिप्ताङ्गोत्कम्पनवेपथुस्तम्भरोमाञ्चगद्गदप्रलापादयोऽनुभावाः ।

भवति चात्र—

महाभैरवनादाद्यो (दे) स्त्रासात् (सः) समुपजायते ।
त्रस्ताङ्गाक्षिनिमेषैश्च तस्य त्वभिनयो भवेत् ॥

भरतः

त्रासो भयात्पृथगुद्वेगरूपः । सत्वाशनिरवादिभिर्जायते । कम्पस्तम्भसर्वाङ्गपिण्डनगद्गदोक्तिभिरभिनेयः ।

सागरः

तत्वज्ञैर्मनसः कम्पस्त्रास इत्यभिधीयते ।
गजमेघाशनिस्थूणसंघट्टादुपजायते ।
भवन्ति पतनोत्कम्पसंभ्रमालोकनादयः ॥

सर्वेश्वरः

त्रिकली—देशीलास्याङ्गम्

विधुताद्यैश्शिरोभेदैस्तत्तद्भावोपबृंहितैः।
मनोहरैर्युता ताललयच्छेदानुसारिभिः॥
गतिः स्थितिर्वा नर्तक्याः प्रेक्षकानन्ददायिनी।
त्रिकली कथ्यते तज्ज्ञैः नृत्तशोभाविधायिनी॥

वेम:

✓**त्रिकोणम्**—पादमणिः

समस्थितस्य यस्याङ्घ्रेः पृष्ठतः पुरतस्तदा।
सकृदग्रेऽङ्गलीपृष्ठैर्वसुधां ताडयेद्यदि।
तदा त्रिकोणमाचष्ट रूपनारायणो नृपः॥

वेम:

त्रिकोणचारी—भुडुपचारी

अङ्घ्रिर्निवेशितो यत्र स्थापितोऽङ्गुलिपृष्ठतः।
निकुट्टितः पुरः पार्श्वे पृष्ठे वाथ निवेशितः॥
अङ्घ्रिरङ्गुलिपृष्ठेन पुनरस्थाने च कुट्टितः।
सोक्ता त्रिकोणचारीति सद्भिरन्वर्थनामका॥

अशोक:

त्रिगतम्—पुष्करवाद्ये गतिः

सा च त्रिविधा तत्वं, अनुगतं, ओघ इति।

भरतः

—पूर्वरङ्गाङ्गम्

विदूषकस्सूत्रधारः तथा वै पारिपार्श्वकः।
यत्र कुर्वन्ति सञ्जल्पं तच्चापि त्रिगतं मतम्॥

भरतः

—वीथ्यङ्गम्

श्रुतिसारूप्याद्यस्मिन्बहवोऽर्था युक्तिभिर्नियुज्यते।
यद्धास्यमहास्यं वा तत्त्रिगतं नाम विज्ञेयम्॥

भरतः

शब्दसारूप्याद्बहव इति प्रश्नप्रतिवचनस्य स्वभावा यत्र नियुज्यन्ते युक्तिभिरिति काकादीनां तथैवोपपत्तिभिः। त्रिशब्दोऽनेकोपलक्षकः। अनेकमर्थं गतमिति त्रिगतं। वाक्ये मुख्यमुत्तरं अनेकप्रश्नसाधारणम्। इह तु य एव प्रश्नः तदेव प्रतिवचनमिति विशेषः।

अभिनवः

स्फुटभाव्यर्थकथनं त्रिगतम्। यथा—रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के एषा पुनरित्यादि सुसंगतावचनम्।

सागरः

यत्रानुदात्तवचनं त्रिधा विभक्तं भवेत्प्रयोगे तु।
हास्यरससंप्रयुक्तं तत्त्रिगतं नाम विज्ञेयम्॥

भरतः

यथा—
पुलसके रूपके तरलमित्यादि वाक्यम्।

भोजः

—अवनद्धाङ्गम्

तत्त्वानुगतौघानि।

अक्षरसदृशं वाद्यं स्फुटपदवर्णं तथैव वृत्तसमम्।
सुविभक्तकरणयुक्तं तत्त्वे वाद्यं विधातव्यम्॥
समपाण्यवपाणियुतं स्फुटप्रहारकरणानुगं चैव।
गेयस्य च वाद्यस्य च भवेदघाताय तदनुगतम्॥
नैककरणाश्रयगतं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च।
आविद्धकरणबहुलं योज्यं वाद्यं बुधैरोघे॥

भरतः

त्रिगता—भङ्गतालः

गुरुद्वयं लचतुष्कं गुरुद्वयम्।

S S I I I I S S

नान्यः

त्रिगुणनट्टा—रागः

नट्टा त्रिगुणपूर्वा स्यात्तद्वदेव मता बुधैः।

मदः

तद्वदेवेति षड्जस्यांशग्रहन्यासत्वमुक्तम्।

त्रिगुणा—रागः

त्रिगुणा षड्जभूयिष्ठा ह्युपाङ्गा षड्जसंभवा।

मदः

त्रिगुणैव नवगेति गायकेषु प्रसिद्धा स्यात्।

—पाटवाद्यम्

प्रत्येकं त्रिगुणीकृत्य त्रीणि खण्डानि यत्र च।
वाद्यन्तेऽसौ बुधैरुक्ता त्रिगुणा सा पुनस्त्रिधा।
त्रैविध्यादादिमध्यान्ता खण्डानां परिकीर्तिता॥

वेम:

खण्डत्रयं भवेद्यस्यामेकैकं त्रिगुणं ततः।
वाद्यते यत्र सा प्रोक्ता त्रिगुणा वाद्यवेदिभिः॥
त्रैगुण्यादादिमध्यान्तखण्डानां त्रिविधा च सा।
क्रमव्युत्क्रमतो द्वेधा द्वैगुण्यादत्र षड्विधा॥
ताले च चतुरश्रादावथ क्वापि दलत्रयम्।
मानेनैकेन खण्डस्य प्रयुज्याथ दलत्रयम्॥

चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रैस्तालैरेव क्रमाद्भवेत् ।
अथ चैककले ताले द्विकले च चतुःकले ॥
त्रिभिर्दलैः क्रमादेवं त्रिगुणां जगदुर्बुधाः ।
चच्चत्पुटे भवेदेकं परं चाचपुटे तथा ॥
तृतीयं मिश्रताले च त्रिगुणां तां जगुः परं ।
प्रोक्तं कलाभिरष्टाभिः पदमस्याश्च सूरिभिः ॥
खण्डमेकं भवेत्पादैः चतुर्भिर्नियमस्त्विह ।
अस्या अन्येऽपि भेदाः स्युरूह्यास्तेऽप्यनया दिशा ॥

मोक्षदेवः

त्रिणेत्रकृतिः—उपाङ्गरागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा स्वल्पगान्धाररञ्जिता ।
स्वतारमन्द्रषड्जा च त्रिणेत्रकृती भवेत्तु सा ॥

भट्टमाधवः

—रागः

आषड्जं तारमन्द्राढ्य पन्यासांशग्रहान्विता ।
समस्वराल्पगान्धारा त्रिणेत्राख्या कृतिर्भवेत् ।
पञ्चमादिर्यतस्तस्मादुत्सवादौ नियुज्यते ॥

जगदेकः

त्रिणेत्रक्रिया—रागः

त्रिणेत्रपूर्वाथ कृतिस्तारमन्द्राथ षड्जके ।
समस्वराल्पगान्धारा न्यासांशग्रहपञ्चमा ॥

हरिः

समग्रहपञ्चमकांशा मध्यन्यासा समस्वरा गाल्पा ।
ज्ञेया त्रिणेत्रकृतिरिति सावधि तारा च मन्द्रा च ॥

नान्यः

मन्यासा सग्रहा पांशा गान्धाराल्पा समस्वरा ।
आषड्जं तारमन्द्रा च त्रिणेत्राकृति रिष्यते ॥

मतङ्गः

त्रितन्त्रिका—वीणा।

नकुलादीनां लक्षणे द्रष्टव्यम् ।

त्रिताडितम्—पादकर्माणः

अङ्गुलीपृष्ठभागेन पार्ष्णिनान्तस्थलेन च ।
सन्ताड्य धरणीभागमेकस्मिन्विरते सति ॥
अङ्घ्रिरन्यो निजं पार्श्वं व्रजंस्ताडयति क्षितिम् ।
बहुशो यत्र तत्प्रोक्तं नृत्तविद्भिस्त्रिताडितम् ॥

वेमः

त्रिनृत्तम्—पूर्वरङ्गाङ्गम्

त्रिसाम स्यात्रिवृत्तं च त्रिलयं च त्रिपाणि यत् ।
वागङ्गसत्वाभिनयैः त्रिनृत्तमभिधीयते ॥

शारदातनयः

त्रिपताकः—हस्तः

स एव त्रिपताकस्याद्वक्रितानामिकाङ्गुलिः ।
दध्यादिमङ्गलद्रव्यस्पर्शादौ स विधीयते ॥
पराङ्मुखस्स्यादाह्वाने लग्नद्व्यङ्गुलिकुञ्चनात् ।
बहिः क्षिप्ताङ्गुलिद्वन्द्वोऽधस्तलोऽनादरोज्झिते ॥
नमस्कारे त्वसौ कार्यः शिरस्थः पार्श्वतस्तलः ।
उत्तानिताङ्गुलिद्वन्द्वो वदनोन्नामने मतः ॥
सन्देहे दधदङ्गुल्यौ क्रमेणात्र नतोन्नते ।
अधोमुखः शिरःप्रान्ते भ्रमन्नुष्णीषधारणे ॥
तादृगेव किरीटस्य धृतौ मूर्ध्नि विदिशगः ।
अनिष्टे गन्धवाग्बोधे नासास्यश्रोत्रसंवृतिम् ॥
अङ्गुलीभ्यां क्रमात्कुर्वन्पक्षिस्रोतोनिलेषु तु ।
क्षुद्रेष्वूर्ध्वमधस्तिर्यक्क्रमाद्गच्छन्दधत्तथा ॥
अधोमुखचलाङ्गुल्यौ कटिक्षेत्रगतः करः ।
अस्रे तन्मार्जने च स्यादधोयान्तीमनामिकाम् ॥
नेत्रक्षेत्रगतां बिभ्रत्तिलकं तु ललाटगाम् ।
अलकस्यापनयने दधत्तामलकान्विताम् ॥

शार्ङ्गः

त्रिपताकम्—करणम्

पादः कुट्टनसंयुक्तः त्रिपताकौ करावपि ।
कटिपादावधिस्यातां रेचितौ त्रिपताकिके ॥

हरिपालः

त्रिपताकवर्तना

सव्यापसव्यतो भ्रान्तौ त्रिपताकौ मुहुः करौ ।
मणिबन्धावधि प्रोक्ता त्रिपताकाख्यवर्तना ॥

अशोकः

त्रिपाणिकम्—पुष्करवाद्ये पाणिप्रयोगः

स च त्रिविधः, समपाणिः, अवपाणिः, उपरिपाणिश्चेति ।

भरतः

त्रिपुटः—ध्रुवालङ्कारः

त्रिपुटाख्येन तालेन निबद्धस्त्रिपुटः स्मृतः ।
त्रिपुटे द्वौ द्रुतावादौ पृथग्द्व्यक्षरसम्मितौ ॥
विरामान्तः द्रुतः पश्चादक्षरत्रयसम्मितः ।
आहत्य त्रिपुटस्तालो ज्ञेयस्सप्ताक्षरीमितः ॥

सरिग सरिगम, रिगम रिगमप,

वेङ्कटमखी

त्रिपुटः—(तिविडः) प्रबन्धः

निरूप्यतेऽथ तिविडा रागैर्युक्ता यथोचितैः ।
त्रिपुटाख्येन तालेन गेये उद्ग्राहकध्रुवे ॥
आभोगे नायकस्यात्र गेये बिरुदनामनी ।
त्रिपुटा कीर्तिताचैवं.................. ॥

हरिपाल:

—ध्रुवताल:

त्रिपुटे द्वौ द्रुतावादौ पृथग्द्व्यक्षरसम्मितौ ।
विरामान्तद्रुतः पश्चादक्षरत्रयसंमितः ।
आहत्य त्रिपुटस्तालो ज्ञेयस्सप्ताक्षरीमितः ॥

वेङ्कटमखी

त्रिपुण्ड्रः—हस्तः

तिर्यग्बद्धास्तिस्रोऽङ्गुल्यः कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुते ।
त्रिपुण्ड्रनामको हस्तः कीर्तितोभरतादिभिः ॥
फालस्थले चोर्ध्वभागे चलितस्सोर्ध्वपुण्ड्रके ।
अधोभागे च चलितः भ्रान्तिभावनिरूपणे ॥

भ्रान्तिः परवञ्चना ।

फालस्थले तु तिर्यक्स्थो फालभागनिरूपणे ।
तत्रैव चलितो ह्येष विभूतेर्धारणे भवेत् ॥
पुरोमुखः पुरोभागे स्थितश्चेत्कुड्यबन्धने ।
त्रिपुण्ड्राख्यस्य हस्तस्य विनियोगो विनिश्चितः ॥

विनायकः

त्रिपुरुषः—वंशः

वंशे त्रिपुरुषे दण्डो यवद्वितयसंयुते ।
चतुर्दशाङ्गुलैर्मध्यं त्र्यङ्गुलं द्वियवाधिकम् ॥
मुखतालाख्यरन्ध्रस्थं स्थानमन्तरसप्तके ।
यवद्वयं समासेनाङ्गुलद्वितयसंयुतम ॥
यवद्वयं विजानीयादन्तरालेषु सप्तसु ।
शेषं लक्षणमेतस्मिन् चतुर्मुखवदीरितम् ॥

कुम्भः

त्रिपुरेश्वरी—मेलरागः (कनकाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि – स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि – स.

मञ्जः

त्रिपुष्करविधानम्—त्रिपुष्करे

पौष्करस्य तु वाद्यस्य मृदङ्गपणवाश्रयम् ।
विधानं सम्प्रवक्ष्यामि दर्दरस्य तथैव च ॥
षोडशाक्षरसंपन्नम् ।
द्विलेपनं षट्करणं त्रियतिं त्रिलयं तथा ।
त्रिगतं त्रिप्रकारं च त्रिसंयोगं त्रिपाणिकम् ॥
दशार्धपाणिप्रहरं त्रिप्रकारं त्रिमार्जनम् ।
विंशत्यलङ्कारयुतं तथाष्टादशजातिकम् ।
एभिः प्रकारैस्सम्पन्नं वाद्यं पुष्करजं भवेत् ॥

भरतः

त्रिपुष्करस्य प्राधान्यम्

यावन्ति चर्मनद्धानि ह्यातोद्यानि द्विजोत्तमाः ।
तानि त्रिपुष्कराद्यानि ह्यवनद्धमिति स्मृतम् ॥
एतेषां तु पुनर्भेदाः शतसंख्याः प्रकीर्तिताः ।
किन्तु त्रिपुष्करस्यात्र लक्षणं प्रोच्यते मया ॥
शेषाणां कर्मबाहुल्यं यस्मादस्मिन्न दृश्यते ।
न स्वरा न प्रहाराश्च नाक्षराणि न मार्जनाः ॥
भेरीपटहझञ्झाभिः तथा दुन्दुभिडिण्डिमैः ।
शैथिल्यादायतत्वाच्च स्वरे गाम्भीर्यमिष्यते ।
प्रायशस्तानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ॥

भरतः

त्रिप्रचारः—अवनद्धाङ्गम्

समप्रचारो, विषमप्रचारः, समविषमप्रचारश्चेति ।

ये मार्गाः पूर्वमुक्तास्तु चत्वारो नियताक्षराः ।
तच्छेषभूतं विज्ञेयं प्रचारत्रितयं बुधैः ॥
समोऽथ विषमश्चैव तथाचैवोभयात्मकः ।
प्रचारस्त्रिविधश्चैवं भरतादिमतो यथा ॥
यत्प्रकृष्टं तु चरणं व्यापारः करयोर्द्वयोः ।
आतोद्यस्य विधौ सद्भिः स प्रचारोऽभिधीयते ॥
प्रचारत्रितयं चैतच्चतुर्मार्गाङ्गमुच्यते ।
वामोर्ध्वकयोर्वामः सव्यो वै दक्षिणोर्ध्वके चापि ॥
कार्यस्समप्रचारे ह्यालिप्ते वाद्यकरणे तु ।
वामोर्ध्वकसव्यानां प्रहतो वामः करस्तु कर्तव्यः ॥
सव्योर्ध्वकसंयोगात्प्रहतो विषमप्रचारे तु ।
स्वच्छन्दतः कराणां प्रहतं शेषेषु मार्गकरणेषु ।
अङ्कितगोमुखयोगे समविषमो हस्तसञ्चारः ॥

भरतः

अयं भावः ।

आलिप्ताङ्कितगोमुखमार्गेपूर्ध्वकपुष्करे वाममुखे वामहस्तः । दक्षिणे दक्षिणहस्तः । प्रहृते प्रवर्तितश्चेत्स समप्रचारः । वाम-दक्षिणमुखयोः व्यत्यस्तकरप्रहारः विषमप्रचारः । यथेच्छं हस्तयोः प्रहारः समविषमः । स त्वङ्कितगोमुखयोरेव प्रयोज्यः । समस्त्वालिप्तमार्गे । विषमस्तु वितस्तामार्गे स्यात् ।

त्रिप्रहारम्—त्रिपुष्करे

निगृहीतः अर्धनिगृहीतः मुक्तः – इति ।

भरतः

त्रिभङ्गी—दर्शनम्

मूलमध्याग्रभागेषु त्रिभङ्गया विषयग्रहः ।
तत्त्रिभङ्गीति कथितं..............॥

शारदातनयः

—देशीतालः

त्रिभङ्गिनाम्नि ताले तु लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम् । ।।ऽऽ

वेमः

—प्रबन्धः

त्रिभङ्गिः पञ्चधेति जगदेकमल्ल आह । तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

भिन्नवृत्तैस्त्रिभिः पादैः स्वरपाटसमन्वितैः ।
तालत्रयनिबन्धश्चेन् त्रिभङ्गिरभिधीयते ॥
एवं भिन्नैस्त्रिभिवृत्तैः स्वरपाटसमन्वितैः ।
कृत्वा पादत्रयं गेयः त्रिभङ्गिस्स्युस्त्रितालकाः ॥
अथवा भिन्नवृत्तैस्तैः पादैरेवं त्रिभिर्युतः ।
रच्यते पूर्वमार्गेण तथाऽपि स्यात्त्रिभङ्गिकः ॥

सोमेश्वरः

त्रिभङ्गी—करणम्

त्रिभङ्गीनमितं गात्रं पादौ च स्वस्तिकीकृतौ ।
वक्षःस्थः खटको वामो दक्षिणश्चालपल्लवः ।
उत्तानश्शिरसि न्यस्तस्त्रिभङ्गीकरणं तदा ।

देवणः

—प्रबन्धः

वारत्रितयमावर्त्य स्वराः पाठाः पदानि वा ।
रागैस्त्रिभिस्त्रिभिस्तालैः गीयतेऽथ द्वितीयके ॥
अभङ्गाख्येन तालेन गेयाः पाटपदान्तराः ।
तृतीयस्तु त्रिभिर्वृत्तैः कवलैरेव गीयते ॥
त्रिभङ्गिनाम्ना वृत्तेन गीयते यस्स तुर्यकः ।
यो देवतात्रयस्तुत्या गीयते स तु पञ्चमः ॥
आभोगोऽन्यपदैरेव न्यासस्तावद्भिमानकः ।
इति त्रिभङ्गिर्निर्दिष्टो....................॥

हरिपालः

रागैस्त्रिभिस्त्रिभिस्तालैर्यत्र पाटपदस्वराः ।
यथोचितं निबद्ध्यन्ते त्रिभङ्गिः सोऽयमादिमः ॥
एकस्त्रिभङ्गितालेन गेयः पाटपदस्वरैः ।
एको वृत्तत्रयेणाथ वृत्तेनैकस्त्रिभङ्गिता ॥
एको देवत्रयः स्तुत्या त्रिभङ्गिरिति पञ्चधा ।
अन्यैः पदैरिहाभोगो न्यासस्तालस्य नामतः ॥

सोमराजः

त्रिभङ्गीवर्णसारकम्—चालकः

स्वपार्श्वतो विदिग्भागे पूर्वं धृत्वा करद्वयम् ।
तिर्यक् च मण्डलाकृत्या लुठनं युगपद्यदि ।
कुरुते तदिदं प्राहुः त्रिभङ्गीवर्णसारकम् ॥

वेमः

त्रिभङ्गीवलितम्—करणम्

पादौ च स्वस्तिकीभूतौ त्रिभङ्गीवलितं वपुः ।
वक्षःस्थः खटको वामो दक्षिणश्च लताकरः ।
त्रिभङ्गिवलितं नाम तदन्वर्थमुदाहृतम् ॥

देवणः

त्रिभिन्नः—देशीतालः

ताले त्रिभिन्नसंज्ञे तु क्रमाल्लघुगुरुप्लुताः । ।ऽऽ

वेमः

त्रिभुवनरायरगण्डः—देशीतालः

ताले ततस्त्रिभुवनपूर्वे रायरगण्डके ।
बिन्द्वोर्मध्ये च षट्कृत्वो लगास्समुदाहृताः ॥
०॥ऽ॥ऽ॥ऽ॥ऽ॥ऽ॥ऽ० .

गोपतिप्पः

त्रिमार्जनम्—त्रिपुष्करे

मायूरी । अर्धमायूरी । कार्मारवी इति ।

भरतः

—अवनद्धाङ्गम्

मायूरी अर्धमायूरी तथा कार्मारवीति च ।
तिस्रस्तु मार्जना ज्ञेयाः पुष्करेषु स्वराश्रयाः ॥
गान्धारो वामके कार्यः षड्जो दक्षिणपुष्करे ।
ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैव मायूर्यां तु स्वरा मताः ॥
वामके पुष्करे षड्जर्षभो दक्षिणे तथा ।
ऊर्ध्वके धैवतश्चैवमर्धमायूर्युदाहृता ॥
ऋषभः पुष्करे वामे षड्जो दक्षिणपुष्करे ।
पञ्चमश्चोर्ध्वके कार्यः कार्मारव्यामलस्वरा ॥
एतेषामनुवादी तु जातीनां यः स्वरो मतः ।
आलिङ्ग्यमार्जनां प्राप्तो निषादस्स विधीयते ॥

मायूरी मध्यमग्रामे षड्जे त्वर्धा तथैव च ।
कार्मारवी तु कर्तव्या साधारणसमाश्रया ॥
स्वराः स्थानस्थिता ये तु श्रुतिसाधारणाश्रयाः ।
त एव मार्जनकृताः शेषास्सञ्चारिणो मताः ॥

भरतः

षड्जे त्वर्धेति । षड्जग्रामे त्वर्धमायूरीत्यर्थः । साधारणेति । श्रुतिस्वरसाधारणे । त एवेति । ते स्थायिस्वरा इत्यर्थः ।

त्रिमूर्तिः—मेलरागः (षण्मुखप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्जः

त्रियतिः—त्रिपुष्करे

समा, स्रोतोवहा, गोपुच्छा चेति ।

भरतः

त्रिरधरः—धातुः

त्रिस्तारस्वरघातेन धातुस्त्रिरधरो भवेत् ।

शार्ङ्गः

—वीणायां धातुः

तारस्वरे त्रिराघाताद्धातुस्त्रिरधरो भवेत् ।

कुम्भः

त्रिरुत्तरः—धातुः

मन्द्रस्वरत्रिराघाताद्धातुमाहुस्त्रिरुत्तरम् ।

शार्ङ्गः

—वीणायां धातुः

मन्द्रस्वरे त्रिराघाताद्धातुर्ज्ञेयस्त्रिरुत्तरः ।

कुम्भः

त्रिलयम्—त्रिपुष्करे

द्रुतमध्यविलम्बितास्त्रयो लयाः ।

भरतः

त्रिलोचनः

एतन्नामानौ द्वौ स्तः । एकः पार्थविजयनाटककर्ता । राजशेखरेण बहुमानितः । अन्यः नाटयलोचननामकनाटकलक्षणग्रन्थकर्ता । तेन राजशेखरस्य बालरामायणं सूचितम् । तस्माद् द्वावपि भिन्नाविति स्पष्टम् ।

त्रिवणा—रागः

त्रिवणा सा च विज्ञेया ग्रहांशन्यासधैवता ।
औडुवा रिपहीनेयं विद्वद्भिः परिकीर्तिता ॥ दामोदरः

त्रिवणा शब्दं त्रवणाशब्दस्य रूपान्तरं स्यात् ।

त्रिवणारागध्यानम्

त्रवणेति नामान्तरम् ।

चारुरम्भातरोर्मूले निषण्णा कनकप्रभा ।
नताङ्गी हारललिता कान्तेन त्रिवणा मता ॥

दामोदरः

त्रिवणी—मेलरागः

गौरीमेलसमुत्पन्ना त्रिवणी मस्वरोज्झिता ।
अवरोहणवेलायां षड्जोद्ग्राह्या सरिस्वरा ॥

सायं गेया ।

अहोबिलः

—वक्षोभूषणम्

त्रिवर्णः—देशीतालः

त्रिवर्णो लौ द्रुतौ लौ च । ।।००।।

मदनः

—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

धा ध ध प म गा ग ग रि स .

पण्डितमण्डली

—वर्णालङ्कारः

अन्त्यस्वरस्त्रिरावृत्तो यदा संपद्यते तयोः ।
तदा त्रिवर्णनामानमलङ्कारं प्रचक्षते ॥

स रि ग ग म म प ध ध ध .

तयोः द्वयोः कलयोः ।

पण्डितमण्डली

त्रिवली

विंशत्यङ्गुलदीर्घा स्यात्सप्ताङ्गुलमिता मुखे ।
मुष्टिप्रविष्टमध्या सा त्रिवली लोहमण्डली ॥
कवलानद्धवदना सप्तरन्ध्रैस्सुयन्त्रिता ।
मध्ये च वेष्टिता रज्वा सूत्रनिर्मितया दृढम् ॥
कक्षास्कन्धे निधायैषा सव्यदक्षिणपाणिना ।
दं दं दोमक्षरैः पाटैः वादनीया विचक्षणैः ॥
मधुपानप्रमत्तानां योषितां लास्यनर्तने ।
वादनीया विशेषेण सलोद्दिं ध्वनिसंयुता ॥

सोमेश्वरः

—अवनद्धम्

हस्तप्रमाणा त्रिवली कार्या सप्ताङ्गुला मुखे ।
लोहमण्डलिकोपेता मध्ये ग्राह्या च मुष्टिना ॥

कदलेनामृतमुखी समछिद्रनियन्त्रिता ।
रज्वा च श्लक्ष्णया गाढतरं मध्ये च वेष्टिता ॥
त्रिकच्लया वृताक्कन्धलम्बिन्या हस्तमात्रया ।
तं दो वां दाक्षैर्नित्यं करयुग्मेन विद्यते ॥

सोमराजः

त्रिशूलहस्तः

निकुञ्चयित्वा चाङ्गुष्ठं कनिष्ठां च त्रिशूलकः ।
पुरोमुखः पुरोभागे दर्शितश्चेत्त्रिशूलकः ।
त्रिसंख्याबोधने चैव त्रिशूलाख्यकरो भवेत् ॥

विनायकः

त्रिशूलिनी—मेलरागः (शूलिनीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म रि स .

मञ्जः

त्रिष्टुप्छन्दोवृत्तानि

त्रिष्टुभे द्वे सहस्रे च चत्वारिंशत्तथाष्ट च । २०४८

भरतः

त्रिसंयोगम्—पुष्करवाद्ये अक्षराणां संयोगः

स त्रिविधः, गुरुसंयोगः, लघुसंयोगः, गुरुलघुसंयोगः इति ।

भरतः

—अवनद्धाङ्गम्

गुरुसञ्चयः लघुसञ्चयः गुरुलघुसञ्चयः इति । तत्र गुरुसञ्चयो विलम्बितवृत्तौ यथा – धें तां के तां ध्रे द्रां प्रभृतयः केवलगुरूणां सञ्चये । लघुसञ्चयो द्रुतलयवृत्तौ यथा – घट मट घट मधट इत्यादयो लघुसञ्चये । गुरुलघुसञ्चयो मध्यलयप्रवृत्तौ, घटधि मधिधिं मधिनं किट प्रभृतयो गुरुलघुसञ्चये ।

भरतः

त्रिसञ्चः—हस्तपाटः

त्रिकसञ्चलनाद्वामहस्ताङ्गुष्ठविवर्धनात् ।
स्कन्धस्य चलनेनापि त्रिसञ्चो जायते यथा ॥
तेंदां खेटां खें खें ।

वेमः

त्रिसरः

कण्ठभूषणम् । मुक्तालतात्रयेण कल्पितम् ।

त्रिसाम—पूर्वरङ्गाङ्गम्

जालजं बृहत्साम, रथन्तरम् इति ।

भरतः

त्रिस्थानत्वम्—फूत्कारगुणः

त्रिस्थानव्याप्तिशक्तत्वं त्रिस्थानत्वमुदाहृतम् ।

कुम्भः

—वंशे फूत्कारगुणः

त्रिस्थानव्याप्तिशक्तित्वं त्रिस्थानत्वमुदाहृतम् ।
अयमेव गुणः त्रिस्थानशोभीत्यन्ये ।

कुम्भः

मन्द्रे मध्ये च तारे च त्रिस्थाने शोभनस्तु यः ।
त्रिस्थानशोभी स प्रोक्तः स्निग्धत्वादिगुणैर्युतः ॥

त्रिस्थाना—श्रुतिः

पञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः । मण्डलीमते तारपञ्चमस्यैव ।

त्रिस्वरः—वर्णालङ्कारः

स्वरत्रयं द्विरुच्चार्य तत्पुरस्य सकृत्तथा ।
यत्र स्वरकला एवं क्रियन्ते त्रिस्वरो हि सः ॥

यथा – सरिग सरिगम, रिगम रिगमप । व्युत्क्रमेण यथा– मगरि मगरिस इति । अस्य रूपकतालानुगतत्वेनानुपूर्वीविशिष्टत्वादलङ्कारत्वम् ।

संगीतसरणिः

त्रुटी—तालप्राणः

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम् ।

त्रैलोक्यमोहनः—तानः

मध्यमग्रामे रिधहीनौडुवः ।

ग स नि प म .

कुम्भः

त्रोटितः—पादः

अवष्टभ्य भुवं पार्ष्ण्या यः पादाग्रेण हन्ति तम् ।
स त्रोटिताभिधो योज्यो गर्वे रोषेऽपि सूरिभिः ॥

अशोकः

त्राटित इत्यपि केचन ।

त्र्यम्बिनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि ग स .

मञ्जः

त्र्यश्रम्—दर्शनम्

उदञ्चितं तु यत्तिर्यक् त्र्यश्रमित्यभिधीयते ।

वेम

त्र्यश्रः

पादः पक्षस्थितस्सोऽत्र यः पार्श्वाभिमुखाङ्गुलिः ।
स एव त्र्यश्रः किञ्चिच्चेत्पुरोदेशाभिमुख्यभाक् ॥

कुम्भः

त्र्यश्रवर्णः—देशीतालः

त्र्यश्रे लवूद्रुतद्वन्द्वं लघुद्वयमपि क्रमात् । ॥०० ॥

वेमः

लघुर्द्रुतौ लघुवक्रत्र्यश्रवर्णे यथाक्रमम् । ।०॥ऽ

सुधा

त्र्यश्रवर्णतालोडुपम्—देशीनृत्तम्

त्र्यश्रो मिश्रो द्विधा वर्णः त्र्यश्रो लौ द्रौ लघुद्वयम् ।
तालेनानेन विज्ञेयं त्र्यश्रवर्णोडुपं बुधैः ॥ ॥००॥

वेदः

त्र्यश्रा—ग्रीवा

पार्श्वतोऽवनता त्र्यश्रा खेदे पार्श्वेक्षणादिषु ।

वेमः

—भङ्गतालः

लत्रयं गत्रयं द्रुतषट्कम् ।

।।।ऽऽऽ००००००

नान्यः

त्र्यस्रः—पादः

एकस्य समपादस्य मध्यं पादान्तरस्य चेत् ।
पार्ष्णिस्पृशन्ती वर्तेत त्र्यश्रपादस्स उच्यते ॥

शुद्धत्र्यस्रः पक्षस्थितः इति द्विधा ।

तत्र शुद्धस्य लक्ष्मोक्तं वक्ष्यामोऽन्यस्य चाग्रतः ।
स्थानकादिषु चैतस्य विनियोग उदीरितः ॥

विप्रदासः

त्र्यस्रा—गतिः

त्र्यस्रा त्रिकोणसञ्चारा ।

वेदः

द

दः—ताले

द्रुतसंज्ञा

दः—छन्दः

द्विमात्रागणः । यथा—का, कक.

दक्षिणः—देशीतालः

दक्षिणे स्याल्लघुद्वन्द्वं गुरुरेकस्ततः परम् ।।ऽ
सा सा नी धा

जग

दक्षिणगुर्जरी—रागः

अथ दक्षिणपूर्वातु गुर्जरी मध्यमस्वरे ।
कम्पिता............................... ॥

हरिः

—मेलरागः

गूर्जरी मालवोत्पन्नाऽवरोहे मनिवर्जिता ।
गश्लिष्टमध्यमोपेता धैवतश्लिष्टसस्वरा ।
गान्धारमूर्छनोपेता दाक्षिणात्या प्रकीर्तिता ॥
प्रथमप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

—उपाङ्गरागः

सन्ताडितस्वरा नूनं मध्यमस्वरकम्पिता ।
दक्षिणा गूर्जरी ज्ञेया शृङ्गारे सा च गीयते ॥

भट्टमाधवः

—रागः

धुरितगूर्जरी दाने रम्या दक्षिणदेशजा ॥

जगदेकः

—रागध्यानम्

भामा सुकेशी मलयद्रुमाणां मृदूल्लसत्पल्लवतल्पमध्ये ।
श्रुतिस्वराणां दधती विभागं तन्त्रीमुखाद्दक्षिणगूर्जरीयम् ॥

दामोदरः

दक्षिणसुरत्राणविपाटः—देशीतालः

ततश्च दक्षिणसुरत्राणपर्वविपाठके ।
द्रुतचापौ लयः पुष्पादायन्ताश्चापपौ द्रुतः ॥
ऽऽ०।।।०ऽऽ०

गोपतिप्पः

दक्षिणा—वृत्तिः

गीतप्रधानता वाद्यगुणता दक्षिणा मता ।

शार्ङ्गः

—वृत्तिः

दक्षिणा वृत्तिरत्रेष्टा चित्रा लक्ष्मविपर्ययात् ।

कुम्भः

यत्र गीतं प्रधानं स्याद्वाद्यं तद्गुणतामियात् ।
दक्षिणेति तु सा प्रोक्ता वृत्तिस्तत्त्वाववेदिभिः ॥

नान्यः

दक्षिणागुर्जरी—रागः

दाक्षिणात्या गुर्जरी स्यात् रिषभर्षिकपाङ्किका ।

ग्रधिः—ग्रहांशन्यासाः ।

दक्षिणावर्तः नृत्तबन्धः

पात्राः कोणगा मध्ये यन्त्रिकस्था तु मध्यमा ।
अभीष्टं च स्खलनात्र केवारक्रमयोगतः ॥
मध्यास्थिता च कोणस्थाः कुर्वन्ति भ्रमरीर्मुहुः ।
तमाह दक्षिणावर्तं दक्षिणो वेमभूपतिः ॥

वेमः

दण्डः—सन्ध्यन्तरम्

दमनं दण्डः । यथा — रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के–एहि सागरिके इत्यादिचेटीवाक्यम् ।

सागरः

दण्डस्त्वविनयादीनां दृष्ट्या श्रुत्याथ तर्जनम् ।

सिंगः

दण्डः—वीणायां प्रधानशरीररूपः

तदधोभागे तुम्बः, तुम्बी, तुम्बा वा वर्तन्ते । तदूर्ध्वभागे ककुभः, सार्यः, तन्त्र्यः, जीवा, दोरकः, एते वर्तन्ते । नाभिः मेरुरिति कथ्यते । जीवा तन्त्रीणामधोनिक्षिप्ता वेणुशलाका नादस्य व्यक्तये कारणम् । दोरकः नागपाशः, पत्रिका ककुभस्योर्ध्वे लोहफलकम् ।

अत्र प्राचीनैः सारी निक्षेपभागो दण्डाग्रमिति व्यवह्रियते। तुम्बप्रदेशो दण्डस्य पुरोभागे इति चोक्तम् । आधुनिकैस्तद्विपर्यासेन व्यवह्रियते ।

दण्डकम्—चूडाभूषणम्

कनत्काञ्चनपट्टेन पिनद्धं वलयाकृति।
मुक्ताजालं तदूर्ध्वं च कृतं तद्दण्डकं भवेत् ।
क्रमशो वर्धमानं तच्चूडामण्डनमुत्तमम् ॥

सोमेश्वरः

—वाद्यम्

स्खलितो मूर्छनाख्यश्च कर्तरीरेफसंयुतः ।
श्वसितो यत्र वाद्यज्ञाः दण्डकं तद्बभाषिरे ॥

शार्ङ्गः

दण्डकः—प्रबन्धः

दण्डको गणवृत्तादिभेदेन बहुधा भवेत् ।
पदैस्स्वरैर्विरचितो नानायतिविभूषितः ॥
यथोचितेन तालेन रागैरपि च गीयते ।

एवं दण्डक उद्दिष्टः । हरिपालः

अयं तालैस्स्वरैर्युक्तो मध्ये पाठविराजितः ।
पुनःपदसमायुक्तो गातव्यो दण्डको बुधैः ॥

सोमेश्वरः

निर्युक्तसंज्ञः कथितस्त्रिधातु र्व्यक्तोऽपि तालेन पदैः स्वरैश्च ।
निबद्ध एते रुचितैर्विशेषैः सोऽयं भवेद्दावनिकाख्यजातिः ॥

रघुनाथः

दण्डकम्—वीणावादनप्राणः

निक्षेपपरिवर्ताभ्यां कर्तर्या च सरेफया ।
मानेन श्वसितेनापि मण्डितं दण्डकं मतम् ॥

पार्श्वदेवः

स्खलितो मूर्छना चैव कर्तरी रेफसंज्ञकः ।
श्वसितश्चेति यत्र स्युः तद्वाद्यं दण्डकं विदुः ॥
विक्षेपपरिवर्ताभ्यामुपेतं केचिदूचिरे ।
मूर्छनास्खलिताभ्यां च दण्डकाख्यं विनाकृतम् ॥

कुम्भः

दण्डपक्षम्—करणम्

ऊर्ध्वजानुलताहस्तौ जान्वन्येकस्तयोर्यदि ।
स्यादङ्गान्तरमप्येवं दण्डपक्षं तदीरितम् ॥

ज्यायनः

चारी यत्रोर्ध्वजानुः स्यात्करौ स्यातां लताकरौ।
तत्रैकं निक्षिपेदूर्ध्वजानूपरि यदा पुनः ।
एवमङ्गान्तरेणापि दण्डपक्षमिदं तदा ॥

अशोकः

" तपन्स्यत्युर्मात्रिपमे ...... मदर्दने " इति लक्ष्मणः ।

दण्डपक्षौ—नृत्तहस्तौ

वक्षः क्षेत्रं श्रयत्येको येन कालेन पार्श्वतः ।
व्यावृत्या हंसपक्षाख्यस्तेनैव परिवर्तितः ॥
प्रसारितभुजन्यस्तस्तिर्यक् पर्यायतः पुनः ।
एवमङ्गान्तरेणापि क्रिया स्याद्दण्डपक्षयोः ॥
उभयोर्यौगपद्येन प्राहुर्बाह्वोः प्रसारणम् ।
व्यावृत्तपरिवृत्तं च क्रमेणात्र क्रियाविदः ॥

ज्यायनः

दण्डपादम्—करणम्

यत्र नूपुरपादाख्या दण्डपादाभिधा तदा ।
चारी स्यादथ चेत्क्षिप्रं पाणिस्स्थाप्येत दण्डवत् ।
तत्तदा दण्डपादं स्यात्साटोपे तु परिक्रमे ॥

अशोकः

अत्रादौ जनिता भट्टतण्डुकीर्तिधरादिता ।
एकस्यादूर्ध्वतः क्षिप्तः परो जङ्घामुपागतः ।
करोऽभवदिति प्राह भट्टतण्डुः प्रयोगवित् ॥

ज्यायनः

—मण्डलम्

जनितां दण्डपादां च चारीं कुर्यात्तु दक्षिणः ।
सूचीं च भ्रमरीं वामः तथोद्वृत्तां तु दक्षिणः ॥
वामोऽलातां दक्षिणस्तु पार्श्वक्रान्तां ततःपरम् ।
भुजङ्गत्रासितां चापि वामोऽतिक्रान्तचारिकाम् ॥
दक्षिणो दण्डपादां च वामः सूचीमतः परम् ।
भ्रमरीमपि कुर्याच्चेद्दण्डपादं प्रचक्षते ॥

वेमः

दण्डपादा—चारी

पादं नूपुरभेदायाः पार्ष्णिदेशपरस्य तु ।
निधाय यदि वेगेन वक्षस्सम्मुखजानुकम् ।
प्रसारयेत्पुरोदण्डपादा चारी भवेदसौ ॥

वेमः

दण्डपादिका—देशीचारी

मुक्त्वा स्वस्तिकमावर्त्य चरणं तिर्यगूर्ध्वतः ।
प्रसार्यते चेत्तामाहुः पण्डिता दण्डपादिकाम् ॥

वेमः

दण्डप्रणामाश्रितम्—उत्प्लुतिकरणम्

समपादाश्रितस्यान्ते दण्डवत्प्रणतिर्भुवि ।
क्रियते यत्र तद्दण्डप्रणामाश्रितमुच्यते ॥

ज्यायनः

दण्डरेचितम्—करणम्

दण्डपादाभिधा चारी दण्डपक्षौ करावपि ।
यत्र रेचनसंयुक्तौ तद्भवेद्दण्डरेचितम् ।
नृत्ते प्रमोदयुक्तेऽस्य प्रयोगस्तूद्धतेऽथवा ॥

ज्यायनः

दण्डवर्तना

वर्तितौ दण्डपक्षौ चेत्तदा स्याद्दण्डवर्तना ।

अशोकः

वक्षःक्षेत्रे श्रयत्येको येन कालेन पार्श्वतः ।
व्यावृत्त्या हंसपक्षाख्यस्तेनैव परिवर्तितः ॥
प्रसारितभुजोऽन्यस्तु तिर्यक्कार्योऽपरः पुनः ।
एवमङ्गान्तरेणापि क्रिया स्याद्दण्डपक्षयोः ।
दण्डवर्तनिकामेनां भट्टतण्डुरभाषत ॥

कल्लिनाथः

दण्डहस्तः—हस्तपाठः

ऊर्ध्वघातं पताकेन कृत्वैकमथ रेफतः ।
ऊर्ध्वघातद्वयं कुर्याद्यत्रासौ दण्डहस्तकः ॥
धातरिकिटदां खरिखरिदां ।

वेमः

—हौडुक्किकहस्तपाटः

पुटं निपीड्य वामेन दक्षिणस्याङ्गुलीमुखैः ।
निपीड्याङ्गुष्ठघातेन दण्डहस्तो भवेद्यथा ॥

खुखुण खुखुण खेंद्रः खेंद्रः खेंद्रः खेंद्रः खेंद्रः टिरि टिरि टिरि टिरि

वेमः

—पाटवाद्यम्

करयोर्द्वितयेनाथ मृदुना दक्षिणेन च ।
यद्वाद्यं क्रियते सोऽयं दण्डहस्तः प्रकीर्तितः ॥

वेमः

दण्डहस्तजशब्देन मात्राभिर्द्वादशैर्युता ।
द्वाभ्यां क्रमेण हस्ताभ्यां क्रियते दण्डहस्तकः ॥

पार्श्वदेवः

दण्डान्तहस्तः

अधोमुखस्वस्तिकौ चेत्सूच्यौ दण्डान्तहस्तकः ।
पुरोभागे तु दण्डान्तं प्रजापतिनिरूपणे ॥

विनायकः

✓ **दण्डिका**—वीणा

इयं द्वितन्त्री—

दक्षिणा तन्त्रिका ज्ञेया पञ्चमस्वरसंयुता ।
वामतन्त्री समाख्याता षड्जस्वरसमन्विता ॥
एकाङ्गुलप्रमाणेन जीवकाद्वयकं भवेत् ।
नायिका दण्डिकामेनां तर्जन्या वादयेत्त्वधः ।
दण्डी खदिरनिर्वृत्ता विस्तृतिर्भानुमुष्टिभिः ॥

भाषायां विस्तृतिः ओलवु परिणाहस्तु वलयमिति ककुभं गोडुगन्सु इति पत्रिका करिवेल इति जीविका जीवगरा इति चोच्यते ।

दत्तकः—हस्तः

अंसदेशेऽपि शिखरो दत्तकार्थे नियुज्यते ।

शृङ्गारः

दत्तकाभिनयः

शिखरहस्तस्य भुजाग्रे धारणेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्र

दत्तिलः

गान्धर्वशास्त्रसङ्क्षेपकर्ता । क्रै. प. १०० वर्षे एकस्मिन् शिलाशासने अस्य नाम दृश्यते । तस्मिन् महानुमात्र इति वक्तुमवकाशोऽस्ति । अन्योऽपि नृत्तलक्षणग्रन्थः दत्तिलकृत इति बहुग्रन्थेषूदाहरणाद्ज्ञायते ।

दत्तिलकोहलीयम्

अस्य कर्ता न ज्ञायते । ग्रन्थस्तु सङ्गीतरत्नाकरादुद्धृतानां श्लोकानां समूह एव । सप्तपरिच्छेदपरिच्छिन्नः । ग्रन्थो लाहूर-नगरे वर्तते ।

दन्ताः

समं छिन्नं खण्डनं च चुम्बितं कुट्टनं तथा ।
दष्टनिष्कर्षणे नद्दग्रहणं चेति सप्तगुः ।
अष्टौ दशनकर्माणि लक्ष्मलक्ष्यविशारदाः ॥

अशोकः

समं निष्कर्षणं दष्टं चुम्बितं ग्रहणं तथा ।
कुट्टनं खण्डनं चेति दन्तानां कर्म सप्तकम् ॥

शिवदासः

चर्वणछेदने स्यातां पीडनग्रहणे ततः ।
अन्त्यं निष्कर्षणं ज्ञेयं तत्कर्माणि च पञ्चधा ॥

उपाध्यायः

दलनाः खण्डनाश्चैव कर्तनाधारणास्तथा ।
निष्कर्षणाश्च विज्ञेया दन्ताः पञ्चविधा बुधैः ॥

सोमेश्वरः

दन्तिपक्षम्—हस्तः

शिरोदेशं समारभ्य पाणिभ्यां केशबन्धनम् ।
अन्योन्याभिमुखं यत्तु वरणं केशबन्धनम् ॥
पाणिभ्यामवटं प्राप्य दन्तिदन्तसमा स्थितिः ।
दन्तिपक्षमिति प्रोक्तमेतच्चित्रं महेश्वरि ॥

उमा

दन्तिवसन्तः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि स.
(अव) स ध नि ध प म ग म रि स.

मत्त

दन्ती—प्रबन्धः

असङ्गतपदद्वन्द्वं प्रासः प्राधान्यतो भवेत् ।
प्रान्ते दन्तिपदं चात्र विचित्रयतिकल्पना ॥

हरिपालः

दमयन्ती—श्रुतिः

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः ॥

अनूपः

दम्भोलिः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि म ग रि स.

मत्त

दयावती—श्रुतिः

ऋषभस्य प्रथमा श्रुतिः ।

दयावीरः

शरीरं शोणितं मांसं परप्राणिहिताय यः ।
सद्यस्तद्धैरिणो दद्याद्दयावीरस्स उच्यते ॥
जीमूतवाहनो राजा शिविस्सत्यवरस्तथा ।
एवमन्येऽपि विज्ञेया दयावीरा महीतले ॥
धैर्यं सत्वं क्षमा भक्तिरानन्दश्चाविकारिता ।
एतैरेवाभिनेतव्यो दयावीरः कुशीलवैः ॥

जगद्धरः

दरबारु—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म प ध प ग रि स.

दर्दरः

ददर्श शब्दं ददातिधातोरादान इष्यतः ।
विद्याद्दर्दरमप्येवं वाद्यभाण्डं विचक्षणः ॥
पूर्वदारण इत्यस्माद्धातोः कर्तरिरवेति ।
एकुक्तिप्रतिपत्तेन दर्दरस्याथ संभवः ॥
दर्दरस्य पुराणेषु श्रूयते संभवो यतः ।
नश्यत्यमङ्गलं सद्य श्रुत्वा दर्दरजं ध्वनिम् ॥

नान्यः

दर्पः

प्रीतिनिर्वृतिनिघ्नानामरागविषयेऽपि यः ।
प्रवृत्तिं कुरुते भावः पुंसां दर्पस्स उच्यते ॥

भावविवेकः

दर्पकलीला—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स ध प ग म रि स.

मत्त

दर्पणः—देशीतालः

द्रुतद्वन्द्वाद्गुरुश्चैकस्ताले स्याद्दर्पणाभिधे । ० ० ऽ

सुधा

द्रुतद्वयं गुरुश्चान्ते ताले दर्पणनामनि । ० ० ऽ

वेमः

धिधिद्रैं गणधड ।

सुधा

दर्पमञ्जरी—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मञ्ज

दर्पसरणम्—उत्प्लुतिकरणम्

मार्गोक्ते वैष्णवस्थाने यः पादः पार्श्वतोमुखः ।
तद्दिश्यमङ्गं भ्रमयन तिर्यङ्मण्डलवन्मुहुः ॥

अन्ते च पादमपरं त्र्यस्रीकृत्य यदा भजेत् ।
तदेव स्थानकं तज्ज्ञैस्तद्दर्पसरणं मतम् ॥

वेमः

द्रबार—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ० म ० प ० ध नि ० स.
(अव) स ० नि ध ० प ० म ग ० रि ० स.

मेललक्षणे

दर्शः—तानः

षड्जग्रामे निगहीनौडुवः ।
ध प म रि स.

कुम्भः

दर्शनम्

समं साच्यनुवृत्तावलोकितानि विलोकितम् ।
उल्लोकितालोकिते च अविलोकितमित्यपि ।
एतान्यष्टौ दर्शनानि ब्रूते निधिकरात्मजः ॥

विप्रदासः

विकूणितं विहसितं न्यञ्चितं कुञ्चितं तथा ।
निष्पन्दमञ्चितं मुग्धं विकासि च ततः परम् ॥
अभिलाषि स्थिरं वक्रं प्रसन्नं मसृणं तथा ।
अलसं वलितं स्मेरमानन्दि मदमन्थरम् ॥
साकूतं विह्वलं चैव निभृतं चाथ सोत्सुकम् ।
सोत्कम्प्याक्षेपि विक्षेपि चोत्कण्ठितमुदञ्चितम् ॥
त्र्यस्रं विकृष्टं व्यासङ्गि ललितं च विसंस्थुलम् ।
ततो विस्फारितं चैव कठोरं च तरङ्गितम् ॥
ततं च तरलं चैव सस्पृहं चकितं चलम् ।
ततः प्रेङ्खोलितं चेति चत्वारिंशदुदीरिताः ॥

वेमः

विकूणितं विहसितं कुञ्चितं न्यञ्चिताञ्चिते ।
स्निग्धं मुग्धं च निष्पन्दं विस्तारि च विकासि च ॥
स्तिमितं मसृणं वक्रं मधुरं चाभिलाषितम् ।
स्थिरं प्रसन्नमलसं ललितं मदमन्थरम् ॥
स्मेरमानन्दसाकूतं विदग्धं विह्वलं तथा ।
निकुञ्चितं च निभृतमुत्कण्ठितमुदञ्चितम् ॥
सोत्सुकं सोत्कमुत्कम्पमुल्लासि च समन्मथम् ।
महद्व्याक्षेपि विक्षेपि त्रिभङ्गि त्र्यस्रमेव च ॥
विकृष्टं विनतं स्फीतं व्यासङ्गि च विसंस्थुलम् ।
विस्फारितं विलुलितं वलितं च तरङ्गितम् ॥
कठोरं कलुषं रूक्षं कातरं चलितं चलम् ।
कोमलं तरलं तानि प्रणयि प्रेमगर्भि च ॥
सोत्प्रासं सस्पृहं ह्रादि प्रेङ्खोलं लोलमेव च ।
एवमुक्ताश्चतुर्षष्टि विकारा दृष्टिसंश्रयाः ॥
उद्वर्तितमधोवृत्तं निवृत्तं च विवर्तितम् ।
स्तब्धमुत्फुल्लमुल्लोलमुद्धुरं विधुरं तथा ॥
विश्लिष्टं निष्ठुरं शुष्कं कुटिलं चटुलं तथा ।
एते प्रायेण कथिता रौद्रस्यैवोपयोगिनः ॥
स संभ्रमं जडं चैव सव्यग्रं सव्यथं तथा ।
तान्तमार्तं परिम्लानं तप्तं मलिनमेव च ॥
एते प्रायेण शोकस्य विकारा दृष्टिसंश्रयाः ।
मन्थरं वन्धुरं धीरमविक्रियमकृत्रिमम् ॥
अनुल्बणमसंभ्रान्तमव्याजमनुपस्कृतम् ।
सहर्षं च सगर्वं च वीरस्यैते प्रकीर्तिताः ॥
अरोचकमनुत्सेकमाविद्धं विद्धमेव च ।
विकृष्टं च विनिष्क्रान्तं र्विानकीर्णं विलोभितम् ॥
एते प्रायेण कथिता बीभत्से च भयानके ।
एते शतं समाख्याता चत्वारश्च ततोऽधिकम् ॥

शारदातनयः

दलकम्—मस्तकभूषणम्

दलकं हेमरचितं व्याघ्रपुच्छविनिर्मितम् ।
मुक्तामाणिक्यरचितं पुरुषाणां विभूषणम् ॥

सोमेश्वरः

दलनाः—दन्ताः

मर्दनाद्दलना दन्ताः चणकादिषु भक्षणे ।
ताम्बूले ते समायोज्या अपूपादिषु खादने ॥

सोमेश्वरः

चर्वणमिति नामाह ज्यायनः ।

दशाननः—देशीतालः

दलगा दलदा गश्च दशानन इतीरिते ।
० । ऽ ० । ० ऽ

लक्ष्म

दशावतारकीर्तिधवलः—सूडप्रबन्धः

तदन्ते तस्य चाभोगाः गेया एकैकशोऽथवा ।
प्रत्येकं रचिता भोगाः वक्ष्यमाणप्रमाणतः ॥
पदान्यष्टौ दशापि स्युरत्र स्वेच्छानुरोधतः ।
नानायतिग्रहलयतालरागोपबृंहितः ॥
छायालयोपाधिवशाच्छुद्धसालगयतोऽपि च ।
अस्य सूडस्य मिश्रत्वमभाषिष्ट महीपतिः ॥
छन्दसा येन केनापि गद्यैः पद्यैर्विनिर्मितः ।
ध्रुवः प्रतिपदं गेयः स एव हि विपश्चिता ॥
पदान्ताभोगरुचिरस्ततः पाटस्वराश्चितः ।
दशावतारकीर्त्याख्य धवलोऽयं प्रबन्धराट् ॥
रागोऽत्र मध्यमादिः स्यादादितालो विलम्बितः ।
लयः स्यान्मागधी गीतिः शृङ्गारोऽस्य रसः स्मृतः ।
कीर्तनं वासुदेवस्य विनियोगो नृपोत्सवे ॥

कुम्भः

दशावस्थाः

एवं विधैः कामलिङ्गैरप्राप्तसुरतोत्सवा ।
दशस्थानगतं कामं नानाभावैः प्रदर्शयेत् ॥
प्रथमे त्वभिलाषः स्याद्द्वितीये चिन्तनं भवेत् ।
अनुस्मृतिस्तृतीये तु चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥
उद्वेगः पञ्चमे प्रोक्तो विलापः षष्ठ उच्यते ।
उन्मादः सप्तमे ज्ञेयो भवेद्व्याधिस्तथाष्टमे ।
नवमे जडता चैव दशमे मरणं भवेत् ॥

भरतः

केचिद्द्वादशावस्था मन्यन्ते ।

दष्टम् चिबुकम्

दन्तदष्ट दशनैर्दष्टं स्याद्तत्क्रोधकर्मसु ।

ज्यायनः

—दन्तः

अधरैर्दशनैर्दंशो दष्टं क्रोधे निरूपितम् ।

अशोकः

दाक्षायणी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि ध म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मत्र

दाक्षिणात्या—(द्वितीयः) भाषारागः

अन्यापि भिन्नपड्जोत्था दाक्षिणात्या रिभूयसी ।
मध्यषड्जा दीप्तषड्जा ग्रहांशन्यासपञ्चमा ॥
धांशन्यासग्रहा तारगान्धारा मध्यमध्यमा ।
षड्जगान्धारभूयिष्ठा शुद्धतीत्यपि कथ्यते ॥

भट्टमाधवः

—(प्रथमः) भाषारागः

शुद्धपञ्चमभाषायां दाक्षिणात्या प्रियस्मृता ।
पञ्चमांशग्रहन्यासा तारधैवतमध्यमा ।
अपन्यासर्षभा तारपञ्चमात्तारसप्तमा ॥

प्रियस्मृतेति । प्रिययोः परस्परस्मरणेन ।

भट्टमाधवः

—प्रवृत्तिः

दाक्षिणात्या तावद्बहुनृत्तगीतवाद्या कैशिकीप्राया चतुरमधुरललिताङ्गाभिनया च ।

महेन्द्रो मलयस्सह्यो मेकलः पालमञ्जरः ।
एतेषु संश्रिता देशास्ते ज्ञेया दक्षिणापथाः ॥
कोसलास्तोसलाश्चैव कलिङ्गा यवनाः खसाः ।
द्रमिडान्ध्रमहाराष्ट्राः वैण्णा वै वानवासजाः ॥
दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे ।
ये देशास्तेषु युञ्जीत दाक्षिणात्यां तु नित्यशः ॥

भरतः

—भाषारागः

तथैव दाक्षिणात्या तु भिन्नपड्जे धमन्द्रिका ।
षड्जतारस्वरा धांशग्रहन्यासा विदोलिता ॥
नियोक्तव्या च सन्तापे प्रियस्य स्मरणेऽपि च ।
विभाषेति पुनर्भाषामिमामाचष्ट याष्टिकः ॥

कुम्भः

दाक्षिणात्यगूर्जरी—रागः

दक्षिणा गूर्जरी कम्पमध्यमा ताडितंतरा ।

हम्मीरः

—प्रथमरागः

मध्यस्फुरणसंयुक्ता संपूर्णा ताडितस्वरा ।
ऋषभांशग्रहन्यासा दाक्षिणात्या च गूर्जरी ॥

मोक्षदेवः

दाक्षिण्यम्

दाक्षिण्यं नाम तत्प्राहुः स्वानुकूल्यप्रवृत्तिषु ।
प्राणानप्याददानस्य स्थाने शक्तिर्न यद्भवेत् ॥

भावविवेकः

—लक्षणम्

हृष्टं प्रसन्नवदनैः यत्परस्यानुवर्तनम् ।
क्रियते वाक्यचेष्टाभिस्तद्दाक्षिण्यमुदाहृतम् ॥

भरतः

दाटुकपञ्चमः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प म नि ध प स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

दा(धा)टीबलम्—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प ग रि स .

मञ्ज

दा(धा)टीमञ्जरी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि प म रि स .

मञ्ज

दाडियमन्—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ग ० ० प ० ध ० ० स .
(अव) स नि ० ध ० प म ० ग ० ० रि स .

मेललक्षणे

दाण्टध्वाडः—देशीनृत्तम्

रायबङ्गालध्वाडस्य दक्षिणश्चरणो यदा ।
वामजानुतले लग्नस्तद्दाण्टमभिधीयते ॥

वेदः

दानम्—सन्ध्यन्तरम्

यथा – नागानन्दे – वध्यशिलायां–संरक्षता पन्नगमित्यादि जीमूतवाहनवाक्यम् ।

सागरः

दानमात्मप्रतिनिधिभूषणादिसमर्पणम् ।

सिंगः

दानमञ्जरी—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि प ध व नि स .
(अव) स नि ध म ग म रि स .

मञ्ज

दानवीरः

राज्यं प्रियामपि सुतं स्वशरीरकं वा
दत्त्वा प्रशान्तवदनो द्विजसत्तमाय ।
क्षुद्भ्रान्तिलोचनविधावतिदुःखितोऽपि
प्रोक्तोऽयमेव मुनिना भुवि दानवीरः ॥

हरिश्चन्द्रो बलिः कर्णो दधीचिः पशुनन्दनः ।
एत एव स्मृता लोके दानवीरा मनीषिभिः ॥
मुखप्रसादो हर्षश्च विनयस्सत्वशालिता ।
धैर्यं चाभिनये कार्यं दानवीरस्य सूरिभिः ॥

जगद्धरः

दामोदरः

सङ्गीतदर्पणकारः । कालः १५५० नाट्यनवीनसम्प्रदायप्रवर्तकः । महाराष्ट्रदेशीयः ।

दिक्स्वस्तिकम्—करणम्

कुर्यादत्रुटिताङ्गेन दिङ्मुखे चतसृष्वपि ।
प्रत्येकं स्वस्तिकं यत्र तद्दिक्स्वस्तिकमुच्यते ॥
गीतस्य परिवर्तेषु विनियोगोऽस्य कीर्तितः ।
स्वस्तिकान्तरमप्येतदुपजीव्य प्रवर्तते ॥

ज्यायनः

दिगनुवर्तनम्—नृत्तकरणम्

ब्राह्मे स्थाने स्थितिर्हस्तौ काङ्गुलौ कुञ्चितं शिरः ।
विषण्णाऽत्र भवेद्दृष्टिः चारी च रसगुम्भिता ।
करणं कथितं प्राज्ञैर्नाम्ना दिगनुवर्तनम् ॥

नन्दी

अत्र दृष्टिः, विषण्णा । गतिः रसगुम्भिता । यथा, दिक्षु सविलासं पार्ष्णिभ्यां पश्चाच्चलनाभ्यां तिरिपभ्रमरीं कृत्वा पार्श्वयोर्गमनम् ।

दिग्भ्रमरी—उत्प्लुतिकरणम्

क्रमादाशासु सर्वासु करावष्टब्धभूतलः ।
भ्रामयञ्चासकृत्तिष्ठेद्यदि दिग्भ्रमरीति सा ॥

वेमः

दिग्वर्षः—चालकः

पुरस्तात्पार्श्वयोस्तिर्यगूर्ध्वं पश्चाच्च लोलितः ।
करो यत्र तदुद्दिष्टं दिग्वर्षाभिधचालनम् ॥

अशोकः

दिनद्युतिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग म रि ग स .

मञ्ज

दिनपुष्पहस्तः

अलपद्मश्शिरःपार्श्वे तिर्यक्करथो दिनपुष्पकः ।
शिरसः पार्श्वभागे तु धम्मिल्ले दिनपुष्पकः ।
नन्दिवर्धनपुष्पार्थे विनियोज्यो बुधोत्तमैः ॥

विनायकः

दिवमणिः—मेलकर्ता रागः

स रि ग ० ० ० म प ० ध नि स . मञ्ज

दिविचामन्तिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध प स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मज

दिव्यकुन्तला—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

दिव्यगान्धारी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प म ध नि स.
(अव) स ध नि प म ग रि स.

मज

दिव्यमौलिः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि स.
(अव) स ध प म गरि ग स.

मज

दिव्यमङ्गला—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मज

दिव्यमतिः—मेलरागः (नवनीतमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मज

दिव्यसेना—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि ग म ग स.

मज

दिलीपिकं—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म ग म प नि ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

दीना—दृष्टिः

अर्धसम्प्तोत्तरपुटा मनाक् संरुद्धतारका।
सबाष्पमन्दसञ्चारा दीना शोकेऽभिधीयते॥

सोमेश्वरः

दीक्षा—तानः

मध्यमग्रामे गहीनषाडवः।
रि स नि ध प म.

कुम्भः

दीपः– रागाङ्गरागः

दीपरागसमुत्पन्नो भिन्नकैशिकमध्यमात्।
सग्रहो मध्यमन्यासः परिपूर्णस्वरो भवेत्॥
मन्द्रर्षभोऽत्र गान्धारपञ्चमस्तारमध्यमः।
सर्वर्तुषु प्राक् प्रहरे गेयो वीरे तथाद्भुते॥

भट्टमाधवः

—रागः

षड्जग्रहो मध्यमांशो गपान्तश्च मतारवान्।
रिमन्द्रः परिपूर्णश्च भिन्नकैशिकमध्यमः॥
धन्यासिकेवोक्ततारो दीप इत्यभिधीयते।
रसे शान्ते तु कर्तव्यो विनियोगस्तु गायकैः॥

जगदेकः

दीपकम्—रागः

दीपकं षड्जपूर्णाङ्गं रागाङ्गं च जगुर्बुधाः।
अत्र अंशन्यासग्रहेषु षड्जः।

मदः

ग्रहे तु गीयते यत्र षड्जो मध्ये तु मध्यमः।
गान्धारमध्यमावंशे तारे भवति मध्यमः॥
मन्द्रे तु रिषभः पूर्णः सोऽयं शान्तरसाश्रयः।
धन्यासिकेवोक्ततारो दीपकः परिगीयते॥

सोमराजः

—प्रथमरागः

मध्यमान्तगतभिन्नकैशिका-
दीपको भवति तारमध्यमः।
दुर्बलाविह पगौ च सांशको
न्याससमध्यमगतो रिमन्द्रकः॥

मोक्षः

—अलङ्कारः

नानाधिकरणार्थानां शब्दानां सम्प्रदीपकम्।
एकवाक्येन संयुक्तं तद्दीपकमिहोच्यते॥

(उदा) सरांसि हंसैः कुसुमैश्च वृक्षाः
मत्तैर्द्विरेफैश्च सरोरुहाणि।
गोष्ठीभिरुद्यानवनानि चैव
तस्मिन्नशून्यानि सदा क्रियन्ते॥

भरतः

—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध प स.
(अव) स नि ध नि प ग प म ग रि स.

मज

दीपकः—मेलरागः

आरोहे मनिवर्ज्यः स्याद्दीपको मालवोत्थितः।
गान्धारोद्ग्राहसंयुक्तः सन्यासांशविभूषितः॥

द्वितीयप्रहरोत्तरगेयः।

अहोबिलः

—रागः

षड्जग्रहांशकन्यासः संपूर्णो दीपको मतः।
मूर्छना शुद्धमध्या स्याद्गातव्यो गायनैरसदा॥

दामोदरः

—देशीतालः

द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वन्द्वं च दीपके। ० ०॥ ऽ ऽ
स स सा री गा गा मा मा.

जग

दीपकरागध्यानम्

बालारतार्थं प्रविलीनदीपे
गृहेऽन्धकारे सुभगः प्रवृत्तः।
तस्याः शिरोभूषणरत्नदीपात्
लज्जां अकुर्वन् कृतवान्प्रदीपम्॥

दामोदरः

दीपनम्—स्वराङ्गम्

दीपनं नाम त्रिस्थानशोभि वर्धमानस्वरं च।

नान्यः

दीपनी—प्रबन्धाङ्गम्

चतुर्भिरङ्गैः खलु दीपनी स्यात्।

रघुनाथः

इयं सेनेति ह्रस्वश्वरथभटात्मकत्वादुक्तमन्यैः।

दीपिकावसन्तः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध प नि स.
(अव) स ध प म रि स.

मज्ञ

दीप्तः—पाठ्यालङ्कारः

—(प्रबन्धे) नादः

यो रागव्यञ्जको नादस्तारस्थानस्थितोऽपि सन्।
दीप्तत्वाद्दीप्त इत्युक्तो रागतत्त्वविवेचकैः॥

कुम्भः

दीप्ता—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

प्रथमं यत्र पादे लघुनी पञ्चमं च।
कथिता सा तु दीप्ता सततं चेदमुष्णिक्॥
सिसिरे वादिकाले (शिशिरे वाति काले)

भरतः

—श्रुतिः

ऋषभस्य द्वितीया श्रुतिः। दीप्तिमतीति केचन पठन्ति।

—श्रुतिजातिः

एषा तीव्रा, रौद्री, वज्रिका, उग्रा, इति चतसृषु श्रुतिषु वर्तते।

दीप्तिः

विज्ञेया च तथा कान्तिः शोभैवापूर्वमन्थरा।
कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते॥

भावविवेकः

दीर्घतरङ्गिणी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि ग रि स.

मज्ञ

दीर्घतारा—श्रुतिः

मन्द्रधैवतप्रथमा श्रुतिः।

मण्डली

दीर्घमङ्गली—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मज्ञ

दीर्घसूत्रकः—

करिष्ये श्वः परश्वो वा भूयो निश्चित्य हेतुभिः।
इति नाध्यवसातुं यः शक्तोऽसौ दीर्घसूत्रकः॥

भावविवेकः

दुन्दुभिः—अवनद्धम्

सूतभूजातसञ्जातो महाकायो महारवः।
कांस्यभाजनगर्भोऽसौ वलयाभ्यां विवर्जितः॥
चर्मणा नद्धवदनो वद्धैर्वद्धस्समन्ततः।
सारङ्गश्रृङ्गदण्डेन वाद्यते दुन्दुभिर्दृढम्॥
मेघध्वनिसमो नादो जयमङ्गलकारिपु।
उत्सवे देवतागारे वादनीयो महाबलः॥

सोमेश्वरः

दुर्गः—वाद्यालङ्कारः

वाद्ये प्रचारविषमः सर्वमार्गप्रबोधनः।
अविभक्ताक्षरपदः स दुर्ग इति कीर्तितः॥

भरतः

सर्वमार्गविमिश्रत्वात्प्रचारविषमादपि ।
अविभागादक्षराणां परस्याप्रतिभानतः ॥
दुःखेन गम्यमानत्वाद्रागस्यालङ्कियामिमाम् ।
दुर्गाभिधामभ्यधत्त मिथिलामण्डलेश्वरः ॥

नान्यः

दुर्गामतम्

रागाणां विभागे मतमिदं ग्रन्थकारैः सूचितम् । दुर्गामत-नामकः कोऽपि ग्रन्थो नोपलभ्यते ।

दुर्मल्लिका—नृत्तरूपकम्

चतुरङ्का, गर्भसन्धिशून्या । यथा – बिन्दुमती ।

अस्यां प्रथमाङ्कः विटविलासमयः । द्वितीयो विदूषकविला-समयः । तृतीयः पीठमर्दविलासः । चतुर्थो नागरनायकविलासः । प्रथमस्त्रिणालिकः । द्वितीयः पञ्चनालिकः । शेषौ दशनालिकौ ।

सागरः

अथ दुर्मल्लिका नाम प्रौढनागरनायिका ।
चतुरङ्का चतुस्सन्धिर्गर्भसन्धिविना कृता ॥
विटो विलसति स्वैरं प्रथमाङ्के त्रिनाडिका ।
विदूषको द्वितीयेऽङ्के विलसेत्पञ्चनाडिका ॥
पीठमर्दो विहरति तृतीये सप्तनाडिका ।
विटादित्रितयक्रीडा चतुर्थे दशनाडिका ॥
चौर्यरतप्रतिभेदं यूनोरनुरागवर्णनं वापि ।
यत्र ग्राम्यकथाभिः कुरुते किल दूतिका रहसि ॥
मन्त्रयति च तद्विषयं तज्ज्ञातित्वेन याचते च वसु ।
लब्ध्वापि लब्धुमिच्छति या सा दुर्मल्लिका नाम्ना ।
एनां दुर्मल्लिकामन्ये प्राहुर्मत्तल्लिकामिति ॥

शारदातनयः

शिष्टं मत्तल्लिकाशब्दे उक्तम् ।

दुल्लीतोडी—रागः

मध्यमांशन्यासयुक्ता षड्जमन्द्रा समस्वरा ।
धैवतेन च भूयिष्ठा दुल्लीतोडीति सा मता ॥

सोमेश्वरः

दुष्करकरणा

पुष्करकरणाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

—अवनद्ध जातिः

पुष्करकरणेति नामान्तरम् ।

स्वस्तिकहस्तविचारा सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
सा त्रिलयवाद्ययुक्ता दुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥　　भरतः

यस्यां करणानि स्युः करयोः स्वस्तिकविवर्धकादीनि ।
अधमस्त्रीणां ज्ञेया दुष्करकरणेति सा जातिः ॥

नान्यः

दूतकृत्यानि

दूतसंप्रेषणं दूतसन्देशदानं दूतप्रणिधानं दूतानुगमः सखीनिर्गहणं मार्गोदीक्षणं गमागमचिन्ता चिरविमर्शः दूतागमनं आकारपरीक्षा दूतप्रतिभेदः दूतपरिप्रश्नः दूतव्याहारः दूत-वाक्याकर्णनं दूतगमनवृत्तान्तः दूतप्रवृत्त्युपलम्भः, प्रियसन्देशः सुहृत्संमन्त्रणं अवस्थानुभवः सहायोत्साहनं प्रियदूतागमनं दूत-प्रतिपत्तिः वार्ताभिधानं पौर्वापर्यनियोगः दूतवाक्यं उत्तराभ्युप-पत्तिः दूतप्रतिवाक्यं दूतवाक्याक्षेपः दूताभिभर्त्सनं परिजना-दिक्षोभः गुरुजनाशङ्का सहायावेगः इतिकर्तव्यता स्वयंप्रवृत्तिः नायकानयनं प्रियाभिगमः उपस्थापनं संभ्रमविकल्पः नायि-काप्रतिबोधनं सुहृत्परिहासः दूतपुरस्कारः इतिवृत्ताख्यानं अव-स्थाज्ञानं अवधानं संविधानं शक्तिविवेचनं समागमोपायः समी-हितसिद्धिः इत्यष्टचत्वारिंशद्दूतकर्माणि शृङ्गारप्रकाशोक्तानि । उदाहरणानि तत्र द्रष्टव्यानि ।

दूतः

रूपदर्शनस्यालाभे दूतसंप्रेषणादयः । तेषु दूतसंप्रेषणं नाय-कयोः कर्म । तदज्ञातविशेषकर्मणोर्न घटत इति दूतविशेषाद् दूतकर्माणि च प्रागेवाभिधीयन्ते । तत्र जात्यादियोगाद् दूतवि-शेषाः चतुरशीतिः प्रायशो भवन्ति । यथा –

जातिः, गुणः, क्रिया, द्रव्यं, संबन्धः, अर्थः, प्रयोजनं, प्रयोगः, योग्यता, स्त्रीत्वं दूतभेदेषु हेतवः ।

तेषु जातेः –

देवो मनुष्यः किन्नरो वानरः शुकः शारिका पारावतो हंस इति ।

गुणतः –

पितृपैतामहं अदृष्टवैकृतं अविसंवादकं, अलोभशीलं, अपरिहार्यं, मन्त्रविस्रावी, धार्मिकं, भरसहिष्णुता इति ।

क्रियातः –

सहपांसुक्रीडितं, उपकारसंबद्धं, जन्मान्तरार्जितं, सहा-ध्यायिता, समानशीलव्यसनं, रहस्यमर्मवेदिप्रत्ययं, सहसंवृद्धं इति ।

द्रव्यतः –

मालाकार, ताम्बूलिक, गान्धिक, सौरिक, पीठमर्द, विट, विदूषक, पाषण्डिनो मित्राणि इति ।

सम्बन्धतः –

गुरुः, सखा, शिष्यः, आत्मा, ज्ञातिः, औरसः, कनीयानिति ।

अर्थतः –

अनर्थप्रतिघातः, सहार्थताप्राप्तिः, प्रकरणं, आनृण्यं, कीर्तिः, प्रतीतिः इत्यमीषामास्थेयानि ।

प्रयोजनतः –

दया, स्नेहः, कुतूहलं, अभिप्रायोपलम्भः पूर्वप्रार्थना, अन्यतरप्रार्थना, शीलसङ्घर्षः अमीषां स्थानानि ।

प्रयोगतः –

प्रच्छन्नः, प्रकाशः, हीनः, उत्कृष्टः, उद्धतः, उदात्तः, धृष्टः, शठः—इति ।

योग्यतायाः –

निसृष्टार्थः, परिमितार्थः, पत्रहारकः, मूकदूतः—इति ।

स्त्रीत्वात् –

ईक्षणिका, भिक्षुकी, सखी, धात्रेयिका, विधवा, दासी, शिल्पकारिका, शिल्पिनीति ।

भोजः

दूतीविसर्जनम्—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्

प्रियजनाह्वानाय सख्यादिसम्प्रेषणं दूतीविसर्जनम् ।

भोजः

दूत्यम्—सन्ध्यन्तरम्

दूत्यं तु सहकारित्वं दुर्घटे कार्यवस्तुनि ।

यथा – मालविकायां वकुलावलिकया मालविकाग्निमित्रयोर्घटने सहकारित्वमङ्गीकृतम् ।

सिंगः

पार्थविजये भगवान्वासुदेवो दुर्योधनस्य दूतो गतः । तत्कर्म दूत्यम् ।

भोजः

दूतस्संदेशहरः ।

सागरः

दृढः—वाद्यालङ्कारः

यस्तु मध्यलयोपेतः समः सुविहिताक्षरः ।
गतिप्रचारे विहितः प्रकारो दृढ एव सः ॥

भरतः

स्वप्राधान्याद्वर्तमानो यत्र मध्यलयो भवेत् ।
सर्वेषु वाद्यभाण्डेषु दृढत्वाद् दृढ इत्यसौ ॥

नान्यः

दृप्ता—दृष्टिः

स्थिरतारा समुत्फुल्ला प्रसादगुणशालिनी ।
दृप्ता दृष्टिः प्रयोक्तव्या भाव उत्साहनामनि ॥

सोमेश्वरः

सस्मिते तारके यस्य स्थिरा विकसितान्तरा ।
सत्वमुद्गिरती दृप्ता दृष्टिरुत्साहसंभवा ॥
अवज्ञागर्भिणी दृष्टिः दृप्तेति परिभाष्यते ।
अनतिव्यक्तविकृतिः विषये सत्वभूयसि ॥
येनापह्रियते दृष्टिर्विषयैरपहारिभिः ।
तदेव स्थैर्यमित्युक्तं दृष्टेस्सर्वत्र कोविदैः ॥

शारदातनयः

दृष्टम्—लक्षणम्

यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते ।
यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णतोऽपि वा ॥

भरतः

दृष्टं प्रत्यक्षं यथा – मालविकाग्निमित्रे वामं सन्धीत्यादि ।

दृष्टं परोक्षं यथा – पादताडितके उरिक्षप्तालकमित्यादि मदनसेनाया वर्णनम् ।

दृष्टान्तः—लक्षणम्

विद्वान्पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमुपपादयेत् ।
निदर्शनकृतस्तद्ज्ञैः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥

भरतः

यथा – ममैव हालाहलमित्यादिश्लोके यदयमित्यादिकस्य हेतोः हालाहलकालकूटकवलनादिना येन साम्यं कृतं स दृष्टान्तः । न चेयमुपमा रूपकं वा ।

अभिनवः

सर्वलोकमनोग्राहि यस्तु पक्षार्थसाधकः ।
हेतोर्निदर्शनकृतः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥

भरतः

धर्माविरुद्धतया सर्वलोकमनोग्राहि वचनं निदर्शनोपष्टंभं दृष्टान्तसंज्ञकं लक्षणम । यथा – धूर्तविटे स्त्रीषु प्रसङ्गो न कर्तव्यः, इत्यत्र भावः – किं पश्यति भोः इत्युक्ते विट आह । भोः उपदेशमात्रं खल्वेतत् । तमहं न पश्यामि यः स्त्रीषु प्रसङ्गं न गच्छेदित्यादि ।

अभिनवः

दृष्टिः

कान्ता भयानका चैव हास्या च करुणा तथा ।
अद्भुता च तथा रौद्री वीरा बीभत्सया सह ॥

एते रसाश्रयाश्चाष्टौ दृष्टयः परिकीर्तिताः ।
स्निग्धा हृष्टा च दीना च क्रुद्धा दृप्ता भयान्विता ॥
जुगुप्सिता विस्मिता च स्थायिभावाश्रया इमाः ।
शून्या च मलिना श्रान्ता सलज्जा ग्लानिसंयुता ॥
शङ्किता च विषण्णा च मुकुला कुञ्चितापि च ।
अभितप्ता च जिह्मा च ललितान्या वितर्किता ॥
तथार्धमुकुला भ्रान्ता विप्लुता केकरापि च ।
विकोशा त्रा ससंयुक्ता मदिरा चेति दृष्टयः ।
षट्त्रिंशन्नामतः प्रोक्ताः तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

सोमेश्वरः

देनारञ्जनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध नि म प म ग रि स .

मञ्ज

देपः—रागः

अथ देपाभिधो रागो भिन्नकैशिकमध्यजः ।
षड्जग्रहसमाश्लिष्टन्यासवान्मध्यमस्वरे ॥
गान्धारे पञ्चमे चाल्प ऋषभे तारमध्यमः ।
ऋषभो मन्द्रपूर्णोऽसौ संपूर्णस्समुदाहृतो ॥

हरिः

देवकिरिः—मेलरागः

अवरोहे धगौ न स्तौ मस्तु तीव्रतरो भवेत् ।
देवकिरौ गनी तीव्रौ यत्र स्यात् षड्जमूर्छना ॥
अपराह्णे गेयः ।

अहोबिलः

देवकिरीरागध्यानम्

कादम्बिनी श्यामतनुस्सुवृत्ता
तुङ्गस्तनी सुन्दरहारवल्ली ।
चित्राम्बरा मत्तचकोरनेत्रा
मदालसा देवकिरी प्रदिष्टा ॥

दामोदरः

देवकृतिः—क्रियाङ्गरागः

मेघाभा रक्तवस्त्रा च गरुडोपरि संस्थिता ।

कुम्भः

—रागः

षड्जन्यासग्रहांशेऽयं वीरे देवकृतिर्मता ।
असौ वृत्तिषु सर्वेषु गातव्या समयेषु च ॥

नारायणः

इयमेव शुद्धवसन्त इति कृष्णदत्तः ।

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

धैवतं स्थायिनं कृत्वा तत्प्राञ्चं स्थायिनं तदा ।
तस्मात्तृतीयं तुर्यं च प्रोच्याहत्य तुरीयकम् ॥
द्वितीयं कम्पयित्वाथ तृतीयायां यथाक्रमम् ।
चतुर्स्वरीं चावरुह्य ग्रहे न्यासः क्रियेत चेत् ॥
तदा देवकृतेस्तज्ज्ञैरुक्तं स्वस्थानमादिमम् ।
स्वरस्तृतीयो वंशे स्यात्स्थायित्वेनोपलक्षितः ॥

वेमः

—क्रियाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

षड्जे ग्रहेऽधस्तनमेत्य षड्जं
पुनर्ग्रहं प्रोच्य ततस्तृतीयम् ।
तुर्यं च कृत्वा तनुकम्पितं च
सुपञ्चमं स्थायिन एव तुर्यम् ॥
तृतीयकं प्रोच्य पुनर्ग्रहे तथा
द्वितीयमान्दोल्य तृतीयकं स्पृशेत् ।
ततो यदि स्यान्न्यसनं ग्रहे तदा
रागो भवेद्देवकृतिर्वरिष्ठा ॥

कुम्भः

—क्रियाङ्गरागः

न्यासांशषड्जा मत्यक्तरिपा मन्द्रनिषादिनी ।
समस्वरवती व्याप्तमध्यमा धैवतग्रहा ।
धीरैर्देवकृतिर्वीरे रसे धीरैर्निगद्यते ॥

मल्लमाचकः

—रागः

समन्द्रा मध्यमव्याप्ता षड्जन्यासांशधग्रहा ।
समस्वरा निमन्द्रा च वीरे देवकृतिर्भवेत् ॥

जगदेकः

देवक्रिया—रागः

धग्रहसांशन्यासा मध्यमबहुला च परित्यक्ता ।
समशेषस्वरसारा तारा प्रोक्ता तु देवकृतिः ॥

नान्यः

मध्यमव्याप्तिका षड्जन्यासधैवतकग्रहा ।
समस्वरा देवकृतिरमन्द्रा रिपवर्जिता ॥

मतङ्गः

—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि ग स .

मञ्ज

—रागः

धैवतग्रहषड्जांशा न्यासयुक्ता समस्वरा।
निमन्द्रा रिपहीना च नाम्ना देवकृतिस्तथा॥

सोमराजः

निमन्द्रा मध्यमव्याप्ता रिपत्यक्ता समस्वरा।
सन्यासांशा धग्रहा च वीरे देवकृतिर्भवेत्॥

हम्मीरः

प्रथमरागः

निषादमन्द्रार्षभपञ्चमाभ्यां
समुज्झिता मध्यमभूरितारा।
न्यासांशषड्जा ग्रहधैवतेयं
समस्वरा देवकृतिः प्रगीता॥

मोक्षदेवः

देवक्रियारागध्यानम्

पद्मासने संस्थितसुन्दराङ्गीं
पद्माननां पुष्पितगुच्छहाराम्।
पत्युस्सदा ध्यायति सन्निधाने
देवक्रियां तां मनसा स्मरामि॥

रागसागरः

देवक्री—रागः

देवक्रियाः स्वराः प्रोक्ताः सारङ्गसदृशा बुधैः।

दामोदरः

देवक्री रिपहीना स्यात् भूरि सा सग्रहान्तयुक्।

मद

देवक्रीरागध्यानम्

भ्रमन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा।
ख्याता देवकिरी ह्येषा करार्पितसखीकरा॥

इयं सम्पूर्णा।

संगीतसरणिः

देवगान्धारः—मेलरागः (श्रीरागमेलः)

संपूर्णो देवगान्धारः षड्जत्रयविभूषितः।
गायकैर्गीयमानोऽसौ शोभां धत्ते निरन्तरम्॥

श्रीकण्ठः

देवगान्धाररागध्यानम्

गन्धर्वविद्याधरकिन्नराणां
नितम्बिनीभिः परिवेष्टितोऽसौ।
नृत्योत्सवे प्रीतिमुपैति देव-
गान्धाररागो नितरां प्रसिद्धः॥

श्रीकण्ठः

देवगान्धारी—मेलरागः

तदा तु देवगान्धारी पूर्णश्चेद्भैरवो यदा।
गान्धारादिस्वरोद्ग्राहा सस्वरांशेन शोभिता।
सा यदा रिस्वरोद्ग्राहा तदारोहे गवर्जिता॥

द्वितीयप्रहरोत्तरगेया।

अहोबिलः

—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स रि ग रि स.

मञ्ज

देवगान्धारीध्यानम्

तपस्विनीध्यानशिलादवर्षी गणसेविनी।
पद्मासनस्था गर्वाङ्गी देवगान्धारिका मता॥

संगीतसरणिः

देवगान्धारीरागध्यानम्

लतान्तमृदुनाभिकागरुसुगन्धपात्राञ्चितां
मृदङ्गकरवादनप्रकटवेणुनादोज्वलाम्।
जलाशयसमीपगां सुरुचिरां मनोहारिणीं
स्मरामि हरिसन्निधौ मनसि देवगान्धारिकाम्॥

रागसागरः

देवगिरिः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म स रि स.

मञ्ज

देवगुप्तः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग स.

मञ्ज

देवणभट्टः

सङ्गीतमुक्तावलिकारः। कश्चिद्देवणभट्टः धर्मशास्त्रग्रन्थकारो दृश्यते। स एवायं वा अन्यो वेति न निर्धारितम्।

कालः क्रै. प. १४५०.

देवभाषा—अतिभाषादयः

अतिभाषा तु देवानामार्यभाषा तु भूभुजाम्।
संस्कारपाठ्यसंयुक्ता सम्यङ्न्यायप्रतिष्ठिता॥

भरतः

देवमण्डनः—देशीतालः

सगौ दगौ गुरुद्वन्द्वं दौ लपौ देवमण्डने।
१७॥ मात्राः।

तालप्रस्तारः

देवमनोहरी—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ० म ० प ० ध ० नि स .

(अव) स नि ० ध ० प म ० ० ० ० रि स .

मेललक्षणे

—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध नि स .

(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

देवमुखारी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .

(अव) स नि ध म प म रि ग म रि स .

मञ्ज

देवरञ्जनी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स .

(अव) स ध प म ग रि स .

मञ्ज

देवरञ्जी—मेलरागः

(आ) स ० ० ० ० म ० प ध ० ० नि स .

(अव) स नि ० ० ध प ० म ० ० ० ० स .

मेललक्षणे

देवराष्ट्रम्—मेलरागः (धातुवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स .

(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

देवशाखा—रागः

न्यासांशग्रहगान्धारा गान्धारपञ्चमोद्भवा ।
रिवर्जिता निमन्द्रा च देवशाखा गकम्पिता ॥

सोमराजः

देवशीला—नायिका

स्निग्धाङ्गोपाङ्गनयना स्थिरा मन्दनिमेषिणी ।
अरोगा दीप्त्युपेता च सत्यार्जवदयान्विता ॥
अल्पस्वेदा समरता स्वल्पभुक् सुरभिप्रिया ।
गान्धर्ववाद्याभिरता देवशीलाङ्गना स्मृता ॥

भरतः

देवस्तम्भः

आपाथर्वमन्त्रैः वैचित्र्यकारित्वं देवस्तम्भः ।

शृङ्गारः

देवाञ्जनी—मेलरागः (सरसाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .

(अव) स नि ध प म रि ग म रि स .

मञ्ज

देवालः—रागः

पञ्चमांशग्रहन्यासो षड्जगान्धारदुर्बलः ।
देवालः स्वरसंपूर्णो निषादर्षभकम्पितः ॥

सोमेश्वरः

निरूप्यतेऽथ देवालो मध्यमांशग्रहान्वितः ।
मध्यमः कम्पितो मन्द्रे पञ्चमर्षभसंयुतः ।
तथा तिरिपसंयुक्तो देवालः परिकीर्त्यते ॥

हरिपालः

देवाला—भाषाङ्गरागः

लोके वर्त्मन्यवर्तित्वाद्देवाला न प्रकीर्तिता ।
मयूरवाहना श्यामा नीलवस्त्रेति केचन ॥

कुम्भः

देवाश्रमः—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स .

(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

देवी

एभिरेव गुणैर्युक्ता बहुमानविवर्जिता ।
गर्विता राजपुत्री च रतिसंभोगतत्परा ॥
बाला नित्योज्वलगुणा प्रतिपक्षेष्वसूयिका ।
यौवनादिगुणोन्मत्ता सा देवीत्यभिधीयते ॥

भरतः

देवेन्द्रभट्टः

सङ्गीतमुक्तावलीकारः । गोपाचलीय (ग्वालीयरु) वासी स्यात् । सङ्गीतमुक्तावल्याः प्रशंसा पण्डितमण्डल्या कृतेति हेतोः देवेन्द्रः तत्पूर्व इत्यवगम्यते । अयं देवणभट्टशार्ङ्गदेवादीनुदाहरति । तस्मादयं क्रै. प. १३८० वर्षात्पूर्वः । अयं महाकवे रुद्राचार्यस्य शिष्यः ।

देवोपहारकः—चालकः

अरालाकृतिरेकस्तु पार्श्वयोरुभयोर्लुठन् ।
सारल्यात्प्रसृतोऽन्यस्तु तस्य कूर्परमूलतः ।
विलुठेद्यत्र संप्रोक्तः तदा देवोपहारकः ॥

वेमः

देशकारा—रागः

उपाङ्गा देशकारा स्यात् त्रिधा षड्जैर्विभूषिता ।

मदः

देशकारी—मेलरागः

देशकार्यां गनी तीव्रौ धांशो धादिकमूर्छना ।
प्रातःकालीना ।

अहोबिलः

—रागः

देशकारी तु संपूर्णा ग्रहांशन्यासषड्जभाक् ।
मूर्छना शुद्धमध्यस्था काकलीस्वरमण्डिता ॥

दमोदरः

देशकारीरागध्यानम्

उत्तरीयाञ्चलन्यस्तमस्तप्रभावां (?)
शटिकापेटिकावीटिकाञ्चत्कराम् ।
सन्निधौ बालिकाखेलनालोलुपां
चिन्तये श्यामलां देशकारीं सदा ॥

रागसागरः

भर्त्रा समं केलिसुखं दधाना
सर्वाङ्गपूर्णा कमलायताक्षी ।
पीनस्तनी रुक्मतनुः सुपूर्णा
चन्द्रानना सैव हि देशकारी ॥
मेघरागभार्या ।

दामोदरः

देशदेवालः—रागः

मध्यमांशग्रहोपेतः मध्यमेन च कम्पितः ।
ऋषभे पञ्चमे मन्द्रः तथा.........भवेत् ।
बङ्गालदेशदेवालः शेषे पूर्वोक्तलक्षणः ॥

जगदेकः

देशभाषा

मानुषाणां च कर्तव्यं कारणार्थव्यपेक्षया ।
न बर्बरकिरातान्तद्रमिलाद्यासु जातिषु ॥
नाट्यप्रयोगे कर्तव्यं पाठ्यं भाषासमाश्रयम् ।
सर्वास्वेव हि शुद्धासु जातिषु द्विजसत्तमाः ॥
शौरसेनीं समाश्रित्य भाषां काव्येषु योजयेत् ।
अथवा छन्दतः कार्या देशभाषाप्रयोक्तृभिः ॥
शकाराभीरचण्डालशबरद्रमिलान्ध्रजाः ।
हीना वनेचराणां च विभाषा नाटके स्मृता ॥
मागधी च नरेन्द्राणामन्तःपुरसमाश्रया ।
चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्धमागधी ॥
प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानामप्यवन्तिजा ।
नायकानां सखीनां च शूरसेन्यविरोधिनी ॥

भरतः

देशभाषाभेदाः

यौधनागरिकादीनां दक्षिणात्याथ दीव्यताम् ।
बाह्लीकभाषोदीच्यानां खसानां च स्वदेशजा ॥
शकारघोषकादीनां तत्स्वभावश्च यो गणः ।
शकारभाषा योक्तव्या चाण्डली पुल्कसादिषु ॥
अङ्गारकारकव्याधकाष्ठयन्त्रोपजीविनाम् ।
योज्या शकारभाषा तु किञ्चिद्वानौकसी तथा ॥
गजाश्वाविकोष्ट्रादिघोषस्थाननिवासिनाम् ।
आभीरोक्तिश्शाबरी वा द्रामिडी वनचारिषु ॥
सुरङ्गा खनकादीनां सन्धिकाराश्वरक्षताम् ।
व्यसने नायकानां चाप्यात्मरक्षासु मागधी ॥
न बर्बरकिरातान्ध्रद्रमिडाद्यासु जातिषु ।
नाट्यप्रयोगे कर्तव्यं काव्यं भाषासमाश्रितम् ॥
गङ्गासागरमध्ये तु ये देशाः सम्प्रकीर्तिताः ।
एकारबहुलां भाषां तेषु तद्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥
विन्ध्यसागरमध्ये तु ये देशाः श्रुतिमागताः ।
नकारबहुलां तेषु भाषां तद्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥
सुराष्ट्रावन्तिदेशेषु वेत्रवत्युत्तरेषु च ।
ये देशास्तेषु कुर्वीत चकारप्रायसंश्रयाम् ॥
हिमवत्सिन्धुसौवीरान् ये जनास्समुपाश्रिताः ।
उकारबहुलां तद्ज्ञः तेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥
चर्मण्वतीनदीतीरे ये चार्बुदसमाश्रयाः ।
ओकारबहुलां नित्यं तेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥

भरतः

देशवालः—रागः (औडुवः)

न्यंशन्यासग्रहो देशवालः सान्दोलषड्जकः ।
वीरश्रृङ्गारयोः सायं टक्कवंश्यो रिपोज्झितः ॥

अयमेव देशकारीत्युच्यते । तस्या मूर्तिवर्णने ‘ सा देशकारी कथिता गुणज्ञैः ’ इति नारदेन पञ्चमसारसंहितायामुक्तम् । अयमेव केदार उच्यत इति गीतप्रकाशकारः । तथा सत्यस्य मूर्तिर्भिन्ना ।

नारायणः

देशवालकेदारः—रागः

स एवान्दोलितः षड्जे देशवालो रिपोज्झितः।

स इति कर्णाटगौडः।

हम्मीरः

देशवालगौडः—रागः (वंशी वादनक्रमः)

स्थायिनं द्विगुणं षड्जं कृत्वा तुर्यं तृतीयकम्।
स्थायिस्वरं तदर्धं च स्थायिपूर्वस्वरं तदा ॥
पुनः स्थायिस्वरार्धं च क्रमादुक्ता ग्रहे यदा।
न्यासस्तदा देशवालगौडः स्वस्थानमादिमम्।
तस्यापि देशविषये द्वितीयो दृश्यते ग्रहः ॥

वेमः

—रागः

अनन्तरं देशवालगौडस्तु परिकीर्त्यते।
आन्दोलितस्वरे षड्जे षड्जीभूतांशसंयुतः।
औडुवः पञ्चमेनापि रिषभेण विवर्जितः ॥

हरिः

षड्जेनान्दोलितस्सांशः पञ्चमर्षभवर्जितः।
देशवालाख्यगौडोऽयमौडुवः परिकीर्तितः ॥

जगदेकः

—उपाङ्गरागः

यत्र ग्रहांशन्यासाः स पञ्चमर्षभवर्जितः।
षड्जेनान्दोलितो गेयो...वीरे रसे शुचौ।
गौडोऽयं देशवालः स्यात्पूर्वगौडोऽप्ययं मतः ॥

भट्टमाधवः

—प्रथमरागः

षड्जांशन्याससंयुक्तो देशवालो रिपोज्झितः।
गेयो वीररसे विद्भिः षड्जेनान्दोलितस्वरः।
एष प्रसिद्धिमगमत्पूर्वीयो गौड इत्यपि ॥

मोक्षदेवः

देशा—रागः

स्याद्ङ्गं रेवगुप्तस्य गमन्द्रा त्यक्तपञ्चमा।
ग्रहांशन्यासर्षभा च देशा च सनिभूयसी ॥

सोमराजः

देशाक्षी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

—मेलकर्ता

पजाविकौ समौ यत्र गान्धारस्त्रिश्रुतिर्भवेत्।
विशुद्धा समपानि स्युर्मेले देशाक्षिकोद्भवे ॥

पूर्णा देशाक्षिकी ज्ञेया भूषिता गत्रयेण च।
वीरे रसे प्रयोज्या सा प्रातःकाले प्रगीयते ॥

श्रीकण्ठः

देशाक्षीरागध्यानम्

जातीमालाबद्धधम्मिल्लां मन्दाराब्जभ्राजद्धस्ताम्।
बालाजालालोलालीलां नीरां ध्याये श्रीदेशाक्षीम् ॥

रागसागरः

संपूर्णशीतांशुमनोज्ञवक्त्रा
प्रफुल्लराजीवविलोलनेत्रा।
प्राप्तप्रसन्ना सविलासबाहु-
र्देशाक्षिकेयं गदिता मुनीन्द्रैः ॥

श्रीकण्ठः

देशाख्यः—मेलरागः

रितीव्रतरसंयुक्तो गतीव्रेणापि संयुतः।
धगवर्जोऽवरोहे स्याद्गान्धारस्वरमूर्छनः।
तीव्रो यत्र निषादः स्याद्देशाख्यः स विराजते ॥

प्रातर्गेयः

अहोबिलः

—रागाङ्गरागः

गान्धारपञ्चमस्याङ्गं गान्धारांशग्रहान्तवान्।
देशाख्यो रिविनिर्मुक्तो गान्धारोल्लासितः शुचौ ॥
करुणेऽपि च गातव्यः सर्वेष्वृतुषु सर्वदा।
अयं षड्जविमुक्तश्चेत्कोडाग्युपपदो भवेत्।
अयमेवोच्यते तज्ज्ञैः निरणस्तुल्यपञ्चमः ॥

शुचिः। शृङ्गाररसः।

भट्टमाधवः

देशाख्या—रागः

गान्धारपञ्चमाज्जाता रिषभेण विवर्जिता।
ग्रहांशन्याससंबद्धा गान्धारा च समस्वरा ॥
निषादमन्द्रगान्धारा स्फुरितेन विराजिता।
षाडवा यदि रागाङ्गमंशे पूर्णा च दृश्यते ॥

जगदेकः

देशाख्या षाडवा ज्ञेया गत्रयेण विभूषिता।
ऋषभेण वियुक्ता सा शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ॥

दामोदरः

देशाख्या रिषभत्यक्ता त्रिगान्धारा च रागजा।

मदः

—प्रथमरागः

गान्धारपञ्चमभवं रिविहीनमङ्गं
गांशग्रहं स्फुरितगं जगदुस्तदन्त्यम् ।
देशाख्यया सुविदितं करुणे निमन्द्रं
वंशेषु पूर्णमिदमेव समस्वरं स्यात् ॥

मोक्षदेवः

—भाषारागः

देशाख्या देशनामतः ।

कुम्भः

देशाख्यरागध्यानम्

वीरे रसे व्यञ्जितरोमहर्ष-
निरोधसम्बन्धविलासबाहुः ।
प्रांशुप्रचण्डाखिलचन्द्ररागा
देशाख्यनाम्नी कथिता मुनीन्द्रैः ॥

हिन्दोलभार्या ।

दामोदरः

आस्फोटनाविष्कृतरोमहर्षो
नियुद्धसन्नद्धविशालबाहुः ।
प्रांशुः प्रचण्डद्युतिहैमगौरो
देशाख्यरागः स हि मल्लराजः ॥

संगीतसरणिः

देशाख्या—रागः (वंशे वादनक्रमः)

गान्धारे स्थायिनि प्रोच्य द्वितीयं च तृतीयकम् ।
तुर्यं विलम्ब्य तत्प्राञ्चं कृत्वा स्पृष्ट्वा द्वितीयकम् ॥
दीर्घीकृत्य तृतीयं चोक्त्वा द्वितीयं ग्रहस्वरे ।
न्यासो यदा स्यात्स्वस्थाने देशाख्यायास्तदादिमम् ।
मुद्रितोऽस्या ग्रहे वंशे लक्ष्यते लक्ष्यवेदिभिः ॥

शार्ङ्गदेवः

—रागाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

मध्यगान्धारमास्थाय स्थायिनं तु ततः परम् ।
तस्मात्तुरीयमासाद्य तस्मात् षष्ठस्वरावधि ॥
आरुह्य चावरोहेच्च स्वरानेतान् यथाक्रमम् ।
सम्प्राप्य स्थायिनोऽधस्त्यं तृतीयं च ग्रहे यदा ॥
न्यासाद्विधीयते रागो देशाख्या नाम जायते ।
देशाख्याया ग्रहो लक्ष्ये मध्यमोऽपि क्वचिद्भवेत् ॥

वेमः

—रागः

न्यासांशग्रहसङ्गतगान्धारस्समरवेण युक्तश्च ।
सप्तमकतारमन्द्रा गान्धारीयस्तु देशाख्यः ॥

नान्यः

ग्रहांशन्यासगान्धारो रिहीनश्च समस्वरः ।
नितारमन्द्रो देशाख्यो गान्धारीजातिसंभवः ॥

मतङ्गः

ग्रहांशन्यासगान्धारा ग्रहस्थाने सकम्पना ।
रिषभाढ्या नितारा च देशाख्या रागनामतः ॥

सोमेश्वरः

अनन्तरं तु देशाख्या जाता गान्धारपञ्चमात् ।
ऋषभेण परित्यक्ता समस्वरविभूषिता ॥
ग्रहांशन्यासगान्धारा संपूर्णा वंशवादने ।
निषादमन्द्रगान्धारा स्फुरिता षाडवा पुनः ॥

हरिः

देशानुरूपा—पुष्करवाद्ये जातिः

विगतक्रमाशब्दं पश्यत ।

देशाभीरी—रागः

आभीरी निरिधैर्हीना पतारा षड्जमध्यमा ।
ककुभाच्च समुत्पन्ना विज्ञेया तारधैवता ॥

मोक्षः

देशावली—मेलरागः (श्यामलाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि ध स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्जः

देशिकापी—मेलरागः

(आ) स ० रि ग ० म ० प ० ध नि ० स .
(अव) स ० नि ० ० प ० म ० ग रि ० स .

मेललक्षणम्

देशी

तदेव रुचिवैचित्र्याच्चित्तरञ्जनकृज्जनैः ।
प्रयुक्तं स्वस्वदेशे यत्ततो देशीति कीर्तितम् ॥

कुम्भः

—रागाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

स्थायिनो ऋषभात्स्पृष्ट्वा परं तस्माद्विलम्ब्य च ।
आन्दोल्य तुर्यं स्पृष्ट्वाथो स्वरौ तुर्यावधस्तनौ ॥
ग्रहं ततः परौ तस्माद् द्वितीयं प्रोच्य चेद्ग्रहे ।
न्यस्यते जायते देशी गग्रहापीयमीरिता ॥

कुम्भः

—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ० म ० ० ० ० नि स .
(अव) स ० नि ० ध प ० म ग ० रि ० स .

मेललक्षणम्

गनी स्यातामथारोहे रिधौ यत्र च कोमलौ।
षड्जादिस्वरसंभूतिः देशाख्यांशस्तु रिः स्मृतः ॥

सर्वदा गेया।

नादोचितः

—रागः

ग्रहांशकन्यासधृतैकधैवतां पञ्चमाल्पर्षभनादसुन्दराम्।
गनादपर्यन्तगतारमन्द्रां दिशन्ति देशीमिह धैवतांशाम् ॥

नान्यः

देश्यामंशो ग्रहे न्यासे धैवतो नास्ति पञ्चमः।
रिषभोऽल्पस्तारमन्द्रो आगान्धारमुदाहृतम् ॥

मतङ्गः

धैवतांशग्रहन्यासा पञ्चमेन तु वर्जिता।
षड्जादिका भवेद्देशी षाडवा गीयते बुधैः ॥

सोमेश्वरः

रेवगुप्तसमुद्भूतो देशीरागोऽथ कीर्त्यते।
गान्धारे मन्द्रतां यातः पञ्चमेन विवर्जितः ॥
षड्जमध्यनिषादेषु बहुत्वं समुपागतः।
ऋषभांशग्रहन्यासो देशीरागस्समीरितः ॥

हरिपालः

स्यादङ्गं रेवगुप्तस्य गमन्द्रा पञ्चमोज्झिता।
ऋषभांशग्रहन्यासा तथा समनिभूयसी।
देशीनामप्रसिद्धया रागोऽयं करुणे रसे ॥

जगदेकः

देशी पञ्चमहीना स्यादृषभग्रहसम्मता।
कलोपनतिका ज्ञेया मूर्छना विकृतर्षभा ॥

दामोदरः

स्यादङ्गं रेवगुप्तस्य गमन्द्रा पञ्चमोज्झिता।
ऋषभांशग्रहन्यासा देशी समनिभूयसी ॥

हम्मीरः

—प्राकृतादिभाषासु शब्दवर्गः

महाराष्ट्रादिदेशानां भाषामाश्रित्य वर्तते।
यत्तद्देशीति विज्ञेयं सुज्ञेयमिह तद्विदाम् ॥

अन्यत्र —

तदेव कविभिः व्याचित्तरञ्जनकृज्जनैः।
प्रयुक्तं स्वस्वदेशे यत्तो देशीति कीर्तितम् ॥

कुम्भः

अत्र देशीशब्देन संगीतभेद उच्यते। तच्छब्दः मार्गपरामर्शकः।

अबलाबालगोपालैः क्षितिपालैर्निजेच्छया।
गीयते सानुरागेण स्वदेशे देशिरुच्यते ॥

मतङ्गः

देशेषु देशेषु नरेश्वराणां
रुच्या जनानामपि वर्तते या।
गीते च वाद्ये च तथा च नृत्ते
देशीति नाम्ना परिकीर्तिता सा ॥

जग

—वंशे वादनक्रमः

स्थायिनं द्विगुणं षड्जं विधायाथ द्वितीयकम्।
स्वरं द्रुतं वादयित्वा ततः स्थायिद्वितीयकौ ॥
स्वरावुभौ लघूकृत्य तत्पदं तु विलम्बयेत्।
वादयित्वा द्विवारं च पञ्चमस्फुरितं ततः ॥
त्रीनधस्थान् स्वरान् प्राप्य स्थायिन्यासो यथा भवेत्।
तदा स्वस्थानमार्गं तु देश्यां देशीविदो विदुः ॥

वेमः

देशीकारम्—देशीलास्याङ्गम्

मनोहरं यदग्राम्यं तत्तद्देशानुसारतः।
नानारीत्यन्वितं नृत्तं देशीकारमिदं जगुः ॥

अशोकः

देशीतालः

लघ्वादिभिर्विमितया क्रियया यो विमीयते।
कांस्यतालास्फालनजध्वनिनाऽऽविष्कृताकृतिः।
सकालः कथ्यते देशीतालशब्देन देशिकैः ॥

गोपतिप्पः

देशीतोडी—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

देशीनृत्तानि

क्रमोऽधुना सम्प्रदायशास्त्रमेलनमुच्यते।
अङ्गप्रत्यङ्गदृष्ट्यादिस्थानचारी प्रचारतः ॥
यान्युक्तानि पुरा तेषां करणानां कचित्कचित्।
मेलने देशरीत्या च नानानृत्तव्यवस्थया ॥
विद्वत्कविकलानाथः सौर्यंत्रितयतत्त्ववित्।
वक्ति व्यक्तं हि देवेन्द्रः सम्प्रदायं मनोरमम् ॥
तत्र पुष्पाञ्जलिः पूर्वं शुद्धचाली ततः परम्।
रागवाक्यानुगं शब्दनृत्तं शुद्धगतिस्तथा ॥
रूपनृत्तं तदा स्वाद्यः शब्दचालिरतः परम्।
सूडादिशब्दनृत्तं च शब्दव्याजोपनर्तनम् ॥

ततः सूडादिगीतानां तदर्थाभिनयोचितम् ।
नृत्तं नानाविधं गीतप्रबन्धानां च नर्तनम् ॥
चिन्दुनृत्तं दरूनृत्तं कन्दराख्यमतः परम् ।
ततो द्रुपदसंज्ञं च नृत्तमेषक्रमोऽत्र हि ॥

देवेन्द्रः

देशीमालवा—रागः

पञ्चमसैन्धवमिश्रा षड्जस्वरजनितऋषभरवहीना ।
तारगमैस्संयुक्ता द्वादशधा भवति मालवा ललितैः ॥

कश्यपः

देशीयगूर्जरी—रागः

देशाख्या गूर्जरी ख्याता शुद्धपञ्चमसंभवा ।
गापन्यासा च संपूर्णा प्राज्यमध्यमधैवता ॥

मोक्षः

देशीयसौराष्टी—रागः

षड्जधैवतगान्धारतारा मध्यमपेशला ।
सपप्राज्या च सौराष्ट्री रिषभेण विवर्जिता ॥

मोक्षः

देशीरागः

रागाङ्गाद्यास्तु चत्वारः प्रसिद्धा देशिसंज्ञकाः ।
रागाङ्गादिनिरुक्तिश्च मतङ्गेनैव दर्शिता ॥

तुलजः

देशी पञ्चमहीना च रागाङ्गा रिषभलया ।

मदः

देशीरागाः

येषां श्रुतिस्वरग्रामजात्यादिनियमो न हि ।
नानादेशगतिच्छाया देशीरागास्तु ते स्मृताः ॥

आञ्जनेयः

येषां श्रुतीनां नियमः स्वराणां
न ग्रामजातिप्रमुखस्य चास्ति ।
भजन्ति नानाविधदेशजाताः
छायाश्च ये ते किल देशरागाः ॥

रघुनाथः

देशीरागध्यानम्

गजपतिगतिरेणीलोचनेन्दीवराङ्गा
पृथुलतरनितम्बा लम्बवेणीभुजङ्गा ।
तनुतरतनुवल्ली पीतकौसुम्भवासा
इयमुदयति देशीवाणिनी चारुहासा ॥

संगीतसरणिः

रुचिरागारनिवासां सुसमालाञ्चत्करां सुगौराङ्गीम् ।
रुचिराम्बरावृतां तां देशीं ध्यायामि युवतिकरसङ्गीम् ॥

रागसागरः

निद्रालसं सा कपटेन कान्तं
विबोधयन्ती सुरतोत्सुकेव ।
गौरी मनोज्ञा शुकपुच्छवस्त्रा
ख्याता च देशीरसपूर्णचित्ता ॥

दीपकरागिणीयम् ।

दामोदरः

देशीवंशवादनम्

मुद्रितात्पूर्वपूर्वस्माद्वंशात्स्यादुत्तरोत्तरः ।
स्वरार्धेनाधिको वंशो मुद्रितश्चेति तत्र च ॥
अल्पमानाश्च ये वंशाः तेषामुत्तरता सदा ।
उद्धृतायां कनीयस्यां दक्षहस्तस्य जायते ॥
स्वरार्धं च ततस्तस्यामुद्धृतायां भवेदिह ।
पूर्वस्यैव तु वंशस्य मुद्रितो वंश उत्तरः ॥
स्वरोदये पूर्वतुल्य इति वंशविदो विदुः ।
उद्धृताङ्गुलिवृद्धौ तु तस्मादप्युत्तरोत्तरे ॥
पुरातनैर्यथासङ्ख्यं मिलन्त्यत्र तु मुद्रिताः ।
सन्निधाने तथाचैव व्यवधानेऽपि सर्वशः ॥
एकरन्ध्राणि रन्ध्राणि सकलानां मिलन्ति च ।
खानिर्वा स्वररन्ध्रे वा मानहीनं तु यद्भवेत् ॥
सजातीयेन रन्ध्रेण न तन्मिलति कर्हिचित् ।
केषाञ्चन मते तावदावंशादेकवीरतः ॥
चतुर्दशादिवंशानां यथैवैकस्वरोऽधिकः ।
उत्तरे चोत्तरे वंशे मुद्रिते पूर्वपूर्वतः ॥
वंशान्मुद्रितरन्ध्रांस्तु वाचोयुक्तिस्तथास्तु मा ।
धातवो वृत्तयश्चैव तत्त्वौघानुगतानि च ॥
आश्रावणादिवाद्यानि श्रुतयश्च स्वरास्तथा ।
ग्रामौ च मूर्छनाश्चेत्यादिकं यन्मयोदितम् ।
वीणाधिकरणे सर्वं तद्वंशेऽपि प्रतिष्ठितम् ॥

कुम्भः

देशीशृङ्खला

चिन्दं दरू ध्रुवपदमित्यादिक्रमतः कृतम् ।
प्रोक्तं पिल्लमूरूमानवैमुरू च कलासकाः ॥
वैपोताख्यं बन्धनृत्यं कल्पनृत्यं च जक्किणी ।
द्रुपदं खण्डमानेन विविधं बहुरूपकम् ॥

साङ्गोपाङ्गं रसानां च निरूपणमिति क्रमात् ।
पेरणीपद्धतिस्तस्याश्चर्चरीरवभेदकम् ॥
लास्याङ्गानि त्रिधा चिन्दं दरू कट्टवसंज्ञकम् ।
एवं निगदिता तद्ज्ञैः देशिमार्गस्य शृङ्खला ॥

वेदः

देशीस्थानानि

वक्ष्यामि देशीस्थानानां त्रयोविंशतिमप्यथ ।
समपादं संहताख्यं स्वस्तिकं वर्धमानकम् ॥
नन्द्यावर्ताभिधं चैव चतुरस्राभिधं तथा ।
एकपादं पार्ष्णिविद्धं पृष्ठोत्तानतलं तदा ॥
एकजानुनतं स्थानं पार्ष्णिपार्श्वगतं ततः ।
एकपार्श्वगतं तद्वत् सममूत्यभिधं तथा ॥
ततो विषमसूचि स्यात्खण्डसूचि ततः परम् ।
परावृत्तमथ ब्राह्मं वैष्णवं शैवगारुडे ।
कूर्मासनं नागबन्धं वृषभासनमित्यपि ॥

विप्रदासः

कूर्मासननागबन्धे वर्जयित्वा एकविंशतिमाह सोमेश्वरः ।

देशीहिन्दोलकः—रागः

षड्जांशन्यासादितः स्थाने नित्यं रिषभवर्जितः ।
गान्धारो लङ्घितोऽन्वेति मन्द्रधैवतकम्पितः ॥
आरोहक्रमयोगेन किञ्चित् स्पृशति पञ्चमम् ।
देशीहिन्दोलको ह्येष षाडवः परिकीर्तितः ॥

सोमेश्वरः

देशीहिन्दोलः—रागः

अयमेव वसन्ताख्यः संपूर्णो धमसंज्ञिकः (?) ।
देशीहिन्दोलनामोक्तः प्रतापपृथिवीभुजा ॥

जगदेकः

देशीहिन्दोलः अथवा वसन्तः—प्रथमरागः

यन्मार्गहिन्दोलभवश्च वेदी-
हिन्दोलसंज्ञं परिपूर्णमङ्गम् ।
सांशं निमन्द्रं निरिसैस्सुशोभि
प्रकम्पितं पञ्चममध्यमाभ्याम् ॥

विलम्बितं मध्यमतो घनस्समान्दोलयेन्मुख्यरसेऽथ वीरे ।
गेयं वसन्ते त्विदमेव देशीहिन्दोलसंज्ञं प्रवदन्ति तद्ज्ञाः ॥

शृङ्गारे मुख्यवृत्तित्वाद्वसन्ते गीयते ततः ।
अयमेव वसन्ताख्यस्तेन सर्वत्र पप्रथे ॥

देश्यम्—रूपकम्

केचिद्देश्यं प्रशंसन्ति देशभाषारुचित्वतः ।
मुखगर्भोपसंहारैरन्वितं सन्धिभिस्त्रिभिः ॥
मुखं तु नाटकस्येव कृता तस्य कृती कविः ।
सूत्रधारे गते पश्चाद्द्वित्येन मिथुनात्मना ॥
वसन्ताद्युत्सवक्रीडान्मलयाद्यमगामिना ।
पात्रेण वर्णनीया स्यात्प्रसङ्गात्समरादिकम् ॥
चरितं वर्तमानं वा भूतं वा विविधं महत् ।
वीरशृङ्गारयोरेकं तौ वा भावे निवेश्य च ॥
अपेक्षातोऽथवा पात्राण्यन्यान्यन्तः प्रवेशयेत् ।
पूरयेद्रूपकं देश्यं वाक्येन भरतस्य च ॥

कविकमलेशः

देश्यकल्याणी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स .
(अव) स ध प म म रि स .

मज

देश्यमुखारी—मेलरागः (माररञ्जनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि ग म नि ध नि स .
(अव) स नि ध म प ग रि स .

मज

देश्यवनद्धानां मानम्

त्रिकुल्या चैव डमरुः (करटा) च समाकृतिः ।
ज्ञेया पिपीलिकाकारा देशीवाद्यसमाश्रयाः ॥
विज्ञेया वृत्तमन्तश्च षोडशाङ्गुलमायतौ ।
वितस्तिपरिमाणे च मुखे द्वे अपि कीर्तिते ॥
दैर्घ्याद्वितालाः विज्ञेया त्रिकुल्या वाद्यवेदिभिः ।
अङ्गुष्ठाङ्गुल...........द्वितालपरिमण्डले ॥
हुडुक्कः पटहो ढक्का भेरी दुन्दुभिरेव च ।
समाकारा अमी प्रायः पुष्करे परिकीर्तिताः ॥
हुडुक्कः स्याद्वितालस्तु मुखे च द्वादशाङ्गुलः ।
सार्धद्वितालदीर्घा च ढक्का ज्ञेया मनीषिभिः ॥
द्वितालवक्त्रौ च स्यातां तथा पटहदुन्दुभी ।
सार्धतालत्रया दीर्घैः मुखे चापि दशाङ्गुलैः ॥
चतुस्ताला भवेद्भेरी द्वितालाः वदने तथा ।
ह्रासवृद्धी मानमात्रे कार्ये कार्यानुरोधतः ॥
हुडुक्केन समा ज्ञेया रुञ्जा चैकपुटा बुधैः ।
रुञ्जाकृतिर्भवेच्चैव झल्लरी तालमालिका ॥

देश्यां पणव एवायं ढक्केति परिकीर्त्यते ।
तल्लक्षणेन विज्ञेयं तस्य मानं मनीषिभिः ॥
बम्बरो डिण्डिमश्चैव स्यातामेतौ समाकृती ।
सार्धतालमितौ दीर्घौ तालमात्रमुखौ तथा ॥
उद्दली च तदा चान्या उद्दलीपटहाभिधः ।
हरीतक्याकृती चैतौ त्रितालायामयोगिनौ ॥
सार्धाङ्गुलौ च तथा उद्दल्यौ षोडशाङ्गुलौ ।
सप्ताङ्गुलौ च वदने ज्ञेयौ च चतुरङ्गुली ॥
करटा जर्जरश्चैव ज्ञेयावेतौ समाकृती ।
द्वितालदीर्घौ वक्त्रे च सार्धतालमितौ च तौ ॥
निस्वानस्ताम्रकं चार्धहरीतक्याकृती त्विमौ ।
ध्वनिश्चैवाल्पगाम्भीर्यानुरोधात्वनुयोगिनौ ॥
यानि चान्यानि तद्विधैर्वाद्यभाण्डानि मानवैः ।
कृतानि तानि जानीयादेवंप्रायैस्तु लक्षणैः ॥

नान्यः

दैन्यम्

दैन्यं नाम दौर्गत्यमनस्तापादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तच्चा-वृत्तिशिरोगात्रगौरवमृजापरिवर्जनादिभिरनुभावैरभिनेतव्यम् ।

अत्रार्या —

वित्तौत्सुक्यसमुत्था दुःखाद्या भवति दीनता पुंसाम् ।
सर्वमृजानां परिमार्जनैश्च विविधैरभिनयोऽस्याः ॥

भरतः

आपदः स्वान्तनीचत्वं दैन्यं कार्ष्ण्यावकुण्ठनैः ।

आपदो दौर्गत्यन्यक्कारादेः मनःक्लैब्यं, वदनश्यामता, गात्रवर्णं अनुभावाः ।

रामचन्द्रः

दैन्यं विरहदौर्गत्यमनस्तापपराभवैः ।
तमचेष्टागात्रसंस्कारवर्जनैरभिनयेत् ।

सागरः

—चित्राभिनयः

पुरोभागे पुष्पपुटः बद्धस्स्याद्दैन्यभावने ।

विनायकः

दैशिकी—देशीलास्याङ्गम्

अस्या गतेस्समाप्तिश्च दैशिकी परिकीर्तिता ।

देवणः

अस्या इति ओयारदेशीलास्याङ्गपरामर्शः ।

दोधकम्—एकादशाक्षरछन्दः

आद्यं चतुर्थमन्त्यं च सप्तमं दशमं तथा ।
गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र स्युर्दोधकं तु तत् ॥
भ भ भ ग ग .

उदा — मत्तविघूर्णितगात्रविलासम् ।

भरतः

दोधकः—ध्रुवावृत्तम् (दशाक्षरम्)

सममाद्यचतुर्थयुतं यत्र हि नैधनमेव गुरु ।
पादविधौ यदि पङ्क्तिकृतं तत्खलु दोधकवृत्तमिदम् ॥
लघुरेको द्रुतौ द्वौ तु त्रिगुणं तु निवेशयेत् ।
दोधको गुरुरन्ते स्याच्चच्चत्पुटसमाश्रितः ॥
उत्तमाधमपात्राणां युद्धे योगपरिक्रमे ।
टक्करागेण गातव्यो दोधको लयकोविदैः ॥

नान्यः

मेहरवं सुणिऊण गयो । (मेघरवं श्रुत्वा गतः ।)

त्रिगुणमिति–लघु च द्रुतौ च त्रिगुणम् , अन्ते गुरुः, इत्यत्र तालः ।

दोलः—हस्तः

लम्बमानौ पताकौ तु श्लथांसौ शिथिलाङ्गुली ।
दोलो भवेदसौ व्याधौ विषादे मदमूर्छयोः ।
संभ्रमादौ यथायोगं स्तब्धो वा पार्श्वदोलितः ॥

शार्ङ्गः

दोलिकः—वीणावादने दोषः

तद्दोलिकाभिधं यत्र प्रचारः स्यात्स्वराधिकः ।

कुम्भः

दोषहानम्—भक्तिः

निर्गुणत्वं सदोषत्वं रसालङ्कारशून्यता ।
एता निघ्नन्ति वाक्यस्य सुप्रयोगार्हतां ध्रुवम् ॥
दोषास्त्रिधा पदे वाक्ये वाक्यार्थे च यथाक्रमम् ।
तत्र तत्रैव भिन्नाः स्युस्तेऽपि षोडशधा पुनः ॥
भोजादिभिरलंकारा गुणा दोषाश्च दर्शिताः ।
अतो विरम्यते तेषां रूपं कथयितुं मया ॥

शारदातनयः

दोषगुणस्वरूपं शृङ्गारप्रकाशे नवमदशमयोरुक्तम् ।

दोहकनृत्तम्—देशीनृत्तम्

यत्र सौराष्ट्रदेशीया नार्यो नृत्यन्ति सुन्दरम् ।
तत्तद्देशीयभूषाढ्या सिचयान्तावकुण्ठिताः ॥

मङ्गलहारसुभगान् देशकाकुभिरञ्चितान् ।
रागेणेष्टेन गायन्त्यो दोहकान् रसनिर्भरान् ॥

चारीभिर्भ्रमरीभिश्च चरणैरुत्प्लुतैरपि ।
ललितैः पदविन्यासैर्हस्तैर्बहुभङ्गिभिः ।
यत्र तद्दोहकाख्यं स्यान्नर्तनं नर्तकीप्रियम् ॥

कुम्भः

द्युतिः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

वाक्यमाधर्षसंयुक्तं द्युतिस्तद्ज्ञैरुदाहृता ।

भरतः

आधर्षो न्यक्कारः । तेन संयुक्तम् । यथा – रत्नावल्यां आः दास्याः पुत्र इन्द्रजालिक इति विदूषकवाक्यम् ।

अभिनवः

तर्जनाधर्षणाधिक्षेपकृतं वाक्यं द्युतिः । दुरुक्तिपरिणामा आहुतिरत्राभिमता । यथा – वेण्यां जन्मेन्दोरित्यादिवाक्यम् ।

सागरनन्दी

तिरस्कारो द्युतिः ।

यथा – कृत्यारावणे मण्डोदरीं प्रति मा गास्तिष्ठेत्यङ्गदवाक्यम् । तर्जनोद्वेजने द्युतिं केचिदिच्छन्ति । अपरे तु तर्जनाधर्षणे द्युतिं मन्यन्ते । एवमन्यदपि साक्षात्पारम्पर्येण वा न्यक्कारपरं वाक्यं द्युतिरेव ।

रामचन्द्रः

शत्रुभिः क्रियमाणे द्वे तर्जनोद्वेजने द्युतिः ।

सर्वेश्वरः

—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

लब्धस्यार्थस्य शमनं द्युतिमाचक्षते पुनः ।

भरतः

ईर्ष्याक्लेशोपशमनं कृतिरित्यभिधीयते इति भरतपाठान्तरम् ।

सामर्थ्यात्प्रशमनीयस्य क्रोधादेरर्थस्य प्राप्तस्यापि यत्प्रशमनं सा द्युतिः । यथा – आर्य अमात्येत्यादिवासवदत्तावचनम् ।

अभिनवः

ईर्ष्याक्लेशोपशमनं द्युतिः ।

सागरः

—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प म ध नि प ध प स .
(अव) स नि ध प म रि ग म ग स .

मत्त

द्युतिमाला—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध स .
(अव) स ध नि प म ग रि स .

मत्त

द्रवः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

गुरुव्यतिक्रमो यस्तु स द्रवः ।

भरतः

द्रवणं चलनं मार्गादिति द्रवः । यथा – तापसवत्सराजे षष्ठेऽङ्के यौगन्धरायणवचनमतिक्रम्य वासवदत्तया मरणाध्यवसायः कृतः ।

अभिनवः

शङ्कादिभिः मनसः क्षोभो विद्रवः । स एव परिभवकृतो द्रवः । यथा – वेण्यां गुरूणामित्यादियुधिष्ठिरवाक्यम् ।

सागरः

पूज्यव्यतिक्रमो द्रवः । यथा – रत्नावल्यां भर्तारमविगणय्य सागरिकाविदूषकयोः वासवदत्तया बन्धनम् ।

रामचन्द्रः

द्राक्षापाकः

द्राक्षापाकस्स कथितः बहिरन्तस्फुरद्रसः ।

रसिकरसायनम्

द्राविडगुर्जरी—रागः

ततो द्राविडपूर्वैषं गुर्जरीमप्यकम्पिता ।
पूर्णस्वरा भवेदेषा मन्द्रतारा......र्षभे ॥

हरिः

द्राविडगूर्जरी—उपाङ्गरागः

तारमन्द्रर्षभा हीनं पूर्णा द्राविडगूर्जरी ।
निषादस्तारमन्द्राभ्यां स्फुरतीत्यपरे जगुः ।
सामगे च समं गानादियं स्यात्सामगूर्जरी ॥

भट्टमाधवः

—रागः

ऋषभे मन्द्रताराभ्यां स्फुरिता द्राविडी भवेत् ।
गूर्जरी परिपूर्णेयं प्रहर्षे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

द्राविडीगूर्जरी—प्रथमराग:

संपूर्णा द्राविडी ज्ञेया गूर्जरी हर्षदायिनी ।
एतस्यां तारमन्द्राभ्यां रिषभस्फुरणं भवेत् ॥

मोक्षः

—राग:

द्राविडीगूर्जरी चैव रिषभैरेव भूषिता ।

मदः

बहुवचनेन रिषभ एव अंशादिष्टमिति भाव्यम् ।

—गूर्जरी राग:

रिमन्द्रा धस्फुरिता......हर्षे द्राविडगूर्जरी ।

हम्मीरः

द्राविडगौडः—रागः

अथ द्राविडगौडस्तु षड्जगान्धारपञ्चमे ।
स्फुरितस्तु निषादेन न्यासांशसहितस्ततः ॥

हरिः

—उपाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

ग्रहं मन्द्रनिषादं तु कृत्वा प्रोच्य द्वितीयकम् ।
तत्परं लङ्घयेत्तस्मात्त्रीनारुह्यावरुह्य च ॥
लङ्घितं तु प्रकम्प्याथ स्वरं तत्पूर्वमेत्य च ।
ग्रहे चेन्न्यस्यते रागो भवेद्द्राविडगौडकः ।
स एव सालगं प्रोक्तः स्थायी लक्ष्येऽस्य पञ्चमः ॥

वेमः

—राग: (वंशे वादनक्रमः)

निषादं स्थायिनं कृत्वाऽऽरोहेण प्राप्य तुर्यकम् ।
एनं विलम्बितं कृत्वा चावरोहक्रमात्ततः ॥
स्थायिस्वरं यदा गच्छेत् तदा स्वस्थानमादिमम् ।
प्रोक्तं द्राविडगौडस्य वंशे स्थायी द्वितीयकः ॥

वेमः

अस्य रागस्य सालगगौड इति नामान्तरम् ।

—राग:

स्फुरितः पञ्चमे षड्जे गान्धारे तिरिपस्तथा ।
निन्यासांशसमायुक्तो द्राविडो गौड उच्यते ॥

जगदेकः

गान्धारतिरिपोपेतः प्रस्फुरत्षड्जपञ्चमः ।
ज्ञेयो द्राविडगौडोऽयं ग्रहांशन्याससप्तमः ॥

हम्मीरः

—प्रथमराग:

द्राविडो निग्रहांशस्तु स्फुरितौ षड्जपञ्चमौ ।
गान्धारतिर............स्तोकेऽसौ मालिगो मतः ॥

मोक्षः

द्राविडगौलः—राग:

निषादांशग्रहन्यासः षड्जसङ्कुलपञ्चमः ।
गेयो द्राविडगौलोऽयं वीरशृङ्गारयोर्निशि ॥

गौडस्य द्वैविध्यं कोहलीये, तुरुष्कगौडो, द्राविडगौड इति । तुरुष्कगौडस्त्वौडवे वक्ष्यते ।

नारायणः

—उपाङ्गराग:

निषादांशग्रहन्यासः षड्जकम्पितपञ्चमः ।
तथा गान्धारतिरिपः प्रोक्तो द्राविडगौलकः ॥

भट्टमाधवः

तिरिपो गमकविशेषः ।

द्राविडवराटिका—राग:

ऋषभे स्फुरिता पूर्णा निमन्द्रेण विराजिता ।
षड्जांशन्याससंयुक्ता द्राविडीयं वराटिका ॥

जगदेकः

द्राविडवराटी—राग:

अथ द्राविडवराटीसंज्ञाया स्फुरितर्षभा ।
निषादमन्द्रा षड्जांशन्यासाऽसौ समुदाहृता ॥

हरिः

षड्जांशा षड्जतारा च षड्जन्यासविराजिता ।
स्वल्पपञ्चमसंयुक्ता निषादबहुला वरा ॥
रिषभेण च भूयिष्ठा मध्यगान्धारताडिता ।
एतल्लक्षणसंयुक्ता वराटी द्राविडी मता ॥

सोमेश्वरः

—उपाङ्गराग:

ऋषभज्ञातगमका भूरिमन्द्रनिषादिनी ।
वराटद्राविडी सद्भिः शृङ्गारादौ प्रगीयते ॥

भट्टमाधवः

द्राविडी—राग:

पौशा न्यासग्रहणा मान्तापन्यासतारगान्धारा ।
सरिहीना या द्राविडिका मन्द्रसनिधा च ॥

नान्यः

पञ्चमांशग्रहन्यासा गतारा सरिवर्जिता ।
सारापन्यासगान्धारा मन्द्रमा द्राविडी मता ॥

वृद्धशातातपः

—भाषाराग:

पञ्चमांशग्रहा धान्ता पूर्णा मध्यमभूयसी ।
मध्यमग्रामगा भाषा धनिसंगतिराजिता ॥
द्राविडी देशनाम्नेयं विख्याता याष्टिकोदिता ।
इमां विभाषामाचष्ट स्पष्टं कश्चिन्न तद्वरम् ॥

कुम्भः

—राग:

अङ्गं तु षड्जग्रामस्य सांशन्यासग्रहान्विता ।
धतारा मन्द्रपूर्णा च द्राविडी कथ्यते बुधैः ॥

सोमराजः

—राग:

उपाङ्गाद् द्राविडी केचित् त्रिधा षड्जेन भूषिता ।

मदः

द्राविडीवराटी—प्रथमराग:

षड्जांशन्याससंयुक्ता वराटी द्राविडी भवेत् ।
रिषभस्फुरणेनेयं राजते मन्द्रसप्तमा ॥

मोक्षः

—राग:

वराटी द्राविडी भूरिनिमन्द्रा स्फुरितर्षभा ।

हम्मीरः

द्रुतम्—वाद्यम्

कर्तरी स्वसितौ यत्र क्रमेण कुहरः करः ।
रेफभ्रमरघोषाश्च तद्द्रुतं ब्रुवते बुधाः ।

शार्ङ्गः

द्रुतकङ्कालः—देशीतालः

द्रौगौ स्याद् द्रुतकङ्काले । ० ० ऽ ऽ

मदनः

द्रुतगतिः—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)

गुरुनिधनगतं
यदि भवति सदा ।
भवति हि चपला
द्रुतगतिरपि सा ॥

(उदा) गुरुचिरणयणम् ।

भरतः

द्रुतचम्पा—देशीतालः

षड्द्रुता गः षड्द्रुता गो द्रुतचम्पेति कथ्यते ।
१० मात्राः ।

तालप्रस्तारः

द्रुतपदगतिः—ध्रुवावृत्तम्

यदि खलु समेषु भवति जगणोऽथ गुरुनिधनजम् । तदनु चरणे लघुर्भवति शेषमथ सततमुत्कृतिविहितपदे द्रुतपदगतिः॥

पञ्चद्रुता लघुश्चैकः षड्भ्योऽपि यतिमान्लघुः ।
पुनरप्येवमेव स्याद्भेदश्चाचपुटद्वयात् ॥
प्रियापरिवृतस्यैषा नायकस्य प्रवेशने ।
द्रुतपदा तु कर्तव्या रागे मालवकैशिके ॥
मधुकररुतैर्हि पकथित इवासु विकसितसुयंधमुहकमला ।
(मधुकररुतैः प्रकथित इवाशु विकसितसुगन्धमुखकमला)

नान्यः

द्रुतपर्यायाः

तत्र द्रुतस्य पर्याया गगनं व्यञ्जनं तथा ।
अर्धमात्रं बिन्दुकं चेत्येते तज्ज्ञैरुदाहृताः ॥

वेमः

बिन्दुकं व्यञ्जनं शून्यं द्रुतं खं चार्धमात्रकम् ।
सुवृत्तं वलयं व्योम द्रुते नामानि तु क्रमात् ॥

श्रीकण्ठः

द्रुतपादगतिः—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)

यदि खलु पञ्चमकाष्टमके पुनरपि चान्त्यमकं तु गुरू ।
चरणविधाविह वृत्तविधौ भवति हि सा द्रुतपादगतिः ॥
किरणसहस्सविहूसिदओ ।
किरणसहस्रविभूषितकः ।

भरतः

अष्टौ द्रुता गुरुश्चान्ते पञ्चमाष्टमकौ लघू ।
द्रुतपादगतिः प्रोक्ता भङ्गश्चाचपुटस्य तु ॥
अनुद्धतेषु वीरेषु द्रुतपादगतिर्भवेत् ।
टक्करागेण गातव्या नृपतीनां प्रवेशने ॥

नान्यः

द्रुतशेखरः—देशीतालः

एकेन सविरामेण द्रुतेन द्रुतशेखरः ।

नन्दी

ं

द्रुता—प्राकृते मात्रावृत्तम्

द्वौ चतुर्मात्रगणौ जः एकश्चतुर्मात्रगणः ।
जः एकश्चतुर्मात्रगणः ॥ विरहाङ्कः

द्रुतादेर्देवताः

द्रुते स्याद्देवता शिवः ।

लघौ तु देवता गौरी गुरौ गौरीशिवौ स्मृतौ ।
प्लुते तु देवता ज्ञेया ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

वेमः

द्रुतादेर्लिपिः

लिपौ द्रुतो बिन्दुरूपः सरेखो मस्तके यदि ।
विसमान्तो लघुस्तत्र ऋजुरेखाकृतिर्मता ॥
सचेन्निर्यच्छिखायुक्तो विरामान्तः प्रकीर्तितः ।
वक्रो गुरुः स चेन्मात्राशिखः प्लुत इति स्मृतः ॥

वेमः

द्रौहिणकपालगानम्

चतुर्थं द्रौहिणं शुद्धपञ्चमाभिधरागतः ।
तत्रापि पूर्ववत्तालवर्णौ ज्ञेयौ समासतः ॥ कुम्भः

पूर्ववदिति । हैरण्यगर्भे षट्पितापुत्रकतालः । भुजङ्गभोगादिगानम् ।

द्वन्द्वः—देशीतालः

द्वन्द्वः सतगणौ प्लुतः । ।।ऽऽऽ।ऽ

कुम्भः

द्वन्द्वाङ्गिकभेदाः

आवाह्यद्वन्द्वः, अनुकारिकद्वन्द्वः, भाविकद्वन्द्व इति त्रिधा भेदः ।

शृङ्गारः

द्वन्द्वाभिनयः

आद्यवाचिकयोर्योगात् द्वन्द्वाङ्गिकमुदीरितम् ।

आद्य इत्याङ्गिकाभिनयः । शृङ्गारः

द्वन्द्वोत्पलं—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स .
(अव) स नि प ध प म ग रि स .

मञ्ज

द्वादशस्वरमूर्छना

द्वादशस्वरसम्पन्ना ज्ञातव्या मूर्छना बुधैः ।
जातिभाषादिसिद्ध्यर्थं तारमन्द्रादिसिद्धये ॥

इति नन्दिकेश्वरणोक्तम्

कोहलस्त्वाह—

योजनीयो बुधैर्नित्यं क्रमो लक्ष्यानुसारतः ।
संस्थाप्य मूर्छना जातिरागभाषादिसिद्धये ॥ इति

यद्यप्याचार्यैः सप्तस्वरमूर्छनाः प्रतिपादिताः । स्थानत्रितयप्राप्त्यर्थं द्वादशस्वरैरेव मूर्छनाः प्रयुक्ताः । अन्यथा चोक्षषाडवेरिता इति प्रयोगो न स्यात् । एवं च सति रागसिद्धिः स्यात्, षड्जजातौ रिगमधनिप्रयोगः तारमन्द्रको न स्यात् । अन्येषामपि रागाणां नाशङ्करः प्रयोगः स्यात् । तेन धनिसरिगमपधनिसरिग इत्युत्तरमन्द्रा । निसरिगमपधनिसरिगम इति रजनी । सरिगमपधनिसरिगमप इत्युत्तरायता । एवं क्रमात् छुद्धषड्जा, मत्सरीकृता, अश्वक्रान्ता, अभिरुद्गता च जायन्ते । मध्यमग्रामे तु एवमेव निसरिगमपधनिसरिगम सौवीरी । सरिगमपधनिसरिगमप हरिणाश्वा । रिगमपधनिसरिगमपध कलोपनता । एवं शुद्धमध्या, मार्गी, पौरवी, हृष्यका, ऊह्याः ।

मतङ्गः

कुम्भस्तु—

अत्र या मूर्छनाः प्राह द्वादशस्वरसंभवाः ।
मतङ्गोऽस्य मतं नैव सुन्दरं प्रतिभाति मे ॥
अत्रैव कोहलाचार्यो नन्दिकेश्वर एव च ।
मतङ्गमनुसृत्यैवोचतुस्तदिह वर्ण्यते ॥
द्वादशस्वरसम्पन्ना ज्ञातव्या मूर्छना बुधैः ।
जातिभाषादिसिद्ध्यर्थं तारमन्द्रादिसिद्धये ॥
त्रिस्थानप्राप्तिसिद्ध्यर्थं द्वादशस्वरमूर्छना ।
प्रयोक्तव्यान्यथा चोक्षषाडवो नैव सिद्ध्यति ॥
त्रिस्थानप्राप्तिपर्यन्तं यावद्रागो न मूर्छति ।
न तावत्तच्छरीरस्य लाभस्संजायते विदाम् ॥
न च सप्तस्वरैरेव त्रिस्थानव्याप्तिसंभवः ।
अत्र प्रतिसमाधत्ते खुम्माणकुलनन्दनः ॥
क्रमात्स्वराणामारोहावरोहौ मूर्छनेति यत् ।
लक्षणं तद्विहन्येत क्रमादारोहणादृते ॥
यदुक्तं जातिभाषादितारमन्द्रादिसिद्धये ।
द्वादशस्वरगुम्फेन मूर्छना स्यात्प्रयोजिका ॥
नन्दयन्त्यां तदव्याप्तेः तत्पञ्चदशसंभवात् ।
षाडवौडुवितस्यातिव्याप्तिर्लोप्यादिसंभवात् ॥
असंभवादृतार्थत्वात्तारमन्द्रावधी कृतौ ।
न तावत्क्रमतोच्चारे रक्तिः क्वापि जायते ॥
विसंवादिसमावेशाद्रक्तिभङ्गो यतः स्मृतः ।
ईषत्स्पर्शोल्लङ्घनाद्यैः क्रमभङ्गस्य शासनात् ॥
कूटतानोपयोगित्वं मुख्यमासां प्रयोजनम् ।
न रागजनिरेषाऽतश्चार्वी सप्तस्वरेरिता ॥

न पृथक्स्वरता तस्मादंशत्वात्तयोः स्मृता ।
काकल्यन्तरयोर्योगान्नवस्वरजाततः ।
सप्तस्वरा भवेदत्र मूर्छना सा चतुर्विधा ॥

कुम्भः

द्वादशावस्थाः

केचन दशावस्था ऊचुः ।
अथावस्था निरूप्यन्ते रसावस्थानसूचकाः ।
बीजाङ्कुरः पल्लवश्च वृद्धिर्विस्तर एव वा ।
अवस्थाभिर्विभाव्योऽसौ चक्षूरागादिभिः क्रमात् ॥

बीजानि यथा—

कामलेखस्सखी दूतो नायको नायिकासखी ।
ता अवस्थास्तथाः चक्षुःप्रीत्यादिमरणान्तकाः ॥

कुम्भः

द्वादशाहः—तानः

मध्यमग्रामे रिवर्जितषाडवः
स नि ध प म ग

कुम्भः

द्विजक्रिया—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स
(अव) स प म ग म रि ग रि स

मज

द्विजावन्ती—मेलरागः (हरिकाम्भोजी मेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध प नि ध नि स
(अव) स ध प ध नि ध प म ग म ग रि स

मज

—मेलरागः

द्विजावन्त्यां शुद्धमध्यस्त्ववरोहे विवर्जितः ।
मूर्छनाभेदमात्रेण रमणीयतरो भवेत् ॥

काम्भोजीमेलजोयं रागः ।

परमेश्वरः

द्वितीयः– देशीतालः

द्वितीये तु द्रुतद्वन्द्वौ लघुश्चान्ते प्रकीर्तिताः ।

वेमः

तपितद्वे ० ० । सुधाकलशः

द्वितीये द्वौ लघुः स्मृतः (श्रीकण्ठः) श्रीकण्ठः

द्वितीयकामोदः—रागः

षड्जे षड्जीभवष्षड्जमहांशन्यासंसंयुतः ।
समस्वरोऽन्यः कामोदो मन्द्रगान्धारसुन्दरः ॥

हम्मीरः

द्वितीयप्रहरगेया—रागाः

गूर्जरी कैशिकश्चैव सावेरी पटमञ्जरी ।
रेवागुणकरी चैव भैरवी राकरर्थेपि ।
सोरठी च तथा गेया प्रथमप्रहरोत्तरम् ॥

दामोदरः

द्विपताकिनी—कला

धृत्वा विलासेपु चतुर्पु यत्र हस्तौ ततश्चेचरणाम्बुजाभ्याम् ।
ऊर्ध्वं गताभ्यां कुरुतेऽथ चक्रभ्रमीकलोक्ता द्विपताकिनीति ॥

नागमल्लः

द्विपदगा—प्रबन्धः

अथ द्विपदगा प्रोक्ता प्रकृते दोहकाख्यया ।
अत्र तालो यथेष्टस्स्यादाभोगोऽथ पदान्तरैः ।
तालमानद्वयेनैव स्वरैर्न्यासो विधीयते ॥

हरिपालः

द्विपदाख्यप्रबन्धो यः स चतुर्धा प्रकीर्तितः ।
एकस्वरेण संयुक्तो गमकैर्नान्वितः परः ॥
स्वरैश्च गमकैस्त्वन्यः चतुर्थस्तद्विवर्जितः ।
संस्कृते ये द्विपदगाः प्राकृते दोहकाश्च ते ॥
अभीष्टमात्रतालस्स्यादाभोगोऽन्यपदैः कृतः ।
स्वरैर्न्यासो विधातव्यः तालमानद्वयेन वा ॥

जगदेकः

द्विपदगस्य सारसादिभेदास्सप्त वर्तन्ते । सङ्गीतचूडामणौ स्पष्टं द्रष्टव्यम् ।

त्रयो गणा गुरुश्चान्ते प्रथमेऽथ तृतीयके ।
द्वितीये च तुरीये च द्वौ गणौ द्वे गुरू तथा ॥
जगणो नात्र कर्तव्यो भागान्ते यमकं भवेत् ।
इति द्विपदगं नाम तस्योदाहृतिरुच्यते ॥
गातव्यस्स्वरसंयुक्त स्तालेन परिवर्जितः ।
प्रबन्धो द्विपदाभिख्यो गीतविद्याविशारदैः ॥

सोमेश्वरः

द्विपदी—प्रबन्धः

शुद्धद्विपदिकापूर्वं पूर्णद्विपदिका ततः ।
मानवी चन्द्रिका चाथ धृतिस्तारस्ततःपरम् ।
गेयमष्टप्रकारोऽयं अस्या लक्ष्माथ कथ्यते ॥

जगदेकः

अत्र भेदाः शुद्धद्विपदी, पूर्णद्विपदी, मानवी, चन्द्रिका, स्मृतिः, तारः, सञ्चारिणी, मनोहारिणीति गम्यन्ते ।

करणाख्येन तालेन गातव्यो गमकान्तरे ।
आभोगोऽनुपदैः कार्यो न्यासस्तालद्विमानतः ।
द्विपदी च भवेदेवम् ॥

हरिपालः

षट्कलो गण आद्यस्स्यात्ततः पञ्च चतुष्कलाः ।
अन्ते गुरुर्द्वितीये जः षष्ठे च द्विपदी तु सा ॥
पादद्वयान्ते कर्तव्यः स्वरन्यासो यथोचितः ।
येन केनापि तालेन गातव्या द्विपदी बुधैः ॥

सोमेश्वरः

द्विपथकः—प्राकृते मालावृत्तम्
चतुर्मात्रिकास्त्रयः, गुरुः, चतुर्मात्रिकौ द्वौ, द्वौ गुरू ।

विरहाङ्कः

द्विमुखप्रिया—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स ग रि म प नि स
(अव) स नि ध म ग रि स

द्विरधरः—वीणायां धातुः
स तु द्विरधरो यत्र द्विः तारस्थानके हतिः ॥

कुम्भः

तारस्थाने द्विराघाताद्धातुर्द्विरधरो भवेत् ॥

शार्ङ्गः

द्विरधराद्युत्तरान्तः—वीणायां धातुः
तारस्वरं द्विराहत्य सकृन्मन्द्रः प्रहन्यते ।

कुम्भः

द्विराजिकम्—कर्णभूषणम्
वलयद्वयविन्यस्तं मुक्ताफलविराजितम् ।
मध्ये नीलेन संयुक्तं द्विराजिकमुदाहृतम् ॥

सोमेश्वरः

द्विरुत्तराधरान्तः—वीणायां धातुः
समवायजः । मन्द्रौ द्वौ । ततस्तारः ।
द्विरुत्तराधरान्तो द्विर्मन्द्रस्तारान्तगो भवेत् ।

शार्ङ्गः

द्विरधरोत्तरान्तः—धातुः
तारस्थानं द्विः प्रहृत्य विदध्यान्मन्द्रमन्ततः ।
यदा तदा द्विरधरोत्तारान्तो धातुरुच्यते ॥

शार्ङ्गः

द्विरुत्तरः—वीणायां धातुः
धातुर्द्विरुत्तरः स स्याद्यत्र मन्द्रो द्विरुच्यते ।

कुम्भः

मन्द्रस्वरद्विरुच्चाराद्धातुरत्र द्विरुत्तरः ॥

शार्ङ्गः

द्विरेभः—देशीतालः
द्विरेभः सरसीरुहः

लक्ष्मणः

✓**द्विलेपनम्**—(त्रिपुष्करे)
वामोर्ध्वकप्रलेपात्

भरतः

—अवनद्धाङ्गम्
आङ्गिके चोर्ध्वके च मृदा लेपनम् । तत्प्रयोजनं तु —
शैथिल्यादायतत्वाच्च वध्राकोटनयापि वा ।
स्वराणां संभवः कार्यो मार्जनासु प्रयोक्तृभिः ॥

मृत्तिका तु —
लक्षणं मृत्तिकायास्तु गदतो मे निबोधत ।
निःशर्करा निस्सिकता निस्तृणा निस्तुषा तथा ॥
न पिच्छिला न विषदा न क्षारा न कटुस्तथा ।
नावदाता न कृष्णा च नाम्ला नैव च तिक्तिका ।
मृत्तिका लेपने शस्ता तया कार्या तु मार्जना ॥
नदीकूलप्रदेशस्था श्यामा च मधुरा च या ।
तोयापसरणश्लक्ष्णा तया कार्या तु मार्जना ॥
बधिरा ह्यवदाता तु कृष्णा कुर्वीत न स्थिरा ।
सतुषा न स्वरकरी श्यामा स्वरकरी भवेत् ॥
यवगोधूमचूर्णं वा तत्र दद्यात्प्रलेपने ।
एकस्तस्य तु दोषः स्यादेकस्वरकृतं भवेत् ॥

भरतः

आर्द्रेण वाससाऽऽलिप्य शैथिल्यं जनयेत्तदा ।
आकोटनाच्च वध्राणां तीव्रतां च प्रयोगवित् ॥
भस्ममिश्रेण भक्तेन यवगोधूमयोस्तदा ।
चूर्णेन बोधनं वा स्यादित्याह मिथिलेश्वरः ॥

नान्यः

द्विशिखरः—हस्तः
शिखराख्यौ मिथः श्लिष्टौ करौ द्विशिखरो भवेत् ।
स्त्रीकर्णकेऽङ्गुलिस्फोटे शयनार्थे प्रयुज्यते ।
नास्तीति कथने प्रायः संयुक्तोऽसौ वियुज्यते ॥

विप्रदासः

द्विसरः—कण्ठभूषणम्

द्विस्वरः—वर्णालङ्कारः
द्विरुच्चार्य स्वरयुगमेकमुच्चार्य चापरम् ।
स्वरमेवं क्रमाद्यत्र । यथा—सरिसरिगरिगरिगम । व्युत्क्रमेण मगरिगरिगरिसरिस । अस्य रूपकतालानुगतत्वेनानुपूर्वीविशिष्टत्वादलङ्कारत्वम् ।

संगीतसरणिः

द्विहीरकम्—अङ्गुलीभूषणम्

वज्रद्वितयमध्यस्थं हरिन्माणिक्यनीलकम् ।
द्विहीरकमिति ख्यातमङ्गुलीयकमुत्तमम् ॥

सोमेश्वरः

द्वेषः

विक्रियासिद्धविषया तद्गुद्भावसुखावहा ।
तन्नाशे प्रीणती पुंसां मानसी द्वेष उच्यते ॥

भावविवेकः

द्वैतशङ्कारः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मज

द्व्यर्थगण्डः—वीथ्यङ्गम्

यत्राभिलषितं कांचन गुप्त्या द्व्यर्थपरैः पदैः ।
निर्दिशेद्वाक्यकुशलो द्व्यर्थगण्डस्स कथ्यते ॥

यथा —

जातस्ते दारकः कंस ह्यसुरानन्दवर्धनः ।
तं वक्तुमहमायातो नारदो भवतः क्षयम् ॥

सागरः

ध

ध—धैवतस्वरः

धटः—प्रबन्धः

द्विपदीछन्दसा चार्धे अर्धे तेन्नकसंयुतम् ।
पूर्वापरोक्तयोरत्र न धटे नियमो भवेत् ॥

सोमेश्वरः

अर्धं गेयं द्विपद्यास्स्यात् तेनकैरपरार्धकम् ।
पदैरन्यैरथाभोगस्तेन्नकैर्न्यास इष्यते ।
येन केनापि तालेन गेय एवं धटो भवेत् ॥

हरिपालः

आद्यमर्धं द्विपद्यास्स्यादुत्तरार्धं तु तेन्नकैः ।
धटाभिधः प्रबन्धोऽत्र व्युत्क्रमोऽपि प्रदृश्यते ॥

जगदेवः

धटसम्—अवनद्धम्

सव्यास्यमुद्दलीनद्धं वामास्यं रज्जुयन्त्रितम् ।
हुडुक्काया यदा चैवं तदा तद्धटसं भवेत् ॥
मध्यमाङ्गुलसन्धात्रङ्गुष्ठायां च नियोज्य च ।
एवं दक्षिणहस्तेन मज्जनाक्तेन घर्षयेत् ॥
वामाङ्गुष्ठेन सम्पीड्य चाङ्गुलीभिस्तु वादयेत् ।
गोङ्कारस्तत्र मुख्यः स्याद् घर्षणादुपपादितः ॥

सोमेश्वरः

धनक्रुतातु—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि ध स .
(अव) स ध प म ग रि स .

मज

धनञ्जयः

दशरूपककर्ता । (क्री) 980 एतत्कृतं भरतोत्तरग्रन्थ-व्याख्यानं नोपलब्धम् ।

धनञ्जयमण्ठः—तालः

दलगाः पो मण्ठके तु धनञ्जये ।
० । S Ś

वेदः

—देशीतालः

धनञ्जये मण्ठके तु क्रमाद्दलपगा मताः ।
० । S Ś

दामोदरः

धनश्रीः—रागः

सत्रयांशा हीनर्षभा षाडवाथ धनाशिरी ।
मूर्छना प्रथमा ज्ञेया रसे वीरे प्रयुज्यते ॥

दामोदरः

धनाश्रीः—मेलरागः

आरोहे ऽरिधहीना स्यात् पूर्णा शुद्धस्वरैर्युता ।
गान्धारस्वरपूर्वा स्याद्धनाश्रीर्मध्यमान्तका ॥

अहोबिलः

गान्धारेत्यादि । गग्रहो मन्यासः । प्रातर्गेया इयं धलोपेन षाडवा । पूर्णा च स्यात् ।

धनाश्रीरागध्यानम्

दूर्वादलश्यामतनुर्मनोज्ञा
कान्तं लिखन्ती विरहेण दूना ।
श्वेते कपोले दधती दृगम्बु-
निष्पादनिम्नातकुचा धनश्रीः ॥

श्रीरागभार्या ।

दामोदरः

धनिष्ठाभिनयः

मुकुलहस्तेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्री

धनिष्ठाहस्तः

(धनिष्ठा मर्दलाकारा)
मुकुलस्तिर्यगाकारो धनिष्ठार्थे नियुज्यते ।

शृङ्गारः

धनुराकर्षणम्—नृत्तकरणम्

आलीढं स्थानकं पार्श्वाभिगमं शिर ईरितम् ।
दूरा दृष्टिस्तु खटकामुखोऽन्यश्शिखरो भवेत् ॥
अपकुञ्चितका चारी धनुराकर्षणे भवेत् ॥

नन्दी

अत्र शिरः पार्श्वाभिगमम् । यथा, पार्श्वाभिगममन्वर्थसंज्ञं पार्श्वावलोकने । अपकुञ्चिता गतिः । सातु–

चरणौ कुञ्चितौ किञ्चित्पृष्ठतो गच्छतः क्रमात् ।
यस्यामेषा समाख्याता नृत्तज्ञैरपकुञ्चिता ॥

—चालकः

स्वस्तिकीकृतयोः पाण्योर्बहिस्तिर्यक् प्रसर्पतोः ।
एको विच्युत्य सहसा कर्णाभ्यर्णगतो यदि ।
विलुठच्चालको ज्ञेयो धनुराकर्षणाभिधः ॥

वेमः

धनुर्वल्लीविनामकम्—चालकः

नम्रं शिरः कटीपार्श्वे ऊर्ध्वाधोवदनौ करौ ।
तत्रैव मण्डलाकारभ्रमिताङ्गुलिपल्लवौ ।
एवं पर्यायतस्स्याच्चेद्धनुर्वल्लीविनामकम् ॥

वेमः

धनुर्हस्तः

चतुरश्रौ श्लिष्टमुखौ मिलिताङ्गुष्ठयोजनात् ।
चापराशौ नियुज्येत भरतान्वयवेदिभिः ॥

शृङ्गारः

धन्यक्री—क्रियाङ्गरागः

अङ्गं देवकृतेः प्रोक्तं धन्यक्री केनचिन्त्विह ।
लक्ष्येऽप्रसिद्धतस्तेन लक्षणं न समीरितम् ॥

कुम्भः

धन्यक्रिया—रागः

मापन्यासव्रती निषादबहुला या सग्रहांशा पुनः
तारा षड्जरवे च धैवतरवे मन्द्रा च मन्द्रापि च ।
गान्धारर्षभपञ्चमध्वनिकृतित्यागाद्धुतैकाश्रया
ज्ञेया धन्यकृतिः पितामहमहाप्रीतिप्रदा नित्यशः ॥
परिगध्वनिहीना च मापन्यासा सतारका ।
सान्ता धमन्द्रा निबला ज्ञेया धन्यकृतिस्सदा ॥

नान्यः

धन्यवैकुण्ठकुङ्कुमः—सूडप्रबन्धः

मालवीयः स्मृतो गौडो रागस्तालोऽड्डतालकः ।
शृङ्गारो विप्रलम्भाख्यो रसो दैवादिवर्णनम् ।
पदसन्तातितस्तेनाः पाटाः स्वरसमुच्चयः ।
ततः पद्यानि यत्र स्युः लयमध्यमसानतः ।
स प्रबन्धवरो ज्ञेयो धन्यवैकुण्ठकुङ्कुमः ॥

कुम्भः

धन्याशी—रागः

षड्जांशग्रहसंभृता धनिपरित्यक्ता समा सर्वतः ।
स्फारीभूतविवादमध्यमरवाचेद्राधिका नित्यशः ॥
तारस्थाननिविष्टमध्यमरवा गान्धारकः पञ्चमः ।
स्वल्पोपद्रव...कितं च गमकं सा स्यात्तु धन्यासि(शि)का ॥

नान्यः

षड्जग्रहांशा मध्यान्ता विधरिनि ?
निमन्द्रमध्यताराच धन्यासी स्यात्........... ॥

मतङ्गः

—मेलरागः—(हनुमत्तोडीमेलजन्यः)
((आ) स ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मज

धन्याश्री—रागः

साद्यतां च धरित्यक्ता धन्याश्रीः सांशयुक् चरा ।

मद

धन्यासिः—रागः

अङ्गं धन्यासिका प्रोक्ता शुद्धकैशिकमध्यमे ।
षड्जांशग्रहसन्यासा षाडवा रिषभोज्झिता ॥
गान्धारपञ्चमस्वल्पा रसे वीरे नियोज्यते ।

हम्मीरः

धन्यासी—रागः (वंशे वादनक्रमः)

तारषड्जं ग्रहं कृत्वा तस्यार्धं मृदु वादयेत् ।
तदेव सकृदाहत्य वादयित्वा ग्रहं ततः ॥
ततो द्वितीयं तुर्यं च प्रोच्य पश्चात्तृतीयकम् ।
सकृदाहत्य तदनु वादयेत्तत्परं द्रुतम् ॥
पञ्चमं तु विलम्ब्याथ स्वरौ तस्मादधस्तनौ ।
स्वल्पीकृत्य ततः स्थायिस्वरे न्यासो यदा भवेत् ॥
स्वस्थानमाद्यं धन्यास्यास्तदा तद्ज्ञैरुदाहृतम् ।
अस्याः स्थायी द्वितीयस्तु स्वरो वंशेषु दृश्यते ॥

वेमः

धन्यासिका—रागः

अङ्गं धन्यासिका प्रोक्ता शुद्धकैशिकमध्यमः ।
षड्जांशग्रहमन्यासः षाडबर्षभवर्जितः ॥
गान्धारपञ्चमस्वल्पः रसे वीरे नियुज्यते ।

जगदेकः

—प्रथमरागः

धन्यासिका कैशिकमध्यमस्य
शुद्धादिभूतस्य रिहीनमङ्गम् ।
षड्जग्रहांशा गपदुर्बला स्यात्
धन्यासिका वीररसे प्रगेया ॥

मोक्ष

धन्यासी—रागाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

षड्जं कृत्वा ग्रहं प्रोच्य तृतीयं च चतुर्थकम् ।
आपञ्चमं द्वितीयादीन्क्रमादारुह्य चेत्पुनः ॥
क्रमेणैवावरोहेण त्यक्त्वा स्थायिद्वितीयकम् ।
स्थायिनः प्रथमं गत्वा ग्रहं तस्मात्तृतीयकम् ॥
तुर्यं तृतीयं चोच्चार्य धन्यासी स्याद्ग्रहान्तिमा ।
वैणिकैः कैश्चिदेवास्याः पञ्चमोऽपि ग्रहः स्मृतः ॥

कुम्भः

धन्यासीरागः

अतः परन्तु धन्यासी शुद्धकैशिकमध्यजा ।
षड्जांशग्रहसंयुक्ता षाडवा न्यासमध्यमा ।
ऋषभेण परित्यक्ता स्वल्पगान्धारपञ्चमा ॥

हरिः

—मेलरागः (श्रीरागमेलः)

धन्यासिका प्रभातेऽसौ षड्जत्रितयमण्डिता ।
रिधहीना रसे वीरे गीयते गायकोत्तमैः ॥

श्रीकण्ठः

—रागाङ्गरागः

ग्रहांशषड्जा मन्यासा गपस्वल्पा रिवर्जिता ।
धन्यासी गीयते वीरे जाता कैशिकमध्यमात् ।
सर्वर्तुषु प्राक्प्रहरे रागाङ्गमिति कथ्यते ॥

भट्टमाधवः

—रागः

शुद्धकैशिकमध्याङ्गं निमन्द्रा तारमध्यमा ।
ग्रहांशषड्जा मन्यासा धन्यास्यल्पगपाध्वरी ॥

सोमराजः

धन्यासीरागध्यानम्

धात्रीवराहोज्ज्वलचारुमण्डपे
षट्पाधिरूढां चरणाधिनाथाम् ।
वीणाकुचाग्रस्तसुनीलदेहां
धन्यासिकां मे मनसा स्मरामि ॥

रागसागरः

अस्य धन्याश्रीः, धन्यासी, धनाशी, धनासी इत्यादिनामानि सन्ति ।

नीलोत्पलश्यामलमूर्तिरेषा प्रियं लिखन्ती विरहेण युक्ता ।
श्रीखण्डचर्चाविलसत्कुचा स्याद्धन्यासिका भाति मनोज्ञवेषा ॥

श्रीकण्ठः

धरणिः—यतिः

यतिपर्यायतः प्रोक्तो धरण्यो देशकोविदैः ।
आवृत्तयस्तु मार्गज्ञैस्तालानां परिभाषिताः ॥
परिवर्तनसंज्ञाभिस्ता वाक्यविद्गोचराः ।
धरण्यः पदमध्याऽन्ते भवेयुस्तालनिर्णयात् ॥

कुम्भः

धरणीवराहः—देशीतालः

वराहे धरणीपूर्वे गयोर्मध्ये प्लुतद्वयम् । ऽ ऽ̇ ऽ̇ ऽ

गोपतिप्पः

धरपल्लवः—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग म रि ग स .

मञ्ज

धर्मगोटाणी—मेलरागः (रामप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि ग म प ध नि ध प नि स .
(अव) स ध नि प म ग रि स .

मञ्ज

धर्मप्रकाशिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अव) स ध म ग रि स .

मञ्ज

धर्मसत्यकः—देशीतालः

मगणो लद्रुतो लौगः ताले स्याद्धर्मसत्यके ।
(११२ मात्राः)

तालप्रस्तारः

धर्मवती—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ० ० ध ० नि स .

मञ्ज

धर्मिणी—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि प म ध म ग रि स .

मञ्ज

धवलः—प्रबन्धः

पदैश्चतुर्भिरष्टाभिष्षड्भिर्वा रचितो भवेत्।
विवाहादिषु कार्येषु मङ्गलेष्वेव गीयते।
एकतालो भवेदेवं धवलः परिकीर्तितः॥

हरिपालः

धवलादिपदैः पादैराशीर्वादसमन्वितैः।
छन्दसा येन केनापि कर्तव्यो धवलाभिधः॥
आशीर्वादयुतैः पादैरीदृग्धवलपूर्वकैः।
अनेन नियमेनायं गीयते धवलाभिधः॥

सोमेश्वरः

धवलकेसरी—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग स.

मज्ञ

धवलवाहिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज्ञ

धवला—प्राकृते द्विपदी

विषमा — चतुर्मात्र एकः जः गः
समा — चतुर्मात्र एकः पञ्चमात्र एकः लः गः

विरहाङ्कः

धवलाङ्गी—मेलरागः (धवलाम्बरीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज्ञ

धवलाम्बरी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ० ध नि ० स.

मज्ञ

धसकः—देशीलास्याङ्गम्

मध्ये मध्ये च नृत्तस्य विलासभरनिर्भरम्।
अधस्ताद्यत्र नर्तक्या नमनात्कुचकुम्भयोः॥
माद्यन्मधुकराक्रान्तकुसुमस्तबकानताम्।
वल्लरीमनुकुर्वाणा तालवाद्यलयान्विता।
शरीरयष्टिः प्रविता धसकं तत्प्रचक्षते॥

वेमः

धसा—श्रुतिः

षड्जस्य तृतीया श्रुतिः (हनुमन्मते)
हनुमन्मते अष्टादशैव श्रुतयः।

धातवः—(अवनद्धे)

स्वरास्ते धातवः प्रोक्ता ये प्रहारविशेषजाः।

कुम्भः

धातुः

अर्थस्य यत्र निर्वाहः पदबन्धेन दृश्यते।
नाम्ना धातुरिति प्रोक्तः स सङ्गीतविशारदैः॥

हरिपालः

धातुश्चतुर्धेति कथं नु संख्याह्यस्त्यन्तराख्योऽपि च धातुरन्यः।
एवं च पञ्चेति निरूपणीये कथं चतुर्धेति विनिश्चयस्ते॥
सत्यं च धात्वन्तरवर्णनं ते सर्वानुयायी खलु नैष धातुः।
प्रवर्तते सालगसूडमात्रेत्वन्यत्र चत्वार इति प्रतीतम्॥
धातुस्वरूपं कथयामि सम्यक् धातुस्त्वथो धारणपोषणार्थात्।
औणादिके संप्रति कल्प्यमाने तुन् प्रत्यये धातुपदस्य सिद्धिः॥

रघुनाथः

ये प्रहारविशेषोत्थाः स्वरास्ते धातवो मताः।
पुष्णन्ति वीणावाद्यं ये रक्तिं दधति चातुलाम्॥
कुर्वन्त्यदृष्टतुष्टिं च तान् धातूनधुना ब्रुवे।
विस्तारकरणाविद्धव्यञ्जनाश्चेति धातवः॥

शार्ङ्गदेवः

विस्तारः, आविद्धः, व्यञ्जनः, करणम्—एते चत्वारो धातवः॥ धातवश्चतुस्त्रिंशत्। विस्तारे चतुर्दश। करणे पञ्च। व्यञ्जने दश। आविद्धे पञ्च—इति।

धातुपञ्चमः—मेलरागः (धातुवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि प स.
(अव) स नि ध प म रि ग म रि स.

मज्ञ

धातुवर्धनी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० म प ध नि ० स.

मज्ञ

धातुवाद्यम्—धातवस्तन्त्रीविशेषाङ्गुलीविशेषवैणस्वराः

रञ्जनया अदृष्टविशेषस्य क्रमेण चतुष्टयपृथक्कृता विस्तार-व्यञ्जनाविद्धकरणसंज्ञा धातुवाद्यं सप्रभेदलक्षणम्।

अभिनवगुप्तः

धारणाः—दन्ताः

ग्रहणाद्धारणाः प्रोक्ता दन्ता योज्या विशारदैः।
भयादङ्गुलिर्दंशे च तृणादीनां च चर्वणे॥

सोमेश्वरः

धारा—वीणावादनप्राणः

धारा सानुपदं यस्यामुत्क्षेपपरिवर्तकौ ।
कर्तरीरेफसंज्ञौ च तथैवोल्लेखरेफकौ ।
मूर्छना स्खलितौ चेति कद्रूचुरिह (?) तद्विदः ॥

कुम्भः

दारेति नामान्तरम् ।
उत्क्षेपः परिवर्तश्च ताभ्यां स्यादत्र कर्तरी ।
रेफेण सहिता तद्वदुल्लेखो रेफसंयुतः ।
एवं समुदितं प्राहुः धाराख्यं वादनं बुधाः ॥

पार्श्वदेवः

—वाद्यम्

स्खलितो मूर्छना चाथ कर्तरीरेफसंयुतौ ।
उल्लेखरेफौ यत्रास्तां धारां ब्रूते हरप्रियः ॥

शार्ङ्गः

—भङ्गताल:

लघुः द्रुतद्वयं गः पुनस्तथैव ।
। ० ० ऽ । ० ० ऽ

नान्यः

धालिकागौलं—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स नि ध नि प ग म रि स .

मञ्ज

धीः—सन्ध्यन्तरम्

इष्टार्थसिद्धिपर्यन्ता चिन्ता धीरिति कथ्यते ।

सिंगः

परचित्तोपलक्षिका बुद्धिः धीः । यथा—मुद्राराक्षसे तृतीयेऽङ्के—एवमस्मासिति चन्द्रगुप्तवाक्यम् ।

सागरः

धीस्थाने भोजदेवः ह्रियं पठति ।

धीरम्—दर्शनम्

स्फुरत्प्रभावगम्भीरं धीरमित्युच्यते बुधैः ।

शारदातनयः

धीरकला—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

धीरललितः—नायकः

यत्र तु धीरत्वं सन्निवेशसौकुमार्यादिविलाससमसृणं स धीरललितः ।

यथा—अथ सललितयोषिदिति कुमारसंभवे ।

भोजः

धीरशङ्कराभरणं—मेलकर्ता (रागः)

स ० रि ० ग म ० प ० ध ० नि स .

मञ्ज

धीरशान्तः—नायकः

यत्र तु धीरत्वं अमीषामेव शास्त्रार्थावगमपरिणत्या तदतिसत्त्वोत्तरं भवति स धीरप्रशान्तः । यथा—जीमूतवाहनः ।

भोजः

धीरा—नायिका

मध्याप्रगल्भयोर्मानविधौ त्रैविध्यम् । धीराधीरा परुषा चेति ।

स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।
धीरा गुप्तविकारा स्यादादराज्ञार्पणादिकृत् ॥

कुम्भः

धीरा रतिपरिश्रान्ता मूर्छितापि पुनः पुनः ।
प्रियं प्रोत्साहयति या रते च पुरुषायिते ॥
उपचारैः सविनयैरथवा क्रमभाषितैः
खेदयत्येव नेक्षेत सापराधं प्रियं क्रुधा ॥

शारदातनयः

धीरादयो नायिकाः

धीराधीरा धीरा तद्वद्धीरेति मध्यमा त्रेधा ।
प्रौढापि प्रागल्भ्याद्धैर्यविशेषैश्च मानवृत्तिगतैः ॥
धीरोदात्तगुणान्विता च रमणी धीरात्वधीरा भवन्
मानाद्यौ मृदुरेव धीरललितप्रायैर्गुणैरन्विता ।
धीराधीरविलासिनी विलसिता धीरोद्धतोक्तैर्गुणैः
प्रायः कापि च धीरभाक् सञ्जायते सा क्रमात् ॥

नीलकण्ठः

धीरादयः—नायिकाः

मध्याभिधानधीरा वक्रोक्त्या वक्ति सस्मिता किञ्चित् ।
धीराधीरा दयिते सागसि वक्रोक्तिभिर्वदत्सास्त्रम् ॥
अधीरमध्या परुषैश्च वाक्यैः कृतागसं वल्लभमाह कोपात् ।
अथैवमुक्तास्सकलाश्च मध्या ज्येष्ठा कनिष्ठेति च
ता द्विधा स्युः ॥

नीलकण्ठः

धीराधीरा—नायिका

धीराधीरा तदुभयं व्यनक्ति रतिचेष्टितम् ।

शारदातनयः

धीरोदात्तः—नायकः

धैर्यं यत्र गुणसन्निवेशचारुत्वादुदात्तं स धीरोदात्तः । यथा – रामः ।

भोजः

धीरोद्धतः—नायकः

धैर्यं यत्र गुणानां हीनाधिकयोगादुपहतं स धीरोद्धतः ।

यथा – दृष्टिस्तृणीकृत इत्यादि वीरचरिते ।

भोजः

धुतम्—शिरः

पर्यायेण शनैस्तिर्यग्गतमुक्तं धुतं शिरः ।
शून्यस्थानस्थितस्यैव पार्श्वदेशावलोकने ॥
अनाश्वासे विस्मये च विषादेऽनीप्सने तथा ।
प्रतिषेधे च तस्योक्तः प्रयोगो भरतादिभिः ॥

शार्ङ्गः

क्रमेण चालितं तिर्यक् मन्दं मन्दं धुतं शिरः ।
प्रतिषेधेऽनीप्सितार्थे विषादे विस्मये तथा ॥
अनाश्वासे शून्यतायां कार्यं पार्श्वावलोकनम् ।
ऽ.स्यैव भेदो विज्ञेयः शिरः पार्श्वावलोकनम् ॥

विप्रदासः

क्रमेण तिर्यङ्नमितं शनैरुक्तं धुतं शिरः ।

कुम्भः

धूननम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

विधूतस्य नामान्तरम् । विधूतशब्दे द्रष्टव्यम् ।

धूसी—स्थलस्थध्वाडनृत्तम्

संहतस्थानके स्थित्वा शिखरद्वितयं हृदि ।
दक्षः पताकः प्रसृतः वामस्तु शिखरो हृदि ॥
दक्षिणाङ्घ्रिः पुरस्थः स्यात्साधैतालान्तरे भुवि ।
कुञ्चितस्थानकेनाथ पादौ हस्तौ प्रसारितौ ॥
तिर्यगुत्प्लवनं कुर्यात्संहतस्थानके स्थितिः ।
धूसी ध्वाडस्तु गदितः सङ्गीतज्ञैः पुरातनैः ॥

वेदः

धृतिः ध्रुवावृत्तम्

धृतिसंज्ञा च विज्ञेया लघुश्च गुरुकद्वयम् ।

यथा – उमेशः – इति एकः पादः । नृत्तगीतयोः प्रयोक्तव्या.

नान्यः

—व्यभिचारिभावः

शौर्यविज्ञानश्रुतिविभवशौचाचारगुरुभक्त्यधिकमनोरथार्थलाभक्रीडादयो विभावाः । अनुभावास्तु प्राप्तानां विषयाणामुपभोगादप्राप्तातीतोपहतविनष्टानामननुशोचनादयः ।

भरतः

देहपुष्टिरुपलक्षणं गता न तु शोचनादीनामनुभावादीनाम् ।

रामचन्द्रः

सुखदुःखेषु समत्वेनोत्पद्यते धृतिः । तामचलत्वादिभिरभिनयेत् ।

सागरः

—चित्ताभिनयः

ज्ञानविज्ञानगुर्वादिभक्तेर्नानार्थसिद्धितः ।
लज्जादिभिश्च चित्तस्य नैस्पृह्यं धृतिरुच्यते ॥
शिरसः पार्श्वभागे तु कपित्थो लज्जितार्थके ।
त्रिपताकः पुरोभागे गुरुभक्तौ विधीयते ॥
हृदिस्थाने तु मुकुलो व्योमस्थाने पताककः ।
मोक्षज्ञाने दर्शयन्ति भरतागमवेदिनः ॥
पुरोभागे तु चतुरः तिर्यग्बद्धस्थितो यदि ।
हंसास्यं तन्मुखे चैव चालयेच्छास्त्रबोधने ॥

विनायकः

धृतिछन्दोवृत्तानि

धृत्यामपि हि पिण्डेन वृत्तान्याकल्पितानि हि ।
तद्ज्ञैः शतसहस्रे द्वे शतमेकं तथैव च ॥
द्विषष्टिश्च सहस्राणि चत्वारिंशच्च योगतः ।
चत्वारि चैव वृत्तानि समसंख्याश्रयाणि तु ॥

भरतः

धृतिवर्धनः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म रि ग रि स .

मञ्ज

धृष्टः

लज्जाशङ्के तिरस्कृत्य कुर्याद्व्यवसितं तु यः ।
सावष्टम्भ इवान्येषु नरोऽसौ धृष्ट उच्यते ॥

भावविवेकः

धेनुकः—मेलकर्ता

स रि ० ग ० म ० प ध ० ० नि स.

मज

धेनुकहस्तः

तर्जनीमध्यमे चोभे कनिष्ठानामिकेप्युभे ।
स्वस्तिकेन लगेदित्थं धेनुहस्तोऽस्य देवता ।
सुरभिर्गोस्तनेष्वेव चतुर्दिक्षु नियुज्यते ॥

गौरीमतम्

धेनुमुखः—देशीताल:

द्रुतो गुरुः प्लुतश्चापि ताले धेनुमुखाह्वये ।

३½ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

धैर्यम्

चापलेनानुपहता सर्वार्थेष्वविकत्थना ।
स्वाभाविकी चित्तवृत्तिः धैर्यमित्यभिधीयते ॥

भावविवेकः

धैर्यवान्

वेदना यत्र शस्त्रोऽपि निहन्तु बहुला अपि ।
वक्षस्थि शिक्षास्तोयैर्नरोऽसौ धैर्यवान्भवेत् ॥

भावविवेकः

धैर्योदरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग प नि स.
(अव) स ध प म रि ग रि स.

मज

धैवतम्—स्वरहस्तः

पताकः पुच्छिताकारो रेचितत्वमुपाश्रितः ।
द्रुता दृष्टिश्च विज्ञेया धैवतार्थे प्रयुज्यते ॥

शृङ्गारः

धैवनः

धर्मिद्भिरेव बोद्धव्यत्वाद्धैवतोऽयमुदाहृतः ।

कुम्भः

गत्वानाभेरधो भागं यस्मिं प्राप्योर्ध्वगः पुनः ।
धात्रामिव च यो याति कण्ठदेशे स धैवतः ॥

सङ्गीतसरणिः

धैवतो गौरवर्णः स्यादेकवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
वीणाकलशसद्राक्षफलशोभितसत्करः ॥
शम्भुस्तु दैवतं द्वैतं द्वीपं स्याद्दधिजं कुलम् ।
रसो भयानकश्चास्यो याने गाता तु तुम्बुरुः ॥

सुधाकलशः

उष्णिक् छन्दः करुणरसः, दर्दुरो वदति. ऋषिकुलीनः, चम्पकप्रभः, क्षत्रियः, श्वेतद्वीपभूः, सत्यलोकवासी, चोलदेशीयः, शुक्रवारजः, सामवेदी. कौमुदशाखी, चत्वारिंशद्वार्षिकः, षट्कलावान, क्षात्रकर्मणि प्रयुक्तः, नीचस्वरः त्रिश्रुतिः.

पण्डितमण्डली

धैवतस्वरमन्त्रः

गोपुच्छ हृदयाय नमः । ख्यातिवदः शिरसे स्वाहा । समा शिखायै वषट् समा कवचायहुम् ।' अतिसमः नेत्रत्रयाय वौषट् । हाहा ऋषिः प्रतिष्ठा छन्दः शची देवता । गं ह्रीं सौं धं नमः ।

जगदेकः

धैवताभिनयः

काङ्गूलहस्तकौ कृत्वा दृष्ट्या बीभत्सया तथा ।
परावृत्ताख्यमूर्ध्ना च प्रत्यालीढाभिधेन च ।
स्थानकेन विनिर्देश्यो धैवतो निपुणैर्नटैः ॥

दामोदरः

धैवती—जातिः

अत्रोच्यते धैवतिकाख्यजातेरंशौ हि तत्रर्षभधैवतौ द्वौ ।
आरोहणे किञ्च सपौ विलङ्घ्यौ तदौडुवं स्यात्सपयोश्च लोपात् ॥
नैष्क्रामिकाया भवति ध्रुवाया गाने पुनर्नाटकपूर्वकाङ्के ।
जातेरमुष्या विनियोग उक्तः कला भवन्त्यष्टगुरुस्वरूपाः ॥
जाताविह द्वादशसंभवन्ति गाने पुनस्सिंहलिका च देशी ।
सा शुद्धकैशिक्यपि ते त्रयोऽपि रागे परिस्फूर्तिमिहप्रयान्ति ॥

रघुनाथः

धैवत्या धैवतर्षभौ ग्रहांशौ च । शुद्धावस्थायां धैवत एव न्यासः । विकृतावस्थायां धैवतर्षभमध्यमा अपन्यासाः ।

धैवतो न्यासः । पञ्चमहीने षाडवम् । पञ्चमषड्जहीनमौडुवितम् । षड्जपञ्चमन्तरौ सलौ कर्तव्यौ । कम्पितङ्घनीयौ । पञ्चस्वरपरस्तारः । न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः । पूर्णावस्थायां गान्धारमध्यमपञ्चमनिषादानामल्पत्वम् । एतेषामौडुवितेऽल्पत्वम् । शेषाणां च बहुत्वम् । अस्याः सप्तांशाः रिषभादिर्मूर्छना । तालः पञ्चपाणिः । एककलश्चित्रमार्गो मागधी गीतिः । द्विकलो वार्तिके संभाविता गीतिः । चतुष्कलो दक्षिणे पृथुला गीतिः । चित्रे कलाश्चतस्रः । दक्षिणे कला द्वादश । वार्तिकेऽष्टचत्वारिंशत्कलाः । रसाः वीरबीभत्सभयानकाः । ध्रुवागाने प्रथमप्रेक्षणिके विनियोगः ।

मतङ्गः

—ध्यानम्

यस्या वपुर्नवसुधारसनिर्विशेष
पीतं तदप्यतितरां नयनैर्महेशम् ।
आपीयमानमभितो विदधाति देहं
तां धैवतीमनुगुणामनिशं नमामि ॥

जगदेकः

धैवतीकपालगानम्

यत्र स्यात्पञ्चमो न्यासो बहुमध्यमधैवतौ ।
गान्धारर्षभकावल्पौ तगं तद्वैवतीभवम् ।
षाड्ज्या इवाष्टकलिकं कपालं समुदीरितम् ॥

अग्निज्वालेत्यादीनि पदान्यष्टौ ।

कुम्भः

धैवतीकपालम्

षड्जस्वरग्रहांशः षड्जापन्यासविहितसुशरीरम् ।
स्वल्पतररिषभगान्धारस्वररचितं भवेदेतत् ।
मध्यमधैवतबहुलं पूर्णं सङ्गतमपि च यत् षाड्ज्याः ॥

धैवत्या धैवतीसकपालपाणिका षड्जग्रामे चोक्षकैशिके तु देश्या सिंहलिकया गीयते इदं अष्टकलम् ॥

नान्यः

अथोच्यते धैवतिकाकपाललक्ष्माधुनांशः पुनरत्र षड्जः ।
रिगाविहाल्पौ नितरां तथापन्यासौ बहू मध्यमधैवतौ च ।
अष्टौकलाःशिष्टमिहात्र षाड्जीजाताविव स्यादखिलं प्रयोज्यम् ॥

रघुनाथः

धौम्यः—मेलरागः (धर्मवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

—मेलरागः (मानवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि – स .
(अव) स नि ध प म ग रि – स .

मञ्ज

धौरेयणी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

धौलिका—मेलरागः (कनकाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि – स .
(अव) स नि ध प म ग रि – स .

मञ्ज

ध्रुवः—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

—तालक्रिया

छोटिकाशब्दपूर्वस्तु हस्तपातो ध्रुवो मतः ।
अत्र केचिद्गिलाद्याः ध्रुवपातं न मन्यते ।
तन्मते तु कलाः सप्त ताभिस्तालमतिर्भवेत् ॥

वेमः

—ध्रुवः

सर्वपातास्थितत्वाच्च विश्लेषाभावतस्तथा ।
करस्य ध्रुव इत्युक्तः ।

सङ्गीतसर्वस्वम्

—तालः

ध्रुवतालः पुनर्द्वेधा नाट्यदण्डी ध्रुवस्तथा ।
वीणावाद्यध्रुवश्चेति नाट्यदण्डी ध्रुवे लघुः ॥

चतुरक्षरवानादौ गुरुः पश्चाद्दशाक्षरः ।
वीणावाद्यध्रुवे त्वादौ लघू द्वौ चतुरक्षरौ ॥

ततः षडक्षरोच्चारसम्मितौ लघुशेखरः ।
चतुर्दशाक्षरमिता वाहत्यैतावुभौ ध्रुवौ ॥

ध्रुवयोरनयोस्तावत् नाट्यदण्डी ध्रुवः परम् ।
प्रामाणिकः शास्त्रदृष्टः स एव भुवि वैणिकैः ।
वीणायां वाद्यते रक्तिलाभात् धातलयान्वितः ॥

वेङ्कटमखी

ध्रुवपदनृत्तम्—देशीनृत्तम्

गीयमाने ध्रुवपदे गीते भावमनोहरे ।
नर्तनं तनुयात्पात्रं कान्ताहस्यादिदृष्टिजम् ॥

नानागतिलसद्भावमुखरागादिसंयुतम् ।
सुकुमाराङ्गविन्यासं दन्तोद्योतितहावकम् ॥

खण्डमानेन रचितं मध्ये मध्ये च कम्पनम् ।
यत्र नृत्यं भवेदेवं ध्रुपदाख्यं तदा भवेत् ॥

प्रायशो मध्यदेशीयभाषया यत्र धातवः ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगास्त्रय एते भवन्ति ते ॥

उद्ग्राहरहितं चित्परे त्वाभोगवर्जितम् ।
उद्ग्राहाभोगरहितमन्वर्थमपरे जगुः ।
स्यादक्षिभ्रूविकारादिश्रृङ्गाराकृतिसूचकं ॥

वेदः

ध्रुवाताला:

तत्र झोम्पठः–

ध्रुवो मठ्योरूपकश्च झम्पा त्रिपुट एव च ।
अठतालैकतालौ चेत्यष्टालङ्कृतयः स्मृताः ॥

वेङ्कटमखी

अत्र गीतालङ्काराः ध्रुवादितालसम्मिता उक्ताः ।

ध्रुवादितालः

ध्रुवो मठ्यो रूपकश्च झंपा त्रिपुट एव च ।
अटतालश्चैकतालः सप्तताला: प्रकीर्तिताः ॥

भरतकल्पलता

आद्यो ध्रुवस्ततो मण्ठः प्रतिमण्ठो निसारुकः ।
अटतालस्ततो रास एकतालश्च सप्तमः ॥
ध्रुवं षोडशविधं मण्ठकं षड्विधं स्मृतम् ।
चतुर्विधं प्रतिमण्ठं षड्विधं च निस्सारुकम् ॥
षड्विधं मण्ठतालं च रासकं च चतुर्विधम् ।
त्रिविधं चैकतालं च गीतभेदाः पृथक्पृथक् ॥

सङ्गीतसारः

ध्रुवादितालजातिभेदाः

चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रखण्डसङ्कीर्णजातयः ।
ध्रुवादया जातिभेदः प्रत्येकं पञ्च पञ्च च ।
तालाः स्वस्वाङ्गमात्राभिः जाता इति जगुर्बुधाः ॥

भरतकल्पलता

अयं भावः– ध्रुवादिसप्तताला: प्रत्येकं चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रखण्डसङ्कीर्णजातिभेदेन पञ्चधा भवन्ति । सप्तापि पञ्चत्रिंशद्भवन्ति । तत्र ताले लघोः चतुर्लघ्वक्षरकालो गृहीतः । यथा – सरिगम । अयं चतुरश्रलघुः। त्र्यश्रस्तु त्र्यक्षरोच्चारणकालो लघुः। मिश्रे लघोः सप्तलघ्वक्षरकालः । खण्डलघोः पञ्चलघ्वक्षरकालः । सङ्कीर्णलघोः नवलघ्वक्षरकालः । भरतप्रोक्तमार्गतालेषु पञ्चलघ्वक्षरकालो लघुः । यथा – सरिगमप इति । द्रुतस्य द्विलघ्वक्षरकालो गृहीतः । अनुद्रुतस्य एकलघ्वक्षरोच्चारणकालः । तालविधाने लघुः छन्दोविधानाद्भिन्नः ।

ध्रुवतालस्यैको लघुः एकं द्रुतं द्वौ लघू । तत्र चतुरश्रजातौ चतुर्मात्राग्रहणेन लघुद्वयस्य द्वादशमात्राः । द्रुतस्य द्वे मात्रे । आहत्य चतुर्दशाक्षरीयं मात्रा । त्र्यश्रजातौ मात्रा त्रिगुणनेन लघूनां नवमात्राः । द्रुतस्य द्वे मात्रे । आहत्यैकादश मात्राः । मिश्रजातौ लघोः सप्तमात्रागुणनेन लघूनां द्रुतस्य च त्रयोविंशतिमात्राः । खण्डध्रुवजातौ पञ्चसंख्यया गुणनेन लघूनां पञ्चदश मात्राः । द्रुतस्य द्वेमात्रे आहत्य सप्तदशमात्राः । सङ्कीर्णजातौ ध्रुवतालस्य नवाङ्कगुणने लघूनां सप्तविंशतिमात्राः । द्रुतस्य मात्राद्वयस्य हि तत्वे एकोनत्रिंशत् । तथैव चतुरश्रमध्ये लघुद्रुतलघुलक्षणे चतुरक्षरगुणने द्रुतमात्राद्वयसहिते दशमात्राः । त्र्यश्रमध्यस्य अष्टौ मात्राः । अनेन प्रकारेण मिश्रमध्यस्य षोडशमात्राः । खण्डमध्यस्य द्वादश । सङ्कीर्णमध्यस्य विंशतिः । रूपकस्य लक्षणे द्रुतं लघु । चतुरश्ररूपकस्य षण्मात्राः । त्र्यश्ररूपके पञ्च । मिश्ररूपके नव । खण्डरूपके सप्त । सङ्कीर्णरूपकस्यैकादश । झंपायाः एको लघुः । अद्रुतं द्रुतं लक्षणं भवति । अनुद्रुतस्यैका मात्रा । तत्क्रमेण चतुरश्रझंपायाः 4+1+2 = इति सप्तमात्राः । त्र्यश्रझंपायाः षट् । मिश्रझंपायाः दश । खण्डझंपाया अष्टौ । सङ्कीर्णझंपाया द्वादश । त्रिपुटताले लघु द्वे द्रुते । चतुरश्रत्रिपुटे 4+2+2 = अष्टौ मात्राः । त्र्यश्रत्रिपुटे सप्त । मिश्रत्रिपुटे एकादश । खण्डत्रिपुटस्य मात्रा नव । सङ्कीर्णत्रिपुटस्य त्रयोदश । अटताले लघुद्वयद्रुतद्वयलक्षणे चतुरश्रजातेः 4+4+2+2 = द्वादशमात्राः । अट्टस्य त्र्यश्रे दशमात्राः । मिश्राट्टस्याष्टादश । खण्डाट्टस्य चतुर्दश । सङ्कीर्णाट्टस्य द्वाविंशतिः । एकतालस्य लघोरेकस्य चतुरश्रभेदे चतस्रो मात्राः । त्र्यश्रभेदे तिस्रः । मिश्रभेदे सप्तमात्राः । खण्डजातौ पञ्च । सङ्कीर्णे नव ।

लयतालास्तु, वर्लनिका, द्रुतमध्यविलम्बिताः, मल्लकः, छिल्लकः, खण्डकः, खण्डिका, वामध्रुवा, द्विपदी, छिन्ना, खण्डधारा, जम्भोटिका, अवक्रुष्टकः, कलिकः, खलारिका (?), अर्धचतुरश्रः, अर्धार्धचतुरश्रः, अप्रान्तपादहीनः, मन्दगतिः, पञ्चालिका, उत्फुल्लकः, कादम्बः, तोटकः, चर्चरीयः, नर्तकः, मिश्रकलिकः, अर्धकलिकः, आविद्धः, पण्डरः, मुखारिकः, चित्रः, उपचित्रः, रमणीयः, विलोलः, मल्लपटी, विष्कम्भः, लघुः, आक्षिप्तिका, गुञ्जितः, पारणः, रागवर्धनः, उद्वीक्षणः, उद्दीपनः, करण्टकः, अर्धकरण्टकः, इति बहवः.

दोला, बाला, सुभद्रा, सङ्गता, एते चत्वारो विभङ्गाः

कुटिला, आक्षिप्तिका, त्र्यश्रा, चतुरश्रा, वर्तुला, संयुक्तिका, एते षडुपभङ्गाः ताला:

हेला, विगता, संपर्कष्टाकः, नर्कुटः, नर्कुटी, खल्लकः, खल्लिका, आक्रीडिता, विलम्बा, एते द्वादशभङ्गतालाः । भङ्गतालास्तु चच्चत्पुटः, चाचपुटश्च (एतौ मूलतालौ) । चच्चत्पुटचाचपुटाभ्यां भङ्गतालाः कलामात्रभेदादुत्पद्यन्ते ।

समुद्रः, तालिका, व्यापकं, प्रस्तारः, त्र्यश्रं, चतुरश्रकं, मिश्रं, पुटं, चूलिका, वक्त्रं, अपरवक्त्रं, माला, इत्यङ्गानि। मार्गतालो यथाक्षर इति नाम्ना च कथ्यते। मार्गतालेषु पञ्चसु षट्पितापुत्रकस्य पञ्चपाणिः उत्तर इति नामनी व्यवह्रियेते।

नान्यः

—तालः

नान्यस्तु तालस्याङ्गान्यष्टाविंशतिसंख्यकान्युक्तवान्। तेषामङ्गानां प्रयोगो सप्तगीतिगायने मार्गतालप्रयोग एव नान्यत्र। तानि यथा – विदारी, महाविदारी, एककं, विवधं, तृतीयं, चतुर्थकं, अवगाढं, आरोही, प्रवृत्तं, अवरोही, पादाः, सन्धिः, माषघातः, वज्रं, संपिष्टकं, उपवर्तनं, उपपातः, वेणी, प्रवेणी, स्थितं, प्रवृत्तं, माहाजनिकं, मुखं, प्रतिमुखं, वैहायसिकं, शाखा, प्रतिशाखिका। दत्तिलेन कलापातः, पादभागः, मात्रा, परिवर्तः, वस्तु, विदारी, अङ्गं, लयः, पाणिः, यतिः, प्रकरणं, विधिः, आसारितं, पाणिका, गीतिः, मार्गः, इति सप्तदशाङ्गानि तालस्योक्तानि।

तालः मार्गदेशीभेदेन द्विविधः। मार्गतालो भरतेन पञ्चभिर्भेदैरुक्तः। यथा—चच्चत्पुट, चाचपुट, संपक्वेष्टाक, षट्पितापुत्रक, उद्घट्ट मार्गतालभेदाः। तेषां गुरुलघुप्लुतेषु मात्राभङ्गेन भङ्गताला जायन्ते। भङ्गाः विभङ्गाः उपभङ्गाः इति। भङ्गतालेष्वनन्तेष्वपि द्वात्रिंशदेव ऋषिभिर्गृहीताः। ते सप्तगीतिप्रयोगेष्वेवोपयुज्यन्त इति नार्वाचीनैर्निरुक्ताः। भङ्गताला एव लयताला इति कैश्चिद्व्यवह्रियन्ते। अर्जुनाञ्जनेयादिभिः ध्रुवादिताला: सप्त वाष्टौ वा विनियुज्यन्ते। त एवाधुनातनगायनैः प्रयुज्यन्ते। देशीतालाः मतङ्गादिभिः प्रवर्तिताः। नन्दी एकोत्तरशतमेव तालानां मितिं कृतवानिति हरिपालादिभिरुक्तम्। नारदनन्दिनोः देशीतालसमुद्राख्यग्रन्थे सप्तशतं तालाः उक्ताः। जगदेकादिभिः भिन्नक्रमैः ताला निरुक्ताः। अत्र गोपतिप्पभूपालेन तालदीपिकाख्यग्रन्थे लक्ष्मीनारायणेन सङ्गीतसूर्योदये च प्रत्येकनामभिः, स्वबिरुदलक्षणैः विंशत्युत्तरद्विशतताला: निरुक्ताः। देवेन्द्रानन्तवेदादिभिः स्वनृत्यशास्त्रेषु देशीतालानां बहवो भेदा निदर्शिताः।

तालः कालसाम्यमिति दत्तिलः। तालात्साम्यं भवेत्साम्यादिह सिद्धिश्चेति।

तालः नृत्तगीतवाद्येषु कालमानं, इति भरतमतम्। अत्र कालो लघ्वादिमितया क्रियया सम्मितः। क्रिया तु सशब्दनिःशब्दरूपहस्तक्रिया।

संयोगे च वियोगे च तलयोरुभयोर्यदा।
वर्तते व्याप्तिमान् कालः स तालः परिकीर्तितः॥

इति मतान्तरमच्युतोदाहृतम्।
तालस्तलप्रतिष्ठायामिति धातोर्घञ्न्ततः।

घञिप्राप्ते वृद्धिः। तालन्ति प्रतितिष्ठन्ति गीतवाद्यनृत्तान्यत्रेति तालः। यद्वा तल्यन्ते प्रकाश्यन्ते नृत्तगीतवाद्यानि येनेति तालः।

अथवा

तकारः शङ्करः प्रोक्तो लकारः शक्तिरुच्यते।
शिवशक्ति समायोगात् तालनामाभिधीयते।

शिवशक्तिरुच्यते। अच्युतः

ध्रुवः

ध्रुवो निश्चल एवार्थ समाख्यातो ध्रुवाख्यया।

हरिपालः

—ध्रुवालङ्कारः

ध्रुवतालेन संबद्धो ध्रुवालङ्कार उच्यते।
ध्रुवतालः पुनर्द्वेधा नाल्यदण्डीध्रुवस्तथा॥
वीणावाद्यध्रुवश्चेति नाल्यदण्डीध्रुवे लघुः।
चतुरक्षरवानादौ गुरुः प्रतिदशाक्षरः॥
वीणावाद्यध्रुवे त्वादौ लघू द्वौ चतुरक्षरौ।
ततष्षडक्षरोच्चारसम्मितो लघुशेखरः॥
चतुर्दशाक्षरमितावाहत्यैतावुभौ ध्रुवौ।
ध्रुवयोरनयोस्तावन्नाल्यदण्डीध्रुवःपरम्॥
प्रामाणिकश्शास्त्रदृष्टः स एव भुवि वैणिकैः।
वीणायां वाद्यते रक्तिलाभाद्धातुत्रयान्वितः॥

सरिगमगरि सरिगरि सरिगम रिगमपमग रिगमग रिगमप

वेङ्कटमखी

ध्रुवकः—वाद्यप्रबन्धः

यश्चानेकेषु वाद्येषु स्यादावृत्तोऽन्तरान्तरा।
वाद्येषु ध्रुवभावाच्च ध्रुवकः परिकीर्तितः॥

वेमः

ध्रुवको भूरिवाद्येषु स्यादावृत्तोऽन्तरेऽन्तरे॥

शार्ङ्गः

ध्रुवका—(क्रिया) तालाङ्गम्

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

ध्रुवा

ध्रुवासंज्ञानि यानि स्युः नारदप्रमुखैर्द्विजैः।
गीताङ्गानि तु सर्वाणि विनियुक्तान्यनेकशः॥
या ऋचः पाणिका गाथाः सप्तरूपाङ्ग एव च।

समरूपप्रमाणं हि तद्ध्रुवेत्यभिसंज्ञितम् ।
ध्रुवमन्योन्यसंबद्धा यस्मात्तस्माद्ध्रुवा स्मृता ॥

भरतः

—प्रबन्धः

उत्तमप्रमुखैर्भेदैः त्रिधेयं परिकीर्तिता ।
पदान्युद्ग्राहके पञ्चाभोगे किल पदानि च ॥
सर्वैः पदैश्च गीयन्ते सूडोरागैर्मनोहरैः ।
आभोगोऽस्य पदे नाम बिरुदानि च पञ्चमे ॥
गीयन्ते यत्र सा धीरैरुत्तमत्वे प्रतिष्ठिता ।
पदैश्चतुर्भी रचिता मध्यमा कीर्तिता बुधैः ।
पदैस्त्रिभिर्विरचिता भवेदधमसंज्ञया ॥

हरिपालः

ध्रुवादिषु कलाः

ध्रुवमार्गे कला ज्ञेया लघुगुर्वादिकल्पना ।
चित्रे मात्रे उभे कला ।
मात्राश्चित्रतरस्तु कला वार्तिके दक्षिणे पुनः ।
अष्टौ मात्राः कला ज्ञेया ॥

वेमः

ध्रुवाप्रयोगविधिः

वस्तु प्रयोगं प्रकृतिं रसं भावं ऋतुं वयः ।
देशं कालमवस्थां च ज्ञात्वा तत्तद्विधा ध्रुवा ॥
प्रयोक्तव्या प्रयोगज्ञैः प्रयोगः पुनरुच्यते ।
आदौ गीतमथो वाद्यं ततो नृत्तं च योजयेत् ॥
एतेषां मेलनं यत्तु स प्रयोग उदाहृतः ।
यानि वस्तूनि वाक्येषु तत्ताव्यानीह नाटके ॥
तानि सर्वाणि गीतेन प्रयोज्यानि प्रयोक्तृभिः ।
ध्रुवायामशौरसेन्यादिभाषाणां नियमश्च यः ।
छन्दसां नियमस्तद्वदौपम्यार्थपरिग्रहः ॥

वेमः

ध्रुवाभेदाः

शीर्षकी चोद्धता चैवाऽनुबन्धा च विलम्बिता ।
अड्डिता चापकृष्टा चेत्येते भेदाः प्रतिध्रुवम् ।
यदुक्ता मुनिना तेषां क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥

वेमः

ध्रुवा पञ्चविधा ज्ञेया प्रथमाक्षिप्तिका भवेत् ।
प्रावेशिकी द्वितीया च तथा प्रासादिकी पुनः ।
अन्तराख्या चतुर्थीस्यादन्या नैष्क्रामिकीति च ॥

नान्यः

ध्रुवाभेदहेतवः

अथ जातिप्रमाणं च प्रकारो नामकल्पना ।
स्थानं चेति ध्रुवाणां स्युः भेदकाः पञ्च हेतवः ॥
वृत्ताक्षरप्रमाणं तु जातिरित्यभिधीयते ।
षट्कलाष्टकले चैव प्रमाणे द्वे प्रकीर्तिते ॥
समार्धविषमाणां तु वृत्तानां तु विधीयते ।
नाट्यज्ञैः ....प्रकार इति कथ्यते ॥
कुलाचाराश्रयं नाम यथा नृणां विधीयते ।
तथा स्थानाश्रयोपेता ध्रुवाणां नाम कल्पना ।
यद्वा वृत्तविशेषैश्च स्वेच्छया नाम कल्पयेत् ॥

वेमः

ध्रुवायोगे विधिः

अनिबद्धपदा ज्ञेया विषमाक्षरयोजिता ।
छन्दो वृत्तपदैर्बद्धा निबद्धा कथिता ध्रुवा ॥
सतालास्त्वनुमन्तव्याः शेषास्तालविवर्जिताः ।
उत्तमाधमपात्राणां गुरुप्राया ध्रुवा भवेत् ॥
मध्यमानां समा प्रोक्ता लघुप्राया ध्रुवाः स्मृताः ।
एकाक्षरादिषड्विंशपर्यन्तमधुना क्रमात् ॥
एकाक्षरादिषडन्तं चतुर्भिस्ताल इष्यते ।
गायत्र्यादिजगत्यन्तं द्विपदस्ताल इष्यते ।
जगत्यादि तूत्कृत्यन्ते तालः प्रतिपदे भवेत् ॥

नान्यः

ध्रुवालङ्काराः

आद्यो ध्रुवस्ततो मण्ठः (मठगः) प्रतिमठगो निसारुकः ।
अठतालस्ततो रास एकतालश्च सप्तमः ॥
ध्रुवष्षोडशविधः मठयकष्षड्विधः स्मृतः ।
चतुर्विधः प्रतीमठगः पञ्चविधश्च निसारुकः ॥
षड्विधश्चाठतालश्च रासकश्च चतुर्विधः ।
त्रिविधश्चैकतालश्च गीतभेदाः पृथक् पृथक् ॥

संगीतसार

ध्वजिनी—ध्रुवावृत्तम्

तृतीयपञ्चमान्त्यानि प्रथमं सचतुर्थकम् ।
षष्ठं च नैधनं चाथ गुरूणि ध्वजिनी यथा ॥
विलसंति अ कमलसंडे पुष्पसुगंधके कुसुमलुद्धा ।
(विलसन्ति च कमलषंडे पुष्पसुगंधे कुसुमलुब्धाः)

भरतः

ध्वजोन्नतम्—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स प म ग रि स.

मज

ध्वनिः

यत्रातिशायी व्यङ्ग्योऽर्थो वाच्यात्काव्ये ध्वनिर्भवेत्।
प्रधानभूतस्फोटाख्यव्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकस्तु यः॥
शब्दस्तत्र ध्वनिरिति व्यवहारः कृतो बुधैः।
यस्माद्भावितवाच्यस्य व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनक्षमम्॥
शब्दार्थयुगलं तच्च ध्वनिरित्यभिधीयते।
ध्वनिः स्यादुत्तमं काव्यं सप्रबन्धस्सुदुर्लभः॥

शारदातनयः

मन्द्रादिस्थानभेदेन यो नादः स्फुरति स्फुटम्।
आरोहिकन्तस्तज्ज्ञैः स एव ध्वनिरुच्यते॥
काबुलादिभेदा द्रष्टव्याः।

पार्श्वदेवः

—रागः

अथ ध्वनिः पञ्चमांशग्रहन्याससमन्वितः।
षड्जेन बहुलोऽल्पस्तु गान्धारेण तथर्षभे।
संपूर्णषड्जमन्द्रश्च सोऽयं राग उदीरितः॥

हरिः

पञ्चमांशग्रहन्यासा षड्जव्यापी पमाधिका।
रिगाल्पा च समन्द्रा च पूर्णे ध्वनिरसौ भवेत्॥

जगदेकः

—भाषाङ्गरागः

तारस्थानविवर्जिता ग्रहविरत्यंशोक्तषड्जस्वरा
मध्यस्थानगमध्यमा धपपरित्यक्ता वितारस्वरा।
भाषाङ्गं ध्वनिनामधेयमवनीभारत्रतासन्तत-
श्रीतामेन्द्रकुलावतंसमणिना प्रोक्तं मतङ्गोक्तितः॥
अत्र तामराजतनयः कालसेन नृपो ग्रन्थकर्ता।

कुम्भः

—श्रुतिः

मन्द्रपञ्चमप्रमा श्रुतिः।

पण्डितमण्डली

ध्वनिकुट्टनी—प्रबन्धः

ढेङ्किकायां पदे तस्यां आदितालकृते यदि।
नान्तरा विरतिः कापि ततस्तालान्तरं ध्रुवे॥
कङ्कालमट्टतालाभ्यां विना मेलापकेन च।
गीतभेदविशेषज्ञैस्तदोक्ता ध्वनिकुट्टनी॥

जगदेकः

ध्वनिगुणभेदः

उच्चैस्तरो ध्वनी रूक्षो विज्ञेयो वातजो बुधैः।
गम्भीरो घनशीलश्च ज्ञातव्यः पित्तजो ध्वनिः॥
स्निग्धश्च सुकुमारश्च मधुरः कफजो ध्वनिः।
त्रयाणां गुणसंयुक्तो विज्ञेयः सन्निपातजः॥

तुम्बुरुः

ध्वनिप्रचुरता—वंशे फूत्कारगुणः

ध्वनेः प्रचुरतालापपीवरत्वमुदाहृतम्।

कुम्भः

ध्वनिभेदाः

काबुलो बाम्बलश्चैव नाराटो मिश्रकस्तथा।
ध्वनिश्चतुर्विधः प्रोक्तो गीतविद्याविशारदैः॥

पार्श्वदेवः

ध्वाडशृङ्खला—देशीनृत्तम्

पुरोऽग्रे गिरिकन्याया महादेवेन दर्शिताः।
ध्वाडा द्वादशसंख्याकास्तन्नामान्यभिदध्महे॥
रायबङ्कालनिःशङ्कौ दाण्डसैवाङ्गदिण्डकः।
हुरुमयी कत्रदिण्डः पक्षिशार्दूलकस्ततः॥
राजपक्षी सालुवश्च ध्वाडास्सूलयुता मताः।
अडालादन्तरौ घूर्सा मत्स्यपुटं चतुर्थकम्।
स्थलस्था गदिता तज्ज्ञैः भरतादिमुनीश्वरैः॥

वेदः

ध्वाडाः—देशीनृत्तानि

सूलपूर्वोत्प्लुतिर्येन तेऽष्टौ ध्वाडाः प्रकीर्तिताः।
चत्वारोऽन्ये समुत्प्लुत्येद्दुत्स्थितिविनिर्मिताः।
एवं द्वादशधा ध्वाडाः शङ्करेण विनिर्मिताः॥

वेदः

न

नकुला—वीणा

द्वितन्त्रिका वीणा।
नकुलादिलक्षणे द्रष्टव्यम्।

—वीणा (नकुलाद्या वीणाः)

नकुलात्रितन्त्र्यौ स्यातां द्वित्रितन्त्रीकले क्रमात्।
दण्डाग्रतो तयोस्त्यक्ता मुष्टिद्वंद्वमतःपरम्॥

तुम्बस्य बन्धनं कार्यमेकतन्त्रीकवंशयोः ।
रागोपदेशतः कार्यं स्वरागप्रकाशनम् ॥

कार्यं कोणेन विदुषा कश्चिदत्र प्रचक्षते ।
त्रीणि तुम्बानि तिस्रश्च तन्त्र्यो मन्द्रादिषु त्रिषु ॥

स्थानेषु युक्तिमाश्रित्य बन्धनीयाः प्रयत्नतः ।
शार्ङ्गी गान्धर्ववीणा च पञ्चवीणा स्वरंगिका ॥

नादवेदी श्रुतिपातिरिति देशीयिदो विदुः ।
षड्वीणा दण्डमानं तु क्रमादासां निरूप्यते ॥

दण्डमानं तु नकुले मुष्टयः स्युस्त्रयोदश ।
त्रितन्त्रिकायामुद्दिष्टमेकादशकमुष्टयः ॥

शार्ङ्ग्यादि त्रिपु वीणासु स्यात्तुम्बद्वितयं तथा ।
तन्त्रीत्रये दण्डमानं सार्धा स्युर्दशमुष्टयः ॥

स्वराङ्गयां तुम्बमेकं तु तन्त्रीणां त्रितयं तथा ।
दण्डमानमथास्यां तु सार्धाः स्युर्दशमुष्टयः ॥

दण्डमानं नादवेद्यां सपादा दशमुष्टयः ।
तिस्रस्तन्त्र्यस्तुम्बके द्वे तथा श्रुतिपातिर्भवेत् ॥

दशमुष्टिमिता दण्डे त्रितन्त्र्येककतुम्बिका ।
चित्रा स्यात्सप्ततन्त्रीभिर्नवभिः स्याद्विपञ्चिका ॥

न तत्र विस्तरः कार्यो नास्ति यल्लोकवर्त्मनि ।
कोणाङ्गुलीभ्यामनयोर्वादनं तद्विदो विदुः ॥

चित्राङ्गुली वादनीया कोणवाद्या विपञ्चिका ।
इति व्यवस्थामनयोर्वादने केचनाभ्यधुः ॥

कुम्भः

√नकुलादिलक्षणम्

तन्त्रीद्वयेन नकुलः स्यादन्यथा त्रितन्त्रिका ।
तन्त्रीभिस्सप्तभिश्चित्रा विपञ्ची नवभिर्मता ॥

तन्त्रीणामेकविंशत्या कीर्तिता मत्तकोकिला ।
मुख्येयं सर्ववीणानां त्रिस्थानैस्सप्तभिः स्वरैः ॥

सम्पन्नत्वात्तदन्यास्तु तस्याः प्रत्यङ्गमीरिताः ।
अस्यां पट्करणानि स्युरष्टौ धातुभिदो मताः ॥

उभयेषां भिदः पञ्च नवदशविलधातुजाः ।
धातवो दशवृत्तिस्थास्त्रयस्त्रिंशतिरित्यमी ।

तद्वीकरणतालेऽत्र नामाभिरुपदर्शिताः ॥

तद्भेदः भरतनाट्यादिभिः ।

हम्मीरः

नखकर्तरी—वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः

चतुर्भिर्नखैर्यत्र शीघ्रं दक्षिणहस्तवर्धाः ।
क्रमादाहन्यते तन्त्री तदास्यान्नखकर्तरी ॥

कुम्भः

—वादनम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)

क्रमाद् द्रुतनखैर्घातश्चतुर्भिर्नखकर्तरी ।

शार्ङ्ग

नटभैरवी—मेलकर्ता (रागः)

स ० रि ग ० म ० प ध ० नि ० स .

मञ्ज

नटमल्लारिरागध्यानम्

नटमल्लारिरनीलो नृत्यन्कुतुकेन नर्तयन् शिखिनः ।
कलितकदम्बो ललितो मिलितालिः सौरभात्कलितः ॥

सोमनाथः

नटवर्षिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि प म रि ग म रि स .

मञ्ज

नटोरगी

शुभङ्करेण सङ्गीतदामोदरे नामास्य गृहीतम् । ग्रन्थो नोपलब्धः ।

नट्टः—मेलकर्ता

निगौ त्रिश्रुतिकौ यत्र पतांशौ षड्जमध्यमौ ।
विशुद्धनट्टमेलोऽसौ शुद्धाषड्जम (रिषभ) पञ्चमः ॥

शुद्धनट्टस्य विज्ञेयो ग्रहांशन्यासषड्जकः ।
गमकैर्गीयते सायं यस्यास्या मूर्छना मता ॥

श्रीकण्ठः

—रागः

पञ्चमगान्धारावधितारो मन्द्रश्च शेषमको (?) नट्टः ।
न्यासांशग्रहधैवतयुक्तः (पूर्णश्च) धैवतीजातः ॥

नान्यः

पूर्णो धैवतन्यासग्रहांशसदृशस्वरः ।
नट्टस्तारश्च मन्द्रश्च कृतगान्धारपञ्चमः ॥

मतङ्गः

श्रीरागवत्तथा नट्टः किन्तु नैषोऽल्पपञ्चमः ।
धरितारो निमन्द्रश्च गमकैरुत्कटैर्युतः ॥

श्रीरागवदिति ।
श्रीरागो यथा जात्यादिषु षाड्जः तथेत्यर्थः ।
धरीत्यादिना विशेषमाह ।

नारायणः

नट्टनारायणः— मेलरागः (केदारमेलजन्यः)
नट्टनारायणो रागः षड्जत्रितयभूषितः ।
काकल्यन्तरसंयुक्तो गातव्यस्सर्वदा बुधैः ॥

श्रीकण्ठः

गान्धारिकापञ्चमिका समध्या, यज्जन्महेतुर्मपगस्वराढ्यः ।
आन्दोलितश्शेषरवश्च नट्ट, नारायणस्स्याद्धृतधैवतांशः ॥

नान्यः

भवेन्मध्यमगान्धारपञ्चमैर्बहुलो यदि ।
आन्दोलितस्वरो धांशो नट्टनारायणस्तदा ॥

स्वरत्रयस्य बाहुल्यादुक्तस्यात्रापि जायते ।
रूपकालापकावत्र प्रेङ्खकस्येव सर्वदा ॥

मतङ्गः

धैवतांशग्रहन्यासो नट्टनारायणो दिवा ।

नारायणः

—मेलरागः
वेलावलीसमुद्भूतो मांशो रिन्यासको नटः ।
अवरोहे गहीनः स्याद्गान्धारादिकमूर्छनः ।
सायं गेयः ।

अहोबिलः

—रागाङ्गरागः
ककुभादुत्थितो न्यासग्रहयोर्धैवतान्वितः ।
तारगान्धारभूयिष्ठो मन्द्रपञ्चमरञ्जितः ।
पूर्णश्च वर्षे करुणे नट्टनारायणो मतः ॥

भट्टमाधवः

—रागः
मध्यमे कैशिकीजातः षड्जन्यासांशकग्रहः ।
नट्टनारायणाभिख्यः श्रृङ्गारे चाखिलस्वरः ॥

हम्मीरः

त्रिषड्जो गधवर्जस्स्यात् रागो नट्टनारायणः ।

मद

नट्टनारायणरागध्यानम्
नव्याम्बुदश्यामतनुर्मनोज्ञः
प्रफुल्लपङ्केरुहलोचनश्रीः ।
चतुर्भुजः शङ्खगदारिपद्मैः
नारायणोऽसौ नितरां विभाति ॥

श्रीकण्ठः

श्रीकेसरी स्यात्पुरुषो नवीनः सङ्गीतशाले भ्रमिमादधानः ।
गायन् सतालं सलयं मनोज्ञः स्यान्नट्टनारायण एष रागः ॥
अयं संपूर्णः ।

संगीतसरणिः

नट्टनारायणः—रागः
नट्टनारायणाख्योऽथ रागः ककुभसंभवः ।
धैवतांशन्यासयुतो गान्धारस्वरतारकः ।
पञ्चमस्वरमन्द्रश्च पूर्णोऽयं समुदीरितः ॥

हरिः

नट्टमल्लारिका—रागः (सङ्कीर्णः)
जाता नट्टस्याथ मल्लारकस्य
स्यादंशाभ्यां नट्टमल्लारिका च ।

नारायणः

नट्टारागध्यानम्
विदेशस्थस्य कान्तस्य वृत्तान्तमतिविह्वला ।
नट्टा रहितवेषौघा पृच्छन्ती काकमादरात् ॥
इयं संपूर्णा । नाटीत्युच्यते ॥

संगीतसरणिः

अयं नट-नर्त, नाट-नाट्ट नामभिर्व्यवह्रियते ।
तुरङ्गमारूढविशालबाहुर्विशुद्धचामीकरचारुवर्णः ।
रणे प्रतापी रुधिरार्द्रदेहो विराजते शुद्धनटाख्यरागः ॥

श्रीकण्ठः

नट्टा—रागः
अथ नट्टा तु संपूर्णा षड्जन्यासग्रहांशका ।
तारमन्द्रौ तु गान्धारे पञ्चमे च समस्वरा ॥

हरिः

नट्टा नट्टपदख्याता सकम्पान्दोलितस्वरा ।
हासेऽद्भुते च श्रृङ्गारे गातव्या निशि मङ्गले ॥

नारायणः

—भाषाङ्गरागः
हिन्दोलपिञ्जरोत्पन्ना नट्टा गपधतारयुक् ।
निमन्द्रा सग्रहन्यासा संपूर्णा निग्रहाथवा ।
गातव्या पश्चिमे यामे रसयोः शुचिवीरयोः ॥
शुचिः—श्रृङ्गारः ।

भट्टमाधवः

—प्रथमरागः
हिन्दोलके पिञ्जरिका च भाषा
नद्रस्ततः स्यान्निधमन्द्रतारा ।
सांशग्रहा तारतरा गपाभ्यां
समस्वरा वीररसे शुचौ च ॥
मोक्षः

—रागः
हिन्दोलपिञ्जरी भाषा तज्ज्ञा मद्रा समस्वरा ।
गपधतारा निमन्द्रा सन्यासांशग्रहा तथा ॥
हम्मीरः

नडनेरिः—देशीनृत्तम्
द्रुतमानाद्यादितालाद्भ्यो भूयो विवर्तनम् ।
लोलितं भ्रमरं यत्र नडनेरिस्स उच्यते ॥
दामोदरः

संहतस्थानकं मूलं गृहीत्वा शिखरं हृदि ।
कृत्वा ततत्सौष्ठवेन कुर्यात्तु तलदर्शिनी ॥
पताकौ पार्श्वयोः पश्चाल्लनकैश्च प्रसारयेत् ।
पुनः शनैः पताकौ च तावानीय शिरो हृदि ॥
कृत्वा ततो दक्षवामपर्यायेण द्विवारकम् ।
ततः पताकः प्रसरः कुर्याच्च तदनन्तरम् ॥
चतुर्दिक्षु प्रसरणं पताकस्य ततःपरम् ।
पर्यायेण पञ्चपदी मूलं प्राग्वा पुनस्ततः ॥
पर्यायेण भ्रमिद्वन्द्वात्मकस्तु कृतकालतः ।
वामदक्षिणयोः पश्चात्पार्श्वयोस्तिरिपं भवेत् ।
ततस्तु मलकं कृत्वा विधेयं तु तकारणम् ॥
वेदः

नतम्—देशीस्थानम्
तिर्यक् प्रसृतजङ्घाकं स्रस्तमुक्तकरद्वयम् ।
स्थानमेतन्नतं प्रोक्तं श्रमालस्यादिदर्शने ॥
वेमः

—शयनस्थितः
ईषत्प्रसारिते जङ्घे यत्र स्रस्तौ करावुभौ ।
आलस्यश्रमखेदेषु नतं स्थानं विधीयते ॥
भरतः

—पार्श्वम्
नतबाहुनितम्बांसं नतं स्यादुपसर्पणे ।
विप्रदासः

—जानु
भूमिप्राप्तं जानु नतं प्रोक्तं पातेऽभिवादने ।
अशोकः

आनतं भूगतं जानु भवेत्पादे नमस्कृतौ ।
वेमः

नता—जङ्घा
नमज्जानुस्तु या जङ्घा सा नता परिकीर्तिता ।
गतस्थानासनेष्वेषा वीरसिंहसुतोदिता ॥
अशोकः

—नासिका
मुहुर्विश्लिष्टसंश्लिष्टा पुटा नासा नतोच्यते ।
विच्छिन्नमन्दरुदिते सोच्छ्वासाभिनयेऽप्यसौ ॥
विप्रदासः

अत्यर्थसंश्लिष्टपुटाना सिका कथिता नता ।
उच्छिन्नरोदने सा स्याद्विनियोगः प्रकीर्तितः ॥
सोमेश्वरः

—ग्रीवा
मदाद्ग्रीवा नता ज्ञेया सा स्याद्भूषणबन्धने ।
वेमः

नम्रा ग्रीवा नता प्रोक्ता धीरैः कण्ठावलम्बने ।
हारादिबन्धने चैषा कामिनीभिर्नियुज्यते ॥
अशोकः

नत्तम्—देशीनृत्तम् (उडुपाङ्गम्)
नन्द्यावर्तं स्थानकं स्यान्मराला चारिका तथा ।
ललितो भ्रमरो हस्तो यत्र स्यात्समतालतः ॥
वेदः

अत्र नन्द्यावर्तं देशीस्थानम् । मराला—देशीचारी । समतालस्य लक्षणम्—द्वौ द्वौ स्यातां विरामान्तौ ।

नदी—प्रस्तावृत्तम् (अष्टाक्षरम्)
प्राग्यदि निधनगतं स्यादथ गुरु सततम् ।
यत्र हि चरणविधौ सा खलु भवति नदी ॥
हंसकुलसमुदिते । भनलगाः ।
भरतः

हर्षौत्सुक्ये नदी कार्या चेटीभिर्मदनोत्सवे ।
हिन्दोलकेन रागेण तालः पादाश्रयेण तु ॥
नान्यः

नन्दः—प्रबन्धः

सतालस्तेन्नकैर्गेयो युक्तो द्विविचतुष्पदैः ।
मन्द्राभिधः प्रबन्धोऽयं वीणावाद्यमनोहरः ॥

श्रीकण्ठः

नन्दनं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध नि ध स .
(अव) स नि ध नि प म ग रि ग स .

मञ्ज

नन्दः—गीतालङ्कारः (निसारुकभेदः)

प्लुतमेकं भवेद्यत्र क्रीडातालः स कथ्यते ।
अनेन गीयते नन्दो नित्यं निस्सारुकोत्तमः ॥

संगीतसारः

—गीतालङ्कारः (रासकभेदः)

प्लुतश्च गुरुरेकश्च तालो विद्याधरः स्मृतः ।
यन्नासौ रासको नन्दो गीयतेऽभ्युदयः शुभः ॥

संगीतसारः

नन्दनः—प्रबन्धः

कथ्यते नन्दनाख्योऽथ बिरुदैस्तेन्नकैर्युतः ।
नन्दनाख्येन तालेन नन्दनो गीयते बुधैः ॥

हरिपालः

—देशीतालः

लौद्रुतौ च प्लुतश्चान्ते ताले स्यान्नन्दनाभिधे ।। ० ० ऽ
धधा पपा मा गारीसा

जग

क्रमाल्लप्लुतयोर्मध्ये बिन्दुद्वन्द्वं तु नन्दने । ० ० ऽ

वेमः

—वर्णालङ्कारः

नन्दनो द्वि......गीत्वा स्वरचतुष्टयम् ।
प्रथमादियुगं गायेत्पुनरेवं चतुष्टयम् ॥

यथा—सरिगमसरिगम सरिसरिसरि सरिगम इत्यादि ।
व्युत्क्रमः—मगरिस मममगमप मगरि इत्यादि । आरोही अवरोही च नन्दनः । मण्डतालानुगतत्वादलङ्कारत्वम् ।

संगीतसरणिः

—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

नन्दद्वयेन्दुवर्णाङ्घ्रिर्नन्दनः सर्वसिद्धिदः ।
पूर्णश्रृङ्गारवीराभ्यां कन्दुके च विधीयते ।
लघुद्वयं विरामान्तं ताले कन्दुकसंज्ञके ॥

नन्दद्वयेन्दुवर्णः पादः एकोनविंशत्यक्षरसंमितः ।

संगीतसारः

नन्दनावरी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि ध नि स .
(अव) स ध प म रि स .

मञ्ज

नन्दयन्ती—जातिः

अथोच्यते लक्ष्म तु नन्दयन्त्या अंशो भवेत्पञ्चम एव तस्याम् ।
ग्रहोऽत्र गान्धारक एव नांशो ग्रहांशयोरैक्यमपोद्यतेऽत्र ॥

प्राहुर्ग्रहं पञ्चममेव केचिन्मन्द्रर्षभस्यात्र बहुत्वमुक्तम् ।
स्थानान्तरे तस्य ततोऽल्पता च स्यात्षड्जलोपेन च षाडवत्वम् ॥
स्यान्मध्यमग्रामिकहृष्यकाख्या सा मूर्छना पञ्चमपूर्विकात्र ।
द्वात्रिंशदेवात्र कला भवन्ति चच्चत्पुटश्चाष्टकलोऽत्र तालः ॥
स्यान्नाटकस्य प्रथमे तथाङ्के गाने ध्रुवाया विनियोजनं स्यात् ।
गान्धारको न्यास इहोदितोऽपन्यासौ तथा मध्यमपञ्चमौ द्वौ ॥

रघुनाथः

नन्दयन्त्यामपन्यासौ ज्ञेयौ मध्यमपञ्चमौ ।
ग्रहो न्यासश्च गान्धारः पञ्चमोंऽशः प्रकीर्तितः ॥
अन्ध्रीवत्षाडवं ज्ञेयमनौडुवितमेव च ।
स्यान्मन्द्रर्षभसञ्चारो लङ्घनीयश्च स क्वचित् ॥

दत्तिलः

योनिस्तु नन्दयन्त्या आर्षभिः पञ्चमी स गान्धारी इति सूत्रम् ।

अंशः पञ्चम एको मध्यम एषो भवेदपन्यासः ।
गान्धारादिन्यासाः षड्जविहीनं च षाडवं विद्यात् ॥

नान्यः

नन्दहोराली—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

नन्दा—प्राकृते द्विपदी

विषमा—चतुर्मात्रिक एकः पञ्चमात्रिक एकः
चतुर्मात्रिक एकः ।
समा—द्वौ चतुर्मात्रिकौ ज ल ग ।

विरहाङ्कः

—श्रुतिः

धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः ।

अनूपः

नन्दासी—रागः

सषड्जांशग्रहन्यासा धैवतर्षभवर्जिता ।
निषादमन्द्रा मतारा नन्दासी नामतो हि सा ॥

सोमेश्वरः

नन्दिकाम्भोजी

खट्वाधिष्ठितनायकस्य पुरतो दूरस्थितां लज्जया
दीपस्तम्भनिवासभूनिवसितामीषत्तदालोकिनीम् ।
नीलाङ्गीं भयसंयुतां सुवसनां लीलानवोढां सदा
ध्याये कान्तिकरापकर्षणवतीं श्रीनन्दिकाम्भोजिकाम् ॥

रागसागरः

नन्दिकेश्वरः

भरतार्णवकारः । अयमतिप्राचीनः । भरतमताद्भिन्नमेवास्य-मतम् । करणभूषणमिति नन्दिग्रन्थोऽन्यः श्रूयते । नन्दिकेश्वर-मतात्पूर्वरङ्गे नृत्तप्रक्रिया कीर्तिधराचार्येण भरतमतत्वेन उदाहृतेति अभिनवगुप्तेनोक्तम् । वस्तुतः सा प्रक्रिया नाटके न प्रयोज्या नृत्तारम्भ एव प्रयोज्येति संप्रदायः । अयं नन्दी मतङ्गात्प्राचीनः यतः नन्दिकेश्वरस्य द्वादशस्वरमूर्छना मतङ्गेन सम्यक् निरूपिता। भरतार्णवस्य प्राचीनता सद्भिः संदिह्यते । अयं ग्रन्थः क्री, ११५० काल एव रचित इति ज्ञायते ।

नन्दिनी—मेलरागः (नागनन्दिनीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

सः सः सः सः

विरहाङ्कः

—मूर्छना

गान्धारग्रामे षष्ठी ।
(आ) स रि ग म प ध नि .
(अव) नि ध प म ग रि स .

नान्यः

मनो नन्दयते तेषां नन्दिनी षड्जसंश्रिता ।
ऋषीणां स्नातकानां च विश्वेदेवाश्च दैवतम् ॥

नान्यः

नन्दी—देशीतालः

नन्दिताले च विज्ञेयं लोद्रुतौ लोगुरुद्वयम् । ० ० । ऽ ऽ

सुधा

—हस्तः

कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठाः संश्लिष्टाश्च विशेषतः ।
तर्जनीमध्यमे वक्रे नन्दिहस्त इतीरितः ॥
पुरोभागस्थितौ तौ चेद्वृषभार्थनिरूपणे ।
ईशानवाहनार्थेऽपि नन्दिहस्तो नियुज्यते ॥

विनायकः

—मूर्छना

नान्दीति नामान्तरमस्या दृश्यते ।

नारदादिमते नन्द्यावर्तग्रामे प्रथमा मूर्छना । नारदादय इति नारदीयशिक्षाकारः, वादिमत्तगजाङ्कुशकारेणोच्यते ।

नन्द्यावर्तोद्भवे ग्रामे मूर्छां याति यदादिजः ।
स्वरो नन्दीति सा नाम मूर्छनां भरतोऽब्रवीत् ॥

वादिमत्तः

नन्द्यावर्तम्—देशीस्थानम्

वर्धमानस्य पद्योरन्तरं चेत् षडङ्गुलम् ।
द्वादशाङ्गुलमानं वा नन्द्यावर्तं तदुच्यते ॥

वेमः

—अङ्गुलिभूषणम्

ऋज्वायतचतुष्कोणक्रमोन्नतनिवेशिभिः ।
वज्रैः मध्यगमाणिक्यैर्नन्द्यावर्ताङ्गुलीयकम् ॥

सोमेश्वरः

नन्द्यावर्तः—ग्रामः

ग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ।

नभावमध्यः—मेलरागः (धर्मवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अव) स नि म ग रि स .

मञ्ज

नभोमणिः—मेलरागः (नवनीतमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

नमनिका—देशीलास्याङ्गम्

अङ्गानां यत्र पात्रस्य प्रयासव्यतिरेकतः ।
नमनं स्यात्प्रयोगेषु दुष्करेष्वपि सा तदा ।
मता नमनिका धीरैः सभ्यानन्दविवर्धनी ॥

अशोकः

नम्रः—बाहुः

मनाग्वक्रीकृतो नम्रः स्तोत्रे माल्यादिधारणे ।

अशोकः

नयः—नाट्यालङ्कारः

नीतिर्नयः । यथा– विनीतवेषेत्यादि दुष्यन्तवाक्यम् ।

सागरः

नरणू—रागः
देशाख्या नरणू संज्ञा ह्युपाङ्गा धैवतैर्युता।
मदनः

नरवासिनी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प स.
(अव) स नि ध प म रि स.
मज

नरस्तम्भः
चोरभूतपिशाचादिदर्शनविरहोद्रेकातपाधिक्याशान्तचिन्ता-विशेषादिजनिता चित्तभ्रान्तिर्नरस्तम्भः।
श्रृङ्गार

नर्कुटः—भङ्गतालः
गद्वयं लद्वयं गद्वयम। पुनश्च गद्वयं लद्वयं गद्वयम्।
ऽऽ ।। ऽऽ ऽऽ ।। ऽऽ नान्यतुम्बुरू
तुम्बुरुरस्मिन्ताले शम्यानिरन्तरेऽस्याह।

नर्कुटकम्—प्राकृते मात्रावृत्तम्
य र न ग चतुर्मात्रिकः एकः ग ग.
विरहाङ्कः

नर्कुटी—भङ्गतालः
नर्कुटवत्
नान्यः

नर्तः—रागः
नर्तरागो भवेत्पांशो द्विश्रुतिस्वरदुर्बलः।
पञ्चमी.................मध्यमापकीर्तितः॥
मोक्षः

मध्यमापञ्चमीजातो नर्ताख्यः कीर्त्यतेऽधुना।
पञ्चमांशग्रहन्यासे मध्यमः काकलीयुतः॥
मूर्छना पञ्चमाद्येषु स्वरेष्वत्र विधीयते।
प्रसन्नमध्यसंयुक्तस्तथा गान्धारपञ्चमौ।
संचारिवर्ण इत्येष नर्ताख्योऽयं निरूपितः॥
हरिः

नर्तकी
यौवनादिगुणोन्मत्ता नृत्तगीतविचक्षणा।
सदा प्रगल्भा च तथा त्यक्तालस्या जितश्रमा॥
समागतासु नारीषु रूपयौवनकान्तिषु।
न दृश्यते गुणैस्तुल्या नर्तकी सा प्रकीर्तिता॥
भरतः

—**श्रुतिः**
धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः।
पाल्कुर्कि-सोमः

नर्तननिर्णयः
पण्डरीक विट्ठलेन विरचितः। क्री. १५८०

नर्तनसम्प्रधायः
क्रमोऽधुना सम्प्रदायशास्त्रमेलनमुच्यते।
अङ्गप्रत्यङ्गदृष्ट्यादिस्थानचारीप्रचारतः॥
यान्युक्तानि पुरा तेषां करणानां कचित्कचित्।
मेलनं देशरीत्या च नानाभङ्गीव्यवस्थया॥
विद्वत्कविकलानाथस्तौर्यत्रितयतत्वधीः।
वक्ति व्यक्तं हि देवेन्द्रः सम्प्रदायं मनोरमम्॥
तत्र पुष्पाञ्जलिः पूर्वं मुखचाली ततःपरम्।
रागवाक्यानुगशब्दनृत्तं शुद्धगतिस्तदा॥
रूपाणि च तथा ध्वाढः शब्दचालिरतःपरम्।
सूडादिशब्दनृत्तं च शब्दव्याजापनर्तनम्॥
ततः सूडादिगीतानां तदर्थाभिनयोचितम्।
नृत्तं नानाविधं गीतप्रबन्धानां च नर्तनम्॥
चिन्दुनृत्तं दरूनृत्तं कन्दराख्यमतः परम्।
ततो द्रुपदसंज्ञं च नृत्तमेष क्रमोऽत्रहि॥
देवेन्द्रः

नर्तरागः—ग्रामरागः
श्रृङ्गारहास्ययोर्गेयो नर्तरागो मनीषिभिः।
दुर्गाशक्तिरिमं प्राह धस्य त्रिश्रुतितावशात्।
षड्जग्रामेण संबन्धे धैवतीजातिहेतुतः॥
कुम्भः

—**रागः**
अंशस्थापितदुर्बलपञ्चमगान्धारसप्तमोपेतः।
मध्यमया सञ्जातो विज्ञेयो नर्तरागस्तु॥
नान्यः

पञ्चमांशो मध्यमान्तो मध्यमाजातिसंभवः।
नर्तरागस्तु विज्ञेयो दुर्बलद्विश्रुतिस्वरः॥
कश्यपः

नर्तिका—(नाट) रागः
ग्रहांशन्यासषड्जा स्यात् भाषा नागुलनर्तिका।
मद

नर्म—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

श्रीडार्थं विहितं यत्तु हास्यं नर्म ।

भरतः

क्रीडाविलोभनार्थं च इति भोजगृहीतं पाठान्तरम् । यथा—वेणीसंहारे भानुमत्याः हस्तात्पुष्पपतनं दृष्ट्वा राज्ञः परिहासवाक्यम् ।

भोजः

—कैशिक्यङ्गम्

आस्थापितशृङ्गारं विशुद्धकरणं निवृत्तवीररसम् ।
हास्यप्रवचनबहुलं नर्म त्रिविधं विजानीयात् ॥
ईर्ष्याक्रोधप्रायं सोपालंभकरणानुविद्धं च ।
आत्मोपक्षेपकृतं सविप्रलंभं स्मृतं नर्म ॥

भरतः

तत्र नर्मणः शृङ्गाररसस्थापकत्वम् । हास्यप्रधानतया हासः ईर्ष्यां सूचयितुं परं सोपालम्भं परहृदयं वा आक्षेप्यमिति त्रिधा । आत्मनः परकीयस्य चित्तस्योपक्षेपः आत्मसमीपकरणम् । यथा–फलकमुद्दिश्य वासवदत्तावाक्यं सहासं नर्म ईर्ष्यासूचकम् । शीतांशुर्मुखमित्यादि प्रिये इत्यादि च वचः उपालम्भं सहासं च । सुसंगताया हासवाक्यमुपक्षेपपरम् ।

अभिनवः

परापवादैः परुषैरश्लीलैश्च विवर्जितम् ।
शुद्धमन्तर्गताकूतं नर्म स्याच्छद्मगर्भकम् ॥

यथा—

आबुद्धगीतरभसाः कर्णोत्तंसितपल्लवाः ।
कामोत्सवे विलासिन्यः क्रीडन्त्यत्र पुरे पुरे ॥

आकूतछद्मगर्भहास्यप्रायैः वचनैः कान्तां हासयन कोपं त्याजयामि इति । अन्ये पुनराहुः—

हासेच्छाभयभेदेन तन्नर्म त्रिविधं भवेत् ।
शृङ्गारोद्दीपनो यः स्यात्परिहासरसात्रिभ्रमः ॥
स्त्रीपुंसयोस्तु नर्मैतत् हास्यभेदव्यवस्थितम् ।
सन्ताड्य कुसुमैश्छन्नापीच्छयागत्य दर्शनम् ।
प्रियस्य नायिकायाति यत्तदिच्छाश्रयं भवेत् ॥

भयाश्रयमेव यथा–मेघगर्जनेन भीत्या नायकेन श्लिष्टा ।

सागरः

क्रीडाविवृद्धभणितिर्नर्म सर्वोपहासकृत् ।
एतदष्टादशविधं प्रोक्तं तत्त्ववेदिभिः ॥
वचश्शुद्धं क्रियाशुद्धं रूपशुद्धं तथैव च ।
वाचानुरागकथनं वेषव्यतिकरं तथा ॥
चेष्टाव्यक्तिकरं चैव वागिच्छाप्रतिपादना ।
रूपेच्छाकरणं चेष्टास्पष्टीकरणमेव च ॥
वाग्भेदनं भेदरूपं क्रियाभेदनमेव च ।
वाग्भयं भयरूपी च चेष्टाभयकरं तथा ॥
वाग्भीत्यपरसंयोगी वेषभीत्यपराश्रयी ।
चेष्टा भयान्यसंयोगीत्येवमष्टादशात्मकम् ॥

सर्वेश्वरः

नर्मगर्भः—कैशिक्यङ्गम्

विज्ञानरूपशोभा धनादिभिर्नायको गुणैर्यत्र ।
प्रच्छन्नं व्यवहरते कार्यवशान्नर्मगर्भोऽसौ ॥
पूर्वस्थितौ विपद्येत नायको यत्र चापरस्तिष्ठेत् ।
तमपीह नर्मगर्भं विद्यान्नाट्यप्रयोगेषु ॥

भरतः

शृङ्गारोपयोगिभिः विज्ञानाद्यैः प्रच्छन्नं यत्र नायक आस्ते नवसमागमसिद्धये स नर्मगर्भः । नर्मोपयोगिनो विज्ञानाद्या गर्भीकृता इव प्रच्छन्नतया यत्रेति । यथा प्रच्छन्नरूपो नायकः सङ्केतस्थानं गच्छति ।

अभिनवः

यत्र प्रच्छाद्यात्मनो रूपं तत्कार्यनिष्पत्तये स्थीयते नर्मगर्भः ।
नरवाहनदत्तः प्रभावतीवेषमास्थाय मदनमञ्जुकां प्राप्तवान् ।

सागरः

नर्मदा—मेळरागः (नामनारायणीमेळजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मन

नर्मद्युतिः—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

दोषप्रच्छादनार्थं तु हास्यं नर्मद्युतिः स्मृता ।
रतिर्नर्मकृता चैव द्युतिरित्यभिसंहिता ॥

इति पाठान्तरम् ।

भरतः

दोषो येनोक्तेन प्रच्छादयितुमिष्यते तस्यापि हास्यजनकत्वेन नर्म च सुतरां द्योतितं भवतीति नर्मद्युतिः । यथा – रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के विदूषकः चतुर्वेदी ब्राह्मण इव ऋचः पठितुं प्रवृत्ता इत्यभिहिते राज्ञा नावधारितम् । ततो विदूषकः दुर्लभजनानुराग इति पठति । अत्र हि मौख्योत्कोपं छादयितुं दुर्लभजनेत्यादिवाक्यं राज्ञो हास्यजननम् । तत्र नर्मवद् द्योतितं भवति ।

अभिनवः

अन्ये तु नर्मजां धृतिं नर्मद्युतिमाहुः ।

यथा – सागरिकायाः–

इदानीमपि न विरमसीति, वाक्यम् । इदमङ्गं कामप्रधानरूपकेषु प्रयोज्यम् ।

रामचन्द्रः

क्रोधस्यापनाह्वार्थं यद्धास्यं नर्मद्युतिर्मता।

यथा – बालरामायणे—

जामदग्न्यं प्रति विश्वामित्रवाक्यम्

सिंगः

नर्मस्फुञ्जः—कैशिक्यङ्गम्

नर्मस्फञ्ज इति नामान्तरम्।

नवसङ्गमसंभोगो यत्र जायेत सुभ्रुवः।

नर्मस्फञ्जो ह्यसौ ज्ञेयस्त्ववसानभयानकः॥

यथा–

राजा सहासहदेव्या प्राप्तोऽन्तःपुरयोषिता।

द्वयोरप्यनयोः कष्टं प्राप्तं कृच्छ्रात्समापितम्॥

सागरः

अयं शब्दो नर्मस्पन्दः नर्मस्फञ्ज इति च पठ्यते।

नवसंगमसंभोगो रतिसमुदयवेषवाक्यसंयुक्तः।

ज्ञेयो नर्मस्फुञ्जो ह्यवसानभयात्मकश्चैव॥

भरतः

नवसङ्गममात्र एव संभोगो यत्र। कथं तस्य सङ्गमस्य संभोगत्वमित्याह। रतिसमुदयेति। रतेराख्योऽन्यास्थाबन्धरूपायाः समुदयः स्फुटत्वं यस्तादृशेन वेषेण वाक्येन वा योगो यत्र। अवसाने च भयम्। पूर्वनायिकाकृतम्। यथा – रत्नावल्यां राज्ञः सागरिकायाश्च नर्मणः स्फुञ्जो विघ्न इत्यर्थः।

अभिनवः

नर्मस्फोटः—कैशिक्यङ्गम्

गुप्तेन काचिद्व्यवहरन्ती नायिकया आगत्य प्राप्ता। अकिञ्चित्कुर्वाणेव तूष्णीं स्थिते नायके शङ्काभयपरा लज्जार्ता यत्र कन्या भवति स नर्मस्फोटः।

सागरः

विविधानां लवैर्लवैर्भूषितो बहुविशेषैः।

असमग्राक्षिप्तरसो नर्मस्फोटस्तु विज्ञेयः॥

भरतः

विविधा भावाः भयहासहर्षत्रासरोषाद्याः। लवैर्लवैरित्यत एव भयादीनां अंशेन भावात्। स्थापित्वानुपगमात् भयानकहास्यरौद्रादिरसतापत्तिर्न संभवति। शृङ्गारस्तु पूर्व एव। यस्य कृते इति सुसंगतोक्तो हास्यलवः। न हास्यो रसः। कस्यकृतेऽहमत्रागता इति सागरिकोक्तौ रौद्रलवः। न तु रौद्ररसः। नर्मण इति तदुपलक्षितस्य शृङ्गारस्य स्फोटो वैचित्र्यम्। चमत्कारोल्लासकृतस्फुटत्वं यत्रेति।

अभिनवः

नलिनी—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिक एकः द्वौ पञ्चमात्रिकौ ज एकश्चतुर्मात्रिकः।

विरहाङ्कः

नलिनीपद्मकोशौ—नृत्तहस्तौ

व्यावृत्तिक्रियया यत्र पद्मकोशौ करौ यदा।

आश्लिष्य स्वस्तिकीभूय मिथस्स्यातां पराङ्मुखौ॥

तदास्यौ नलिनीपद्मकोशावथ परेऽन्यथा।

पद्मकोशाभिधौ हस्तावितरेतरसम्मुखौ॥

मणिबन्धसमायुक्तौ भूत्वा प्राप्तौ पृथग्यदा।

व्यावृत्तौ परिवृत्तौ च तदैताविति मेनिरे॥

व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्यां करौ चेत्पद्मकोशकौ।

जानुनोर्निकटं प्राप्ताविमौ केचित्तदा जगुः।

इमौ कीर्तिधरः प्राह पद्मवर्तनिकामपि॥

अशोकः

—ध्रुवावृत्तम् (अष्टाक्षरम्)

यदि खलु पञ्चगकं पुनरपि चान्त्यतमम्।

गुरुचरणे तु भवेद्भवति हि सा नलिनी॥

नजलगाः पुलिनतलंगणये—

भरतः

—ध्रुवावृत्तम्

लघुर्नि गुरुच, द्विगुणं यदिचोच्चरणे चरणे, कथिता नलिनी॥

पवणाहतका। पवनाहतकाः।

भरतः

नवक्रीडः—देशीतालः

विधातव्यं नवक्रीडे विरामान्तं द्रुतद्वयम्।

० ०́

नन्दी

नवग्रहम्—अङ्गुलिभूषणम्

माणिक्येण सर्.ेण मौक्तिकेन सुशोभिना।

प्रवालेनातिरम्येण तथा मरकतेन च॥

पुष्यरागेण वज्रेण नीलेन परिशोभिना।

गोमेधिकेन रत्नेन वैडूर्येण विनिर्मितम्॥

रत्नैर्नवग्रहस्थानैर्नवभिः परिकल्पितम्।

नवग्रहमिति ख्यातमङ्गुलीयकमुत्तमम्॥

सोमेश्वरः

नवनन्दनः—देशीतालः

गुरुद्वन्द्वं लगौ नश्च लद्रुतौ नवनन्दने।

सार्धाष्टमात्रा।

तालप्रस्तारः

नवनीतम्—मेलकर्ता
स रि ग ० ० ० म प ० ध नि ० स .

मत

नवपत्रिका—संगीतशृङ्गाराङ्गम्
प्रथमवर्षणप्ररूढनवतृणाङ्कुरासु स्थलीषु शाद्वलमभ्यर्च्य भुक्त-पीतानां कृत्रिमविवाहादिक्रीडा नवपत्रिका ।

भोजः

नवमनोहरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स ग म ध नि स .
(अव) स नि प म रि स .

मत

नवरत्नः—प्रबन्धः
नवरत्नप्रबन्धोऽसौ नवखण्डैश्च मण्डितः ।
वर्णनं नवरत्नानां तावद्भिस्तालरागकैः ।
षडङ्गान्यपि तत्र स्युः नेतृनाम्ना विराजितः ॥

श्रीकण्ठः

नवरत्नमुखम्—चालकः
अत्र सङ्करसंसृष्टिरूपेण नव वा दश ।
विश्लिष्टवर्तितावेतौ तु चालकान् प्राक्प्रयुज्य च ॥
ततो धम्मिल्लपर्यन्तं करावुन्नम्य लोलितौ ।
तदनु स्वस्तिकीकृत्यापराङ्गवलितावपि ॥
भूतलाभिमुखौ कुर्याद्यथैतौ मण्डलभ्रमे ।
क्रमेण युगपद्वा तत्कालीनक्रियोचितम् ॥
आविद्धावपविद्धौ च विधाय लुठिताङ्गुली ।
ततः करौ स्वस्वपार्श्वे स्यातामान्दोलिताञ्चितौ ।
तं चालकं प्रशंसन्ति नवरत्नमुखाभिधम् ॥

वेमः

नवरत्नविलासः—मेलरागः
(आ) स ० रि ० ० म ० प ० ० नि ० स .
(अव) स ० नि ध ० ० ० म ० ग रि ० स .

मेललक्षणम्

नवरसकलशः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध स
(अव) स नि ध म ग रि स

मत

नवरोज्—मेलरागः
नवरोजौ श्रुतिं हित्वा गीयते वणिग्भिः पुनः ।
शङ्कराभरणमेलजोऽयं रागः ।

परमेश्वरः

नवरोजुः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) प ध नि स रि ग म प प .
(अव) म ग रि स नि ध प प .

मत

नवलतिका—संगीत शृङ्गाराङ्गम्
यत्र कस्ते प्रिय इति पृच्छद्भिः पलाशादिनवलताभिः प्रियजनो हन्यते सा नवलतिका ।

भोजः

नवरसः—मेलरागः (गवाम्भोधिमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध नि ध स .
(अव) स नि ध म ग स .

मत

नाकजयन्ती—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म ध नि प स .
(अव) स नि प म ग रि स .

मत

नागकृतिः—क्रियाङ्गरागः
क्रियाङ्गद्वितयं भावकृतिर्नागकृतिस्तथा ।
लक्ष्यमार्गप्रसिद्धत्वान्न सम्यगिह लक्षितम् ॥

कुम्भः

नागक्रिया—रागः
न्यासांशग्रहसप्तम................गधरितारा च ।
आन्दोलितादिगमका षड्जे मन्द्रा च नागकृतिः ॥

नान्यः

सप्तमांशग्रहन्यासा समन्द्रान्दोलितस्वना ।
धैवतर्षभगान्धारा ज्ञेया नागकृतिस्सदा ॥

याष्टिकः

नागगान्धारः—रागः
गान्धारीपञ्चमीजातो नागगान्धार उच्यते ।
गान्धारांशग्रहन्यासः षड्जाल्पः काकलीयुतः ॥
सावरोही प्रसन्नान्तो धैवतस्तारमन्द्रयोः ।
नागगान्धारलक्ष्मैवं निर्णीतं दत्तिलादिभिः ॥

हरिः

नन्दयन्तीपञ्चमीभ्यां नागगान्धारसंज्ञकः ।
पञ्चमांशोऽन्तगान्धारः पूर्णस्स्यात्सप्तभिस्स्वरैः ॥

मोक्षः

नागगान्धारी—मेलरागः (गौरीमनोहरीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि ग स .

मत

नागचरः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स म प ध नि ध नि स .
(अव) स नि ध नि म ग रि स .

मञ्ज

नागध्वनिः—रागः
अनन्तरं टक्करागसंभवा वेगरञ्जिका ।
तदङ्गभूतो रागस्स्यात् नागध्वनिसमाह्वयः ॥
षड्जन्यासांशसहितो हीनधैवतपञ्चमः ।
नागध्वनिरिति प्रोक्तो नारदेन महर्षिणा ॥

हरिः

षड्जांशः कम्पितः स्थाने पञ्चमर्षभवर्जितः ।
गान्धारमध्यमाधिक्यो रागो नागध्वनिः स्मृतः ॥

सोमेश्वरः

न्यासांशग्रहपञ्चमः समरवो मध्ये तथा पञ्चमे
गान्धारर्षभनिस्वने बलयुतः कार्मारवीसंभवः ।
मन्द्रस्थानगविद्धपञ्चमरवः पूर्णस्स्वरैस्सप्तभिः
षड्जेच प्रवरध्वनिस्तु कथितो नागध्वनिर्धीवरैः ॥

नान्यः

षड्जव्याप्तः पञ्चमांशो ग्रहन्यासससमाधिकः ।
मन्दस्वरगध . . श्च पूर्णो नागध्वनिर्भवेत् ॥
एतैरभिहितैस्सम्यग्विशेषैरुपलक्षितः ।
भिन्नतानबदस्यापि रूपकालापसम्पदः ॥

मतङ्गः

—भाषाङ्गरागः
टक्काङ्गवेगरञ्ज्यङ्गं त्रिषड्जा धपवर्जिता ।
नागध्वनी रसे वीरे गेया वर्षासु सर्वदा ॥
त्रिषड्जा । न्यासांशग्रहेषु षड्जेत्यर्थः ।

भट्टमाधवः

—रागः
वेगरञ्जी विभाषाया टक्करागसमुद्भवा ।
नागध्वनिस्तदङ्गं स्यात् षड्जांशन्याससंयुता ।
धपाभ्यां वर्जिता नित्यं रसे वीरे नियुज्यते ॥

जगदेकः

—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म ग म प ध नि ध प नि ध नि प ध नि स
(अव) स नि ध नि ध प म ध प म रि ग म ग रि ग स

वेमः

—रागः
नागध्वनिं टक्कभाषाङ्गं षड्जन्यासग्रहांशकम् ।
धपत्यक्तं रसे वीरे श्रीहम्मीरस्समादिशत् ॥

हम्मीरः

—रागः
नागध्वनिर्धपत्यक्ता सत्रया भाषया तता ।

मदः

नागनन्दिनी—मेलकर्ता (रागः)
स ० रि ० ग म ० प ० ० ध नि स .

मञ्ज

नागपञ्चमः—(शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

नागपाशः—वर्णालङ्कारः
नागपाशस्स यत्रैकं गीत्वा स्वरचतुष्टयम् ।
अवरुह्य स्वरयुगं पुनर्गेयं चतुष्टयम् ॥

यथा—स रि ग म प स रि ग म रि ग म प म रि ग म प इत्यादि । व्युत्क्रमेण तु म ग रि स स रि म ग रि स इत्यवरोहणाच्च उभावपि नागपाशौ ।

संगीतसरणिः

नागबन्धम्—उत्प्लुतिकरणम्
स्यादर्पसरणस्यान्ते नागबन्धबदासनम् ।
यत्र तन्नागबन्धाख्यं करणं तद्विदो विदुः ॥

वेमः

नागबन्धः—नृत्तबन्धः
योऽस्मिस्तृतीयपङ्क्तेस्तु द्वितीयं स्थानमाश्रिता ।
नर्तकी तु द्वितीयस्याः प्रथमं स्थानमाश्रयेत् ॥
ततः प्रथमपङ्क्तेस्तु क्रमात्स्थानचतुष्टयम् ।
प्राप्य तुर्यं द्वितीयायाः तृतीयस्यास्तृतीयकम् ॥
क्रमाद्व्रजेदेवमन्या चरेद्विनिमयेन च ।
नागबन्धं समाचष्ट तं सङ्ग्रामधनञ्जयः ॥

वेमः

—हस्तपाटः
गाढबन्धशब्दे द्रष्टव्यम् ।
प्रत्येकं पततो हस्तौ वाद्यपुष्करयोर्यदा ।
विपर्यासेन वा सोऽयं नागबन्ध इति स्मृतः ॥

वेमः

ननगिड किटतकि किटतकि ननगिड ननगिड ननगिड किटतकि ननकिट किटतकि ननगिड किटतकि किटतकि ननकिट किटतकि । नागबन्धो भवेदष्टमात्राभिस्सहितस्तदा ।

पार्श्वदेवः

नागबन्धवर्तना
नाममात्रप्रसिद्धा ।

कल्लिनाथः

नागबन्धहस्तः

सर्पशीर्षौ स्वस्तिकौ चेन्नागबन्ध इति स्मृतः ।
पार्श्वभागे स्वयं हस्तो निकुञ्जादि निरूपणे ॥
सर्पाणां दम्पतीभावे सोऽयं हस्तो मुखस्थले ।
अथर्वणस्य मन्त्रेषु इन्द्रजालनिरूपणे ।
सर्वाङ्गेषु प्रचलितो गन्धादीनां विलेपने ॥

विनायकः

नागबन्धा—गतिः

इतस्ततः परावृत्त्या नागबन्धा च तादृशी ।

देवणः

नागबन्धम्—देशीस्थानम्

यत्र चोपविशेद्वामपादस्याकुञ्चितस्य तु ।
ऊरौ दक्षिणपादस्य जङ्घान्तु विनिवेशयेत् ।
स्थानकं नागबन्धाख्यं तदाहुर्नृत्तवेदिनः ॥

वेमः

नागमालिनी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स ध नि ध प म ग म रि स .

मत्र

नागयक्षकः—तानः

प – लोपः — षाडवः
स नि ध म ग रि .

कुम्भः

नागवराटी—मेलरागः

अथ नागवराट्यां तु मस्तु तीव्रतरो भवेत् ।
कोमलो धैवतः प्रोक्तो गधावुद्ग्राहकौ स्मृतौ ॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

नागवराली—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) नि स रि ग म प ध .
(अव) प म ग रि स नि स .

मत्र

नागवरालीरागध्यानम्

वीणानागस्वरोद्वासहस्तां कवचधारिणीम् ।
किरीटराजितां नीलां ध्याये नागवरालिकाम् ॥

रागसागरः

नागशीला—स्त्री

तीक्ष्णवासाप्रदशना सुतनुस्ताम्रलोचना ।
नीलोत्पलसवर्णा च स्वप्नशीलातिकोपना ।
तिर्यग्गतिश्छलारंभा बहुबिम्बातिमानिनी ।
गन्धमाल्यादिनिरता नागसत्वाङ्गना स्मृता ॥

भरतः

नागसञ्जीविनी—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स
(अव) स नि ध प म ग रि स

मत्र

नागस्वरः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि प स .
(अव) स ध नि ध प म ग रि स .

मत्र

नागस्वराली—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स .
(अव) स ध प म ग स .

मत्र

नागहिन्दोलः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म ध म प ध नि स
(अव) स नि प ध प म ग रि ग म रि स

मत्र

नागापसर्पितम्—करणम्

रेचितौ तु करौ यत्र हंसपक्षौ धृतभ्रमौ ।
चरणौ स्वस्तिकीभूय विच्युतौ परिवाहितम् ॥
शिरश्चेत्तरुणे यत्स्यान्मदे नागापसर्पितम् ।
मत्तल्लियोगतः पादौ स्खलितावपसर्पितौ ।
उररीकुरुतो भट्टतण्डुकीर्तिधराविह ॥

ज्यायनः

नागेन्द्रमल्लः

नागेन्द्रसङ्गीतकर्ता । ज्योतीपुरसंस्थानाधिपतिः । प्रायशः वर्षशतत्रयपूर्वकालः स्यात् ।

नागेन्द्रसङ्गीतम्

नागेन्द्रमल्लकृतम् । विच्छिन्नोऽयं ग्रन्थः । अत्र नृत्तविषये बहवो नूतनसंप्रदाया दृश्यन्ते ।

नाटः—हस्तः

नाटाभिधानरागे तु सूचिरेवं प्रयुज्यते ।

मल्लारः

—मेलकर्ता

बर्हीशधेनुगिरिशाजसुमध्यपञ्च-
काकल्यमल्पहरिरेवमथावरोहे ।
गान्धारवर्जमपि राजति नाटरागे
संपूर्णषाडवगणे गणितस्तु पूर्वैः ॥

समपाः शुद्धाः । रिः षट्श्रुतिः । गस्साधारणः । अल्पधैवतः । काकलिनिः ।

परमेश्वरः

—रागः

नाटो निशि शुचौ वीरे षड्जांशश्च मधोत्कटः ।

नारायणः

—मेलरागः

रिस्तु तीव्रतरो यस्मिन्गान्धारस्तीव्रसंज्ञकः ।
धस्तु तीव्रतरः प्रोक्तो निषादस्तीव्रनामकः ।
अवरोहे धगौ न स्तो नाटे रिस्वरमूर्छना ॥

सायं गेयः ।

अहोबिलः

नाटकम्—रूपकभेदः

प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकं चैव ।
राजर्षिवंशचरितं तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥

नानाविभूतिभिर्युतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चैव ।
अङ्कप्रवेशकाढ्यं भवति हि तन्नाटकं नाम ॥

नृपतीनां यच्चरितं नानारसभावचेष्टितं बहुधा ।
सुखदुःखोत्पत्तिकृतं भवति हि तन्नाटकं नाम ॥

प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दश पराभवन्त्यङ्काः ।
काव्यश्लेषैर्बहुभिर्यथारसं नाट्यतत्त्वज्ञैः ॥

न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।
ये तत्र कार्यपुरुषाश्चत्वारः पञ्च वा ते स्युः ॥

काव्यं गोपुच्छाग्रं कर्तव्यं कार्यबन्धमासाद्य ।
ये चोदात्ता भावास्ते सर्वे पृष्ठतः कार्याः ॥

सर्वेषां काव्यानां नानारसभावयुक्तियुक्तानाम् ।
निर्वहणे कर्तव्यो नित्यं हि रसोद्भुतस्तज्ज्ञैः ॥

भरतः

इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ।
चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् ॥
पञ्चावस्थाभिनिष्पन्नैः पञ्चभिस्सन्धिभिर्युतम् ।
वृत्तिवृत्त्यङ्गसंपन्नं पञ्चार्थप्रकृतिक्षमम् ॥
महारसं महाभोगमुदात्तवचनान्वितम् ।
महापुरुषसंचारं साध्वाचारजनप्रियम् ॥

सुश्लिष्टसन्धिसंयोगं सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।
मृदुशब्दाभिधानं च गुणालङ्कारभूषितम् ॥

सन्ध्यन्तरैकविंशत्या चतुष्षष्ट्यङ्गसंयुतम् ।
लक्षणैश्च चतुष्षष्ट्या युक्तं कुर्वीत नाटकम् ॥

भरतः

पञ्चावस्थाः । पञ्चसन्धयः वृत्तिवृत्त्यङ्गानि अर्थप्रकृतयः, नाट्यालङ्काराः षट्त्रिंशत् । एकविंशतिसन्ध्यन्तराणि, चतुष्षष्ट्यङ्गानि । तेषां लक्षणं तत्तत्स्थाने द्रष्टव्यम् । त्रिलोचनस्तु—"अथ किन्नाम-नाटकं, देवादीनां पूर्ववृत्तानुचरितम । यदाह—

देववृत्तानुकथनं तथा दिव्याश्रयोत्थितम् ।
राजर्षिमान्यचरितं कल्पितं नाटकं विदुः ॥" इत्याह ।

देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोकमहात्मनाम् ।
पूर्ववृत्तानुचरितं नाटकं नाम तद्भवेत् ॥

भरतः

तन्नाटकं मिश्रं कर्तव्यम् । उत्तमाधममध्यमपात्राणां भाषाभिः मिश्रं कर्तव्यम् । नाटकादीन्येतानि भारतं वर्षमधिकृत्य कर्तव्यानि यत्रैव सुखदुःखयोः संभवः ।

अङ्कमानोदाहरणम्– नागानन्दं पञ्चाङ्कम् । षडङ्कं दृश्यते लोके रामाभ्युदयनाटकम् । शाकुन्तलादि सप्ताङ्कं, अष्टाङ्कं नलविक्रमम् । देवीपरिणयस्तत्र नवाङ्कं नाटकं स्मृतम् । बालरामायणं नाम दशाङ्कं नाटकं स्मृतम् । कुन्दमालानाटकं षष्ठाङ्कम् । चण्डकौशिकं पञ्चाङ्कं मारीचवञ्चनं च । वेणीसंहारं षडङ्कम् । नाटकलक्षणे पञ्चाङ्कान्न्यूनं दशाङ्कादधिकं नास्तीत्यङ्कनियमः । महानाटके षोडशाङ्काः । भासनाटकानि एकाङ्कद्व्यङ्कत्र्यङ्कानि सन्ति । यथा– कर्णभारदूतघटोत्कचोरुभङ्गपञ्चरात्रादिषु वैलक्षण्यं दृश्यते । महानाटकं तु केवलं नानानाटकेभ्यः पात्राणां वचनान्येकत्र संभृतानि । तानि कथासन्दर्भेण षोडशधा विभक्तानि । तन्महानाटकं नाटकलक्षणस्य लक्ष्यन्न भवति । भासस्य न्यूनाङ्कनाटकेषु भारतकथायुक्तानि पञ्चरात्रप्रभृतीनि चन्द्रककविना विरचितानीति केचन मन्यन्ते । चन्द्रकस्तु भारतकथां तत्र तत्र विभज्य बहूनि नाटकानि एकाद्यङ्कानि चकारेति काश्मीरदेशेतिहासाद् ज्ञायते । भासीयान्यनाटकेषु लक्षणपुष्टिरस्ति । यथा— स्वप्नवासवदत्तम् ।

प्रख्यातराजर्षिवृत्तमिति नाटके नियमोऽस्ति । तत्कथं प्रबोधचन्द्रोदयादिषु युज्यते । तेषु गुणा दोषाश्च श्रद्धा मोहः विरक्तिः पुरुषः कामः धर्मः विद्या अविद्या चैतन्यं इत्यादयः पदार्थाः

पात्राणि भवन्ति। ते कथं राजर्षय इति सन्देहः। तादृशानि कथं नाटकानीति विद्वद्भिरुक्तम्। तज्जातीयं रूपकं नाटक एवान्तर्भाव्यम्। नाटकलक्षणस्य तेषु कुत्रचिदप्यभावान्नाटकन्तर्भावः अयुक्त इति बहवः।

गौणनाटकविभागे बहूनि नाटकानि सन्ति। यथा— अश्वघोषकृतं राजपुत्रीयम्। तस्मिन् बौद्धधर्मान् पात्ररूपेण परिकल्प्य बुद्धमहिमा वर्ण्यते। जयन्तभट्टकृतागमडम्बरे बौद्धक्षपणककापालिकनीलाम्बरचार्वाकमीमांसकतार्किकाचार्याः स्वस्वमताचारान्प्रशंसन्ति। तन्नाटकमिति जयन्त आह। प्रबोधचन्द्रोदय, मोहपराजय, सङ्कल्पसूर्योदय, पूर्णपुरुषार्थचन्द्रोदय, चैतन्यचन्द्रोदयादीनि बहूनि सन्ति। येषु धर्माः गुणाश्च पात्राणि सन्ति।

अनुमितिपरिणयः,सपिण्डीकरणविधिः-इत्यादिरूपकेषु केवलं शास्त्रचर्चा पात्रवाक्यैर्वर्णितास्ति। एतेषां नाटकत्वं केवलं गौणतया वक्तव्यम्।

सुबन्धुमते नाटकलक्षणम्—

सुबन्धुर्नाटकस्यापि लक्षणं प्राह पञ्चधा।
पूर्णं चैव प्रशान्तं च भास्वरं ललितं तथा॥

समग्रमिति विज्ञेया नाटके पञ्च जातयः।
उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम्।
एतान्यङ्गानि कार्याणि सर्वनाटकजातिषु॥

(पूर्णादिपञ्चजातीनां लक्षणं प्रत्येकं तत्र तत्र लिखितम्)

शारदातनयः

मातृगुप्तमतम्—

यथारम्भः प्रयत्नश्च प्राप्तिसंभव एव च।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः॥

एताः पञ्चावस्थाः।

नाटके पञ्चसन्धयः। मखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणानि। भरतमतेप्येतानि तुल्यानि। तेषामङ्गानि भरतमते चतुष्षष्टिः। मातृगुप्तमते पञ्चदश। भरतेनानुक्तान्येवैतानि। मुखसन्धौ आरंभः हेतुचिन्तनं साध्योपगमनमिति त्रीण्यङ्गानि। प्रतिमुखे संपत्तिः प्रसरः चित्तसाधनसंबन्ध इति त्रीणि। गर्भे योग्यता सिद्धिदर्शनं मित्रसंपत् इति त्रीणि। विमर्शे नाशः सविघ्नता पुनर्बीजसंपत्तिः। निर्वहणेऽर्थसंपत्, सिद्धिः, निर्वाहः। मुखादिसन्धयः कार्यस्य साधकः साधनं साध्यं सिद्धिः संभोगः इति पञ्चावस्थाः साध्यादिपञ्चकमिति नाम्ना व्यवह्रियन्ते।

नाटकगेयलक्षणम्

तुम्बुरुकृतम्। एकः प्राकृतग्रन्थः आक्षिप्तिकादिलयताललक्षणो विद्यते। सोऽत्यल्पपरिमितः। तस्यान्ते "गान्धव्वरायतुम्बुरुणा नाडकगेयस्स लक्खणं एदं" इति विद्यमानत्वात् तुम्बुरु नाटकमेव नाटकगेयलक्षणमित्यूहितुमवकाशोऽस्ति। विक्रमोर्वश्यां मत्तावस्थायां पुरूरवसोक्तानामाक्षिप्तिकादिगीतानां लक्षणमात्रास्ति।

नाटकप्रियः—मेलकर्ता (रागः)

स रि ० ग ० म ० प ० ध नि ० स

मत्र

नाटकरत्नकोशः

सागरनन्दिकृतः। सङ्गीतराजस्यापि रत्नकोशरूपेण विभागाः सन्ति।

नाटकीया

प्रहमोक्षलयज्ञा च रसभावविभाविका।
परभावेङ्गितज्ञा च आचार्यानुगता तथा॥
चतुराभिनयज्ञाना चोहापोहविचक्षणा।
निपुणा भाण्डवाद्येषु नाटकीया प्रकीर्तिता॥

भरतः

नाटकुरञ्जी—मेलरागः

काम्भोजीमेलजोऽयं रागः।

अथ नाटकुरञ्ज्याः स्यादारोहे मेषवर्जनम्।
पिकवक्रमथान्यत्र त्यजेदृषभपञ्चमौ॥

आरोहे गोवर्ज्यः। पञ्चमस्य वक्रा गतिः। अवरोहे रिपौ वर्ज्यौ।

परमेश्वरः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग स.

नाटकुरञ्जीरागध्यानम्

नायकोत्सङ्गतवामकरां
तस्य हस्तयुतनीलकचाग्राम्।
दक्षिणेन च करेण चपेटां
चिन्तयामि खलु नाटकुरञ्जीम्॥

रागसागरः

नाटनारायणी—रागः

धांशन्याससमायुक्ता तारे गान्धारभूषिता।
पमन्द्रा परिपूर्णा च ककुभाच्च समुत्थिता।
करुणे विनियुक्तेयं नाटनारायणाभिधा॥

जगदेकः

नाटरागध्यानम्

घनाश्वरोहिणं कृपाणखेटधारिणं
धनुश्शराग्रहस्तमद्भुतप्रतापमुग्रशेखरम् ।
युधिप्रचारिणं कबन्धसंवृतं दयापरं
सदा भजामि नाटरागचन्द्रमौलिशेखरम् ॥

रागसागरः

नाटा—रागः

षड्जांशकग्रहन्यासा संपूर्णा च समस्वरा ।
तथा तारा च मन्द्रा च यावद्गान्धारपञ्चमौ ।
भाषाया मञ्जरी तस्य अङ्गं नाटाभिधीयते ॥

जगदेवः

अस्य केरलभाषाव्याख्याने गान्धारपञ्चमौ प्रवेश्यावित्युक्तम् ।

नाटिका—रागः

ग्रहांशन्यासषड्जा स्यात्संपूर्णा नाटिका मता ।
प्रथमा मूर्छना ज्ञेया गमकैर्बहुभिर्युता ॥

दामोदरः

—रूपकम्

लक्ष्यते नाटिकाप्यत्र मिश्रवस्तुसमाश्रया ।
तत्र वस्तुप्रकरणान्नाटकान्नायको नृपः ॥
प्रख्यातो धीरललितः शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ।
देवी तत्र भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥
गम्भीरा मानिनी कृच्छ्रात् तद्वशान्नेतृसङ्गमः ।
प्राप्या तु तादृशी मुग्धा दिव्या चातिमनोहरा ॥
अन्तः पुरातिसंबन्धादासन्ना श्रुतिदर्शनैः ।
अनुरागो नवावस्थो नेतुस्तस्याप्यथोत्तरम् ॥
नेता तत्र प्रवर्तेत देवीत्रासेन शङ्कितः ।
कैशिक्यङ्गैश्चतुर्भिश्च युक्ताङ्कैरिव नाटिका ॥

अमृतानन्दी

सभेदा कैशिकी यत्र शृङ्गारद्वयमुज्ज्वलम् ।
चतुरङ्कं सहासं च नाटकं नाटिकां विदुः ॥
स्त्रीप्राया चतुरङ्का ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।
राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधसंयुता चापि ॥
नायकदूती देवी परिजनवती नाटिका ।

सभेदेति । नर्म नर्मगर्भ नर्मस्फोट नर्मस्फञ्जाः । शृङ्गारद्वयं संभोगविप्रलम्भौ । सहासमिति । विदूषकयुतम् । अविमर्शहीनं सन्धिचतुष्कम् । अन्तःपुरे कथमपि निवेशितकन्यापरिणयविधियुक्ता धीरललिता देवी । तस्याः क्रोधः तस्या एव राज्ञः प्रसाधनं स्वाधीनभर्तृकाविषयः । कन्याविषये संभोगविप्रलम्भौ कार्यौ । येनास्या उत्कण्ठिता विरहिणी लास्यादयश्च दर्शयन्ते । राजा च भार्याजितः । नायिकयैव भर्तुरभ्युदयिनः अन्तःपुरं किं ते करोमीत्यभिधाय संहारः कर्तव्यः । निदर्शनं ग्रामेयी रत्नावली ।

सागरनन्दी

नाटी—मेलरागः (चलनाटमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि सं नि स .
(अव) स नि प म रि स .

मञ्ज

नाट्यम्—शिल्पकाङ्गम्

विजित्य पृथिवीं सर्वामित्यादौ तद्विलोक्यते ।
नाट्यं स्वपौरुषोत्कर्षविशस्य प्रतिपादनम् ॥

शारदातनयः

उदाहरणस्य समानं वाक्यं कर्णभारनाटके कर्णोक्तं लभ्यते । वैशारद्यनामकं शिल्पाङ्गमुक्तं सागरनन्दिना । तल्लक्षणं तु आत्मनः पौरुषप्रतिपादनं वैशारद्यम् । यथा—रामाभ्युदये क्षपानलेत्यादि वालिवचनम् ।

सागरः

नाट्यमनुकरणं ।

अवस्था या तु लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा ।
तस्यास्त्वभिनयः प्राज्ञैः नाट्यमित्यभिधीयते ॥

इति भरतोक्तम् । सागरनन्दी

नट चरिते इत्यस्मादुणादिः ।

योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसमन्वितः ।
सोऽङ्गाद्यभिनयोपेतो नाट्यमित्यभिधीयते ॥

भरतः

अयमिति । प्रत्यक्षकल्पानुव्यवसायविषयो लोकप्रसिद्धः सत्यासत्यादिविलक्षणत्वात् यच्छब्दवाच्यो लोकस्य सर्वस्य साधारणतया स्वत्वेन भाव्यमानश्चर्व्यमाणोऽर्थो नाट्यम् । स च सुखरूपेण विचित्रेण समनुगतो न तु तदेकात्मा । तथाहि—रतिहासोत्साहविस्मयानां सुखस्वभावत्वं । तत्र तु चिरकालव्यापिसुखानुसन्धिरूपत्वेन विषयौन्मुख्यप्राणतया विषयांशसावाहुल्येनापायभीरुत्वाद् दुःखांशानुवेधो रतेः । हास्यस्य सानुसन्धानस्य विद्युत्सदृशाल्पदुःखरूपसुखानुगतात् उत्साहस्य तात्कालिकदुःखायासरूपनिमज्जनानुसन्धिना यदि भावि बहुजनोपकारि चिरतरकालभावि सुखसमीचिकीर्षात्मना सुखरूपता, विस्मयस्य निरनुसन्धानतटित्तुल्यसुखरूपता, क्रोधभयशोकजुगुप्सानां तु

दुःखस्वरूपता। तत्र चिरकालदुःखानुसन्धिप्राणः विषयगतामभिलाषितानां भावनाकाङ्क्षाप्राणतया सुखदुःखानुवेधवान्क्रोधः। निरनुसन्धितात्कालिकदुःखप्राणतया तदपगमाकाङ्क्षोत्प्रेक्षितसुखानुसंमिश्रं भयम्। द्वैकालिकः स्वाभीष्टविषयनाशजः प्राक्तनसुखस्मरणानुविद्धः सर्वथैव दुःखरूपःशोकः। उत्पाद्यमानदुःखानुसन्धानजीवितविषयात्पलायनपरायणरूपाभिनिषिध्यमान शङ्कितसुखानुविद्धा जुगुप्सा। समस्ततत्पूर्वदुःखसञ्चयसंस्मरणप्राणितः संभावितत्दुपरमबहुलसुखमयो निर्वेदः। एवं व्यभिचारिप्रभृतिष्वपि संवित्स्वभावा सुखादय इति च दर्शनेन तत्स्वभावात्' अन्ये त्वत्र तद्वेदनरूपत्वमेव तेषां मन्तव्यम्। एवं लौकिकाः ये सुखदुःखात्मानो भावाः तत्सदृशः तत्संस्कारानुविद्धो नाट्यलक्षणोऽर्थः समुदायरूपः तस्यैव भागानुसमयः आङ्गिकादयोऽभिनयाः प्रत्यक्षसाक्षात्कारकल्पलौकिक सम्यङ्मिथ्यासंशयाज्ञानादिरूपस्यैव भावाः, अङ्गादयो रत्यादिविलक्षणास्वादपर्यायप्रतीत्युपयोगिनः। अत एवाभिमुख्यनयनहेतुत्वात्, अन्यलोक शास्त्राप्रसिद्धेनाभिनयशब्देन व्यपदेश्याः। तथा अङ्गानि शाखानृत्तगीतानि आदयः प्रधानाः येषां ते अङ्गादयः। व्यभिचारिणो भावाः आदयो हेतुरूपाः विभावाः अनुभावाः एते रसाभिमुख्यनयनहेतवः। तैरुपेतः उपसमीपं इतः संविद्दर्पणमभिसङ्क्रान्तः एवं भूतोऽर्थो नाट्यम्। नटनीयं नर्तनीयं नर्तनं तथा च गमनीयं यत्नेन स्वरूपतो हृदयेनानुप्रवेष्टव्यं तथा नाटकानां पारम्पर्यात्मकं वृत्तं नाट्यं धर्माम्नायरूपं च। तत्र सुखदुःखाभ्यां फलरूपाभ्यां सम्यगन्वितं तेषां पश्चाद्भावित्वातेन हेयोपादेयव्युत्पत्तिः फलम्।

अभिनवगुप्तः

यस्मात्स्वभावं सन्त्यज्य साङ्गोपाङ्गगतिक्रमैः।
प्रयुज्यते ज्ञायते च तस्माद्वै नाटकं स्मृतम्॥   भरतः

यस्मात्स्वभावं सन्त्यज्येति नट नताविति नमनं स्वभावत्यागेन प्रह्वीभावलक्षणं, नटशब्दो जनिदाच्युसूत्रेण (उणादि ४–११५) व्युत्पादितो गृहीतव्य इति दर्शयति।

साङ्गोपाङ्गा ये पदक्रमाः गतिवैचित्र्याणि। एतत्र समस्तं नाट्याङ्गोपलक्षणम्। प्रयुज्यत इति नटैः ज्ञायते चेति सामाजिकैः। तेनोभयोर प नमनमुक्तमिति संभावनाकृतमौचित्यम्।

अभिनवः

नाट्यकालप्रमाणम्

याममात्रसमाप्यं यत्तन्नाट्यं रागवर्धनम्।
दीर्घं विरागजनकमतो नाट्यं विवर्जयेत्॥

शुभङ्करः

नाट्यगुणाः

वयोऽनुरूपः प्रथमं तु वेषो वेषानुरूपश्च गतिप्रचारः।
गतिप्रचारानुगतं च पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः॥

भरतः

नाट्यचूडामणिः

सोमनार्यकृतः। कालः १५४०.

अस्य ग्रन्थस्य स्वररागसुधारस इति नामान्तरमप्यस्ति। अत्र षण्णवति मेलरागाः प्रदर्शिताः।

नाट्यटिप्पणी

प्रतापजगदेकमल्लकृता नाट्यशास्त्रव्याख्यारूपा।

नाट्यदर्पणः

एतन्नामानौ द्वौ ग्रन्थौ वर्तेते। एको हेमचन्द्राचार्यशिष्येण रामचन्द्रेण कृतः। मुद्रितश्च।

अन्यो नाट्यदर्पणग्रन्थः केन कृत इति न ज्ञायते। ग्रन्थेऽस्मिन् नृत्तभाग एवोपलभ्यते। भरतानुसारी। प्रायशः द्वादशशतके निर्मितः स्यात्।

नाट्यप्रक्रिया—(अर्वाचीना)

(अथानुक्रमणीं वक्ष्ये) तत्रादौ मुखचालिका।
यतिनृत्तं शब्दचाली उडुपानि ध्रुवाटकम्॥

नानाविधं लागनृत्तं सूडशब्दमतःपरम्।
नानाविधं शब्दनृत्तं विवर्तं काडसंज्ञिकम्॥

सूडद्वये गीतनृत्तं नानागीताश्रितं ततः।
बिन्दुनृत्यं ततः कुर्यात्कोलचारीसमन्वितम्॥

देशीकट्टडनृत्यं च वैपोताख्यं ततःपरम्।
बन्धनृत्तं कल्पनृत्तं झल्ली द्रौपदं ततः॥

खण्डमानेन विविधं बहुरूपमिति क्रमः।
पेरुणी गौण्डली चैव नृत्तमन्यद्यथोचितम्॥

दामोदरः

नाट्यप्रयोगः

रङ्गस्थलप्रयोगादारम्भविधिर्भरतेनोक्तो यथा—

प्रयोगमिदानीं वक्ष्यामः — तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखे रङ्गे कुतपविन्यासः कर्तव्यः। तत्रपूर्वोक्तयोः नेपथ्यगृहद्वारयोः मध्ये कुतपविन्यासः कार्यः। तत्र रङ्गाभिमुखो मौरजिकस्तस्य पाणविकदार्दरिकौ वामतः एष प्रथममवनद्धकुतपविन्यास उक्तः। तत्रोत्तराभिमुखो गायनः गायनस्य वामपार्श्वे वैणिकः वैणिकस्य दक्षिणेन वंशवादकौ। मातुरभिमुखं गायिका इति कुतपविन्यासः। तत्र प्रयोगः — अचलाकम्पितास्खलितासन्नोपविष्टेषु मार्दङ्गिकपाणविकदार्दरिकेषु शिथिलाञ्चितवध्रस्तनितेषु यथा ग्रामरागमार्जनालिप्तेषु मृदङ्गेपूरुद्वयनिपीडने निगृहीतार्धनिगृहीतमुक्त-

प्रकारकृतेषु दर्दरवादनविन्यस्तैर्देवतानामावाहनविसर्जनार्थं प्रथम मेव तावत्त्रिसाम कर्तव्यम्। तत्र—

वामे चान्द्रमसं साम तत्प्रीणयति पन्नगान्।
दक्षिणे जालजं साम तद्दषीन् प्रीणयत्यथ ॥

उदीच्यामपि चाग्नेयं तद्ब्रह्मपरिकीर्तितम्।
त्रिसाम कीर्तितं सम्यक् त्रिसामत्वाद्बुधैरथ ॥

त्रिप्रकारं त्रिगुणितं तथाचैवाङ्किताश्रयम्।
त्रिकलं षट्कलं चैव त्रिसाम परिकीर्तितम् ॥

त्रिसामाक्षरपिण्डस्तु गुरुलघ्वक्षरान्वितः।
यकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणितं भवेत् ॥

यथा— थिचादिं ग्ले झंटुं इति प्रथमम्।

तिचाझं टुं दिंग्ले इति द्वितीयम्।
तिचाझं टुं झंटुं इति तृतीयम् ॥

तदन्ते पूर्वरङ्गविधानमनुप्राप्य छन्दस्समेनाक्षरसमेन वा वाद्येम बहिर्गीतविधानमनुवर्तितव्यम्।

आसारितप्रयोगे च तत्वानुगतप्रायं वाद्यं विधातव्यम्। यत्र त्रिसाम स प्रत्याहाराय च। असाववतीर्णकोटी तत्र वाद्यं प्रवर्तते। तत्रादौ तावद्वामोर्ध्वकप्रहारयुतं पश्चादालिङ्गकविमर्दनकां गोपुच्छां च विचित्रकरणयुतं मार्दङ्गिकसर्वभाण्डिकमपि वाद्यं पश्चात्प्रवर्तनीयम्। पूर्वं हि भाण्डवाद्येन सिद्धिरुत्पादनीया। स्त्रीबालमूर्खावकीर्णे च रङ्गे कुतूहलजननसमर्थवाद्यं उपपन्नं भवति। अपि च—

आचार्यास्सममिच्छन्ति पदच्छेदं तु पण्डिताः।
स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विकुष्टमितरे जनाः ॥

तस्य चान्ते ताण्डवप्रयोगमधिकृत्य नर्तक्या अवतरणकाले लघुवर्णसञ्चयमङ्क्तिके अङ्गुलिप्रचलनप्रायं वाद्यं योज्यं। गीतकसन्निपाते च लास्यमनुवाद्यं तेन नृत्ताङ्गहारानुगतं करणवाद्यं प्रयोज्यं। आलिप्तमार्गेण जातिकरणान्वितं वाद्यमुत्थापने प्रयोक्तव्यम्। ततःपरं परिवर्तनं चतुर्मार्गिकं शुद्धजात्याश्रयं चतुर्थकारप्रवेशेषु वाद्यमङ्गुलिप्रचलनप्रायमिति। नान्दी शुष्कावकृष्टासु करणाश्रितं वाद्यं योज्यम्। रङ्गद्वारे प्ररोचनायां च जर्जरे त्रिगते चार्यां चाङ्कितमार्गाश्रितं सन्निपातग्रहं प्रयोक्तव्यम्। महाचार्यां वितस्तिमार्गाश्रितं प्रदेशिनीग्रहं। एवं तावत्पूर्वरङ्गे भाण्डवाद्यमुक्तम्।

नायकानां तु स्वस्थगतिप्रचारं वक्ष्यामः। तत्र ध्रेंद्रां द्रां द्रां इति देवतानां घेंतां कें तां प्रायं राज्ञां कुटकिटिप्रायं विप्राणां व्यञ्जकप्रायं मध्यमानां—

एवं स्वस्थावस्थागतिप्रचारे विधीयते वाद्यम्।
द्विकलाश्च तथैककलाश्चतुष्कलाश्चैव पादविन्यासाः ॥
तत्र तु साम्यं कार्यं भाण्डेन समं च गानेन।

पुनश्चावस्थाकृतं वाद्यं वक्ष्यामि।

त्वरितगमने धंधं घेघे टं इत्येवं वाद्यं प्रयोक्तव्यम्।
रथविषमादिकगतमङ्गुली प्रचारणकृतं विहितम् ॥
पुनरन्यावस्थायां वाद्यविधानं प्रवक्ष्यामि।
त्वरितगमनेषु भावा ये पूर्वोक्ता गतिप्रचारेषु ॥
ध्रेंध्रं घेंघें प्रायं तत्र तु वाद्यं प्रयोक्तव्यम्।
नौरथविमाननेपथ्यानिलाकाशजेऽङ्गुलीचलनात्।
कार्यं हि तच्चतुष्केऽप्यन्योन्यसमाश्रितं वाद्यम् ॥ इति

दुःखार्दितव्याधितेष्टजनवियोगविभवनाशवधबन्धव्रतनियमोपवासादियुक्तेष्वालिप्तमार्गबन्धो विधातव्यः। दैत्यदानवयक्षराक्षसपन्नगादीनां धंद्रां धंद्रां धकुतां घघटप्रायं कखविकलपङ्गवामनादीनां घटघटप्रायं चेटकुसत्वादीनां धोकटकुखणेत्यादिकं यतिपाशुपतशाक्यादीनाम्। धद्दु धद्दु घेघे प्रायं औपस्थायिकनिर्मुण्डवर्षवरादीनां। घेटां धोंटां भां टां णणप्रायं वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीनां। खों ध्रो धो खो खो इति प्रायं। गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु थं किटिप्रायं। सर्वत्रोत्तममध्याधमेषु पुरुषेष्वित्थं रसभावानभिसमीक्ष्य वाद्यं प्रयोक्तव्यम्। एवं तावत्पुरुषवाद्यम्।

स्त्रीणां पुनरभिव्याख्यास्यामः। तत्रोत्तमस्त्रीणां दिव्यानां वेंगति किपिधमेट।प्रधिघे इति प्रायम्। अथ राज्ञीनां कथि कथि मथि दोह्कखू सुखू इति प्रायम्। धं किंत्ति किथिघटमटमत्थि इति ब्राह्मणीनाम्। अथ मध्यमस्त्रीणां वेश्याशिल्पकारीणां किटिण्णाणं धं कथिं गटमथि धुणकिटि किटिप्रायम्। मरटमथिकुणकेडखुखिखि प्रायं गीतं स्त्रीणाम्। एवं तावत्सामान्यतोऽभिहितं स्त्रीणाम्। अवस्थान्तरितानां तु त एव पौरुषा वाद्यविशेषा भवन्ति। सामान्यतोऽभिनये भयशोकक्रोधादयो हि भावा आसां समुत्पद्यन्ते। आसामपि रसभावाभिनयापेक्षं मार्गाश्रितं वाद्यं भवति।

अपि च— जातिमार्गप्रचारैस्तु करणैरक्षरैस्तथा।
वादयेद्यस्त्वसंकीर्णं स श्रेष्ठो वादको मतः ॥

भरतः

नाट्यभूषणम्— मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म प म ग रि स.

नाट्यमङ्गला—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि म म प ध नि स .
(अव) स नि प म रि ग रि स .

मञ्ज

नाट्यमनोहरी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म ग स .

मञ्ज

नाट्यमातृकाः—(अथवा) वृत्तयः

सर्वेषामेव काव्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः ।
आभ्यो विनिसृतं ह्येतद्दशरूपं प्रयोगतः ।
यथा तथा वृत्तिभेदैः काव्यबन्धा भवन्ति हि ॥

भरतः

केचिदाहुः— वृत्तिप्रभवत्वं दशरूपकस्य सामान्यलक्षणम्। वृत्तीनां तदङ्गानां च अनभिनीयकार्येष्वसंभवादिति। एतच्चासत् आस्तां काव्यार्थः –सर्वो हि संसारो वृत्तिचतुष्केण व्याप्त इत्युक्तमस्माभिः। वृत्त्यङ्गानि सर्वकाव्येषु सन्त्येव। यद्यपि सर्वेषामभिनेयानभिनेयकाव्यानां वृत्तयश्चेष्टामातर इव ताभ्यो वाच्यरूपत्वे कविहृदये व्यवस्थिताभ्यः काव्यमुत्पद्यते। यथा—विचित्रसन्निवेशतालम्बनसुन्दरतमसंपूर्णस्वर समुदायरूपाद्रामद्वयाद्विभागकल्पनया जात्यंशकानां पूर्णापूर्णादिस्वरभेदभाजां प्रसवः, तथा नाटकप्रकरणाभ्यां पूर्णवृत्तिवृत्त्यङ्गाभ्यां वृत्तिन्यूनानां च रूपकभेदानां परिकल्पनम्। यद्यपि कायवाङ्मनसां चेष्टा एव सह वैचित्र्येण वृत्तयः ताश्च जीवलोकव्यापिन्यो अनिदं प्रथमताप्रवृत्ताः प्रवाहेन वहन्ति। तथापि विशिष्टेन हृदयावेशेन युक्ता वृत्तयो नाट्योपकारिण्यः। आवेशश्च तारतम्यलक्षणो द्विधा लौकिको अन्यश्च। तत्र लौकिकावेशः सुखदुःखतारतम्यकृतो न रसागमास्वाद्यः। अलौकिकस्तु अनावेशोऽप्यावेशमयः कवेरिव सामाजिकस्य। वाचिकप्राधान्ये भारती वृत्तिः। भारतीशब्देन हि वागुच्यते। अक्षरसाम्यादपि पदन्यासानां अक्षरसाम्यादपि निर्वचनं दर्शयत् नटव्यापारयोगेऽपि भारत्येव वृत्तिः। मनोव्यापाराधिक्ये सात्वतीवृत्तिः। सत्वरूपं विद्यते येषां तत्वं तेषामयमिति। सत्वं च तत्र परछिद्रान्वेषणोपायं अप्रतितानवैचित्र्यो त्प्रेक्षणप्रकाशलाघवात्मकं रसभावपर्यवसितो हि सर्वः कार्यसन्दर्भः। रसभावाश्च चेतनेष्वेव। वाङ्मनःकायचेष्टांशेषु बहोकोऽपि कश्चिच्चेष्टांशोऽस्ति। कायचेष्टा अपि मानसीभिस्सूक्ष्माभिश्च वाचिकीभिश्चेष्टाभिः व्याप्यन्त एव। न सोऽसि प्रत्ययो लोके यश्शब्दानुगमादृते। इति न्यायान्मानस्यपि वाचिक्यपि चेष्टा अवश्यं सूक्ष्मकायपरिस्पन्दमन्दप्राणव्यापाररूपं नातिवर्तते। न च रसोपयोगिलालित्यभागशून्यः कोऽपि नाट्ये परिस्पन्दः इत्यन्योन्यं संवलिता वृत्तयः केवलं कचित्किञ्चिदधिकमिति प्राधान्येन व्यपदेशः परिवर्तते।

अभिनवः

नाट्यरत्नाकरः

अस्य कर्ता न ज्ञायते। भरतकल्पलतामञ्जर्यां नाट्यरत्नाकर इति नाम स्मृतम्।

राघवरायकृतमिति वक्तुमवकाशोऽस्ति। सङ्गीतसारे तथा स्मृतमस्ति।

नाट्यरासकम्

वसन्तसमये यत्र देशीहिन्दोलगीतिभिः।
नर्तकीभिर्नाट्यवस्तुपदार्थैरभिनीयते।
तन्नाट्यलासकं प्रोक्तं देशीनृत्तविशारदैः॥

वेमः

अभिनयो द्विधा वर्तते, पदार्थाभिनयो वाक्यार्थाभिनयश्चेति। अत्र प्रथमस्सूचितः। तत्तच्छब्दयोः विशेषौ निरूपितौ।

नाट्यलोचनम्

एतन्नामकौ द्वौ ग्रन्थौ स्तः। एकोऽभिनवगुप्तकृतः। अन्यस्त्रिलोचनरचितः। त्रिलोचनकृतं नाट्यलोचनं लघ्वपि प्रामाणिकमेव। अत्र बालरामायणकृत्यारावणमातृगुप्तनाटयशास्त्रादय उदाहृताः।

नाट्यशालानिर्माणविधिः

तत्रादौ नाट्यनिलयनिर्माणं विधिवद्ब्रुवे।
नाट्योपयुक्तवस्तूनामिदमादीयतांमतम्॥

भुवमादौ परीक्षेत ततः कुर्याद्गृहं शुभम्।
दृढा समा स्थिरा गौरी कृष्णा दोषैरदूषिता॥

अनूषरा कीलकास्थिकेशाङ्गारतुषोज्झिता।
कपालजन्तुवल्मीकच्छिद्रकोलादिवर्जिता॥

लाङ्गलेत समुत्कृष्टा शोधिता भूः प्रशस्यते।
रेवतीहस्तचित्रासु विशाखात्र्युत्तरासु च॥

सौम्यपुष्यानुराधासु ताराल्वितासु धीधनः।
पुण्याहं वाचयित्वादौ प्रोक्ष्य शान्त्युदकेन ताम्॥

भुवं कृत्वा समतलं सितं सूत्रं प्रसारयेत्।
कार्पासं वाल्वजं वापि मौञ्जं पाट्टं दृढं नवम्॥

आकृष्टं यद्दृढं पुंभिः छिद्यते न कदाचन।
प्रसार्य मानं तत्सूत्रं त्रुट्यते मध्यतो यदि॥

स्वामिनः स्यात्तदा मृत्युस्त्रिभागे त्र्युटयते यदा।
राष्ट्रक्षोभं तदा विद्यात्प्रयोक्ता नश्यते तदा ॥

तुरीयोऽस्य यदा भागः त्र्युटयते चेदिदं क्रमात्।
भ्रश्यते स्यादपचयस्तदा कस्यापि वस्तुनः ॥

अल्पं प्रशस्यते तस्माद्गृहनिर्माणकर्मणि।
विकृष्टं चतुरश्रं च त्र्यश्रं चेति गृहं त्रिधा ॥

चतुरश्रं पुनर्भिन्नं दीर्घं सममिति द्विधा।
विकृष्टमुत्तमं प्रोक्तं चतुरश्रं तु मध्यमम् ॥

उत्तमं चाधमं त्र्यश्रं गृहमेवं चतुर्विधम्।
विकृष्टं नितरां दीर्घमुत्तमं देवतागृहम् ॥

चतुरश्रं तु यद्दीर्घं राजन्यानां तदिष्यते।
चतुरश्रं समं यत्र ब्राह्मणादिसुखावहम् ॥

त्र्यश्रं यदवरं तत्र हीनवर्णाश्रयोचितम्।
चतुर्धैव गृहाः प्रोक्ताः भरतेन महात्मना ॥

अष्टोत्तरशतं दीर्घं हस्तानां विस्तृतं पुनः।
तदर्धेनामराणां यन्नृषु तत्रोपयुज्यते ॥

अथाद्यश्चतुरश्रस्य निर्माणक्रम उच्यते।
चतुष्षष्टिकरायामं द्वात्रिंशद्धस्तविस्तृतम् ॥

यथा निष्पत्स्यते गेहं तथा सूत्रं प्रसारयेत्।
पूर्वपश्चिमयोर्दीर्घां दक्षिणोत्तरविस्तृताम् ॥

भुवं संसाध्य विभवात्पश्चिमादि तथा क्रमात्।
यथा करैष्षोडशभिरष्टभिः पुनरष्टभिः ॥

द्वात्रिंशद्भिश्च चत्वारो भागास्स्युस्तेषु पश्चिमे।
नेपथ्यस्य गृहं तस्य पुरतो रङ्गशीर्षभूः ॥

तत्पुरस्ताद्रङ्गपीठं सभास्थानं तदग्रतः।
एवं भुवं विभज्याथो बलिं दद्यान्निशामुखे ॥

दिग्देवताभ्यस्तल्लिङ्गैः मन्त्रैः पुष्पाक्षतादिभिः।
सितरक्ते नीलकृष्णे पीतधूम्रेऽरुणामले ॥

अन्नं प्राच्यादिदिङ्नाथबल्यर्थं कल्पयेत्सुधीः।
अथ मूलेन रोहिण्यां श्रवणेनाप्युपोषितः ॥

स्तम्भानां स्थापनं कुर्याल्लग्ने सद्ग्रहवीक्षिते।
कुम्भिकां स्थापयेदादौ तथा याशिशिल्पिनिर्मिताः ॥

मानसूत्राद्बहिश्चान्तश्चार्धेन स्युस्स्थिरं स्थिताः।
आग्नेयादिषु कोणेषु स्तम्भाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥

तन्मूलेषु क्षिपेत्स्वर्णताम्रे च रजतायसे।
शुक्लरक्तैः पीतनीलैर्वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ॥

स्तम्भान्संपूज्य विप्रेभ्यः पायसं गौडमोदनम्।
घृताक्तं कृसरं दद्यात्तत उत्थापयेच्छनैः ॥

अचलं चाप्रकम्पं च स्थापयेत्कुम्भिकोपरि।
चलने स्यादनावृष्टिः कम्पने परचक्रभीः ॥

यथाऽचलो गिरिर्मेरुः हिमवांश्च महाबलः।
जयावहो नरेन्द्रस्य तथा त्वमचलो भव ॥

प्रणवादिनमोऽन्तेन मन्त्रेणानेन पण्डितः।
उपतिष्ठेत तान् स्तम्भानुच्छ्रितान् दक्षिणां च गाः ॥

दद्याद्द्विजेभ्यस्तम्भेषु स्थापितेषु चतुष्पथे।
ब्राह्मणक्षत्रियस्तम्भमध्ये सप्तापरान् शुभान् ॥

स्तम्भान् संस्थापयेत्तद्वन्मध्यतो वैश्यशूद्रयोः।
एवमष्टादशस्तम्भाः पार्श्वयोर्दक्षसव्ययोः ॥

साष्टहस्तान्तरालाः स्युर्भुवा स्वाक्रान्तया सह।
आग्नेयेशानयोर्मध्ये राजन्योरुभयोरपि ॥

स्वार्धाक्रान्तभुवा सार्धं हस्तषोडशकान्तरौ।
द्वौ स्तम्भावनयोर्मध्ये साष्टहस्तान्तरौ सह ॥

स्वार्धाक्रान्तभुवा स्थाप्यौ द्वावन्यौ बुद्धिशालिना।
एवं स्तम्भा भवेयुस्तदष्टौ पश्चिमपूर्वयोः ॥

नेपथ्यगृहपृष्ठस्थस्तम्भमानानुसारतः।
सप्त स्तम्भान् चतुःपङ्क्त्या स्थापयेन्मन्दिरान्तरे ॥

अष्टाविंशतिसंख्याकाः ते स्युरारोपिताः क्रमात्।
अष्टहस्तमितायामा हस्तविस्तारशालिनः ॥

चतुःपञ्चाशदेवं तु स्तम्भाः संभूय शोभनाः।
पार्श्वपङ्क्तिद्वयं मध्यपङ्क्तिश्चातिमनोहरः ॥

कोष्ठाष्टकैर्भवेत्पूर्णं समन्तादष्टहस्तकैः।
मध्यपङ्क्तेः पार्श्वपङ्क्तेर्मध्ये पङ्क्त्यष्टहस्तकैः ॥

आयामे विस्तरे हस्तचतुष्कैरष्टकोष्ठकैः।
पूर्णे स्यातामुभे दीर्घचतुरश्रेस्सुनिर्मितैः ॥

चत्वारिंशत्कोष्ठकाः स्युरेवं नाट्यगृहे स्फुटम्।
शिरः काष्ठानि चित्राणि स्तम्भानां मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥

अथ तेषु चतुर्दिक्षु नानाचित्राङ्कितान्यलम्।
धरण्याख्यानि काष्ठानि प्रतिदध्युर्यथोचितम् ॥

एतेषां मूर्धसु स्थाप्यास्तुलास्तक्षकसंस्कृताः।
तुलासु तिर्यक्काष्ठानि स्थापयन्ति दृढान्यथ ॥

दार्वीभिः पट्टिकाभिः संहताभिः परस्परम्।
काष्ठानामन्तरालानि छादयेयुर्यथाक्रमम् ॥

एवमाच्छाद्य नीरन्ध्रं कृत्वातिश्लिष्टसन्धिकम् ।
आस्तीर्य निम्बपत्राणि इष्टकाभिर्मृदा तथा ॥

आपूर्य दृढमाताडय कुर्यादतिसमं स्थलम् ।
अथवा विभजेद्भूमिं द्वात्रिंशत्कोष्ठमानतः ॥

द्वात्रिंशद्धस्तविस्तारं चतुष्षष्टिकरायतम् ।
आयामपरिणाहाभ्यां अष्टहस्तप्रमाणतः ॥

चतुरस्रा यथा स्युस्ते द्वात्रिंशत्कोष्ठकास्तथा ।
मध्यकोष्ठचतुष्कं यद्रङ्गपीठं तदिष्यते ॥

आयामपरिणाहाभ्यां द्व्यष्टहस्तं मनोहरम् ।
ब्राह्मणादीनस्ततस्तम्भानाग्नेयादिषु रोपयेत् ॥

आग्नेयादिषु कोणेषु रङ्गपीठस्य पूर्ववत् ।
स्तम्भानारोपयेत्सौम्ये द्वौ स्तम्भौ वैश्यशूद्रयोः ॥

सम्मुखौ दक्षिणे तद्वद्विप्रराजन्यसंज्ञकौ ।
सद्व्यष्टहस्तान्तरालौ स्वार्धाक्रान्तभुवा सह ॥

स्थाप्यौ ततश्च स्तम्भाःस्युरष्टौ प्राक्प्रत्यगुत्तमाः ।
सह ब्राह्मणशूद्राभ्यां...दशपञ्च च ॥

साष्टहस्तान्तरालाः स्युः स्तम्भाः पश्चिमभागगाः ।
अष्टत्रिंशत्ततस्तम्भाः स्युरस्मिन्नाट्यमण्डपे ॥

अष्टहस्तपरीणाहं त्वष्टहस्तायतं नवम् ।
रङ्गशीर्षे ततः पश्चान्नेपथ्यस्य गृहं भवेत् ॥

तत्राष्टकोष्ठकं द्वारं प्राक् प्रत्यक् चास्य कारयेत् ।
कृत्वा सुधाकल्पयोग्यं भित्तिकर्म प्रवर्तयेत् ॥

पश्चिमे द्वारमेकं स्याद्भव्यं नेपथ्यवेश्मनः ।
अन्यद्रङ्गप्रवेशार्थं पूर्वभित्तौ तु तद्भवेत् ॥

एवं द्वारद्वयोपेतं द्व्यष्टहस्तसुविस्तृतम् ।
द्वात्रिंशद्भिः करैर्दीर्घं कोष्ठविंशतिसाधितम् ॥

नेपथ्यसदनं सर्वं नर्तकश्रमनाशनम् ।
रङ्गशीर्षे च नेपथ्यगृहवद्दीर्घमिष्यते ॥

विस्तीर्णमष्टभिस्तैः षड्दारुभिरलङ्कृतम् ।
नेपथ्यपूर्वद्वारस्य पार्श्वयोः स्तम्भयोर्द्वयम् ॥

तयोरूर्ध्वमधश्चापि दारुयुग्मं मनोहरम् ।
विचित्ररचनोपेतं रङ्गशीर्षस्थितं तु यत् ॥

एतत्षड्दारुकं नाम भरतेन प्रकीर्तितम् ।
चतुस्तम्भ्यर्धमादाय समन्तात्प्रोक्तहस्तकम् ॥

रङ्गपीठं गुरुकृष्णाभिर्मृद्भिरापूरितं दृढम् ।
सार्धहस्तोत्सेधयुतं मनोनयनमोहनम् ॥

कल्पयीत न निम्नं तन्नाप्युच्चं सममिष्यते ।
आदर्शतलवत्स्निग्धं तस्य पीठस्य पार्श्वयोः ॥

दक्षान्ययोः प्रकुर्वीत स्तम्भयोर्मध्यसंश्रयाम् ।
आधारकाष्ठसुभगां विचित्रां मत्तवारणीम् ॥

तत्तद्दिगीशवर्णानि रत्नानि कनकं तथा ।
दिक्षु मध्ये च विन्यस्येद्रङ्गपीठस्य बुद्धिमान् ॥

रङ्गपीठप्रमाणेन कुर्यादुपरिभूमिकाम् ।
चतुस्तम्भीसमायुक्तां सुवर्णकलशोज्ज्वलाम् ॥

रङ्गपीठपुरस्तात्स्यात्सभापतिनिवेशनम् ।
षष्ठे कोष्ठे मध्यपङ्क्तेः चतुर्हस्तं समन्ततः ॥

उत्सेधेनाध्यर्धहस्तं सुधाधवलितं शुभम् ।
कोष्ठेष्वन्येषु परितो हस्तमात्रान्तराणि तु ॥

तावन्मात्रप्रमाणानि आसनानि प्रकल्पयेत् ।
विचित्रं लक्षणोपेतं कवाटद्वयरञ्जितम् ॥

उत्तरस्यां भवेदस्य द्वारं कोष्ठे चतुर्थके ।
चित्राणि नानारूपाणि लिखेद्भित्तिषु भूमिषु ॥

आविद्धदारुसद्वारसालभञ्जिकयान्वितम् ।
जालवातायनोपेतं गवाक्षैः परितो वृतम् ॥

चित्रनिर्माणशोभाढ्यं नानाकुट्टिमरञ्जितम् ।
गम्भीरशब्दप्रभवं रसभावादिदीपनम् ॥

सुधाधवलितं कुर्यात्समन्तान्नाट्यमन्दिरम् ।
पञ्चहस्तान्परित्यज्य परितो नाट्यमन्दिरम् ॥

त्रिहस्तोत्सेधिनीं कुर्याद्भित्तिमन्यां सनिर्गमाम् ।
अप्रमत्तरक्षिजनैः परितो रक्षयीत तत् ।
एवं लक्षणसंपन्नमायुःकीर्तिजयावहम् ॥

विश्वदासः

नाट्यशास्त्रम्

भरतकृतम्। षट्त्रिंशदध्यायेषु षट्सहस्रीग्रन्थपरिमिता निर्मिता। अन्यो ग्रन्थः द्वादशसहस्री भरतकृतित्वेनासीदिति बहवो ग्रन्थकर्तारो वदन्ति। व्याख्यातारः लोल्लटादयः षट्सहस्र्या एव व्याख्यानमकार्षुः। भरतनाम्ना उदाहृताः श्लोकाः बहवः षट्सहस्र्यां न दृश्यन्ते। अस्य भरतसूत्रमिति प्रसिद्धिः। भरतो मुनिरित्युच्यते।

नाट्यशास्त्रस्य वेदप्रामाण्यम्

अङ्गत्वेनाथर्वास्यास्तु प्रामाण्यं तत्त्वमृत्विजाम्।
चार्योपक्रान्तया होमविधानाच्छटकेन च ॥

मानान्तरानधिगते गायतीति विधिः स्फुटः ।
औद्गात्रस्य विधानाच्च त्रैकाल्ये नाददर्शनात् ॥

अश्वमेधक्रतौ गानविधानमपि दृश्यते ।
ब्राह्मणस्य दिवारात्रौ राजन्यस्य च शासनात् ॥

नारगाशंस्यनुगामित्वं यन्निषेधस्य तत्र हि ।
नृदेवो न निषिद्ध्येत नृमात्रस्य निषेधनात् ॥

न नृत्येदिति यन्नृत्यनिषेधः कामवर्गतः ।
तद्ब्रह्मचारिविषये वचनं पर्यवस्यति ॥

द्विजातिविषयो गाननिषेधो यत्र कुत्रचित् ।
तद्विदां यदपात्रत्वं तत्तद्विद्योपजीविनाम् ॥

कुम्भः

नाट्यशेखरः

अयं विद्धसालभञ्जिकाव्याख्यायां स्मृतः ।

नाट्यसिद्धिः

सिद्धिस्तु द्विविधा ज्ञेया मानुषी दैविकी तथा ।
वाङ्मनःकायसंभूता नानाभावसमुत्थिता ॥

दशाङ्गा मानुषी सिद्धिः दैवी तु द्विविधा स्मृता ।
नानासत्त्वाश्रयकृता शारीरी वाङ्मयी तथा ॥

स्मितार्धहासा विज्ञेया साध्वहो कष्टमेव च ।
प्रसिद्धनादावकृष्टा सिद्धिर्ज्ञेया च (वाङ्मयी) मानसी ॥

पुलकैश्च सरोमाञ्चैरभ्युत्थानैस्तथैव च ।
चेलाञ्चलाङ्गुलिक्षेपैः शारीरी सिद्धिरिष्यते ॥

अहोकारस्तदा कार्यो नृणां प्रकृतिसंभवः ।
विस्मयादिषु भावेषु प्रहर्षार्थे तथैव च ॥

करुणेषु प्रयोक्तव्यं कष्टं शास्त्रकृतेन तु ।
साधिक्षेपेषु वाक्येषु प्रस्पन्दिततनूरुहैः ॥

कुतूहलोत्तरावेधैः बहुमानेन साध्यते ।
एवं साधयितव्ये या तद्ज्ञैस्सिद्धिस्तु मानुषी ॥

दैवसिद्धिर्यथा—

या भावातिशयोपेता सत्त्वयुक्ता तथैवच ।
सा प्रेक्षकैस्तु मन्तव्या दैवी सिद्धिः प्रयोगतः ॥

न शब्दो नैव च क्षोभो न चोत्पातनिदर्शनम् ।
संपूर्णता च रङ्गस्य सा सिद्धिर्दैविकी स्मृता ॥

सिद्धिविघातकाः —

वाताग्निवर्षकुञ्जरभुजङ्गसंक्षोभमण्टपनिपाताः ।
कीटव्यालपिपीलिकपशुविशसनादिदैविका घाताः ॥

मात्सर्याद्द्वेषाद्वा तत्पक्षत्वात्तदर्थभेदाद्वा ।
एते परप्रयुक्ता ज्ञेया घाता बुधैर्नित्यम् ॥

गोमयलोष्टतृणोपलविक्षेपाश्चारिसंभूताः ।
औत्पत्तिकाश्च घाताः पशुवेषोन्मत्तलिङ्गकृताः ॥

विस्वरविमुक्ततालं वर्णस्वरसंपदा च परिहीणम् ।
अज्ञातस्थानलयं स्वरगतमेवंविधं हन्यात् ॥

विषमं मार्गविहीनं विमार्जनं बहुप्रहारं च ।
अविभक्तग्रहमोक्षं पुष्करगतं तथा हन्ति ॥

पुनरुक्तं ह्यसमासो विभक्तिभेदो विसन्धयोऽपार्थाः ।
अस्थानभूषणत्वं पतनं मुकुटस्य च भ्रंशः ।
आरोहणावतरणैरनभिज्ञत्वं विहस्तत्वम् ॥

एते घाताः —

न च किञ्चिद्गुणहीनं दोषैः पाटैरवर्जितं च न हि ।
तस्मान्नाट्यप्रकृतौ दोषा नात्यर्थतो ग्राह्याः ॥

भरतः

नाट्याभरणम्—मेलरागः (नाटकप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

नाट्योक्तयः

भगवन्निति संबोध्यो देवस्तत्प्रतिमोऽपि वा ।
आर्येति वृद्धो विधिवन्महाराजेति पार्थिवः ॥

उपाध्यायेति विद्यादौ गुरुराचार्य इत्यपि ।
नाट्ये भावेति विदुरः किञ्चिदूनस्तु मारिषः ॥

समानोऽथ वयस्येति हंहो हंहेति चाधमः ।
राज्ञा विदूषकोऽप्येवं वयस्येत्यभिभाष्यते ॥

आयुष्मन्निति सूताद्यैः भूष्णुर्नित्यं तपस्विभिः ।
स्वामिनस्तनयः श्लाघ्यः कुमारो भर्तृदारकः ॥

सौम्यभद्रमुखाश्चैव देवानां प्रिय इत्यपि ।
संबोध्याः शाक्यनिर्ग्रन्थाः भदन्तेति प्रयोक्तृभिः ॥

देवेति नृपतिर्वाच्यो भट्टेति च महानृपः ।
सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने ॥

अन्यथा पुनरार्येति तद्वज्ज्येष्ठोऽनुजन्मना ।
छन्दतो नामभिर्वाच्या ब्राह्मणैः क्षत्रिया अपि ॥

राजन्निति स्यादृषिभिः क्वचित्संबोधनं पुनः ।
कैश्चित्स्वपूज्यपादानां साक्षान्नाम न गृह्यते ॥

हज्जे हण्डे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीमपि।
अज्जुकेति च वक्तव्या वेश्यापरिजनैः स्वकैः॥
अत्तेति तस्या भाष्यादिरेरे इति नीचकः।
बहुत्वसंख्याप्याख्या स्यात्पूज्ये स्वात्मनि वा पुनः॥
पादमिश्रादयः शब्दाः पूज्यनामान्ततः श्रिताः।
पर्यायश्च प्रयोक्तव्यो यथास्वमुचितेष्वपि॥
हृष्टाभिः पतयः स्त्रीभिः भाष्याश्शब्दैः प्रियादिभिः।
दुश्शीलादिभिरन्यत्र कथ्यन्ते तु यथाक्रमम्॥
प्रियः कान्तो विनीतश्च नाथस्वाम्यथ जीवितम्।
नन्दनश्चेत्यभिप्रीतौ वचनानि भवन्ति हि॥
दुश्शीलोऽथ दुराचारः शठो वामो विरूपकः।
निर्लज्जो निष्ठुरप्रायः क्रोधे प्रायोऽभिधीयते॥
द्विजस्य नाम शर्मान्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य च।
गुप्तान्तं वणिजः प्रायो दासान्तं वृषलस्य च॥
शौर्योदात्तानि नामानि तथा शूरेषु योजयेत्।
नानाकुसुमनामानि प्रेष्यवर्गे चकासति॥
मङ्गलार्थानि नामानि चेटानामपि कारयेत्।
गम्भीरार्थानि नामानि योजयेदुत्तमेषु च॥

साहित्यमीमांसायाम्

नाथरामक्रिया—रागः

नाथरामकृतिर्भाषा सत्रया रिषभोज्झिता।

मदनः

/ **नाथेन्द्रः**—वंशः

यस्मिन् वंशे मुखतारन्ध्रयोरन्तरालं नवाङ्गुलपरिमितं स वंशो नाथेन्द्रः। नव नाथाः सिद्धपुरुषाः।

नाथेन्द्रवंशो विंशत्या युतया षड्भिरङ्गुलैः।
स यवैर्द्वितयेनाथ यूकाया अन्वितं भवेत्॥
मध्ये नवाङ्गुलं तस्य रन्ध्रयोर्मुखतालयोः।
सम्भूयान्तरमानं च तथानुक्तमपीह यत्।
महानन्दस्य वंशस्य निर्माणात्तु गतार्थकम्॥

कुम्भः

नादः

अनतेः प्राणनार्थस्य दहतेर्दाहकर्मणः।
संयोगादाद्यशक्तेश्च बीजैरेष विनिर्मितः॥
भस्मसात्प्राणिनां पापं कुर्वन् संजीवयंश्च तान्।
शक्त्या संसाधयन्नर्थान् नाद इत्यभिधीयते।
नादो वा नदतेर्धातोरिष्यते शब्दकर्मणः॥

कुम्भः

नादरूपा पराशक्तिः नादरूपो महेश्वरः।
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यः स्मृतः॥
तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः।
वह्निमारुतसंयोगान्नादस्समुपजायते।
नादादुत्पद्यते बिन्दुः ततःसर्वं च वाङ्मयम्॥ इति केचित्

अन्ये तु—

नकारः प्राण इत्याहुः दकारश्चानलो मतः।
नादस्य द्विपदार्थोऽयं समीचीनो मयोदितः।
नादोऽयं नदतेर्धातोः स च पञ्चविधो भवेत्॥

मतङ्गः

नादतरङ्गिणी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

नादद्वैविध्यम्

आहतानाहतत्वेन स द्वेधा गदितो बुधैः।
अनाहतोऽतिसूक्ष्मत्वादव्यक्तत्वान्न रक्तिदः॥
श्रुत्यादिद्वारतो गेये जनयन् रक्तिमाहतः।
आत्मन्येकाग्रभावेन भुक्तिमुक्ती प्रयच्छति॥

कुम्भः

नादनामक्रिया—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

नादप्राधान्यम्

न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः।
न नादेन विना नृत्तं तस्मान्नादात्मकं जगत्॥

मतङ्गः

नादभेदाः

सूक्ष्मश्चैवातिसूक्ष्मश्च व्यक्तोऽव्यक्तश्च कृत्रिमः।
सूक्ष्मनादो गुहावासी हृदये चातिसूक्ष्मकः॥
कण्ठमध्ये स्थितो व्यक्त अव्यक्तस्तालुदेशगः।
कृत्रिमो मुखदेशे तु ज्ञेयः पञ्चविधो बुधैः॥

मतङ्गः

नादरामक्रिया—मेलरागः

नादरामक्रियारागः समारोहेऽजवर्जितः।
अर्धश्रुतिसमायुक्तः ततः षाडवपूर्णकः॥

नादनामक्रिया गान्धारवर्जिता चेत् षाडवा। अल्पगान्धारश्चेत्पूर्णः। मालवगौलमेलजोऽयं रागः।

अस्य नामान्तरं नादनामक्रिया॥

परमेश्वरः

नादरामक्रिया गौरी मेलोत्पन्ना मभूषिता।
षड्जोद्ग्राहा च निन्यासारोहे गान्धारवर्जिता॥

प्रथमप्रहरोत्तरगेया।

अहोबिल:

नादरामकृतिः—रागः (वंशे वादनक्रमः)

ऋषभं ग्रहमास्थाय द्विस्त्रिर्वा ताडयेच्च तम्।
तमेव तु विलम्ब्याथ मध्यमं दीर्घतां नयेत्॥
रिगौतु ऋषभस्यार्धमपि तु द्रुततां नयेत्।
निषादं तु विलम्ब्याथ तमेवोच्चारयेत्पुनः॥
धैवतं सकृदाहत्य वादयित्वा निषादकम्।
स्थायिस्वरे यदा न्यासो नादरामकृतस्तदा।
स्वस्थानमादिमं प्रोक्तं विदुषा वेमभूभुजा॥
यद्वा मध्यममास्थाय स्थायिनं पञ्चमं पुनः।
द्विस्त्रीर्वा ताडयित्वाथ धैवताद्रषभावधि॥
द्रुतमेत्यावरोहेण रिषभार्धं च षड्जकम्।
पुनश्च रिषभस्यार्धं वादयित्वा ततःपरम्॥
रिमध्यमौ समुच्चार्य पञ्चमं तु विलम्ब्य च।
ग्रहन्यासान्नादरामकृतेः स्वस्थानमादिमम्॥

वेमः

नादरामक्रियारागध्यानम्

नीलवर्णां श्वेतवस्त्रधरां मकुटभूषिताम्।
वेणुवीणाकरां ध्याये नादरामक्रियां सदा॥

रागसागरः

नादवती—श्रुतिः

निषादस्य प्रथमा श्रुतिः। अनूपः

नादवेदी—वीणा

नकुलादीनां लक्षणं द्रष्टव्यम्।

नादस्वरूपी—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि – स.
(अव) स ध नि ध प म ग रि ग रि – स.

मञ्ज

नादानुरणनम्—वंशे फूत्कारगुणः

नादानुरणनं नाम घण्टाध्वनितसोदरम्।

कुम्भः

नादान्तरी—रागः

ऋषभे तारमन्द्रा स्यात् षड्जन्यासा च सग्रहा।
पूर्णा सनिधपराढ्या गाल्पा नादान्तरीत्वियम्।
गान्धारस्वरमुख्यत्वात् करुणे तेन गीयते॥

जगदेकः

अथ नादान्तरी नाम तारमन्द्रा तथर्षभे।
अंशन्यासग्रहवती षड्जेनैकेन भूषिता॥
निषादसहितैः पूर्णा षड्जधैवतपञ्चमैः।
गान्धारस्वरमुख्यत्वमस्यास्सततमिष्यते॥

नादान्ता—श्रुतिः

षड्जस्य प्रथमाश्रुतिः। इयमेव मण्डलीमते तारषड्जस्य प्रथमा श्रुतिः।

षड्जस्य प्रथमा श्रुतिः।

सुधा

नादोत्पत्तिनाडयः

चतस्रो जत्रुबन्धिन्या नाडयः कण्ठमुपाश्रिताः	(स)
तालुमूलस्य बन्धिन्यस्तिस्रस्तत्रैव च स्थिताः	(रि)
ओष्ठयोरुभयोर्नाड्ये बन्धिन्यौ द्वौ व्यवस्थिते	(ग)
चतस्रो मूर्ध्नि बन्धिन्यो नाड्यो ब्रह्मपधाश्रयाः	(म)
नाड्यश्चतस्रस्तिष्ठन्ति दन्तानाबध्य सर्वतः	(प)
कण्ठताल्वोरन्तरे स्युर्नाड्यस्तिस्रस्तु सङ्गताः	(ध)
कण्ठोष्ठयोः द्वे बन्धिन्यौ नाड्ये तत्रैव तिष्ठतः	(नि)

एता द्वाविंशतिर्नाड्यो मध्यनाड्यां हृदि स्थिताः

जगदेकः

नान्दी—पूर्वरङ्गाङ्गम्

आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात्प्रयुज्यते।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता॥

नान्दीपदानामन्तरेषु चित्रे पूर्वर े वर्धमानं प्रयोज्यं प्रागुक्तलक्षणम्। अन्ये तु गीतकप्रयोगादनन्तरं शुद्धे चित्रे च पूर्वरङ्गे वर्धमानप्रयोगमिच्छन्ति।

भरतः

—देशीतालः

नान्दीताले लघुः शून्यद्वितयं सगणो गुरुः ।००।।ऽऽ

सोमराजः

—पूर्वरङ्गाङ्गम्

नन्दी वृषो वृषाङ्कस्य जगदादौ जगत्पतेः।
नृत्यतः कल्पनायोगाज्जगाम किल रङ्गताम्॥

तस्य तद्रूपसंबन्धा पूजा नान्दीति कथ्यते ।
देवतादिनमस्कारमङ्गलारम्भपाठकैः ॥
या क्रिया नन्द्यते नाट्यारम्भे नान्दीति सा स्मृता ।
या पूर्वरङ्गसंबन्धा द्वाविंशत्यङ्गवर्तिनी ॥
सभ्यानानन्दयतीत्येवं सापि नान्दीति कथ्यते ।
यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके ॥
तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ।
नान्दीश्लोको विधातव्यः चन्द्रनामाङ्क एव सः ॥
इहैव चन्द्रसंबन्धो लक्ष्यते व्यज्यतेऽथवा ।
नान्दी पदैर्द्वादशभिरष्टभिर्वाप्यलङ्कृता ।
समपादाथवा नान्दी भवेदिति च केचन ॥

शारदातनयः

प्रधानमङ्गं पूर्वरङ्गे सूत्रधारप्रयोज्यदेवस्तुतिसमाश्रया आशीर्वचनात्मिका नान्दी । सा द्वादशपदा अष्टपदा वा । पदमपि द्वयमत्र सम्मतम् । श्लोकस्य पाद एव पदं । तेषां मतेन श्लोकद्वयं श्लोकत्रयं वा विधातव्यम् । ये तु सुप्तिङन्तसंज्ञाशब्दं पदमिच्छन्ति तेषां सुबन्ततिङन्तपदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वा एक एव श्लोकः कर्तव्यः ।

सागरः

गङ्गा गणपतिस्सोमः सुधानन्दो जयाशिषः ।
एतैर्नामपदैर्भाव्यैः नान्दी कार्या विचक्षणैः ॥
शिवानन्दकरी नान्दी नान्दी विघ्नोपशान्तये ।
सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमस्वरमास्थितः ॥

सोम इति हरचन्द्रावपि ।

शुभङ्करः

—तानः
षड्जग्रामे निगहीनौडुवः ।
प म रि स ध

कुम्भः

—मूर्छना
नन्दीशब्दे द्रष्टव्यम ।

—श्रुतिः
षड्जप्रथमा श्रुतिः । जगदेकः

नान्दीमुखी—पञ्चदशाक्षरवृत्तम्
ननमयया: ।

भरतः

इदं वृत्तं मालतीत्युच्यते ।

नान्द्यन्ते

यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके ।
नान्द्यन्तशब्दबोधार्थमुक्तान्यङ्गानि लेशतः ॥
प्ररोचनान्तो नान्द्यन्तः प्रत्याहारादिकोऽथवा ।
अथ वान्द्यन्तशब्दोऽत्र षष्ठीतत्पुरुषोपि वा ॥

शारदातनयः

येषामङ्गानामन्ते सूत्रधारः कार्यमभिधत्त इति नान्द्यन्ते सूत्रधारः । एतदेव नान्द्यन्तशब्दवाच्यं यदनन्तरं काव्यप्रस्तावकप्रवेश इति कथं, सूत्रधारप्रयोज्यत्वात्तेषां कुतः खल्वन्ते सूत्रधारः ।

स एव तेषां पाठकः । स एव चान्त इति । सत्यं, सूत्रधाराकृतिः स्थापको नामान्यः प्रविशति सोयमन्ते स्यात् । उक्तानां पूर्वरङ्गानामन्ते समाप्तौ स्थापको नाम सूत्रधारशब्दवाच्यः प्रविशति । स च सुवाक्यमधुरैः श्लोकैः रङ्गं प्रसाद्य कवेर्नाम कीर्तयति । पुष्पाञ्जलिप्रभृतिनानाभावरसान्वितान् श्लोकानयमपि पठति । भरतोपदिष्टः क्रमः मानुष्यां सभायां सङ्कुलतया नोपन्यस्तः । भारतीवृत्तिमाश्रित्य पुष्पाञ्जलिः कर्तव्या ।

सागरः

नान्यदेवः

सरस्वतीहृदयालङ्कारकर्ता । अयं कर्णाटजातीयः । राष्ट्रकूटराज्ञामन्यतमः । अस्य भ्राता कीर्तिराजः काशीदेशाधीशः । नान्यस्तु मिथिलेश्वरः । नेपालसिंहासनमात्मबन्धुमधिष्ठापयामासेति देशचरित्रात् ज्ञायते । ग्रन्थमहार्णव इति ग्रन्थान्तरमनेन रचितम । क्रै. प. १०८० वर्षे अस्या वासकालेति ज्ञायते । मोहनमुरारिः, क्ष्मापालनारायण इत्यादि बहुविरुदान्यस्य वर्तन्ते ।

नाभिका—श्रुतिः
षड्जस्य प्रथमा श्रुतिः । हनुमन्मते
हनुमन्मते अष्टादश श्रुतयः । उद्देशक्रमं पश्यत ।

नामनारायणी—मेलकर्ता (रागः)
स रि ग ० ० ० म प ० ध ० नि स .

मञ्ज

नामप्रभा—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

नामवराली—मेलरागः (वनस्पतिमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध – स .
(अव) स नि ध नि प म ग रि – स .

मञ्ज

नामावली—देशीनृत्तम्

समे स्थित्वा स्थाने यदि भवति सूळू सुललिता
करौ स्वान्ते कृत्वा रुचिरशिखरौ योगसहितौ ।

ततः पार्श्वे सव्ये प्रसरति लताख्ये यदि भवेत्
करौ व्यावृत्यासौ हृदि शिखरतामेति सपदि ॥

पुरः पार्श्वतो दक्षवामौ पताकौ यदा प्रसृतौ
तद्दक्षवामेऽलपद्मौ कृतौ हंसवक्त्रौ पुरस्तौ।

विधेयौ करौ चालपद्मौ हृदि स्थितौ पुनस्तौ।
भवेदादितालेन तत्कारपूर्वक्रमोयं सदा देवनामावलीनां।
विनोदास्तु तासां सदा संप्रयुक्तश्चतुः पञ्चषट्खण्डकैःकोहलेन॥

तत्र तत्कारशब्दो यथा—
थैथै तत तत थै जगजग तथ तथ जग जग तत्थथ इति नामावली तत्कारः।

वेदः

नायकः

अथैष प्रत्येकमपि चतुर्धा भिद्यते। नायकः, उपनायकः, अनुनायकः प्रतिनायक इति। तत्र कथाशरीरव्यापी यथोक्तगुणयुक्तो नायकः। नायकाभ्यर्हणीयः सम उत्कृष्टो वा अनवाप्तपद उपनायकः। नायकात्किञ्चिदूनः कथाशरीरे विशेषोपयोगवाननुनायकः। नायकप्रतिकूलवृत्तिः तदुच्छेदावहप्रतापाभिमानार्थसाहसादिगुणोत्कर्षी धीरोद्धतप्रायः प्रतिनायकः। नायिकास्वपि एष भेदो वर्तते, यथा—उदात्ता, उद्धता, ललिता, शान्ता, प्रधाननायिका उपनायिका, अनुनायिका, प्रतिनायिका चेति।

विभावलक्षणमुक्तमेव द्विविधो विभावः। आलम्बनविभावः उद्दीपनविभावश्च। यमालम्ब्य रत्यादय उत्पद्यन्ते स आलम्बनविभावो नायकादिः। तत्र नायकश्चतुर्धा, धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरशान्तप्रभेदात्। धैर्यं हि नाम नायकव्यपदेशहेतुः इन्द्रियाविकारकारणं चित्तधर्मः। येन सतां सत्यपि गर्वादिहेतौ गुणसमूहेनोत्सेकादयो जायन्ते।

भोजः

नायक इति बीजबिन्द्वादिसंवलितस्य नाटकस्य नान्त्यमन्तं नयतीति नायकः। स एव धर्मकामार्थफलभाग्भवति।

सागरनन्दी

नायकगुणाः

उत्तमत्वादिहेतवश्च नायिकानायकानां सामान्यगुणाः जात्यादयश्चतुर्विंशतिः। यथा—जातिः, अन्वयः, अभिजनः, निवासः, आस्पदं, पदं, पितरौ, प्रभावः, प्रतिज्ञा, शास्त्रज्ञानं,अदीनवाक्यता, वाग्मित्वं, देशकालावबोधः, इङ्गिताकारज्ञता, दाक्ष्यं,कलावैदग्ध्यं, चतुरता, रूपसंपत्, सौभाग्यं, त्यागः, सौहार्दं, महारंभता, शक्तिः, शौर्यमिति। नायिकानां च प्रत्येकं षोडशगुणाः, महाकुलीनता, रूपसंपत्, यौवनं, सौभाग्यं, सुवेषता, शुचिता, शीलसंपत्, प्रियंवदता, चातुर्यं, वाग्मिता, शास्त्रज्ञानं, अदीनवाक्यता, अविकत्थनत्वं, मानिता, कृतज्ञता, दृढभक्तिः, इति।

भोजः

नायकसिद्धिः

भास्वरशब्दे द्रष्टव्यम्। भास्वरजातिनाटके द्वितीयस्सन्धिः।

शारदातनयः

नायकी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

—मेलरागः

(आ) स ० रि ० ० म ० प ० ध नि ० स.
(अव) स ० नि ध ० प ० म ० ग रि ० स.

मेललक्षणे

नायिकाः

नायिका अपि चतस्रः। स्वकीया परकीया पुनर्भूस्सामान्या चेति। अत्र केचित्पुनर्भुवं नायिकां न मन्यन्ते।

भोजः

नायिकाभेदाः

स्वाऽन्या साधारणी चेति नायिका त्रिविधा मता।
मुग्धा मध्या प्रगल्भेति त्रेधा स्वीया विभज्यते॥

मध्या त्वधीरा धीरा च धीराधीरेति भिद्यते।
भिन्ने ज्येष्ठाकनिष्ठेति प्रगल्भा मध्यमापि च॥

तयोरुदात्तललितशान्तभेदैस्त्रिधा मता।
ऊढा च कन्यका चेति द्विविधान्याङ्गना भवेत्॥

साधारणस्त्री गणिका सा ह्येकैव न भिद्यते।
त्रयोदशविधा स्वीया द्विविधान्याङ्गना मता॥

एका वेश्या पुनश्चाष्टाववस्थाभेदतोऽपि ताः।
पुनश्च तास्त्रियस्सर्वा उत्तमाधममध्यमाः॥

इत्थं शतत्रयं तासां अशीतिश्चतुरुत्तरा।
संख्येयं रुद्रटाचार्यैरुपभोगाय दर्शिता॥

शारदातनयः

रुद्रटाचार्येण शृङ्गारतिलके उक्तम्।

नायिकाशीलम्

सुखस्य च स्त्रियो मूले नानाशीलधराश्च ताः ।
देवतासुरगन्धर्वरक्षोनागपतत्रिणाम् ॥
पिशाचऋक्षव्यालानां नरवानरहस्तिनाम् ।
मृगमीनोष्ट्रमकरखरसूकरवाजिनाम् ।
महिषाजगवादीनां तुल्यशीलाः स्त्रियः स्मृताः ॥

भरतः

नारदः

पञ्चमसारसंहिता, नारदीपशिक्षा, एते नारदकृते । नारदेन गान्धारग्रामस्वरूपं सुष्ठूक्तम् । एष ग्रामः स्वर्गलोक एव प्रयोगेऽस्तीति बहूनां मतम् ।

नारदप्रियः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः ।
रि ग म प ध नि ?

नान्यः

नारदीयतानाः

ते एकोनपञ्चाशत् । तेषां नामानि च षड्जमध्यमग्रामयोरनुलोमषाडवौडवाभ्यां भरताभिहितचतुरशीतितानेभ्यो निरन्तरैकान्तरविवादिपुनरुक्तत्यागाच्चतुर्विंशता गान्धारग्रामेऽपि अनुलोमषाडवौडवाभ्यां पञ्चत्रिंशत्तानेभ्यः पञ्चदशानामेव । आहत्यैकोनपञ्चाशन्नारदेनोक्ताः ।

नारदीयशिक्षा

नारदकृता । इयं सामवेदशिक्षा । अस्याः व्याख्या शुभाकरकृता मुद्रिता च वर्तते । शुभाकरकृतायाः अस्याः व्याख्यायाः टीका नान्यदेवेन सूचिता ।

नाराचकम्—मात्रावृत्तम्

ल ग ल ग ल ग ल ग

विरहाङ्कः

नाराटः—ध्वनिभेदः

बाहुल्यात्तालसंस्पर्शी माधुर्यगुणवर्जितः ।
नाराटोऽयं परिज्ञेयो गीतध्वनिविशारदैः ॥

पार्श्वदेवः

नारायणः—देशीतालः

द्रौ जो नारायणे गुरुः   ० ० । ऽ । ऽ

मदनः

द्रुतौ जश्च गुरुर्नारायणाभिधे   ० ० । ऽ । ऽ
नारायणे द्रुतद्वन्द्वं जगणश्च गुरुः क्रमात्   ० ० । ऽ । ऽ

सुधा

नारायणगौलः—मेलरागः

अथ नारायणे गौले तीव्रगान्धारसंयुते ।
आरोहे च धगौ नस्तो निर्योरन्यतरादिमे ॥
पुनः स्वस्थानगमक आरोहे रिपयोर्मतः ।
पूर्वोत्तराहतोपेते मध्यमन्यासमण्डिते ॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेयः ।

अहोबिलः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मत्र

नारायणगौलारागध्यानम्

प्रावृट्कालपयोदचारुरुचिरां श्वेताम्बरालङ्कृतां
ज्योत्स्नातुल्यसिताङ्गकान्तिविलसत्कान्तायुतां कैशिकाम् ।
रत्नव्यापितकीरपञ्जरकरान्तर्बालिकानूनवाक्
क्षिप्तां मे मनसा स्मरामि सततं नारायणीगौलिकाम् ॥

रागसागरः

नारायणदेवः

सङ्गीतनारायणकर्ता । किमिडिमण्डलाधीशः । १६०० कालात्पूर्वः । अनेन बहवो ग्रन्थाः तत्कर्तारश्च स्मृताः ।

यथा—सङ्गीतदामोदरः, कोहलीयं, आदिभरतं, नाटयदर्पणं, सङ्गीतकौमुदी, सङ्गीतसारः, कृष्णमूर्तिः, सिंहलः, पक्षधरः, कल्पतरुः, परशुरामसंहिता, शिरोमणिः, गीतप्रकाशः, पञ्चमसारसंहिता, हरिनायकः, मम्मटकृता संगीतरत्नमाला, कलाङ्कुरनिबन्धः, कृष्णदत्तः, इत्यादयः ।

नारायणप्रियः—नृत्तबन्धः

यत्राद्यपङ्क्तेः प्रथमं स्थानं प्राप्ता तु नर्तकी ।
तस्मादाद्यं व्रजेत्स्थानं द्वितीयः स्यात्ततः परम् ॥
तृतीयः स्याद्द्वितीयं च तुर्यायाश्च तृतीयकम् ।
चतुर्थं च क्रमात्प्राप्य तृतीयं स्याच्चतुर्थकम् ॥
द्वितीयायास्तुरीयं च प्रथमाया द्वितीयकम् ।
स्थानं यथाक्रमं गच्छेदाद्यपङ्क्तेश्चतुर्थकं ॥
स्थाने स्थित्वा नर्तकी तु क्रमाद्विनिमयं चरेत् ।
शेषस्थानेषु संप्रोक्तो बुधैर्नारायणप्रियः ॥

वेमः

नारायणमदनावासः—सूडप्रबन्धः

रागो वराटिका यत्र तालो वर्णयतिस्तथा ।
पदानि स्वेच्छयालापभूषितानि यथाश्रुति ॥

ततः स्वराश्च पाटाश्च ततः पद्यानि कानिचित् ।
इति नारायणपदान्मदनावासनामकः ।
प्रबन्धः क्षितिनाथेन लोकनाथस्य निर्मितः ॥

कुम्भः

नारायणस्तुतिः—गीतं (गान्धारग्रामे)

पुरा वामनरूपेण बलिं छलयता किल ।
त्रिविष्टपं त्रिभिः क्रान्तं विक्रमैश्चक्रपाणिना ॥
तं च विश्वावसुर्नाम गन्धर्वगणसेवितः ।
क्रामन्तं गगनं वेगात् त्रिश्चकार प्रदक्षिणम् ॥
तेन च स्वयमुत्पाद्यस्तुवता गरुडध्वजम् ।
नारायणस्तुति नाम गीतं गीतकमद्भुतम् ।
नारदेन ततः प्राप्तं नारदाद्वृत्रशत्रुणा ॥

बुधस्वामी

नारायणी—मेलरागः

मेलकर्ताऽयम्

नारायण्यां गनी तीव्रौ गान्धारादिकमूर्छना ।
आरोहे गनी वर्ज्यौ स्यान्न्यासांशध्रुवताः स्मृताः ॥
प्रातर्गेयः ।

अहोबिलः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .
(अव) स नि ध प म रि स .

ज्ञम

नारायणीरागध्यानम्

श्रीस्वामिपादार्चनसव्यहस्तां
सौवर्णकुम्भार्चितवामहस्ताम् ।
आलीजनैर्दत्तमहोपचारां
नारायणीं मे मनसा स्मरामि ॥

रागसागरः

नारिकेलपाकः

स नारिकेलपाकः स्यादन्तर्गूढरसोदयः ।

रसिकरसायने

नारिकेलहस्तः

शुकतुण्डौ संयुतौ चेन्नारिकेलाख्यहस्तकः ।
शिरोभागस्थितो हस्तो नारिकेले च मस्तके ॥

विनायकः

नालगभैरवी—मेलरागः (खरहरप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मज्ञ

नालिका—नृत्तरूपकम्

शृङ्गारबहुलैकाङ्का त्रिसन्धिर्न्यूननायिका ।
विदूषकविटोपेता पीठमर्दसमन्विता ॥
दशलास्याङ्गसंपन्ना स्वल्पवृत्तिर्मनोहरा ।
सनैपथ्या तु कथिता नालिका मुनिना सदा ॥

शुभङ्करः

—वीथ्यङ्गम्

हास्येनोपगतार्थप्रहेलिका नालिकेति विज्ञेया ।
हासेनोपगतार्था प्रहेलिका पर्यवितारिणी ॥

भरतः

अत एव हास्ययुक्ता सा नालिका प्रणालिका । व्यजेत्यर्थः प्रकर्षेण हेलिका नर्मादिक्रीढारूपं यस्यास्सा प्रहेलिका । यथा—रत्नावल्यां सुसंगतासागरिकासंभाषणानन्तरमाच्छादितं चित्र-फलकम् ।

अभिनवः

केचित् हास्यहेतुनोपेतां निगूढार्थरूपां प्रहेलिकां नाट्ये मन्यन्ते । यथा— बालिकावञ्चितके — पारिपार्श्वकः पठति "तेजोमयं दिनकराद्द्वितीयमाचक्ष्व मे भूतम् ।" इति निगूढो नारद-लक्षणोऽर्थः सूत्रधारोऽस्मिन्नेव श्लोके द्वितीयमेनं मुनिं पश्य. इति चतुर्थपादमान्यथाकरणेन व्याख्यातः ।

रामचन्द्रः

यत्तु वाच्यं प्रपञ्चेन वदेद्वा हास्यहेतुना ।
प्रहेलिकेव गूढार्था सा ज्ञेया नालिका बुधैः ।
गूढार्थप्रश्नमिच्छन्ति नालिकामपरे यथा ॥

यथा—वासवदत्ताहरणे—

हस्ते कर्णस्य का शक्तिः क्षसमध्यगतोऽस्ति कः ।
परैः किमधितिष्ठन्तो न वाच्याश्शस्त्रिणो हताः ॥

सागरः

अत्र प्रथमप्रश्ने वासवदत्ता द्वितीयप्रश्ने ह तृतीयप्रश्ने रणम् । इति वासवदत्ताहरणमिति प्रहेलिका लभ्यते । इयमेव नालिका ।

प्रहेलिका निगूढार्था हास्यार्थं नालिका स्मृता ।
अन्तर्लापा बहिर्लापेत्येषा द्वेधा समीरिता ॥

सिंगः

नाली—श्रुतिः

गान्धारस्य चतुर्थी श्रुतिः ।

हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः । अत्र मते गान्धारश्चतुश्श्रुतिः ।

नालोलः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि स .
(अव) स नि प ध प म ग म रि स .

मञ्ज

नाशः—विमर्शसन्धौ प्रथममङ्गम्

मुख्यकारणवैधुर्यं नाशः । यथा—मायामदालसे मदालसा-नाशो राज्ञो दर्शितः ।

सागरनन्दी

नासामञ्जरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग प नि ध नि स .
(अव) स नि ध नि प म रि स .

मञ्ज

नासिका

नतामन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासाथ विकूणिता ।
स्वाभाविकी चेति धीरैर्नासिका षड्विधोदिता ॥

विप्रदासः

नासिकाभूषणम्—मेलकर्ता (रागः)
स रि ग ० म प ध ० नि ० स .

मञ्ज

नासामणिः—मेलरागः (नासिकाभूषणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प स .
(अव) स नि ध नि प म रि स .

मञ्ज

नि

निषादस्वरः

—तालचिह्नम्

नि – निष्कामः

निकुञ्चितम्—करणम्

वृश्चिकं चरणं योऽसौ पार्श्वे त विधिवद्दधत् ।
पतत्रिकमरालं च शिरसः पार्श्वतः करम् ॥
तथैवान्यमुरःक्षेत्रे नासिकाग्रानुसारिणम् ।
यत्र कुर्वीत तत्वज्ञैः निकुञ्चितमुदाहृतम् ॥
नासिकाग्रपताकोऽन्यैः प्रोक्तस्सूचीमुखोऽपरः ।
अत्रालपल्लवः कीर्तिधराचार्येण कीर्तितः ।
आकाशोत्पतनोत्कण्ठाचित्तकादाविदं मतम् ॥

ज्यायनः

निकुञ्चिता—भ्रूः

एकस्या उभयोर्वापि वक्रतायां निकुञ्चिता ।
मोट्टायिते कुट्टमिते विलासे स्यान्निकुञ्चिता ॥

सोमेश्वरः

निकुट्टकम्—करणम्

निकुट्टितौ यदा हस्तौ स्वबाहुशिरसोऽन्तरे ।
पादौ निकुट्टितौ चैव ज्ञेयं स तु निकुट्टकः ॥

भरतः

मण्डलस्थानकं कृत्वा चतुरश्रतयास्थितः ।
उद्वेष्ट्य दक्षिणं हस्तं नीत्वा स्कन्धशिरस्यमुम् ॥
पतनोत्पतनाविष्टकनिष्ठाद्यङ्गुलीद्वयम् ।
अलपद्माकृतिं कृत्वोद्घट्टितेऽङ्घ्रौ च दक्षिणे ॥
आविद्धवक्रतां नीत्वा करेऽस्मिंश्चतुरश्रिते ।
तथैव वामपाण्यङ्घ्री यत्र स्यात्तन्निकुट्टकम् ।
आत्मसंभावनाम्न्यानपरे वाक्ये नियुज्यते ॥

शार्ङ्गदेवः

निकुट्टकः—पादपाटः

कुञ्चितेन पदाग्रेणावस्थितिः स्यान्निकुट्टकः ।

वेम

निकुञ्चः—मणिबन्धः

बहिर्यो निम्नतां प्राप्तो निकुञ्चोऽसौ मतस्सताम् ।
दाने त्वभयदानेऽपि मुनिना सम्प्रदर्शितः ॥

अशोकः

अन्तर्वक्रो निकुञ्चस्स्यादाह्वानादौ स युज्यते ।

सोमेश्वरः

निकुट्टितम्—करणम्

मण्डलस्थानकं स्थित्वा चातुरश्र्यादनन्तरम् ।
हस्तमुद्वेष्टितं सव्यं स्कन्धदेशे निकुट्टयेत् ॥
तमेवोद्घट्टितं पादं कुर्याद्वामं यथास्थितम् ।
पाणिपादमथाविद्धवक्रवर्तनकारणम् ॥
तमेव चतुरश्रं च तथैव समकालतः ।
अङ्गं निकुट्टयेदन्यत्पूर्ववत्तत्र तत्स्मृतम् ॥
निकुट्टकं मुहुर्वाक्ये स्वस्य श्लाघाप्रधानके ।
अलपद्मकर्नायस्याः पतनोत्पतनात्मकम् ।
निकुट्टकमितिज्ञेयं स्कन्दकोहलसम्मतम् ॥

ज्यायनः

निकृतिः—वीणावादने दोषः

निकृतिस्तद्द्वयेद्वाथं स्वरो यत्र बहिर्व्रजेत् ।

कुम्भः

निकृष्टम्—दर्शनम्

निकृष्टं तदधोवक्रमपाङ्गस्यापसर्पणम् ।

वेमः

निकाणवसन्तः—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यममेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

निगूहितौ—अधरौ

आकृष्टौ द्वावपि मुखे कथितौ तौ निगूहितौ ।
शोषे दुःखे च कर्तव्यौ प्रयोगनिपुणैरिमौ ॥

सोमेश्वरः

निजवणा—देशीलास्याङ्गम्

नन्द्यावर्ताभिधे स्थाने जानुनी पार्श्वयोर्नते ।
स्थितिर्निजवणा सैव विज्ञेया नृत्तकर्मणि ॥

देवणः

निजापणम्—देशीलास्याङ्गम्

सौष्ठवं रेखया युक्तं प्रेक्षकेच्छानुसारतः ।
हस्तानुगतभावार्द्रदृष्टिभिस्सुमनोहरम् ।
अप्रयत्नकृतं नृत्ते निजापणमुदीरितम् ॥

ज्यायनः

नितम्बम्—करणम्

व्यावर्तितं शिरोदेशमानीयाभिमुखाङ्गुली ।
पताकौ परिवृत्त्योर्ध्वौ निष्कासितभुजौ करौ ॥
यदा स्वमंसयोर्न्यस्येदितरेतरसम्मुखौ ।
ततस्तौ यत्र कुर्वीत नितम्बौ देहसम्मुखौ ।
बद्धायामासतश्चार्यां तन्नितम्बं निरूपितम् ॥

ज्यायनः

नितम्बवर्तना

नितम्बौ तु यदा हस्तौ विश्लिष्टाङ्गुलिपल्लवौ ।
मणिबन्धावधिभ्रान्तौ वर्तित्वा स्कन्धदेशयोः ॥
पुनर्नितम्बदेशस्थौ वर्तितौ क्रमशस्तदा ।
नितम्बवर्तना सोक्ता लक्ष्यलक्ष्मविशारदैः ॥

अशोकः

नितम्बौ—नृत्तहस्तौ

पताकौ त्रिपताकौ वा भूत्वोत्तानावधोमुखौ ।
स्कन्धप्रदेशान्निष्क्रम्य नितम्बक्षेत्रमाश्रितौ ॥
रेचितौ विदधानौ यौ तौ नितम्बाभिधौ करौ ।
पृष्ठक्षेत्रभ्रमादेतौ नितम्बाविति केचन ॥

विप्रदासः

निदर्शनम्—श्रव्यकाव्यम्

निश्चीयते तिरश्चामतिरश्चां वा यत्र चेष्टाभिः ।
कार्यमकार्यं वा तन्निदर्शनं पञ्चतन्त्र्यादि ॥
धूर्तविटकुट्टनीमतमयूरमार्जारिकादि यल्लोके ।
कार्याकार्यनिरूपणस्वरूपमिह निदर्शनं तदपि ॥

भोजः

धूर्तविटः । ईश्वरदत्तकविकृतो भाणः । तस्मिन् मानिनीमानमोचनादिविषया बहवः शास्त्रविदारभ्या चर्चिताः । कुट्टनीमतं प्रसिद्धो ग्रन्थः । मयूरमार्जारिकं प्रहसनम् ।

—लक्षणम्

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।
पराप्रेक्षाव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥

भरतः

यथा—उभयाभिसारिकायां शान्तिं यातीति श्लोकः ।

निद्रा—व्यभिचारिभावः

दौर्बल्यश्रमक्लममदालस्यचिन्ताव्याहारस्वभावादयो विभावाः । वदनगौरवशरीरावलोकननेत्रघूर्णनगात्रविजृम्भणमान्द्योछ्वसितसन्नगात्रताक्षिनिमीलनादयोऽनुभावाः ।

भरतः

दौर्बल्यालस्यविपच्चिन्ताभिर्जायते । मुखगौरवजृम्भास्वप्नायितैरभिनेया ।

सागरः

सम्मीलनं हि चित्तस्य निद्रेति परिगीयते ।
दुःखातिरेकवैक्लव्यमनःखेदादिभिर्भवेत् ।
तत्र स्युरङ्गविक्षेपश्वासायासक्रियादयः ॥

सर्वेश्वरः

—चित्राभिनयः

मदस्वभावव्यायामनिश्चिन्तत्वसमाधिभिः ।
मानोनिमीलनं निद्रा.................. ॥
हनुस्थले पताकन्तु पुरस्तात् शिखरं करम् ।
चालयेद्यदि चिन्ताया राहित्ये विनियुज्यते ॥
हृदिस्थाने तु मुकुलं पुरस्तात्तु पताककम् ।
चलितं मन्दभावे तु रूपयन्ति मनीषिणः ॥
चतुरश्रपताकस्तु पुरोभागे तु चालितः ।
व्यायामार्थे दर्शयन्ति भरतागमवेदिनः ॥
प्राणायामाख्यहस्तस्तु नासाग्रे संस्थितो यदि ।
निमीलिताख्यदृष्टिश्च समाधेस्तु निरूपणे ॥

विनायकः

निद्रानुभवः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्
रतावसाने सुखस्वापः ।
भोजः

निन्दोपमा—अलङ्कारः
(उदा) सा तं सर्वगुणैर्हीनं सस्वजे कर्कशच्छविम् ।
वने कण्टकिनं वल्ली दावदग्धमिव द्रुमम् ॥
भरतः

निपीडिता—वंशेऽङ्गुलिगतिः
सुषिरैस्सर्वधानैरङ्गुलीभिरसमन्ततः ।
यदा पूर्यते वंशं ज्ञेया सा निपीडिता ॥
विशाखिलः

विधायाङ्गुलिभिस्सम्यक् सर्वाणि सुषिराण्यपि ।
यद्वंशपूरणं सा तु गतिः प्रोक्ता निपीडिता ॥
वेमः

पूर्यतेऽत्र यदा वंशो रन्ध्राष्टकपिधानतः ।
त्रिस्थानस्वरसंभूत्यै तदा ज्ञेया निपीडिता ॥
कुम्भः

निबद्धम्
यतिच्छन्दस्समायुक्तं तथा च नियताक्षरम् ।
पादैश्चतुर्भिर्नियतं निबद्धं पदमीरितम् ॥
कुम्भः

निबद्धगीतम्
धात्वङ्गसङ्गतं ज्ञेयं निबद्धं गीतकोविदैः ।
जग-मल्लः

निबन्धपर्यायाः
प्रबन्धं रूपकं वस्तु निबन्धस्याभिधात्रयः ।
जग-मल्लः

निभृतम्—दर्शनम्
निभृतं ज्ञेयमाश्लिष्टं पुटमन्तरधोमुखम् ।
वेमः

[illegible]—पुटौ
निमेषितौ तु पुटयोस्संश्लेषात्क्षोभगोचरौ ।
कुम्भः

नियतफलप्राप्तिः—अवस्था
नियतां तु फलप्राप्तिं यदा भावेन पश्यति ।
नियतां तां फलप्राप्तिं सगुणाः परिचक्षते ॥
भरतः

नियताक्षरा—चतुष्पदागीतम्
यस्याः स्युः प्रथमे पादे गुरुलघ्वक्षराणि तु ।
तानि सर्वत्र पादादौ पादान्ते वा भवन्ति चेत् ।
चतुष्पदा सा कथिता नाट्यज्ञैर्नियताक्षरा ॥
वेमः

नियमान्वितः—वाद्यालङ्कारः
प्रशान्तनियमोपेतः स्फुटवाद्यसमन्वितः ।
उपयाति च गीतं यः स ज्ञेयो नियमान्वितः ॥
भरतः

प्रशान्तगीतिं सरति नियमस्यानुवर्तनात् ।
नियमान्वित इत्येवमलङ्कारं विदुर्बुधाः ॥
नान्यः

निरनवद्यः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि ध म प म ग म रि स .
मञ्ज

निरन्तरालम्
क्रियायां दक्षिणहस्तव्यापारः ।
तत्र द्रष्टव्यम् ।

निरस्तः—श्वासः
असकृन्निर्गतो वक्त्रान्निरस्तश्शब्दवान्मरुत् ।
सरोगे दुःखसन्तप्ते शान्ते चैष विधीयते ॥
विप्रदासः

निरालम्बा—भाषाङ्गरागः
निरालम्बा तु संपूर्णा मांशान्ता पञ्चमग्रहा ।
गमन्द्रा तारधा चैव शृङ्गारे ताडिता मता ॥
कुम्भः

निरुक्तम्
नानानामाश्रयोत्पन्नं निघण्टुनियमान्वितम् ।
धात्वर्थहेतुसंयुक्तं नानासिद्धान्तसाधितम् ॥
स्थापितोऽर्थो भवेद्यत्र समासेनार्थसूचकः ।
धात्वर्थवचनेनेह निरुक्तं तत्प्रचक्षते ॥
भरतः

—लक्षणम्
निरुक्तं द्विविधं प्रोक्तं तथ्यं चातथ्यमेव च ।
सिद्धिपूर्वं भवेत्तथ्यमतथ्यं चाप्रसाधितम् ॥
भरतः

सिद्धिर्लक्षणेन स्वीकारः। तया प्रसाधितं तथ्यम्। ततोऽन्यदतथ्यम्। वीरोत्सव इति श्लोके अर्जुनकृष्णनाम्नोः परस्परमन्यत्र तथ्यत्वं स्वविषये त्वतथ्यता। अन्ये पठन्ति—

निरवद्यस्य वाक्यस्य पूर्वोक्तार्थप्रसिद्धये।
यदुच्यते तु वचनं निरुक्तं तदुदाहृतम्॥

भरतः

पूर्वस्य यत्प्रोक्ते सम्बन्धी कश्चिदर्थः तस्य प्रसिद्धयेऽवद्याभावस्य वाचकं यदुच्यते तेन निरुक्तमिति निरर्थकमेवात्र वाच्यम्।

अभिनवः

निरोधः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

कार्यस्यान्वेषणं युक्त्या निरोध इति कीर्तितः।

भरतः

यथा—कुत इयं कन्यकेति वसुभूतिवाक्यं रत्नावल्याम्।

अभिनवः

निरोधः कार्यमीमांसा। नष्टस्य कार्यस्य युक्तये यत्तदन्वेषणं तन्निरुद्धवस्तुविषयत्वात् निरोधः। छलितरामे अये कथमित्यादि लववाक्यम्।

रामचन्द्रः

अस्तव्यस्तस्य कार्यस्य निरोधोऽन्वेषणं भवेत्।

सर्वेश्वरः

—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

या तु व्यसनसंप्राप्तिः स निरोधः।

पाठान्तरं—

सुखानां सन्निवेशो यः स निरोध इति स्मृतः।

भरतः

यथा–रत्नावल्यां उच्चैर्हसता त्वयेयं त्रासिता इति राजवाक्यम्। व्यसनमत्र खेदमानं। अभीष्टोपरोधान्निरोधः।

अभिनवः

सागरनन्दी तु विरोध इति पठति।

निरोधनम्—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

विरोधनस्य पाठान्तरम्।

निर्घोषः—हौडुक्किकहस्तपाटः

कोणाघातप्रकारेण निर्घोषस्तु भवेद्यथा।
नखखि थोंथों दिगिदिथों दिगिद।

वेमः

निर्जरमणिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध म प नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

निर्णयः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

उद्भूतवस्तुकथनं निर्णयः परिकीर्तितः।

सर्वेश्वरः

अनुभूतार्थकथनं निर्णयः।

भरतः

प्रमाणसिद्धस्य वस्तुनः कथनमित्यर्थः। रत्नावल्यां अपि रत्नावलीति वसुभूतिवचनप्रभृति यावद्विदूषकवाक्यम्।

अभिनवः

निर्णयोऽनुभवख्यातिः। ज्ञेयेऽर्थे सन्दिहानमप्रतिपद्यमानं वा यदनुभूतस्यार्थस्य कथनं तद्ज्ञेयार्थनिर्णयान्निर्णयः। यथा—पुष्पदूषितके किन्नाम नक्षत्र इति समुद्रदत्तप्रश्नस्य सेनापतेरुत्तरम्। तच्छ्रुत्वा समुद्रदत्तस्य पूर्वचरितस्मरणम्। एतौ ताविति कथनं।

रामचन्द्रः

निर्दोषः—वर्णालङ्कारः

यथा—सरि, सरिगम, रिग, रिगमप, गम, गमपध, मप, मपधनि, पध, पधनिस।

प्रतापसिंहः

निर्नादी—श्रुतिः

मन्द्रनिषादद्वितीया श्रुतिः।

मण्डली

निर्भासनम्—लक्षणम्

अनेकयुक्ति यद्वाक्यमनेकार्थप्रसाधकम्।
अनेकवाक्यसंयुक्तं भासनं नाम तद्भवेत्॥

भरतः

भासनमिति च पठ्यते। भास्यते प्रकृतः क्रोधादिर्येन इति।

अभिनवः

निर्भुग्नम्—वक्षः

निम्नप्रपृष्ठतया स्तम्भसंयुतं च तथोन्नतम्।
निर्भुग्नमुच्यते वक्षस्तच्च सत्यस्य भाषणे॥

माने स्तम्भे विस्मये च वीप्सायां हर्षगर्वयोः।
उत्सेके च प्रयोज्यं स्यादिति नैधिकरोऽब्रवीत्॥

नैधिकरः, निधिकरकुमारो विप्रदासः।

निर्मलः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

क्रीडाताले ध्रुवः स स्यान्मध्यवर्णाद्धिनिर्मलः।
शृङ्गाररससंपूर्णः श्रोतुस्तेजोऽभिवर्धनः।
एक एव प्लुतो यस्मिन्क्रीडातालस्स कथ्यते॥

संगीतसारः

निर्मलगौलः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ग रि ग म ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स रि स.

मज

निर्मुण्डाः

नपुंसका ये पुरुषाः स्त्रीस्वभावेन वर्जिताः।
निर्मुण्डा नामतो ज्ञेयाः कामविज्ञानवर्जिताः॥

भरतः

निर्युक्तप्रबन्धः

छन्दस्तालादिनियमान्निर्युक्तास्ते निरूपिताः।

पार्श्वदेवः

निर्युक्तानिर्युक्तप्रबन्धाः

क्वचिदङ्गं क्वचिच्छन्दो गीते यस्मिन् विराजते।
उभयात्मकमित्याहुर्गीतं गीतविशारदाः॥

पार्श्वदेवः

निर्वहणम्—सन्धिः

यत्रानयनमर्थानां मुखाद्यानां महौजसाम्।
फलोपबृंहितानां स्याद् ज्ञेयं निर्वहणं तु तत्॥

भरतः

क्रियाफलेन सम्यग्योगो निर्वहणम्।

भोजः

निर्वापिता—प्राकृते मात्रावृत्तम्

द्वौ चतुर्मात्रौ, जोवा नोवा, पञ्चमात्रिकः एकः।

विरहाङ्कः

निर्वाहः—निर्वहणसन्धौ तृतीयमङ्गम्

उपक्रान्तस्य सकलस्याविरोधेन समापनं निर्वाहः। यथा—मदालसासिद्धिः मायामदालसानाटके।

सागरनन्दी

निर्विकारामोदः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि ध नि स.

(अव) स ध म ग रि म ग स.

मज

निर्वितं—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि प ध नि स.

(अव) स नि ध म ग रि स.

मज

निर्वारी—श्रुतिः

इयं निद्रादेव।

निर्वृतिः

यद्वियुक्ततया स्थानं क्लेशनैष्टैश्शरीरिणाम्।
व्यवसायश्च बुद्धेश्च दीपनी सा तु निर्वृतिः॥

भावविवेकः

निर्वेदः—चित्राभिनयः

कर्तरी तु पुरोभागे चलितस्तु वियोगके।
हृदि स्थाने पताकौ द्वौ स्थितौ स्यातां तथाऽपदि॥

फालस्थले पताकस्तु चलितस्स्याद्दरिद्रके।
हनुस्थले पताकस्तु ऊर्ध्वदृष्टिविलोकनम्।
पताको हृदये स्थाप्य आत्मदुःखनिरूपणे॥

विनायकः

निर्वेदः

अस्तित्वे कस्चिदाविष्टे सर्वस्मादपि वस्तुनः।
व्यावृत्तिर्दोषदर्शित्वं बुद्धेर्निर्वेद उच्यते॥

भावविवेकः

तत्र निर्वेदो नाम दारिद्र्यव्याध्यपमानाधिक्षेपाक्रुष्टक्रोधताडनेष्टजनवियोगतत्त्वज्ञानादिभिर्विभावैस्समुत्पद्यते। तमभिनयेद्रुदितनिश्वसितोच्छ्वासितसंप्रसारणादिभिरनुभावैः। भवति चात्र श्लोकः।

दारिद्र्येष्टवियोगेषु निर्वेदो नाम जायते।
संप्रसारणनिश्वासैस्तस्य त्वभिनयो भवेत्॥

अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः।

इष्टजनविप्रयोगात् दारिद्र्याद्व्याधितस्तथा दुःखात्।
परवृद्धिघातदृष्ट्या निर्वेदो नाम संभवति॥

बाष्पपरिप्लुतनयनः पुनःपुनः श्वासदीनमुखनेत्रः।
योगीव ध्यानरतो भवति हि निर्वेदवान् पुरुषः॥

—व्यभिचारिभावः

दारिद्र्यव्याध्यवमानाधिक्षेपाक्रुष्टक्रोधताडनेष्टजनवियोगतत्त्वज्ञानादिभिः विभावैस्समुत्पद्यते। स्त्रीनीचकुसत्त्वानां रुदितनिश्वसितोच्छ्वसितसंप्रधारणादिभिरनुभावैस्तमभिनयेत्।

भरतः

निर्वेदुश्शोकमुपकुरुते।

सागरः

दारिद्र्यव्याधिदुःखेष्टवियोगपरवृद्धिभिः।
ईर्ष्यातत्त्वावबोधाभ्यां निर्वेदो नाम जायते॥

अन्तर्बाष्पोद्गमध्याननिश्वासाश्च मुहुर्मुहुः।
स्वात्मावमाननं दैन्यं गद्गदत्वं विवर्णता॥

अनुभावास्तु कथिता निर्वेदस्यैवमादयः ।
स्त्रीनीचादिषु वर्ण्योऽयं रसितश्वसितादिभिः ॥
तत्त्वावबोधितो योगिष्वनुपादेयतां व्रजेत् ।
निर्वेदश्शून्यचित्तत्वं वेद वित्तद्विनिर्गमात् ॥

शारदातनयः

स्वावमाननरूपो निर्वेदः । तत्त्वज्ञानादिभ्यो जायते । हेमचन्द्रः । तत्त्वज्ञानादिभ्य इति । चिरकालविभ्रमविप्रलब्धस्योपादेयत्व-निवृत्तये यत्सम्यग्ज्ञानं तन्निर्वेदं जनयति । न त्वात्मस्वभावः । तस्य शान्तस्थायित्वेनोक्तत्वात् । यथा— "वृथा दुग्धोऽनड्वान् ....कृपणमगुणज्ञं प्रणमत" इति । अयं च निर्वेदः स्वयंपुरुषार्थसिद्धये चोत्साहरत्यादिवदत्यन्तानुरञ्जनाय वा हास-विस्मयादिवन्न प्रभवतीत्यन्यमुखप्रेक्षितत्वाद्व्यभिचार्येव ।

अभिनवगुप्तः

शून्यचित्तत्वं निर्वेद इति स्वरूपकथनम् । वेदो वित् विद ज्ञाने इत्यस्माद्धातोः भावे घञि सति लघूपधगुणे वेद इति शब्दो निष्पन्नः । निर्गतो वेदः निर्वेदः । ज्ञानविनिर्गमाच्चित्तस्य शून्यत्वं निर्वेद इत्यर्थः ।

नरसिंहः

निर्ह्रादी—श्रुतिः

गान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः ।
निर्वीरीति यत्पठितं तल्लेखकप्रामादिकम् ।

निवर्तितः—ऊरुः

पार्ष्ण्यन्तर्गतया नूनं ऊरुरुक्तो निवर्तितः ।
संभ्रमश्रमयोरस्य विनियोग उदाहृतः ॥

विप्रदासः

निवृत्तम्—करणम्

पादमाक्षिप्तयाक्षिप्य ततो हस्तेन संयुतम् ।
व्यावृत्तपरिवृत्तेन स्वदेहादपसारितम् ॥
प्रत्यावृत्य प्रकुर्वीत भ्रमरीं रेचयेत्करौ ।
यत्र तत्स्यान्निवृत्ताख्यमुद्धतस्य परिक्रमे ॥

ज्यायनः

निवृत्ता—ग्रीवा

यदा याभिमुखीभूय विनिवर्तेत्तदा तु सा ।
निवृत्ता कथिता स्कन्धभारे सा चकितेक्षणे ॥

अशोकः

या च ग्रीवा पराचीना भूयोऽप्यभिमुखी भवेत् ।
निवृत्ता सा प्रयोक्तव्या स्वस्थानाभिमुखादिषु ॥

वेमः

स्वस्थानं पुनरानीता निवृत्ताऽभिमुखादिषु ।

ज्यायनः

निवेदनम्—नाट्यालङ्कारः

कर्तव्यस्यावधारितस्य कथनम् । यथा— राघवाभ्युदये सेत्वङ्के समुद्राभ्यर्थनयेत्यादिलक्ष्मणवाक्यम् ।

सागरः

निवेशम्—करणम्

मण्डलस्थानकं वक्षो निर्भुग्नमवहित्थकः ।
करौ वक्षस्स्थितौ यत्र निवेशं गजवाहने ॥

ज्यायनः

सुखस्थितसुखासीनं संयोज्यं गजवाहने ।

लक्ष्मणः

निशीथः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

अर्धरात्रं निशीथः ।

भोजः

निशुम्भितम्—करणम्

कुञ्चितं पादमन्याङ्घ्रेः पार्ष्णिभागे विनिक्षिपेत् ।
वक्षस्समुन्नतं बिभ्रत्खटकामुखमध्यमाम् ॥
कुर्यात्तिलकवत्फाले यत्र तत्स्यान्निशुम्भितम् ।
अनेन करणेन स्यादभिनेयस्त्रिलोचनः ॥
अत्र कीर्तिधरस्त्वाह सूचीमुखमधोमुखम् ।
तस्याभिनयने हस्तौ यस्मादयमुदीरितः ।
एतस्मिन्करणे पादं वृश्चिकं केचिदूचिरे ॥

ज्यायनः

खटकास्यकरस्थाने त्रिपताकोऽत्र हि । अशोकः

निश्शङ्कः—गीतालङ्कारः (अटतालभेदः)

प्लुतमेकं द्रुतौ द्वौ च वनमालिनि तालके ।
निश्शङ्कस्त्वङ्कतालः स्याद्बुधैस्तेनैव गीयते ॥

संगीतसारः

निश्शङ्कध्याडः—देशीनृत्तम्

रायवङ्गालध्वाडे चेच्चरणद्वयमेलनम् ।
निश्शङ्क इति तं प्राहुर्नटशास्त्रविशारदाः ॥

वेदः

निःशङ्कलीला—देशीतालः

ताले निःशङ्कलीले स्यात्प्लुतद्वयं गद्वयं लघुः ऽ ऽ S S ।

वेमः

निश्शंकवीणा

अथोच्यते मया सम्यग्वीणा निश्शंकसंज्ञिता ।
रक्तचन्दनजा सा स्याच्छाकदारुभवाऽथवा ॥

षट्त्रिंशदङ्गुले काष्ठेऽग्रतेऽन्यस्मिन्निबध्यते ।
स्थौल्येनालापिनीतुल्ये प्रान्तेऽन्यक्ताङ्गुलद्वयम् ॥

तन्त्रीन्ततत्त्वधस्ताच्च बध्नीयात्तुम्बकं दृढम् ।
बन्धप्रान्तातिरिक्तैशी तन्त्री दैर्घ्ये चतुष्करा ॥
उपरिस्थे क्वचित्काष्ठे प्रान्तेनैकम केनचित् ।
प्रान्तान्तरेण बध्नीयात् दारुतत्कुञ्चिताकृतौ ॥
भूलमावाद्य पार्श्वायां जङ्घायां वामपार्श्वतः ।
वामोरुमूलाक्रान्ताग्रं न्यस्याक्रम्य तु जङ्घया ॥
वामादितरया तस्य पिनाक्यामिव वादनम् ।
धनुषा वामहस्तस्थतुम्बकेन च सारणा ॥
आर्द्रचर्मकृतां पेशीं शुष्कां कोणयुतां खराम् ।
वामेनादाय हस्तेन तत्कोणेनाथवा भवेत् ॥
सारणा यत्र वीणासौ त्रिस्थानस्वरहेतुतः ।
सा तु निश्शङ्कवीणेति निश्शङ्कं निश्चलीकृता ॥
कुम्भः

निश्शब्दा—क्रिया (तालाङ्गम्)
क्रिया शब्दे द्रष्टव्यम्

निश्वासः—श्वासः
पश्चात्तापादिषु प्रोक्तो निश्वासो नृत्तपण्डितैः ।
अशोकः

निषण्णम्
सौष्ठवशब्दनिर्वचनावसरे द्रष्टव्यम् ।

निषधः—मेलरागः (नीतिमतीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प स .
(अव) स नि ध म प नि प म ग रि स .
मञ्ज

निषदः—हस्तः
कपित्थं मुकुले हस्तं परिवेष्ट्य यदा स्थितः ।
तदा निषधनामासौ सम्यक् स्थापितवस्तुनि ॥
निष्पेषणे तथा सत्यमिदमित्यपि कीर्तने ।
सम्यक्तया च शास्त्रार्थस्वीकारेऽपि प्रकीर्तितः ॥
पूर्वोक्तं गजदन्तं तु निषधं सङ्गगुः परे ।
गर्वगाम्भीर्यधैर्यादिष्वसौ शौर्ये च कीर्तितः ॥
अशोकः

—हस्तः
मुकुलस्य कपित्थेन वेष्टनान्निषधो भवेत् ।
शास्त्रार्थसम्यग्ग्रहणे स स्यान्निष्पेषणे तथा ॥
सम्यक्च स्थापिते तथ्यमिदमित्यपि भाषणे ।
प्रथमं गजदन्तं तु निषधं केचिदूचिरे ।
सशौर्यधैर्यगाम्भीर्यगर्वादिषु मतस्तथा ॥
शार्ङ्गः

आवेष्टितः कपित्थेन यदा स्यान्मुकुलः करः ।
तदासौ निषधो ज्ञेयः स पुरः किञ्चिदानतः ॥
तात्पर्यसङ्ग्रहे कार्यः स त्वग्रे पीडिताङ्गुलिः ।
समये सत्यवाक्ये च तद्ज्ञैरेष प्रयुज्यते ॥
पुरोदेशाद्वामकानीतोऽसौ चेत्र प्रतिग्रहे ।
पार्श्वे निपीडितः क्वापि निक्षिप्तेऽर्थे नियुज्यते ।
रसनिष्पीडने कार्यः पुरोऽत्यन्तनिपीडितः ॥
वेमः

कूर्पराभ्यन्तरे कृत्वा भुजं वामेन दक्षिणम् ।
अन्यं मुष्टिकृतं वामे कूर्पराभ्यन्तरे न्यसेत् ।
यत्रैतन्निषधः सोऽयं स्तम्भाश्लेषे भये भवेत् ॥
औत्सुक्यसौष्ठवाटोपस्थैर्यगर्वमदादिषु ।
भर्त्राभिनवगुप्तोऽस्य लक्ष्मदूरान्तरं जगौ ॥
वेष्टितस्स्यात्कपित्थेन मुकुलो निषधस्त्विति ।
निरुक्तिविनियोगाभ्यां व्याख्यायां व्यक्ततत्त्ववित् ॥
अनेन वर्तना यातास्त्वनुतत्त्वविधायिनः ।
पूर्वलक्षणमेवास्य मेने कीर्तिधरः पुनः ॥
ज्यायनः

निषादः

जगती छन्दः, करुणो रसः, गजो ब्रूयति, दैत्यकुलजः, नानावर्णः, वैश्यः, पुष्करद्वीपभवः, तपोलोकवासी, नेपालदेशीयः, शनिवारजः, आथर्वणः, काण्वशाखी, षट्त्रिंशद्वार्षिकः, सप्तकलः, विनोदकर्मनियुक्तः, उच्चस्वरः, द्विश्रुतिः, गणेशदैवत्यः ।
पण्डितमण्डली

निषीदन्ति स्वरा अत्र निषादस्तेन हेतुना ।
पण्डितमण्डली

षड्जादयः षडेतेऽत्र स्वराः सर्वे मनोहराः ।
निषीदन्ते यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥
सङ्गीतसरणिः

निषादो गजवक्त्रः स्याच्चित्रवर्णश्चतुर्भुजः ।
त्रिशूलपद्मपरशुबीजपूरकभृत्करैः ॥
गणेशो दैवतं क्रौञ्चो द्वीपं वंशं सुपर्वजम् ।
गाता च तुम्बुरुः शान्तो रसस्स्याद्वाहनं गजः ॥
सुधाकलशः

—स्वरहस्तः
अपविद्धः पद्मकोशो निषादार्थे निरूप्यते ।
शृङ्गारः

निषादस्वरमन्त्रः

मूर्छना हृदयाय नमः। तानः शिरसे स्वाहा। वादी शिखायै वषट्। संवादी कवचाय हुम्। अनुवादी नेत्रत्रयाय वौषट्। विवादी अस्त्रायफट्। हूहू ऋषिः अत्युक्तश्छन्दः महालक्ष्मी-र्देवता। ऐं ह्रीं श्रीं ऐं क्लीं सौं निं नमः।

जगदेकः

निषादाभिनयः

हस्तेन करिहस्तेन कटिहस्तेन दीनया।
दृष्ट्या विधूतशिरसा निषादं सन्निरूपयेत्॥

दामोदरः

निषादिनीकपालम्

नैषादिकाजातिकपाललक्ष्म वक्ष्ये ग्रहोंशोऽपि च षड्ज एव।
न्यासश्च वेद्यौ च रिगावहाल्पौ निषादको धैवतमध्यमौ च।
भवन्त्यमुष्मिन्न हुलाः किलाष्टौ कलाः कपालान्युदितानि सप्त॥

रघुनाथः

अथ षड्जस्वरजातेः पञ्चमहीनेन षाडवं भूतम्।
षड्जग्रहांशापन्यासन्यासं च रिगताल्पकम्॥

अभिधेयं च निषादधैवतमध्यमैः कृतावयवम्।
अष्टकलमपि कपालं वदति नृपस्तन्निषादिन्याः॥

षड्जग्रामे चोक्षसाधारितेन देश्यां वेलावल्यां गीयते।

नान्यः

निषादीध्यानम्

वर्णैरशेषजनताहृदयङ्गमाभां
सर्वैस्समस्तगुणनिर्भरविभ्रमाङ्गीम्।
शर्वप्रियां शशिदलाकलितावतंसां
नैषादि देवि भवतीमनिशं नमामि॥

जगदेकः

निष्कर्षः—वर्णालङ्कारः (अवरोही)

निनि धध पप मम गगरिरि सस.
निनिनि धधध पपप मममगगग रिरिरि ससस
निनिनिनि धधधध पपपप मममम गगगग रिरिरिरि ससससस

पण्डितमण्डली

—वर्णालङ्कारः

यस्मिन् ह्रस्वाः स्वराः प्राहुः निष्कर्षं तु विपश्चितः।
ससा रिरि गगमम पपधध निनि
ह्रस्वैः स्वरैः त्रिरभ्यस्तैः निरन्तरतयोदितैः।
यत्र स्थितिः प्रसज्येत स निकर्षोऽपरो मतः॥
ससस रिरिरि गगग ममम पपप धधध निनिनि
स्वरैर्निरन्तरे यत्र चतुष्टयमुदीरितैः।
आरोहणं भवेद्यत्र स निष्कर्षः परो भवेत्॥
ससस्स रिरिरिरि गगगग मममम पपपप धधधध निनिनिनि
सङ्गीतपारदृश्वानः केचिदन्ये विपश्चितः।
इत्थमाकल्पितो भेदो निष्कर्षस्यैव मिनरे॥
एतौ निष्कर्षभेदौ द्वौ गात्रवर्णपरे जगुः।

पण्डितमण्डली

निष्कर्षणम्—दन्तः

निष्कर्षणं स्यान्निष्कामो मतं मर्कटरोदने।

अशोकः

समदन्तक्रियायोगात् दशनास्स्युर्निकर्षणाः।
शल्योद्धारे दन्तघाते योज्या मर्कटरोदने॥

सोमेश्वरः

निष्कलम्—एकतन्त्रीवाद्यभेदः

बिन्दोरुदयसिद्ध्यर्थं जीवाहीना विधीयते।
निश्शब्दस्वरतोऽधस्तात्कम्बिका नैव सर्पति।
यत्र स्यात्तर्जनीस्पर्शो निष्कलं तन्निगद्यते॥

पार्श्वदेवः

वाद्यम्

आपनीय कलां कम्राम(धो नैषाददेशतः।
न नयेत्तर्जनीस्पर्शं तन्त्र्याश्चेन्निष्कलं तदा॥
सूक्ष्मश्चात्र भवेन्नादः सारणामत्र केचन।
आमध्यमस्वरस्थानं सारणायां प्रपेदिरे॥

शार्ङ्गः

निष्कला—श्रुतिः

षड्जस्य द्वितीया श्रुतिः।

सुधा

षड्जस्य तृतीया श्रुतिः।

पाल्कुरिकि-सोमः

षड्जस्य द्वितीया श्रुतिः। मण्डलीमते तारषड्जस्यैयं वेदितव्या।

निष्कूजितः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

आद्या द्वितीयमाद्यं च तृतीयात्पुनरादिमम्।
कलाः परास्तथैवैकद्यागान्निष्कूजितं जगुः॥
सरिसागसा रिगरीमरी गमगापगा मपमाधमा पधपानिपा।

मोक्षदेवः

निष्कोटितम्—व्यञ्जनधातुः

सव्याङ्गुष्ठप्रहारो यदूर्ध्वाधरसमाश्रयः ।
तन्त्र्यास्तमाहुर्मुनयो निष्कोटितमिति स्फुटम् ॥

नान्यः

निष्कोटितं पुनः । वामाङ्गुष्ठेन धातूर्ध्वाघाते ॥

कुम्भः

निष्कोटितः—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

यत्र प्रदेशिनीं तन्त्रीं हन्ति सारणया विना ।
सनिष्कोटित इत्युक्तो वीणापथविवेकिना ॥

कुम्भः

निष्कोटितम्—धातुः

वामाङ्गुष्ठेन तूर्ध्वाघो घातो निष्कोटितं मतम् ।

शार्ङ्गः

—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

उत्सृष्टसारणा यत्र हन्ति तन्त्रीं प्रदेशिनीम् ।
निष्कोटिताभिधं पाणिमम्मुं वाद्यविदो विदुः ॥

शार्ङ्गः

निष्क्रमः—तारा

निष्क्रामो निर्गमः प्रोक्तः ।

अशोकः

स निष्क्रामस्तु वीरेष्वद्भुते रौद्रे भयानके ।

कुम्भः

निष्क्रामः—तालक्रिया

अधस्थमन्यहस्तस्य क्रमेणैव प्रसारणम् ।
कनिष्ठाद्यङ्गुलीनां यत्स निष्क्रामोऽभिधीयते ॥

वेमः

—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

निष्ठुरम्—दर्शनम्

निष्ठुरं पुटयोरन्तस्तारयोर्लुठनं मुहुः ।

शारदातनयः

निष्पन्दम्—दर्शनम्

नान्यत्र स्पन्दते दृश्यात्तन्निष्पन्दमुच्यते ।

वेमः

निष्पन्दं च तदन्यत्र दृष्टात्र स्पन्दते क्वचित् ।

शारदातनयः

✓**निस्साणः**—अवनद्धम्

एकवक्त्रं ताम्रकृप्तमधो ह्रस्वं मुखे बृहत् ।
खरचर्मनिबद्धास्यं वध्रीबद्धं समन्ततः ॥
निस्साणमिति विख्यातं महानादं भयङ्करम् ।
चर्मणा कृतदण्डेन वाद्यते ह्यरिभीषणम् ॥

सोमेश्वरः

निःसारुकः—देशीतालः

विरामान्तं लघुद्वन्द्वं ताले निःसारुके भवेत्

वेमः

—गीतालङ्कारः

कान्तारस्समराख्यश्च वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा ।
विशालश्च तदानन्दः षोढा निःसारुको भवेत् ॥

संगीतसारः

निस्सृता—जङ्घा

याऽग्रे प्रसारिता जङ्घा सा मता निस्सृताभिधा ।

अशोकः

क्षालने पादघाते च कार्या जङ्घा तु निस्सृता ।

सोमेश्वरः

छवभ्रमरिकाद्येषु निस्सृतं कीर्तितं परम् ।

ज्यायनः

निस्सृतं—जङ्घाकर्म ।

निःस्वनितम्—धातुः

तलं कृत्वावरोहेण घातो निःस्वनितं मतम् ।

शार्ङ्गः

निहञ्चितम्—शिरः

उत्क्षिप्तबाहुशिखरं मग्नग्रीवं निहञ्चितम् ।
विलासे ललिते गर्वे बिब्बोके किलिकिञ्चिते ।
मोट्टायिते कुट्टमिते माने स्तम्भे च तद्भवेत् ॥

शार्ङ्गः

उत्क्षिप्तांसं मनाकृतिर्यकृतग्रीवं निकुञ्चितम् ।
प्रयोज्यं तद्धि बिब्बोके विलासे किलिकिञ्चिते ॥
स्त्रीणां मोट्टायिते माने गर्वे कुट्टमिते स्थिते ।
निहञ्चितस्यैव भेदो ज्ञेयस्त्रियिङ्गतोऽशतम् ॥

चित्रदासः

ग्रीवाञ्चिता समुत्क्षिप्तौ यत्रांसौ तन्निहञ्चितम् ।

ज्यायनः

नीकी—देशीलास्याङ्गम्

नर्तकी नर्तने गीतवाद्यताललयेष्वपि ।
अस्खलन्ती यदा नीकी तदा जनमनोहरा ॥

अशोकः

नीतिमती—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ध नि स

मञ्ज

नीरजप्रिया—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मञ्ज

नीरटितः—करणधातुः

षड्लोऽन्तगुर्नीरटितः।

शार्ङ्गः

गुर्वन्तैर्लघुभिष्षड्भिः धातुर्नीरटितो भवेत्।

कुम्भः

प्रहाराः षट् च लघवः सप्तमो गुरुरन्ततः।
धातुर्नीरटितो नाम भवेत्तन्त्रीसमाहते॥

नान्यः

नीराजनम्—चालकः

हस्तौ स्वस्तिकतां नीत्वा बहिरेतौ प्रसार्य च।
वामदक्षिणयोरूर्ध्वौ युगपन्मण्डलभ्रमम्।
कुरुते यत्र नृत्तज्ञैरेतन्नीराजनं स्मृतम्॥

वेमः

एतदेव नीराजितमित्यशोको वदति।

नीराजितम्—चालकः

नीराजनाख्यचालस्य नामन्तरम्।

नीलझोम्पटः—देशीतालः

नीलझोम्पटताले लौ दशब्दो लोगुरुर्द्रुतौ।
लावण्वादौ विरामान्तौ एतल्लक्षणमीरितम्॥
॥ ० । ऽ ० ० ॥ ० ० ० दामोदरः

नीलतोया—ध्रुवावृत्तम्

स्याद्वितीयं ह्रस्वं
सर्वमन्यद्दीर्घं।
यत्र पादे पादे
नीलतोया वै सा॥
दूसहो आवादि। दुस्सह आवाति। भरतः

नीलप्रभा—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म प म रि ग रि म ग रि स.

मञ्ज

नीलाम्बरी—मेलरागः (शङ्कराभरणमेलजोऽयं रागः)

नीलाम्बर्यां ततः पश्चादारोहे वृषधैवतौ।
वर्जयेदवरोहे तु वक्रौ गान्धारधैवतौ॥

वक्रः। गतिविशेषः

परमेश्वरः

—मेलरागः

नीलाम्बरी तु सम्पूर्णा षड्जपूर्वकमूर्छना।
शुद्धमेलसमुद्भूता बहुकम्पमनोहरा॥

अंशन्यासौ पमौ यत्र गरी सनी तथैव च।
षड्जात्पञ्चम उद्ग्रानं पञ्चमात्सस्वरा पुनः॥

कम्पेति गमकनाम। उद्ग्रानमारोहः। पञ्चमात् षड्जपर्यन्तमवरोहः।

अहोबिलः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म स ग म प नि स.
(अव) स नि प ध नि प म ध म रि ग रि म ग स.

मञ्ज

नीलाम्बरीरागध्यानम्

कदम्बतरुमूलगां पुरुषरत्नगोष्ठीरतां
कचाग्रकरभासितां विलुलितालकां सुस्तनीम्।
द्वितीयकरसंस्थितां विचिकिले शिरोजस्थले
मदाधिकसुचेष्टितां हृदि भजामि नीलाम्बरीम्॥

रागसागरः

नीलोत्पला—रागः (षाडवः)

नीलोत्पला धैवतजा गहीना
बीभत्सरौद्रेषु सदैव गेया।

नारायणः

नीलोत्पलिनी—रागः

धैवतांशग्रहा तारा षड्जान्ता मन्द्रमध्यमा।
स्वरैस्समा गहीना च ख्याता नीलोत्पला बुधैः।
भयानके च बीभत्से रसयोनिर्विंयुज्यते॥

जगदेकः

नीलोत्पली—रागः

अथ नीलोत्पली धैवतांशग्रहसमन्विता।
तारा च धैवते षड्जन्यासा मन्द्रा च मध्यमे।
समस्वरा तथा हीनगान्धारा सेयमीरिता॥

हरिः

नुतभाषितम्—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः*)
(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स ध प म ग रि स .

मल्ल

नूपुरम्—करणम्
विधाय भ्रमरीं चारीं कुर्यान्नूपुरपादिकाम् ।
येन पादेन तद्दिक्कं हंसपक्षं द्रुतभ्रमम् ॥
हस्तमन्यं लतासंज्ञं यत्र तन्नूपुरं विदुः ।
लताख्यौ रेचितौ चात्र स्यातां कैर्तिधरे मते ॥

ज्यायनः

" नूपुरालङ्कृतौ मतम् "   लक्ष्मणः

नूपुरः
गुल्फोपरिभूषणम् ।

नूपुरपादिका—चारी
अञ्चितं चरणं पार्श्वदेशादुद्यम्य तस्य तु ।
पार्ष्णिना स्फिजमाश्रित्य भूमावग्रतलेन चेत् ।
न्यस्येदञ्चितजङ्घातं सा स्यान्नूपुरपादिका ॥

वेमः

नूपुरविद्धिका—देशीचारी
स्वस्तिकस्थानकं स्थित्वा पार्ष्ण्योः पादाग्रयोरपि ।
रेचितौ यत्र चरणौ सा स्यान्नूपुरविद्धिका ॥

नृत्तरत्नावलिः
ज्यायसेनापतिकृता । अस्यां पूर्वार्धे मार्गनृत्तं उत्तरार्धे देशीनृत्तं च सम्यग्विचारितम् । अष्टाध्यायपरिमितोऽयं ग्रन्थः । कीर्तिधरतण्डुभिनवगुप्तसोमेश्वरादीनां मतानि संशोधितानि । कालः क्रै. प. १२४५ अत्र आत्मचरितनामकः कश्चनग्रन्थ उदाहृतः ।

नृत्तानुगम्—वाद्यम्
नृत्तेन सहितं यत्र तन्नृत्तानुगमीरितम् ।

सोमेश्वरः

वाद्यशब्दं पश्यत ।

नृत्तप्रयोगकालः
यस्यां यस्यागमस्थायां नृत्तं योज्यं प्रयोक्तृभिः ।
तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि तत्र मे शृणुत द्विजाः ॥
अङ्गवस्तु निवृत्तौ तु यथा वर्णनिवृत्तिषु ।
तथा चाभ्युदयस्थाने नृत्तं तद्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥
यत्र सन्दृश्यते किञ्चित् दम्पत्योर्मदनाश्रयम् ।
नृत्तं तत्र प्रयोक्तव्यं प्रहर्षार्थगुणोद्भवम् ॥
यत्र सन्निहिते कान्ते ऋतुकालाभिदर्शनम् ।
गीतकार्थाभिसंबन्धं नृत्तं तत्रापि चेष्यते ।
खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि वा ॥
यस्मिन्नङ्के तु युवतिर्न नृत्तं तत्र योजयेत् ।
सखीप्रवृत्ते संलापे तथा सन्निहिते प्रिये ।
न हि नृत्तं प्रयोक्तव्यं यस्या वा प्रोषितप्रियः ॥
दूत्याश्रयं यदा तु स्यादृतुकालादिदर्शनम् ।
औत्सुक्यचिन्तासंबन्धं न नृत्तं तत्र योजयेत् ॥
यस्मिन्नङ्के प्रसादं तु गृह्णीयान्नायिकाक्रमात् ।
ततः प्रभृति नृत्तं तु शेषेष्वङ्केषु योजयेत् ॥
देवस्तुत्याश्रयकृतं यदङ्गं तद्भवेदथ ।
माहेश्वरैरङ्गहारैरुद्धतैस्तत्प्रयोजयेत् ॥
यत्तु शृङ्गारसंबद्धं गानं स्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
देवीकृतैरङ्गहारैर्ललितैस्तत्प्रयोजयेत् ॥

भरतः

नृत्यम्
रसाभिव्यक्तिपर्यन्तो (आङ्गिकः) नृत्यमित्यभिधीयते ।
नृत्याभिधेऽङ्गाभिनये नाट्यशब्दोऽपि वर्तते ॥
नृत्यं लक्षणया ह्येतत्प्रागस्माभिर्निवेदितम् ।
गात्रविक्षेपमात्रार्थाद्धातोः क्यप्प्रत्यये सति ॥
निष्पद्यते नृत्यशब्दो विवक्षायां तु कर्मणः ।
कृत्वोपसर्जनं भावं रस एव प्रकाश्यते ॥
प्राधान्यतो यत्र नृत्ये नाट्यनृत्तं तदोच्यते ।
रसोपसर्जनतया यदा भावः प्रकाश्यते ॥
प्राधान्यतो यत्र नृत्ये मार्गनृत्यं तदोच्यते ।
अनिष्पन्नो रसोऽत्रेति मार्गो भावे इह स्मृतः ॥
इति नृत्यं द्विरूपं स्यान्नाट्यमार्गविशेषणात् ।
अस्यैकदेशीयं नृत्यमुक्तलक्षणलक्षितम् ॥
इतिकर्तव्यता तस्य द्विविधा परिकीर्तिता ।
लोकधर्म्यान्नाट्यधर्म्यान्नाट्येऽपि द्विविधा मता ॥
चित्तवृत्त्यर्पितकान्या बाह्यवस्तुनिरूपिता ।
निर्वेदादेश्चित्तवृत्तेर्ज्ञानदृष्ट्यादयो यथा ॥
बाह्यस्य कमलादेस्तु पद्मकोशादयो यथा ।
द्विविधा नाट्यधर्म्याऽपि तत्र नाट्योपयोगिनीम् ॥

आश्रित्य कैशिकीं वृत्तिं करोत्यावेष्टितादिभिः।
न केवलं लोकयात्रादविज्ञातादनादरात् ॥
अतश्च लोकशास्त्राभ्यां दिदृक्षास्योपजायते ।
क्तप्रत्ययान्तादुक्तार्थो धातोर्निष्पद्यते पुनः ॥
नृत्तशब्दो विवक्षायां शोभारूपश्च कर्मणः।
देशीयमेतदेवोक्तं पण्डितैर्नृत्यवेदिभिः ॥
यद्यप्येतौ समानार्थौ प्रत्ययौ क्तक्यपौ स्मृतौ ।
तथापि सम्प्रदायज्ञैर्यादृशो यः प्रयुज्यते ॥
तादृगर्थस्य विज्ञेयो विवक्षा चात्र कारणम् ।
लोके हस्तैकदेशेऽपि हस्तशब्दो यथा तथा ॥
नृत्ते नृत्यैकदेशत्वान्नृत्यशब्दोऽ । वर्तते ।
शोभाया एव मुख्यत्वं विवक्षितत्वात्प्रयुज्यते ॥
मार्गनृत्तेष्ययं नृत्यशब्दस्तस्माद्द्वयोर्ग्रहः ।
स्यान्नृत्तनृत्यशब्दाभ्यां मार्गदेशीययोर्ध्रुवम् ॥
उत्तमं नाट्यनृत्यं स्यान्मार्गनृत्यं तु मध्यमम् ।
देशीयनृत्तमधमं विज्ञेयं काव्यवद्बुधैः ॥

विप्रदासः

नृपः

शीलवान्बुद्धिसंपन्नः सत्यवादी जितेन्द्रियः।
दक्षः प्रगल्भः स्मृतिमान् विक्रान्तो धृतिमान् शुचिः ॥
दीर्घदर्शी महोत्साहः कृतज्ञः प्रियवागपि ।
लोकपालव्रतचरः शूरो धीरः क्षमान्वितः ॥
उत्थितश्चाप्रमत्तश्च वृद्धः स्मृत्यर्थशास्त्रवित् ।
नानानयप्रचारज्ञ ऊहापोहविचक्षणः ॥
परभावेङ्गितज्ञश्च षाड्गुण्येनाप्यलङ्कृतः।
नानाशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो नानाशिल्पप्रयोजकः ॥
स्थानवृद्धिक्षयज्ञश्च परन्ध्रविचक्षणः।
कृतज्ञोऽव्यसनी चैव गुणैरेतैर्भवेन्नृपः ॥

भरतः

नेपालः—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)
(आ) स रि म ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म रि स .

मज

नेरिः—देशीनृत्तम्

आदितालानुगं यत्र विलम्बितलयान्वितम् ।
रेखामुद्राप्रमाणाद्यं नानाकरविभूषितम् ।
द्विचक्राभिमुखं नृत्तं नेरिरित्यभिधीयते ॥

दामोदरः

नेरीशृङ्खला

हस्तनेरिश्शुद्धनेरिर्नडनेरिस्तृतीयकः ।
ततः करणनेरिश्च भावनेरिश्च पञ्चमः ।
सालङ्गनेरिस्सङ्कीर्णनेरिस्सप्तेति भाषिताः ॥

वेदः

नेवारा—चारी

एकोङ्घ्रिर्यत्र भूपृष्ठे सा वक्रैर्दृश्यते यदा ।
द्वितीयश्च नभस्त श्रीः नेवारा सूरिसम्मता ॥

नागमल्लः

नैपथ्यप्रयोगः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

स्नानाद्यनन्तरं वस्त्राभरणमाल्यानुलेपनादिग्रहणं नैपथ्यप्रयोगः।

भोजः

नैराजितम्—शिरः

प्रदक्षिणक्रमेणैव यत्रारात्रिकवद्भ्रमः ।
नैराजितं नृपादीनां तत्स्यान्नीराजनादिषु ॥

ज्यायनः

नैष्क्रामिकी—ध्रुवा

अङ्कान्ते अङ्कमध्ये वा सनिमित्तं रङ्गात्पात्रस्य बहिर्निस्सरणं निष्क्रामः । तत्प्रयोजना नैष्क्रामिकी । अनुशक्तिकादेराकृतिगणत्वादिकमुभयपदवृद्धौ नैष्क्रामिकी । यथा देवीचन्द्रगुप्ते पञ्चमाङ्कान्ते ध्रुवा । (आर्या) उन्मत्तस्य चन्द्रगुप्तस्य मदनविकारगोपनपरस्य मनाक् शत्रुभीतस्य राजकुलगमनार्थं निष्कामसूचिका ।

गुणचन्द्रः

निष्क्रमे चैकपात्रस्य प्रस्तुतार्थावसानगे ।
अङ्कस्यान्ते च सर्वेषां निष्क्रामगुणयोगिनी ।
गीयते सा ध्रुवा नाट्ये विद्भिर्नैष्क्रामिकी स्मृता ॥

वेमः

अङ्कान्ते निष्क्रमणे पात्राणां या गीयते प्रयोगेषु ।
निष्क्रामोपगतगुणां विद्यान्नैष्क्रामिकीं तां तु ॥

भरतः

नैषादी—जातिः

आरोहिणौ किञ्च सपौ विलङ्घ्यौ चचत्पुटस्ताल इहोपदिष्टः।
गान्धारपूर्वा किल मूर्छनाश्चक्रान्ता कलास्ताद्दशषट्समेताः ॥
स्यान्नाटकस्य प्रथमाङ्कभाजो गाने ध्रुवाया विनियोजनं च।
ते शुद्धसाधारितदेशिवेलावल्याख्यरागाः स्फुटतां प्रयान्ति॥

रघुनाथः

निषादवत्या निषादर्षभगान्धारा ग्रहा अंशाश्च । निषादगान्धारर्षभा अपन्यासाः । निषाद एको न्यासः । पञ्चमहीनं षाडवम् । पञ्चमषड्जहीनमौडुवितम् । पूर्णावस्थायां षड्जगान्धारमध्यम-

पञ्चमानामल्पत्वम् । औडुविते मध्यमधैवतयोरल्पत्वम् । पञ्चस्वरपरा तारगतिः । न्यासपरः तत्परो वा मन्द्रः । गान्धारादिर्मूर्छना । तालश्चञ्चत्पुटः । दक्षिणे कलाश्चतुष्षष्टिः । चित्रेऽष्टौ । दशविधत्वं चास्याः । दशांशाः शुद्धाः । त्रयो विकृताः पूर्णा । रसश्च करुणः । ध्रुवागाने प्रथमप्रेक्षणिके विनियोगः ।

मतङ्गः

नैषादीकपालगानम्

षड्जो महस्तथा न्यासः तथांशो यत्र चाल्पकौ ।
गान्धारर्षभकौ चातिबहुत्वं परिकीर्तितम ॥

नैषादीजातिसञ्जातं कपालं कीर्तितं यथा ।
सरसगजेत्यादीन्यष्टौ पदानि ॥

कुम्भः

नैस्त्रिंशिकी—कला

चिबुके नासिकायां च ललाटे या निराश्रयम् ।
खड्गाग्रे क्रमशो धत्ते निशितं नृत्यकारिणी ॥

कुर्वती विस्मयं लोकमनसां यत्र सुन्दरी ।
तीक्ष्णैर्नैस्त्रिंशिकी ज्ञेया सा कला रोमहर्षिणी ॥

नागमल्लः

न्यग्रः—बाहुः

अधः प्रसारितो न्यग्रो बाहुस्स्यादूर्ध्वनेन च ।
श्रमे दुःखे नदे मोहे स्तम्भे च विनियुज्यते ॥

सोमेश्वरः

न्यञ्चितम्—दर्शनम

अपाङ्गाभ्यामथो यत्र दर्शितं न्यञ्चितं तु तत् ।

वेमः

न्यायाः

युधि स्वपरशस्त्राणां पातनं रक्षणं क्रमात् ।
कर्तुमभ्युचितं गात्रवर्तना न्याय ईरितः ॥

न्यायः पुनश्चतुर्धा स्याद्भारतस्सात्वतस्तथा ।
वार्षगण्यः कैशिकश्चेति क्रमाद्वृत्तिसंश्रयाः ॥

वेम.

ततोऽब्रवीत्पद्मयोनिर्नारायणमरिन्दमम् ।
अहो विचित्रैर्मलितैः स्स्पुटैस्सुविशदैरपि ॥

अङ्गहारैः कृतं देवं वृथादानवनाशनम् ।
तस्माद्रूपं हि लोकस्य नियुद्धसमयक्रमः ॥

सर्वशस्त्रविभेदेषु न्यायसंज्ञो भविष्यति ।
न्यायाश्रितैरङ्गहारैर्न्यायैश्चैवसमुत्थितैः ॥

यस्माद्युद्धान्यवर्तन्त तस्मात् न्यायाः प्रकीर्तिताः ।
पुनर्नाट्यप्रयोगेण नानाभावसमन्विताः ॥

वृत्तिसंज्ञास्ताडयेताः काव्यसंज्ञासमाहिताः ।
ऋग्वेदाद्भारतीवृत्तिः यजुर्वेदात्तु सात्त्वती ॥
कौशिकी सामवेदाच्चशेषाचाथर्वणात्तथा ।

भरतः

न्यायापेतम्—काव्यदोषः

न्यायादपेतं विज्ञेयं प्रमाणपरिवर्जितम ।

न्यासः

न्यासनं कथितो येन तत्र गीतं समाप्यते ।

तुलजः

न्यासो गीतसमाप्तिकृत् ।

कुम्भः

—(रागे उपयुज्यमानः)

न्यासस्स्वरस्तु स प्रोक्तो यो गीतस्य समाप्तिकृत् ।

कृष्णदासः

—सन्धिः

प्रशान्तिजातिनाटकस्य प्रथमः सन्धिः ।

शारदातनयः

प्रशान्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ।

न्याससमुद्भेधः

प्रशान्तजातिनाटके द्वितीयस्सन्धिः ।

शारदातनयः

प्रशान्तशब्देद्रष्टव्यम्

न्यासापन्यासजं साम्यम् (अवनद्धे)

पुष्करवाद्ये वंशवीणयोश्च न्यासापन्यासस मत्वं ।
न्यासापन्यासयोगस्तु स्वराणां तु भवेद्यदा ।
वंशवीणोद्भवं वाद्यं न्यासापन्यासजं तु तत् ॥

भरतः

नोक्कु

अयमान्ध्रभाषाशब्दः । तन्त्र्यां मध्यमाङ्गुल्याः स्फोटः । चमत्कारविशेषः ।

प

प—स्वरः

प – पञ्चमस्वरः

पः

छन्दसि पञ्चमात्रागणः।
ताले प्लुतम्

पक्षसारणी—वीणायां करव्यापारः

मध्यमेलवीणायां वेङ्कटमखिना लक्षितः।
तत्र द्रष्टव्यम्।

पक्षप्रद्योतकौ—नृत्तहस्तौ

एतावेव परावृत्तौ पक्षप्रद्योतकौ वरौ।
उत्तानितौ केचिदिमौ परे तूर्ध्वगताङ्गुली।
पराङ्मुखौ च पूर्वाभ्वामाहुरेतावनन्तरम्॥

पक्षरुतम्—वीणावादनप्राणः

यत्रैते सकला हस्ताः क्रियन्ते बहुधा क्रमात्।
तत्पक्षरुतमित्युक्तं वाद्यं विद्यावतां वरैः॥

कुम्भः

अयं शब्दः पक्षिरुतं पक्षेरितं यक्षरुतं इत्यादिभेदैरादर्शेषु दृश्यते।

पक्षवञ्चितौ—नृत्तहस्तौ

त्रिपताकौ कटी मूर्ध्नि धृताग्रौ पक्षवञ्चितौ।

अशोकः

पक्षवञ्चितकावेव कैश्चिदुक्तो द्वयाश्रयः।

विप्रदासः

द्वयेति नृत्यनाट्ये इत्यर्थः।

पक्षिरुतम्—वीणावादनप्राणः

समस्तहस्तसंयोगाद्वाद्यं पक्षिरुतं मतम्।

पार्श्वदेवः

—वाद्यम्

समस्तहस्तवाद्यं तु वाद्यं पक्षिरुतं मतम्।

शार्ङ्गः

पक्षिशार्दूलः—देशीनृत्तम्

सूत्रपूर्वं यथा टेङ्कयां गगने चरणद्वयम्।
संयुक्तं चलनेनाशु निपतेद्भूतले यदि।
पक्षिशार्दूल इत्युक्तः सङ्गीतज्ञैः पुरातनैः॥

वेदः

पक्षिशीला—स्त्री

अत्यर्थव्यावृत्तास्या च तीक्ष्णशीला सरित्प्रिया।
सुरासवक्षीररता बह्वपत्या फलप्रिया॥
नित्यं श्वसनशीला च सदोद्यानवनप्रिया।
शीघ्रा चपला बहुवाक् शाकुनं सत्त्वमाश्रिता॥

भरतः

पक्षिसालकः—लागनृत्तम्

यदालगमदिण्डस्य दक्षिणेन पदा पतेत्।
वामोऽन्तराले तिर्यक् चेत्प्रसृतः पक्षिसालकः॥

वेदः

पङ्केरुट्— मेलरागः (पङ्केरुहम्) (रागवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि ध नि स
(अव) स नि प म ग रि स

मत्र

पङ्क्तिः—ध्रुवावृत्तम्

त्रीण्यादौ तु यदा
चान्त्यं चापि गुरु।
नाम्नैव कथिता
पङ्क्ति स्सा तु यथा॥
मसगणौ
एसा हंसवहू। एषा हंसवधूः।

भरतः

पङ्क्तिच्छन्दोवृत्तानि

पङ्क्त्यां सहस्रं वृत्तानां चतुर्विंशतिरेव तु।

भरतः

पङ्क्तिरथः—देशीतालः

ततः पङ्क्तिरथे प्लौ ऽ।

लक्ष्मणः

पञ्चकर्तरी—पाटवाद्यम्

पञ्चभिर्हस्तपाटैर्यत्समकर्तरिकादिभिः।
अन्वितं तद्बुधैर्वाद्यं पञ्चकर्तरिकाभिधम्॥

वेमः

पञ्चकारी—देशीतालः

पञ्चकार्येऽभिधदा लघुः। ३ मात्राः

तालप्रस्तारः

पञ्चघण्टानिनादः—देशीतालः

पञ्चघण्टानिनादाख्ये बिन्दुर्लगपपागलौ।
बिन्दुद्वयं च लगपास्ततः कालपदत्रयम्॥
० । ऽ ऽ̒ ऽ̒ ऽ ॥ ० ० । ऽ ऽ̒ + + +

गोपतिप्प

पञ्चघातः—देशीतालः

गद्वयं लत्रयं ज्ञेयं निःशब्दं लत्रयं ततः ।
पञ्चघातस्तु विज्ञेयः प्रसिद्धः सर्वसम्मतः ॥
ऽ ऽ ।।।।।।

दामोदरः

पञ्चतालेश्वरः—प्रबन्धः

जगदेकस्तु पञ्चतालयुक्तगीतावर्तनमुक्त्वा लक्षणं पूरयति ।
यथा—

ततः प्रबन्धनामा स्याद्गीतं चात्र विलम्बितम् ।
उद्ग्राहे ततो यस्या नेतुर्नाम प्रगीयते ॥

ततश्च मङ्गलं वाक्यं आलापे न्यास इष्यते ।
प्रबन्धोऽयं द्विधा ज्ञेयो वीरशृङ्गारभेदतः ॥

वीरावतारशृङ्गारतिलकौ तौ यथाक्रमम् ।
श्रीरागो मालवश्रीश्च हिन्दोलः कैशिकी तथा ॥

वेलावुली च तोडी च नट्टा शुद्धवरालिका ।
एतेषु येन केनापि रागेणासौ प्रगीयते ॥

जगदेकः

पदानि करणीयानि सप्तविंशतिसंख्यया ।
एषां प्रबन्धमालापतालैर्विरहितो भवेत् ॥

आद्यं चच्चत्पुटाख्यानतालेन पदपञ्चकम् ।
पादद्वितयमावर्त्य गातव्यं तदनुस्वरैः ॥

अन्तरा पटहोद्भूतैः कार्या षोडशमात्रिका ।
अन्यच्चाचपुटाख्येन तालेन पदपञ्चकम् ॥

ततो गातव्यमावर्त्य वारद्वयमथान्तरा ।
हुडुक्काप्रभवैः कार्या अष्टौ षोडशमात्रिकाः ॥

षट्पितापुत्रकाख्येन तालेनान्यदनन्तरम् ।
आवर्त्य पूर्ववत्प्राज्ञैः गातव्यं पदपञ्चकम् ॥

अन्तरा शङ्खपाटैस्स्यात्तत्र षोडशमात्रिकः ।
संपक्वेष्टाकतालेन पदषट्कं तथाऽपरम् ॥

ज्ञेयं पूर्ववदावर्त्य तत्र पूर्वोक्तमात्रिका ।
कांस्यतालस्य शब्देन करणीयान्तरा ततः ॥

उद्घट्टाख्येन तालेन नाम्ना नेतृप्रबन्धयोः ।
यस्यावसीयते पञ्चवाक्यमङ्गलमिष्यते ॥

सगाङ्गैरथवा शुद्धैः गेयोऽयममरप्रियः ।
पञ्चतालेश्वरः प्रोक्तः प्रबन्धो गानकोविदैः ॥

हरिपालः

अत्रपदमिति समाप्तवाक्यं गीतस्य एको विभागः ।

पञ्चपाणिः—पाटवाद्यम्

समपाणिप्रभृतिभिर्हस्तपाटैस्तु पञ्चभिः ।
पञ्चपाण्यभिधं वाद्यं वाद्यवेदिभिरीरितम् ॥

वेमः

पञ्चपाणिप्रहतम्—पुष्करवाद्ये प्राणप्रहतिषु भेदाः ते पञ्च समपाणिः अर्धसमपाणिः अर्धार्धसमपाणिः, पार्श्वपाणिः प्रदेशिनी चेति ।

भरतः

पञ्चभङ्गिः—प्रबन्धः

स्वरैः पदैश्च बिरुदैः पाटैस्तेनैर्विरच्यते ।
एषां प्रस्तारविन्यासे प्रान्ते तेन्नाधिको भवेत् ॥

एको रागो यथेष्टं स्यादेकतालस्तथैव च ।
पञ्चभङ्गिर्भवेदेवं

हरिपालः

अङ्कध्वनिप्रकारेण गेयं खण्डत्रयं भवेत् ।
चतुर्थपादकैर्गीर्निर्गमकैस्तत्र वर्जिताः ॥

स्वरे पदे तथा पाटे बिरुदैश्च पृथक् पृथक् ।
अन्तरा तेन्नकोपेतः पञ्चभङ्गिर्निगद्यते ।
चतुर्मुखप्रकारेण गीयते तेनकैर्विना ॥

बिरुदान्तेन्नकस्थाने तेन्नकांशान्तरं तथा ।
पञ्चभङ्गिप्रबन्धस्य दर्शितं लक्षणं मया ॥

सोमेश्वरः

पञ्चमः—रागः

रागः पञ्चमको ज्ञेयः पहीनष्षाडवो मतः ।

दामोदरः

शुद्धश्च पञ्चमो रागात् पञ्चमैरेव मण्डितः ।
रागात् – रागाङ्गम्

भद

—देशीतालः

पञ्चमे द्रुतौ चैव ताले हि परिकीर्तिता ० ०

वेमः

—रागः

शुद्धपञ्चमरागाङ्गं ग्रहांशन्यासपञ्चमः ।
समस्वरश्च पूर्णश्च रितारो मन्द्रमध्यमः ॥
पञ्चमः कैशिकीसंज्ञो गातव्योऽयं महोत्सवे ।

सोमराजः

विस्तारयत्येक एव ग्रामादस्मादयं स्वयम् ।
पचेर्विस्तारवचनात्पञ्चमः सम्मतः सताम् ॥

कुम्भः

—मेलरागः (मालवगौलमेलजन्यः)

पञ्चमांशग्रहन्यासो राजते रागपञ्चमः ।
रिरिक्तो गीयते प्रातस्सत्रयेणाथवा युतः ।
उच्यते केनचित्पूर्णः श्रृङ्गाररसदीपकः ॥

श्रीकण्ठः

—रागाङ्गरागः

शुद्धपञ्चमकस्याङ्गं ग्रहांशन्यास पञ्चमः ।
गेयो दिनाद्यप्रहरे उत्सवे पञ्चमः शुचौ ॥
शुद्धपञ्चमभाषायाः कैशिकी पञ्चमः ।
इति केचिन्न रागाङ्गं तथा स्यादिति तद्द्वियम् ॥

भट्टमाधवः

पञ्चमः

नाभेः समुत्थितो वायुरोष्ठकण्ठशिरोहृदि ।
पञ्चस्थानसमुद्भूतः पञ्चमस्तेन कीर्तितः ॥

कुम्भः

प्राणोऽपानस्समानश्चोदानो व्यान एव च ।
एतेषां समवायेन जायते पञ्चमस्वरः ॥

संगीतसरणिः

मरुन्नाभिस्थितो वक्षःकण्ठशीर्षाधराहतः ।
पञ्चस्थानोद्भवो यस्मात्पञ्चमः कथितस्ततः ॥

पण्डितमण्डली

पञ्चमोऽप्येकवदनो भिन्नवर्णश्च षट्करः ।
वीणाकरद्वये शङ्खाब्जे वापि वरदाभये ॥
स्वयंभूर्दैवतं दीपं शाल्मलिः पितृवंशजः ।
कोकिलावाहनं गाता नारदः प्रथमो रसः ॥

सुधाकलशः

—मेलरागः

अयं स्वतन्त्रमेलः

पञ्चमो रिपहीनः स्यात्तीव्रगः सादिमः स्मृतः ।
मध्यमन्यासंयुक्तो मध्यमांशेन शोभितः ॥

अहोबिलः

(सर्वदा गेयः)

सादिमः ग्रहः षड्जः ।

—स्वरहस्तः

अरालाख्योऽपविद्धश्चेत्पञ्चमस्वर इष्यते ।

श्रृङ्गारः

पङ्क्तिच्छन्दः, हास्यश्रृङ्गारयोर्विनियोगः, कोकिलो रौति पितृवंश्यः, जलदश्यामः, ब्राह्मणः, शाल्मलिद्वीपभूः, जनोलोकवासी, कान्यकुब्जदेशीयः, जीववारजः, सामवेदी, कौथुमशाखी, पञ्चत्रिंशद्वत्सरः, पञ्चकलः, उत्सवे विनियुक्तः,चतुश्श्रुतिः।

पण्डितमण्डली

पञ्चमगोट्टारी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म ग प नि स .
(अव) स नि ध नि ध प म ध म ग स .

मल्ल

पञ्चमरागध्यानम्

रक्ताम्बरो रक्तविशालनेत्रः
श्रृङ्गारयुक्तस्तरुणो मनस्वी ।
प्रभातकाले विजयी च नित्यं
सदा प्रियः कोकिलमञ्जुभाषी ॥

दामोदरः

रक्ताम्बुजाक्षोऽरुणचारुचीरः
युवा सुवेषो रतिरङ्गयुक्तः ।
प्रत्यूषकाले विजयी नितान्तं
स पञ्चमाख्यः कलकण्ठभाषी ॥

श्रीकण्ठः

पञ्चमललिता—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म रि ग म रि स .

मल्ल

पञ्चमषाडवः—रागः

आर्षभीधैवतीजात्योर्जातः पञ्चमषाडवः ।
ऋषभांशः काकलीयुक्तो मध्यमन्याससंश्रितः ॥

मोक्षः

वीरेऽद्भुते यदि कलोपनतारुण्यमूर्छा
तानस्तु वायुरतिरार्षभिका तु जातिः ।
अंशो भवेदृषभको यदि मध्यमोऽपि
न्यासस्थितस्तदिह पञ्चमषाडवस्स्यात् ॥

नान्यः

आर्षभ्यां च त्रिनिष्पन्नो ज्ञेयः पञ्चमषाडवः ।
ऋषभांशेन संयुक्तः कश्चिन्न्यासोऽस्य पञ्चमः ॥

कश्यपः

—रागः

रित्रयो रागसंभूतो ज्ञेयः पञ्चमषाडवः ।

मदनः

मध्यमग्रामसंबद्धो भवेत्पञ्चमषाडवः ।
आर्षभीधैवतीजातो रिषभो न्यासकांशयोः ॥

ग्रहे कचिन्मध्यमान्तस्तथा पञ्चमषाडवः ।
सकाकलीप्रसन्नादिरारोही वर्णसंश्रये ।
योजितो लक्षणैरेवं भवेत्पञ्चमषाडवः ॥

हरिः

पञ्चमसारसंहिता

नारदकृता । सङ्गीतमकरन्दनामकग्रन्थः नारदकृतत्वेन मुद्रितः तत्तु नास्य स्यात् ।

पञ्चमस्वरमन्त्रः

द्रुतो हृदयाय नमः । मध्यशिरसे स्वाहा । विलम्बित शिखायै वषट् । द्रुतलम्बः कवचाय हुम् । द्रुतमध्यः नेत्रत्रयाय वौषट् । मध्यमलम्बः अस्त्राय फट् । वरुण ऋषिः सुप्रतिष्ठा छन्दः आन्हवी देवता । ऐं ह्रीं श्रीं पं नमः ।

जगदेकः

पञ्चमस्वराभिनयः

कृत्वा तु पल्लवो हस्तो धुतेन शिरसा तथा ।
वैष्णवस्थानकेनापि दृष्ट्या कान्ताख्यया तथा ।
एवं विनिर्दिशेद्धीमान स्वरं पञ्चमसंज्ञकम ॥]

दामोदरः

पञ्चमीकपालम्

अथोच्यते पञ्चमिकाकपाललक्ष्माधुनास्मिन ऋषभो मतोंऽशः ।
षड्जो ग्रहस्तत्र निषादषड्जौ गान्धारका मध्यमधैवतौ च ।
अल्पे भवन्त्यत्र कलाहि चाष्टौ स्यात्पञ्चमीवत्परिशिष्टमत्र ॥

रघुनाथः

ग्रहगतषड्जस्वरमिह रिषभांशं स्यादल्पतरनिषादं च ।
दुर्बलधैवतगान्धारस्वरषड्जैः समध्यमै रचितम् ॥
पूर्णस्वरमष्टकलं कपालमेतत्तु पञ्चम्याः ।
पञ्चमी शुद्धपञ्चमेन सकपालपाणिका गीयते ॥

नान्यः

पञ्चमीकपालगानम्

ऋषभोंऽशः स्वरो यत्र ग्रहष्षड्जस्तथाल्पकाः ।
षड्जमध्यमगान्धारनिषादा धैवतस्वरः ।
एतदष्टकलं नाम कपालं पञ्चमीभवम ॥
जयति विषमेत्यादिगानमष्टकलम् ।

कुम्भः

पञ्चमीध्यानम्

वाणी न केवलमहारि यथा विजित्य
प्रीतिप्रदा पिककुलात्स च वर्णभेदः ।
देवेन्द्रशेखरितपादसरोजरेणुं
तां पञ्चमश्रुतिमयीमनिशं नमामि ॥

जगदेकः

पञ्चमुखी—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म ग रि स .

पञ्चवक्त्रवंशः

सपादद्वियवोपेतैरङ्गुलैर्दशभिः स्मृतम ।
सप्ताधिकैः पञ्चवक्त्रवंशमानं महीभृतम ॥
पञ्चाङ्गुलं च विवरं मुखताराख्यरन्ध्रयोः ।
रन्ध्राष्टकं पुनर्ज्ञेयं पुनरर्धाङ्गलोन्मितम ॥
सप्तकान्तरमानं तु पादोना त्रियवि पृथक् ।
समासतः सपादैकयवमङ्गुलकत्रयम ।
मानं षण्मुखदण्डेन लक्ष्यशेषमिहेरितम ॥

कुम्भः

पञ्चहस्तः—पाटवाद्यम्

समहस्तादिभिः पाटैः पञ्चभिः पञ्चहस्तकः ।

वेमः

पञ्चहस्ताः । दण्डहस्तः, युगहस्तः, ऊर्ध्वहस्तः, पिण्डहस्तः, स्थूलहस्तः—इति ।

पञ्चाननः—प्रबन्धः (पञ्चभङ्गीभेदः)

एतेषामेव विन्यासात्प्रान्ते पाटादिको यदा ।
रागाभ्यां तालयुग्मेन तदा पञ्चाननो मतः ॥

जग-मल्लः

एतेषामिति । स्वरपदपाटबिरुदतेन्नकाः ।
पञ्चभङ्गीप्रबन्धस्य भवन्त्यङ्गानि तत्र तु ।
प्रान्ते पादादिभिर्न्यासः तालरागावुभावुभौ ॥
इति पञ्चनिनः प्रोक्तः.

हरिपालः

पञ्चास्यनन्दनः—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग म स .

मल्ल

पञ्चास्यः—स्वरजातिः

द्व्यशीतिभिस्सानुतारैः स्वरैः पञ्चास्य उच्यते ।
सानुतारैः चतुरधिकैरित्यर्थः ।

औमापतम्

पञ्जरः—देशीतालः

नगणो नगणश्चैव लोदौ द्रुतचतुष्टयम् ।
लघुर्द्रुतौ गुरुश्चापि ताले पञ्जरसंज्ञके ॥

तालप्रस्तारः

पटः—अवनद्धम्

श्रीपर्णदारुजश्चारुः चतुरश्रो घनो दृढः ।
सविभागकरायामः पादः स्यात्करविस्तृतः ॥

क्षिप्ताभिरथ ऊर्ध्वं च द्वयोर्लोहशलाकयोः ।
मञ्जुमञ्जीरमालाभिः सुनादाभिरलङ्कृतः ॥

वाद्यतेऽसौ दृढं धृत्वा जानुभ्यामथवोरसा ।
पाटाः कखरटास्तस्मिन्नन्येऽपि पटहाश्रयाः ॥

सोमराजः

पटमञ्जरी—रागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा संपूर्णा षटमञ्जरी ।
हृष्यका मूर्छना ज्ञेया रसिकानां सुखप्रदा ॥

दामोदरः

षटमञ्जरी—मेलरागः

पञ्चमांशग्रहन्यासा (मा)लवस्वरसंभवा ।
अवरोहे गवर्ज्याऽपि सादिमा पठमञ्जरी ॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

पटहः

पट शब्दं जहातीति हाधातोस्त्यागवाचिनः ।
कृते कप्रत्यये चैवं पटहस्य विधिः स्मृतः ॥
एवं च करटादीनामातोद्यानां पृथक् पृथक् ।
शब्दानुकरणादेव प्रायो नाम विनिर्दिशेत् ॥

नान्यः

—(मार्गरीत्या)

मार्गदेशीविभेदेन पटहो द्विविधः स्मृतः ।
प्राङ्मार्गपटहस्यात्र लक्षणं व्याहरामहे ॥

सार्धहस्तद्वयं दैर्घ्यं परिणाहोऽपि तन्मितः ।
मध्ये स्याद्दक्षिणं वक्त्रं सार्धैकादशाङ्गुलैः ॥

वामं दशाङ्गुलैस्सार्धैर्वदने दक्षिणे ततः ।
आयसं वलयं कार्यं वामे वल्लीकृतं बुधैः ॥
षाण्मासिकस्य वत्सस्य मृतस्यादाय पारिकाम् ।
तयावकुण्ठिते वल्लीवलयं वामवक्त्रके ।
तत्सप्तरन्ध्रकं कार्यं निक्षिप्तैस्तेषु दोरकैः ॥
सूक्ष्मैर्दृढैश्च बध्नीयात्कलशान्सप्तसंख्यया ।
हेमादिनिर्मितान्प्राज्ञः श्लथांश्च चतुरङ्गुलान् ॥
आयसीं पत्रिकां वामे विस्तारे त्र्यङ्गुलां समाम् ।
[illegible] यभुङ्गलचतुष्टयम् ॥

पटहस्य मुखे द्वे च वत्सकायस्य चर्मणा ।
कवलाख्येन बध्नीयाद्घनेन पिहिते तथा ॥

कवलं दक्षिणास्यस्य परितः कृतरन्ध्रकम् ।
रन्ध्रक्षिप्तान्गुणान्गाढं वलये वामवक्त्रगे ॥

आकृष्य प्रयतः प्राज्ञो बध्नीयाद्दार्ढ्यसिद्धये ।
कवले वामवक्त्रस्य सप्तरन्ध्रनिवेशिते ॥

गुणैरावेष्टय वलये लोहे तु कलशान्दृढैः ।
मध्ये निक्षिप्य चाकृष्टैः वलयं याति गाढताम् ॥

कलशेभ्यो बहिर्वामवलयं च निबध्यते ।
बध्नीयात्सुदृढां कच्छां कटिवेष्टेन सम्मिताम् ।
इत्युक्तलक्षणं मार्गपटहस्य परिस्फुटम् ॥

मोक्षदेवः

—(देशीरीत्या)

एवमेव भवेद्देशी दैर्घ्ये स्यात्त्रिवितस्तिकः ।
सप्ताङ्गुलैर्दक्षिणास्यं षड्भिस्सार्धैस्तथापरम् ॥

उद्दल्या बद्धयते वामं वदनं स्वेच्छया बुधैः ।
उद्दली गदितं चर्म जाठरं चान्तरं पशोः ॥

विशेषः कथितोऽत्रायमन्यत्सर्वं च पूर्ववत् ।
काष्ठेन खादिरेणेह कर्तव्यौ पटहावुभौ ॥

मोक्षदेवः

एवमेव । मार्गपटहोक्तमार्गेणेत्यर्थः ।

पटहः

देशीमार्गप्रकाराभ्यां तत्राहुः पटहं द्विधा ।
त्रिवितस्तिप्रमाणं स्यादाद्यः खदिरदारुजः ॥

षष्ट्यङ्गुलः परीणाहे हरीतक्याकृतिः पुरा ।
तस्याङ्गुलानि सप्त स्युः वामे षड्दक्षिणे मुखे ॥

वामे तु वलयं वल्ल्या कार्यं लोहेन दक्षिणे ।
त्यक्त्वाङ्गुलानि चत्वारि वामे स्याल्लोहपत्रिका ॥

कार्याश्चाङ्गुला विस्तीर्णास्तस्यां च कनकादिना ।
कर्तव्यास्सप्त कलशाः प्रमाणे चतुरङ्गुलाः ॥

चर्मरन्ध्राणि वामास्ये कुर्यात्कलशसन्निधौ ।
रन्ध्रैः प्रोतैस्सूत्रगणैः कलशांस्तांस्तु वेष्टयेत् ॥

आतप्य तत्र कुर्वीत गाढं वलयमायसम् ।
वल्लीमयं तु वलयं विदध्यात्सप्तरन्ध्रकं ॥

मृतषण्मासवत्सस्य दृढं चर्मावकुण्ठितम् ।
कलशानामधस्तन्तु बध्नीयात्सूक्ष्मदोरकैः ॥

बन्धयेत्कलशांश्च तु कच्छामाकटिवेष्टनम् ।
दक्षिणे पटहस्यास्य कवलं वाम वल्ली ॥
देङ्कारः कवलोद्भूतो रेङ्कारस्तु वल्लीभवः ।
टवर्गश्च तवर्गश्च कवर्गश्च विवर्जितः ॥
भवन्ति पटहे वर्णा रहाभ्यां सह षोडश ।
क्रमव्युत्क्रमभेदेन पाटास्तेषामनेकशः ॥

सोमराजः

—मार्गपटहः

भवन्ति मार्गपटहे दैर्घ्यं पञ्चवितस्तयः ।
वक्त्रद्वयं सकवलं तत्र सार्धदशाङ्गुलम् ॥
शेषं समस्तमेतस्य देशीपटहलक्षणम् ।

सोमराजः

—अवनद्धम्

खादिराणां काष्ठोद्भूतो मितास्यो मध्यमे महान् ।
त्रिवितस्तिर्भवेद्दैर्घ्यात् पञ्चाङ्गुलसुविस्तृतः ॥
पञ्चाङ्गुलं भवेत्तस्य मुखं सव्यापसव्यकम् ।
चतुर्विंशाङ्गुलं लौहं दक्षिणे वलयं भवेत् ॥
वामास्ये वलयं वल्ल्या कुर्यात्किञ्चित्ततोऽधिकम् ।
चतुरङ्गुलमुत्सृज्य वामास्ये लोहपत्रिकाम् ॥
अङ्गुलत्रयविस्तारां दृढं कण्ठे विवेष्टयेत् ।
भवेयुः कलशास्सप्त रीतिकोटिविनिर्मिताः ॥
परितः कीलितास्तेषां चतुरङ्गुलमन्तरम् ।
रन्ध्राणि तेन मानेन कुर्यात्सव्यास्यचर्मणि ॥
आवेष्ट्य कलशांस्तांश्च वलयं लोहनिर्मितम् ।
आकृष्य सुदृढं कुर्यात्सप्तरन्ध्रनिबन्धनैः ॥
षाण्मासिकस्य वत्सस्य मृतस्यादाय पारिकाम् ।
अङ्गुल्या वलयं वल्ल्या तया सुश्लक्ष्णभूतया ॥
वामास्ये तत्समावेश्य वलयं सप्तरन्ध्रकम् ।
कलशेषु निबध्नीयाच्छिथिलं सूक्ष्मरज्जुभिः ॥
सव्यस्य वलयस्यान्ते कलशेभ्यो बहिस्ततः ।
बन्धनीया दृढं कच्छा कटिवेष्टावधिस्थिता ॥
एवं लक्षणसंयुक्तं पटहस्यानकाभिधः ।
गीतनृत्तयोपयुक्तोऽयं कथितस्सोमभूभुजा ॥

सोमेश्वरः

पट्टताल्वायम्

श्रीपर्णिका काष्ठसमुद्भवत्वात् श्लक्ष्णं समन्ताच्चतुरश्रशोभि ।
विस्तारतो हस्तमितं च लेख्यो द्वात्रिंशता चाङ्गुलकैः प्रमाणात् ।
स्यात् त्रिंशतावाङ्गुलकैर्मितं तत्पट्टाभिधं वाद्यमिदं गृणन्ति ॥
तल्लोहनिर्मापितपट्टिकाभ्यां ऊर्ध्वं तथाऽधःप्रविबद्धरज्जुभिः ।
उद्भूरिभिर्घर्घरिकाभिधाभिरलङ्कृतं बन्धनमापिताभिः ।
यत्नेन सन्धार्य च वक्षसोऽग्रे जान्वोस्तथा मध्यत एतदत्र ।
स्वल्पेन तत्सिक्थकलेपनेन लिप्तं प्रवीणैरिह वाद्यते हि ।
करस्थशाखाग्रिमभागघृष्टाः पाटाः पुनस्युस्त इमे भवन्ति ।
वाखोखटो वा घरटा इतीमे तथैव पाटाः पटहोद्भवाश्च ।
हौडुक्किकाश्चाप्यथ दैवतानि महर्षयो राजवरोदितानि ॥

कुम्भः

पटाग्रणीः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध प म ग रि स .

मञ्ज

पट्टिनृत्तम्—देशीनृत्तम्

पदमेकं तालहीनं बद्धं त्रैलिङ्गभाषया ।
पूर्वस्वरोच्चार्यमाणं यदेकयतिसंयुतम् ।
पट्टिरसा कथिता तद्ज्ञैः विदग्धानां मनोहरा ॥

दामोदरः

पट्टुः

अयमान्ध्रभाषाशब्दः। तन्त्र्यास्फोटने दृढास्फोटः। चमत्कारः।

पडिमद्वयः—देशीतालः

दीप्तमेकं भवेद्यत्र स पडिस्तु मण्ठके ।
ऽ

दामोदरः

पणवः

पणवन्ति स्तवन्तीति पणास्तेतार एव हि ।
अवति गच्छतीत्येवं पणवं चापि जानते ॥
श्रूयते चैव तस्यापि पुराणे यत्तथाध्वनिः ।
हरप्रीतिकरत्वेन तदाहुर्मुनयो यथा ॥
श्रुत्वा पणवन (तः) शब्दं स्वयं नृत्यति शङ्करः ।
तस्मात्तन्नादसौ योज्यो गीतकासादितादिषु ॥

नान्यः

पण्डितमण्डली

सङ्गीतशिरोमणिकर्तारः । क्रै. प. १४२९ वर्षे गङ्गायमुनासङ्गमसमीपे कडे नगरे सुल्तानसाहप्रभुणा आहूता नानादेशीयाः पण्डिताः संभूय तद्राजाज्ञया प्राचीनान् ग्रन्थान् परामृश्य सङ्गीतशिरोमणि व्यरचयन्निति ग्रन्थावतरणे दृश्यते । तत्र गीताध्यायः प्रौढः । तत्रैवावतरणिका वर्तते । अन्यस्संगीतशिरोमणिनामा ग्रन्थभागः प्रबन्धाध्यायमात्रपरिकरः पण्डितमण्डली-

शब्दहीनो वर्तते । उभौ एकग्रन्थभागावेवेति मन्यामहे । प्रबन्धभागे परमर्दि, अर्जुन, सोमेश्वर, प्रतापपृथ्वीपति, सोमवल्लभादीनां नामानि दृश्यन्ते । गीतभागे बहदरुमलीक, संगीतसागर, रागार्णव, चूडामणि, वादिमत्तगजाङ्कुश, संगीतदर्पण, तालार्णव, सविस्तरकल्पवृक्ष, सङ्गीतरत्नावलि, नृत्यरत्नावलि, सङ्गीतमुद्रा, संगीतोपनिषत्सार, संगीतसारकलिका, संगीतविनोदानन्दसंजीवन, मुक्तावली, बालबोधादयो ग्रन्थाः स्मृताः। तस्मादेते तत्पूर्वा इति स्पष्टम् ।

पताकः—हस्तः

तर्जनीमूलसंलग्नः कुञ्चिताङ्गुष्ठको भवेत् ।
पताकस्संहताकारः प्रसारिततलाङ्गुलिः ॥

एष स्पर्शे चपेटे च पताकातालिकादिषु ।
ज्वालासूर्ध्वगता स्वस्याङ्गुल्यः प्रविरलाश्चलाः ॥

धारास्वधोगता पक्षिपक्षे त्वस्य कटिस्थिते ।
ऊर्ध्वं गच्छन्नुच्छ्रितेषु पुष्करप्रहतौ त्वधः ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्कटिक्षेत्रादुत्क्षेपाभिनये करः ।
आभिमुख्ये मुखक्षेत्रमागच्छन्निजपार्श्वतः ॥

स्वपार्श्वे कम्पमानस्तु प्रतिषेधे भवत्यसौ ।
शीघ्रं घर्षन्नधिष्ठाय पताकं क्षालने परम् ॥

पताकं तु शनैर्घर्षन्मर्दने मार्जने तथा ।
उत्पाटने धारणे च शिलादिस्थूलवस्तुनः ॥

उचितौ विच्युतौ कार्यावेतावन्योन्यसंमुखौ ।
अधोगतोच्छ्रितचलाङ्गुलिर्वायूर्मिवेगयोः ॥

शार्ङ्गः

प्रसारितास्समास्सर्वाः यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठस्स पताक इति स्मृतः ॥

भरतः

तर्जनीमूलगोऽङ्गुष्ठः कुञ्चितः कुञ्चिताङ्घ्रिवत् ।
अङ्गुल्यो यत्र जायन्ते समश्लिष्टप्रसारिताः ॥

स पताक इति ख्यातः पताकाकारधारणात् ।
समा इति प्रकृतिस्थाः । प्रसारिताः प्रसारिताग्राः ॥

ज्यायनः

एष प्रहारपाते प्रतापने नोदने प्रहर्षे च ।
गर्वेप्यहमिति तदुच्चैर्ललाटदेशोत्थितः कार्यः ॥

एषोऽग्निवर्षधारानिरूपणे पुष्पवृष्टिपतने च ।
संयुतकरणः कार्यः प्रविरलचलिताङ्गुलिर्हस्तः ॥

स्वस्तिकविच्युतिकरणात्पल्लवपुष्पोपहारशष्पाणि ।
विरचितमुर्वीसंस्थं यद्द्रव्यं तच्च निर्देश्यम् ॥

स्वस्तिकविच्युतिकरणात्पुनरेवाधोमुखेन कर्तव्यम् ।
संवृतविवृतं पाल्यं छन्नं निबिडं च गोप्यं च ॥

अस्यैव चाङ्गुलीभिस्त्वधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाभिः ।
'वद्ध्यग्निवेगवेलाक्षोभश्चौघश्च कर्तव्यः ॥

उत्साहनं बहु तथा महाजनप्रांशुपुष्करप्रहतम् ।
पक्षोत्क्षेपाभिनयं रेचककरणेन कुर्वीत ॥

परिघृष्टतलस्थेन तु धौतं मृदितं प्रमृष्टपिष्टे च ।
पुनरेव शैलधारणमुद्घाटनमेव चाभिनयेत् ॥

दशाख्याश्च शताख्याश्च सहस्राख्यास्तथैव च ।
पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां कार्योह्यभिनये करः ॥

भरतः

प्रतापने शीतशमनायाग्निस्पर्शग्रहणे राज्ञां च प्रतापे । प्रहारे हृदयलग्नतले ईषत्कम्पमानः प्रहर्षे च रोमाञ्चसम्मुख उद्गतः । गर्वेऽस्मदर्थे पार्श्वान्तरात्स्वपार्श्वमागच्छन् ललाटाभिमुख ऊर्ध्वः कर्तव्यः । संयुतकरण इति । हस्तद्वयमीदृशं कर्तव्यमित्यर्थः । चलनलक्षणा क्रिया यथाऽग्निज्वालासूर्ध्वगमनं जलधारास्वधोगमनमङ्गुलीनाम् । सम्मुखौ पताकौ मणिबन्धभुवि न्यस्तौ कृत्वा बाहुपरिभ्रमणयुक्तया स्वपार्श्वसमं स्वस्तिकविच्युतिः । संवृतविवृतमिति अधोमुखेन स्वस्तिकेन तद्विच्युत्या च अर्धं संवृतं अर्धञ्च विवृतम् । पाल्यं पतमानाद्रक्षणीयं विच्युतिपूर्वकम् । रेचककरणे इति रेचयति स्वसन्निवेशाच्यावयति स्वक्षेत्राद्वा या क्रिया । पक्षे पतत्रिणां । उत्क्षेपणं ऊर्ध्वगमनं । स्त्रीपुंसेति उभयोरपि अभिनेत्रोरभिनेययोर्वा ।

अभिनवगुप्तः

तर्जनीसङ्गताङ्गुष्ठः स पताकः प्रकीर्तितः ।
उत्कृष्टाथ लालने च सहसोत्तलकम्पितः ॥

अम्बुधौ तु पुरोगस्स्यादूर्ध्वनिर्देशेष्वधोगतः ।
चिन्तने तु पुरोगस्स्यात्पश्चादभिगतो ऋजुः ॥

निवारणे तिरश्चीनः स्थितौ चाधोमुखो ऋजुः ।
आत्मन्युरसि च ज्ञेयः पादयोरुभयोरपि ॥

अधोमुखौ पुरोगौ च निकृष्टे च मनागुभौ ।
उरसश्च समीपे च श्वङ्गे पार्श्वेत्वधोमुखौ ॥

समूहे निबिडे चैव संयुतौ तावधोमुखौ ।
गमने तु पुरोगस्स्यादूर्ध्वे चौ चोर्ध्वगो भवेत् ॥

अद्भुते चोत्तलो नेयः खड्गे पार्श्वचलोधृतः ।
अधस्तलौ युक्तपार्श्वौ प्रकाशे विगतक्लमे ॥

मङ्गलद्रव्यसंस्पर्शे मर्यादायामुरोगतः ।
अन्योन्याभिमुखौ तौ च वने वध्ये पुरोगते ॥

पुरोवलयितेनैव मध्यदेशो तदा भवेत् ।
ललाटनिकटस्थौ तु तिरश्चीनौ समुद्धृतौ ॥

इमौ स्यातामन्धकारे मुखदेशे तदुन्मुखौ ।
पुरोन्नतौ तौ च पटे निषेधे च पराङ्मुखौ ॥

सत्यर्थे तु सभायां च ज्ञेयौ तौ संयुतौ तथा ।
अग्निस्पर्शे च विप्राणां प्रदाने ह्यभयस्य च ॥

तिर्यगावर्तमानौ च भवतोऽधोमुखावपि ।
क्रमादूर्ध्वाक्षिपतितो भविष्यति भवेदयम् ॥

पुरोदेशगतश्चोर्ध्वमुखदेशा ... मुद्धृतौ ।
विभागे चैव विवृतौ प्रेक्षे चैव पुरोगतः ॥

स्पार्श्वतलयोश्श्लिष्टावञ्जलिस्स्यात्पताकयोः ।
वन्दने शरणे चैव प्रार्थने कीर्तितावुभौ ॥

शृङ्गारालंक्रियायां च स्पुटोत्तानतलो भवेत् ।
वने समुद्रे वलयाकारोऽयं कीर्तितो बुधैः ॥

घ्राणे चायं चोर्ध्वतलः नियतो मण्डलाकृतिः ।
शमने लोडने चैव मार्गे चायं प्रकीर्तितः ॥

अधिकार्येऽन्वेषणे च कुले चाधोमुखो भवेत् ।
कुहके कम्पितश्चायं द्वौ च पापे कृतौ तथा ॥

अन्तिके मङ्गले चैव लम्बितौ चापि वर्धके ।
मनस्तापे च मन्दे च धृतं सीमन्तपार्श्वके ॥

शयने च तले चैव चन्द्रस्योद्गमने तथा ।
विलम्बितायो नखरो ... मुखकम्पितः ।
वचनार्थे चावितथे वितथे च भवेदयम् ॥

अभिनयप्रकाशे

उत्क्षिप्तेन शिरोदेशे पाणिना शिरसा पुनः ।
न तेन वामतः किञ्चिद् भ्रुकुटीकुटिलभ्रु च ॥

स्तोकविस्फारिताक्षेण प्रहारमभिनिर्दिशेत् ।
प्रतापने तथोद्भूतो ॥

विकृतास्येन फालस्थः किञ्चिद्विचलितः करः ।
पताकः स्फारिताक्षेण भ्रुकुटीकुञ्चितभ्रुवा ॥

कार्योऽहमिति गर्वस्स्याच्छास्त्रविशारदैः ।
अर्थेषु यक्षभागेषु संयुतं चैनमाचरेत् ॥

द्वितीयहस्तमुक्तो यः सहस्तसंयुतस्पृशः ।
ऊर्ध्वं प्रमार्ग्ये कर्तव्यः प्रचलद्भिरलाङ्गलिः ।
विदध्यादित्थमेवोक्तं वर्षधारानिरूपणे ॥

.... दर्शयेत् ।
पुष्पवृष्टिप्रपतने प्रचलद्भिरलाङ्गुलिः ॥

कार्यं हस्तद्वयं वक्र.................. ।
तेनैव कृत्वा चोत्तानं विधायस्वस्तिकं बुधः ॥

कुर्वाणो विच्युतिं तस्य पल्लवं संप्रदर्शयेत् ।
पुष्पोपहारं शष्पाणि ये चार्था भूतलस्थिताः ॥

स्तानुन्नमितवामभ्रूः किञ्चिदुद्वाहयन् शिरः ।
तादृशं हस्तयुग्मं तु कुर्यादविकृताननः ॥

अधोमुखेन तेनैव कर्तव्या घटना मिथः ।
संवृतं याप्यविश्लिष्टं विवृतं वाथ श्लिष्टकम् ॥

दर्शनीयं च वदनमस्मिन्नविकृतं सदा ।
पाल्यं छन्नं च कर्तव्यं स्वस्तिकेन परस्परम् ॥

किञ्चिद्विनतमूर्धा च विधायाधोमुखौ तलौ ।
निबिडं निबिडेनैव निर्विकारमुखाम्बुजः ॥

उरसोऽग्रे तथोर्ध्वेन परावृत्तेन हस्तयोः ।
युगलेन मनश्शक्ति प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ॥

गोप्यं वामेन गुप्तेन किञ्चिद्विनतमस्तकः ।
किञ्चिदाकुञ्चितां वामां भ्रुवं कृत्वा प्रदर्शयेत् ॥

पताकास्थानकम्—(प्रथमं)

सहसैवार्थसंपत्तिर्गुणवत्युपकारतः ।
पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥

भरतः

यत्रोपकारकमपेक्ष्य गुणवती उत्कृष्टार्थस्य फलस्य सहसैवाचिन्तितोपनतत्वेन भवति सम्पत्तिः तत्प्रथममिति साध्यफलयोगात् प्रधानं पताकास्थानम् । यथा—रत्नावल्यां सागरिकायां पाशावलम्बनप्रवृत्तायां वासवदत्तेयमिति मन्यमानो यदा राजा पाशं मुञ्चति तदा तदुक्त्या सागरिकां प्रत्यभिज्ञाय हा कथं प्रिया सागरिका इत्यादि । अत्रान्यत्प्रयोजनं चिन्तितम् । तद्वैचित्र्यकारि च प्रयोजनान्तरं सम्पन्नम् । तत्र च दैवयोगः तथाभूतदेशकालभूतो नायकः स्वात्मैवान्याभिसन्धिबलात्कल्पितभेदः सागरिकैव वा मरणमेवोचितमिलान्याभिसन्धानेन वदतीति पताकानायकसदृशत्वं भजते ।

अभिनवः

सहसैवेत्यादि । तत्क्षणादेव समीहितस्यार्थस्य निष्पत्तिः कुतः । उपकारतः । अभिवाञ्छितसिद्धिनिष्पादनतः । तत्पताकास्थानं प्रथमं वेदितव्यम् ।

यथा—जीमूतवाहनस्य परार्थे आत्मानं ददतः शङ्खचूडेन न दत्तं वध्यचिह्नं। तद्वधाकुलस्य कञ्चुकिनानीय मित्रावसुजनन्या प्रहितं रक्तवासोयुगं दत्तम्।

सागरः

पतकास्थानकम्—(द्वितीयम्)

वचस्सातिशयं श्लिष्टं काव्यबन्धसमाश्रयम्।
पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम्॥

भरतः

काव्यस्य प्रकृतस्य वर्णनीयस्य यो बन्धः अतिशयोक्त्यादिना योजनं तन्निमित्तवशाद्यद्वचनं सातिशयश्लिष्टमप्रकृतं प्रत्युचितं तद्वचनं तदर्थो वा तदुच्चारयिता वा यादृच्छिकं वा प्रकृतोपयोगित्वेन सहकारित्वेन गच्छत् द्वितीयं पताकास्थानमभिसन्धानापेक्षया। यथा—रामाभ्युदये तृतीयेऽङ्के सीतां प्रति सुग्रीवस्य सन्देशोक्तिः।

बहुनात्र किमुक्तेन पारेऽपि जलधेः स्थिताम्।
अचिरादेव देवि त्वां आहरिष्यति राघवः॥

अत्रान्यप्रयोजनेन अतिशयोक्त्याशयेन प्रयुक्तेऽपि वचसि पारेऽपीत्यादि प्रकृतोपयोगातिशयात् पताकास्थानकम्।

अभिनवः

वचस्सातिशयमित्यादि। वचो वचनं सातिशयं बह्वर्थसमाधानम्। श्लिष्टं द्व्यर्थवाचकं काव्यबन्धसमाश्रयम्। प्रस्तुतस्य काव्यस्याश्रयम्। यथा - वेण्यां सूत्रधारः निर्वाणवैरेत्यादि।

सागरः

—(तृतीयम्)

अर्थोपक्षेपणं यत्र लीनं सविनयं भवेत्।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमिष्यते॥

भरतः

लीनमस्फुटरूपं उत्क्षिप्यमाणमर्थजातं श्लिष्टेन संबन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेनापि प्रत्युत्तरोपेतं सत् यत्र सविनयं विशेषेण नयनेन विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं संपद्यते तत् तृतीयं पताकास्थानकम्। यथा—मुद्राराक्षसे चाणक्यः अपि नाम राक्षसो गृह्येत इत्यस्फुटेऽर्थे उपक्षिप्ते सिद्धार्थकः आर्य गृहीत इत्येतत्प्रत्युत्तरं सन्देशाशयेन प्रयुक्तं औचित्याद्विशेषनिश्चयं करोति। पुनश्चाणक्यः आत्मगतं गृहीतो राक्षस इति मन्यते। इदं च प्रकृतसाध्योपयोगाङ्गित्वात् पताकास्थानीयमिति वीथ्यङ्गाद्गण्डादस्य भेदः।

अभिनवः

अर्थोपक्षेपणमिति। यस्मिन्नर्थप्रकाशे लीनं सविनयं औद्धत्यमपास्य मर्म भवेत् श्लिष्टप्रत्युत्तरं द्व्यर्थावभासम्। खण्डितनायकयोः उत्तरोत्तरमस्मिन्नुदाहरणमुपन्यस्यते। कान्ते नाथेत्यादि।

सागरः

—(चतुर्थं)

द्व्यर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः।
उपन्याससयुक्तश्च तच्चतुर्थमुदाहृतम्॥

भरतः

यो वचनविन्यासः कथारूपं वा, सालङ्कारत्वसंपत्त्याशयेन शोभनः प्रसादयुक्तः श्लेषवशाद्व्यर्थ इति अनेकार्थसंप्रयुक्तः तादृशस्सन्नुपन्यासे वस्त्वन्तरोपक्षेपे सुष्टु संपद्यते। तच्चतुर्थम्। यथा—रत्नावल्याम् प्रीत्युत्कर्ष इत्यादौ (१-२३) काव्यरूपताशयेन श्लेषः प्रयुक्तः प्रधानवस्त्वन्तरं सागरिकागतमुत्क्षिपति। अयं स राजा उदयनो यस्याहं तातेन दत्तेति सागरिका।

अभिनवः

उपपत्या संप्रयुक्तः, अर्थद्वयवाची काव्ययोजनाक्षमः उपपत्तिमान्। अस्य प्रयोगो मुखादिसन्धिचतुष्टये कापि विधातव्यः।

सागरः

आगर्भादाविमर्शाद्वा पताका विनिवर्तते।
कस्माद्यस्मान्निबन्धोऽस्याः परार्थः परिकीर्त्यते॥

यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत्॥

भरतः

स्वफलसिद्धये यत गणनस्य तत्र तत्रावश्यं पृथग्गणनाशङ्काम्। अस्मत्पक्षे कस्मिंस्तर्हि प्रधानसन्धौ तस्यानुयायित्वमिति दर्शयितुमाह आगर्भादिति। यमर्थं व्याप्य निवर्तते पताकेतिवृत्तं तावत्येव पताकानायकस्य स्वफलसिद्धिरुपनिबन्धनीया। सिद्धफलस्त्वसौ प्रधानफल एव व्याप्रियमाणः भूतपूर्वगत्या पताकाशब्दवाच्यः प्रधानवच्च कल्प्येते त्युक्तत्वान्निर्वहणपर्यन्ते पताकास्थानफले क्रियमाणे तुल्यकालयोरुपकार्योपकारकत्वाभावात्, तेन प्रधानोपकारो न भवेत्। प्रधानवच्च कल्प्येतेति पताकालक्षणे अभिधानाद्बहुतरेतिवृत्ते व्यापकता नायकस्य पताकानायकस्य तु परिमितेति वृत्तव्यापकत्वं। यत्रार्थ इत्यादि—अर्थः प्रयोजनमुपायश्च। कर्मकरणव्युत्पत्त्या अन्यस्मिन्नुपाये प्रयोजने वा चिन्तिते अन्यः उपायान्तरप्रयोजनान्तरलक्षणः प्रकर्षेण युज्यते सम्बध्यते यत्रेति तत्पताकास्थानकम्। पताकाधारत्वादुपचारादितिवृत्तमपि पताकास्थानकम्। उपाध्यायास्त्वाहुः पताकायाः स्थानमितिवृत्तता। तत्र चार्थः क्रियमाणोऽपि पूर्वपदार्थमुपसंक्रामति। पताकास्थानकमिति वृत्तमेवोच्यते। तत्र वर्तमानं तु जडाजडरूपं पताकासदृशमित्यर्थादुक्तं भवति। स चान्योऽर्थः तल्लिङ्गः

तन्मुख्यमर्थं लिङ्गयति। विचित्रयतीति। आगन्तुकेन भावेनेति। भावनं भावः कारणत्वं। तच्च द्विविधं स्वरूपकृतं सहकारिकृतं च। सहकारिकृतमागन्तुकमुच्यते। तेन सहकारित्वसामान्यात्तत्समर्थाचरणलक्षणात्पताकासादृश्यमिति यावत्। अन्यामिसन्धानेऽन्यसिद्धिश्चेत् भूषणभूतापि केश्चिद्दूषणत्वेन गृहीता। तदर्थशब्दः उपायवाच्योपाश्रितः। तल्लिङ्ग इति कारणत्वधर्माभावप्रवृत्तिनिमित्त उपायः।

अभिनवगुप्तः

पताकास्थानानि चत्वारि। काव्यस्यालङ्कारभूतान्यपि निर्वहणसन्धिवर्जं कार्याणि पताकास्थानानि शोभाहेतूनि। यथा— दशरथाङ्के रामस्य राज्ये चिन्त्यमाने भरतस्य राज्यं तल्लिङ्गजातमिति दशरथ उक्त्वा रामोऽपि गच्छतु वनमिति विषादेनागन्तुकेन व्यभिचारिणा भावेन गृहीतः पठति।

सागरनन्दी

स्वार्थाय प्रवृत्तो यो हेतुश्चेतनः परस्य प्रधानस्य प्रयोजनं सम्पादयति सा प्रसिद्धिप्राशस्त्यहेतुत्वात्पताकेव पताका। सुग्रीवविभीषणादिर्हि रामादिनोपक्रियमाणो रामादेरात्मनश्चोपकाराय भवन् रामादेः प्रसिद्धिं प्राशस्त्यं च सम्पादयति।

रामचन्द्रः

अतीतानागते कार्यं कथ्यते यस्य वस्तुनः।
अन्यापदेशव्याजेन पताकास्थानकं तु तत्॥
तत्तुल्यसंविधानं च तथा तुल्यविशेषणम्।
इति द्विधा यदन्योक्तिरूपं तत्प्रथमं भवेत्॥

शारदातनयः

पताकवर्तना

मणिबन्धावधिभ्रान्तिः पताकस्य मुहुर्भवेत्।
सव्यापसव्यतो यत्र सा पताकाख्यवर्तना॥

अशोकः

पताकहस्तमुख्यता

प्रकृतित्वात्पताकस्य प्रवृत्तिस्सर्वकर्मसु।
जायते हि स्वभावेन विनियोगोऽस्य तन्महान्।
प्रसृतिर्बहुहस्तानामत एवास्य मुख्यता॥

ज्यायनः

पताका—अर्थप्रकृतिः

यस्या वृत्तं पदार्थं स्यात्प्रधानस्योपकारकम्।
तत्संबन्धाच्च फलवत्सा पताकेति कीर्तिता॥

भरतः

कथाशरीरव्यापिनि पुनस्सहायविशेषे साधकतमत्वं करणभूते वर्तमाने आरम्भः पताकेत्युच्यते। कथाशरीरव्यापिनो हि नायकस्य प्राधान्येन यदुपकारकं तेन च फलेन च फलवत्सा पताका। यथा हि पताका कस्य चित् चिह्नरूपेण प्रकर्षशोभायै भवति एवं तेषु यदुपनायकादेश्चरितं तत्प्रधानस्यात्मनश्च शोभाप्रकर्षाय जायमानं पताकेत्युच्यते।

भोजः

यथा – मूर्ध्ना जाम्बवतोऽभिवाद्य इति रामचरिते।

—गर्भसन्धौ तृतीयमङ्गम्

कार्यसिद्धये मित्रसंपल्लाभः।

यथा – मायामदालसे अग्निपतितां मदालसामदहता मैत्री दर्शिता।

सागरनन्दी

—(क्रिया) तालाङ्गम्

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

—अर्थप्रकृतिः

यद्वृत्तं हि परार्थं स्यात्प्रधानस्योपकारकम्।
प्रधानवच्च कल्प्येत सा पताकेति कीर्तिता॥

पतिता—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

—भ्रूः

पतिता भ्रूरधः प्राप्ता सद्वितीयं क्रमेण वा।
हासे घ्राणे विस्मये च रोषे हर्षजुगुप्सयोः॥
असूयाक्षेपयोश्चापि पतिते गदिते भ्रुवौ।

अशोकः

अनिष्टगन्धासूयादौ भ्रुवमेकामधो नयेत्।
हास्यशोकविषादेषु भ्रुवौ द्वे अप्यधो नयेत्॥

विप्रदासः

पत्रकर्णिका—कर्णभूषणम्

पत्रलेखाः—गण्डभूषणम्

पथनी—श्रुतिः

पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः।
हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः। पञ्चमोऽत्र त्रिश्रुतिः।

पथ्या—प्राकृते मात्रावृत्तम्

त्रयश्चतुर्मात्रिका गणाः एकः पञ्चमात्रिकः ।
लः गः

विरहाङ्कः

पदम्—वाद्यप्रबन्धः

यत्र चोद्ग्राहखण्डं तु स्वल्पमेव प्रयुज्यते ।
शुद्धैः कूटैस्समस्तैश्च व्यस्तैः पाटैः प्रकल्पितः ॥

बद्धो वर्णसरेणापि नातिदीर्घो भवेद्ध्रुवः ।
अन्ते च छण्डणः कार्यः पदं तत्परिकीर्तितम् ।
प्रायेण नर्तने दीप्ते पदं तस्मिन्प्रयुज्यते ॥

वेमः

वादयित्वा यतिं पूर्वं पाटेनान्ते विमुच्यते ।
वाद्यप्रबन्धमध्ये तत्पदमित्युच्यते बुधैः ॥

सोमेश्वरः

आदितो वादयित्वा यत्पाटेन त्यज्यते यतिः ।
वाद्यप्रबन्धमध्ये तत्पदमित्युच्यते बुधैः ॥
उदाहरणं रत्नाकरे द्रष्टव्यम् ।

सोमराजः

उद्ग्राहोऽल्पो ध्रुवो नातिदीर्घः शुद्धादिनिर्मितः ।
स्याद्वर्णसरबद्धो वा छण्डणोऽन्ते यदा तदा ॥

पदं वदन्ति वाद्यज्ञाः प्रायस्तद्दीप्तनर्तने ।
वादयित्वा यतिं मध्ये प्रबन्धस्य विमुच्यये ।
पाटेन यत्र तत्प्रोक्तमपरैस्सूरिभिः पदम् ॥

शार्ङ्गः

—प्रबन्धार्थम्

पदं प्रकाशयेदर्थं,

हरिपालः

पदकम्—वक्षोविभूषणम्

सुवर्णोपरि विन्यस्तरत्नराजिसमन्वितम् ।
हरिन्माणिक्यनीलेन बृंहिता नायकेन च ॥

मध्यदेशनिविष्टेन मणिना परिशोभितम् ।
पदकं रुचिरं रम्यं वक्षःस्थलविभूषणम् ॥

सोमेश्वरः

पदगलिता—मात्रावृत्तम्

द्वौ चतुर्मात्रिकौ एकः पञ्चमात्रिकः चतुर्षु पादेषु यमकम् ।

विरहाङ्कः

पदद्वयनिकुट्टिता—मुडुपचारी

पदद्वयनिकुट्टा स्यात्सैवाङ्घ्रिद्वयनिर्मिता ।

अशोकः

सेत्येकपदकुट्टिता ।

पदनृत्तम्—देशीनृत्तम्

कर्णाटभाषया बद्धं यदुद्ग्राहादिभिर्युतम् ।
तालेन येन केनापि युतं तत्पदसंज्ञकम् ॥

दामोदरः

पदार्थटीका—हस्तप्राणः

अङ्गानां कथितानां स्यादर्थनिर्वाहता यदि ।
ज्ञेया पदार्थटीकेति पूर्वं या भरतोदिता ॥

शृङ्गारः

पदार्थाभिनयः

यद्यद्भावाश्रयं नृत्तं पदार्थाभिनयात्मकम् ।

शारदातनयः

पदोच्चयः—लक्षणम्

बहूनां तु प्रयुक्तानां पदानां बहुभिः पदैः ।
उच्चयस्सन्निकर्षार्थो यः स विज्ञेयः पदोच्चयः ॥

गुणैर्बहुभिरेकार्थैः पदैर्यस्संप्रशस्यते ।
पदोच्चयं तु तं विद्यान्नानार्थग्रथितार्थकम् ॥

भरतः

एकतात्पर्यार्थनिष्ठैः बहुभिश्शब्दैर्यः वाच्यत्वेन स्वीकृता धर्माः तदुपलक्षितत्वेनैव यत्तद्वस्तुनः प्रशंसनं कथं नानार्थैर्ग्रथितात्मक-मुपलम्भितरूपं कृत्वा तत्पदानामुच्चयः उत्कर्षेण वचनबाहुल्यं यत्रेति पदोच्चयः। यथा—असारं संसारं (मालतीमाधवे) इत्यत्र ह्यवान्तरावगमकारिणां अवान्तरवाक्यरूपाणां पदानां तात्पर्य-मभिन्नं सार्थं तु भिन्नः। पादशब्दस्तु अन्ये पठन्ति पादो भाग इत्यादि ।

अभिनवः

पद्मः—देशीतालः

विज्ञेयः सगणः पद्मः। ।।ऽ मदनः

पद्मकेसरः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म ग म प ध प नि ध नि प नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग स.

मत्र

पद्मकोशः—हस्तः

अङ्गुल्याङ्गुलयो यस्मिन्नलग्नाग्रा धनुर्नताः।
विरलाः पद्मकोशोऽसौ कार्यो देवार्चने बलौ ॥

द्विस्त्रिर्वा विप्रकीर्णाग्रः पुष्पाणां प्रकरे करः।
फले बिल्वकपित्थादौ स्त्रीणां च कुचकुम्भयोः ॥

शार्ङ्गः

पद्मकोशस्वस्तिकहस्तः

कुचस्थलसमीपस्थं पद्मकोशद्वयं तदा ।
बध्वा तु कुचभावेऽपि पद्मकोशस्य स्वस्तिकः ॥

वक्षस्तले स्वयं हस्तः कुचद्वयनिरूपणे ।
पार्श्वभागे स्वयं हस्तः पर्वतद्वयदर्शने ॥

विनायकः

पद्मनाभः—देशीतालः

पद्मनाभे निरूपिता ।
गुर्वोर्मध्ये तु षड्दण्डचयवोऽनुद्रुतान्तराः ।

ऽ। ।˘।˘।˘।।ऽ

लक्ष्मणः

पद्मबन्धः—नृत्तबन्धः

द्वितीया प्रथमे पङ्क्तिरथाद्याया द्वितीयके ।

स्थाने स्थिता द्वितीयस्यास्तृतीयं पदमाश्रयेत् ।
तृतीयायाश्चतुर्थं च चतुर्थ्या च द्वितीयकम् ॥
स्थानक्रमाद्व्रजेनैवं द्वितीया पङ्क्तिरिष्यते ।
तृतीयपङ्क्तेः राद्यथा द्वितीयाया द्वितीयकम् ॥
आद्यायाश्च तृतीयं च चतुर्थं च क्रमाद्व्रजेत् ।
एवं तृतीयपङ्क्तिः स्यादथ तुर्याद्यमाश्रिता ॥
तद्द्वितीयं पदं प्राप्य तृतीयायास्तृतीयकम् ।
द्वितीयायाश्चतुर्थं च क्रमाद्गच्छेदियं पुनः ॥
चतुर्थी पङ्क्तिरेवं तु चतस्रः पादपङ्क्तयः ।
मिथश्चरन्ति मिलिता एवं विनिमयात्पृथक् ।
तं पद्मबन्धमाचष्ट रूपनारायणो नृपः ॥

वेमः

पद्मभ्रमरः—हस्तः

वक्षसोऽग्रे स्थितः पद्मो भ्रमन्नुपरिषट्पदः ।
पद्मभ्रमरनामासौ करः प्रोक्तो मनीषिभिः ॥

षट्पदः – हस्तविशेषः ।

अगस्त्यः

पद्मवर्णः

सितरक्तसमायोगे पद्मवर्णः प्रकीर्तितः ।

भरतः

पद्मवर्तना

नलिनीपद्मकोशौ चेत्सविलासं लुठन्ति तौ ।
पूर्वसूरिभिरादिष्टा पद्मवर्तनिका तदा ॥

अशोकः

पद्मकोशाभिधौ हस्तौ व्यावृत्तादिक्रियान्वितौ ।
आश्लिष्टौ च करौ क्षेत्रव्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
मिथः पराङ्मुखौ सन्तौ सैषा कमलवर्तना ॥

कल्लिनाथः

पद्मवीणा

नकुलादीनां लक्षणे द्रष्टव्यम् ।

पद्मसौन्दर्या—मेलरागः (रामप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म ग स .

[illegible]

पद्माकारः—वर्णालङ्कारः

सरिससससरिगग, रिगरिरिरिगमम, गमगगगमपप, मपममम-मपसध, पधपपपधनिनि, धनिधधधनिसस ।

प्रतापसिंहः

पद्मावली—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि स .
(अव) स नि ध प ग रि स .

[illegible]

पद्मासतम्—मेलरागः (विश्वम्भरीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प नि स .
(अव) स नि ध नि प ग रि स .

[illegible]

पद्मिनी—द्वादशाक्षरवृत्तम्

भरतः

रररराः ।

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रागणौ द्वौ पञ्चमात्र एकः ग

विरहाङ्कः

—(क्रिया) तालाङ्गम्

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

पद्मिनीहस्तः

षड्जश्च धैवतश्चैव पद्मिनी स्वर इष्यते ।
पद्मिन्याश्शुकतुण्डस्स्यादपवेष्टितरूपकः ॥

[illegible]

पद्मिन्यभिनयः

अलपद्मवमृगशीर्षहस्तयोः ललाटदेशधारणेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्र

पन्तुरागध्यानम्

अभिनवजलदाभश्यामलां कोमलाङ्गीं
करगतशुकबालां कान्तसान्निध्यलीलाम् ।
शुचिविमलदुकूलां चारुसौवर्णचैलां
मधुचषकसमीपां पन्तुकां चिन्तयामि ॥

रागसागरः

पन्तुवराली—मेलकर्ता

केक्यादि धेनुशिवमेषविरुद्धमध्य-
पञ्चाधिधैवतमहेशनिषादमेवम् ।
सर्वत्र तुल्यमिति पन्तुवरालिरागे
संपूर्णजातिरिति गायति चित्तसेनः ॥

सरिपधाः शुद्धाः । गस्साधारणः । प्रतिमध्यमः । काकलिर्निषादः ।

परमेश्वरः

—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

मञ्ज

पन्तुवरालीरागध्यानम्

गण्डमण्डितसुकुन्तलजालां
दण्डकेलिवरकुण्डललोलाम् ।
पाटलाहितसखीसहलीलां
नाटिकां भजति पन्तुवराली ॥

रागसागरः

पन्नगलास्यः—रागः

षाड्जीधैवतिकाभ्यां जातिषड्जश्च षड्जकन्यासः ।
पूर्णः पञ्चमकाल्पः पन्नगलास्येति (विश्रु)ताल्या स्यात् ॥

नान्यः

परकिया—नायिका

परोढा यद्यपि प्रायो न महाकविभिः स्फुटम् ।
प्रबध्यते स्वप्रबन्धे तथाप्यत्रोच्यते कियत् ॥
अनन्यशरणा स्वीया धनहार्या पराङ्गना ।
अस्यास्ति केवलं प्रेम तेनैषा रागिणां मता ॥

कुम्भः

अत्र पराङ्गनेति वेश्या विवक्षिता । अस्याः परकीयायाः ।

परजरागध्यानम्

परज इषुधनुर्धारी हारी गौरस्तनुस्तनूदीर्घः ।
मिथ आहततालवधूशालीस्तवनेन शालीनः ॥

सोमनाथः

परद्रुते मतम्

परद्रुतानुद्रुतादीस्तालस्यावयवान् परे ।
कथयन्त्यतिसूक्ष्मत्वात्त भेदा नैव लक्षिताः ।
एतेषामुपयोगस्तु गमकालापगोचरः ॥

वेमः

परन्तपः—देशीतालः

परन्तपे प्लुतो वक्री खण्डलः कुण्डलो लघुः ।
ऽ ऽ । ० ।

लक्ष्मणः

परमेश्वरः

वीणालक्षणकर्ता । कालः १७००
दक्षिणे चिदम्बरप्रान्तवासी । मन्त्रज्यौतिषयोः प्रवीणः ।

परा—श्रुतिः

पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः ।

अनूपः

पञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः ।

सुधा

पराजिता—श्रुतिः

पञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः ।

अनूपः

परावृत्तम्—शिरः

पराङ्मुखीकृतं शीर्षं परावृत्तमुदीरितम् ।
तत्कार्यं कोपलज्जादिकृते वक्त्रापसारणे ।
परावृत्तानुकरणे पृष्ठतः प्रेक्षणे तथा ॥

शार्ङ्गः

—देशीस्थानम्

परस्परं परावृत्य स्थितयोः पादयोर्द्वयोः ।
पार्ष्णिभ्यां सदृशौ यत्र कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ कृतौ ।
स्थानकं तत्परावृत्तमवोचन्त विपश्चितः ॥

वेमः

—शिरः

यत्राननं पराचीनं तत्परावृत्तमिष्यते ।
पश्चाद्विलोकनादिष्टोद्दिष्टस्यापनयादिषु ॥

ज्यायनः

परावृत्तः—बाहुः

पश्चात्सारिपरावृत्तो बाणाकर्षणकर्मणि ।
चूलिकाबन्धने योज्यो वीटिकाग्रहणे तथा ॥

सोमेश्वरः

—अङ्गहारः

शकटास्यालातकभ्रमरनिकुट्टककटिच्छिन्नकटीछिन्नानां षण्णां करणं प्रयोगे परावृत्तः।

शार्ङ्गः

परावृत्ततला—देशीचारी

पश्चादुत्तानिततलः स्पृशन्नेव महीतलम्।
बहिश्चेत्प्रसृतः पादः परावृत्ततला भवेत् ॥

वेमः

परावृत्ता—जङ्घा

पश्चाद्गता परावृत्ता

परावृत्ता तु कार्या स्यादुत्प्लुतौ दर्दुरासने।

सोमेश्वरः

पश्चायान्ती परावृत्ता भूमौ जानुनिपातिते।
वामतः पितृकार्ये स्यादन्यतो वेदकर्मणि ॥

विप्रदासः

परिकथा—श्रव्यकाव्यम्

पर्यायेण बहूनां यत्र प्रतियोगिनां कथाकुशलैः।
श्रूयन्ते शूद्रकवज्जिगीषुभिः परिकथा सा तु ॥

भोजः

परिकरः—मुखसन्ध्यङ्गम्

यदुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु सः।

भरतः

तत ईषद्विस्तार्यते इति परिकरः।

अभिनवगुप्तः

समुत्पन्नेऽर्थे यदार्थानां बाहुल्यं स परिकरः।

सागरनन्दी

उपक्षिप्तार्थस्य सुष्ठु विशेषवचनैरल्पविस्तारणं परिकरः।

रामचन्द्रः

यथा – युष्मच्छासनलङ्घनेति वेणीसंहारे।
समुत्पन्नार्थं परिज्ञाय इहानयनमित्यर्थः।

भोजः

परिक्रमः—देशीतालः

परिक्रमे द्रुतद्वन्द्वं यगणस्तदनन्तरम्।

० ० । S S ;

जगदेकः

परिक्रान्तम्—नृत्तकरणम्

स्वस्थं शिरोऽधोगतं स्यात्करः पुष्पपुटाह्वयः।
करुणा दृक् तथा चारी तत्परिक्रान्तमीरितम् ॥

नन्दी

अत्र स्वस्थं स्थानं। करुणा गतिः।

मृदुप्रचारा करुणा नासाग्रदृष्टिः समा तथा।
समपादप्रचारा च करुणागतिरीरिता ॥

परिक्षयः

भास्वरजातिनाटके चतुर्थस्सन्धिः।

शारदातनयः

परिक्षिप्तः—वाद्यालङ्कारः

पणवैश्छादितं यत्र वाद्यमल्पमृदङ्गजम्।
सुविभक्ताक्षरपदं परिक्षिप्तः स उच्यते ॥

भरतः

गुणभूतो मृदङ्गः स्यात्प्रधानं पणवो भवेत्।
परितो मुरजः क्षेपात्परिक्षेपो भवेत्तदा ॥

नान्यः

—वाद्यप्रकारः

पणवैश्छालितं यत्र वाद्यमल्पमृदङ्गजम्।
सुविभक्ताक्षरपदं परिक्षिप्तस्स उच्यते ॥

अशोकः

परिगूहनम्—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

अद्भुताप्तिः परिगूहनम् – विस्मयस्थायिभावात्मकस्य अद्भुतरसस्य प्राप्तिरुपगूहनम्। यथा– रामाभ्युदये रामेण प्रत्याख्याता सीता ज्वलनं प्रविष्टा नेपथ्ये कलकलानन्तरं सीतामादाय वह्निः प्रविशति। आश्चर्यमाश्चर्यमिति।

सर्वजनवाक्यमद्भुतप्राप्तिसूचकम्। इदमङ्गं भरत उपगूहनमाह।

रामचन्द्रः

परिचरणम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

आगतानामनुरागवृद्धये प्रसादनात्संवाहनादिविधिः परिचरणम्।

भोजः

परिचारिका

छत्रशय्यासनायुक्ता तदा व्यजनकर्मणि।
संवाहने च गन्धे च तथा चैव प्रसाधने ॥

तथाभरणसंयोगे मालासङ्ग्रथनेषु च।
विज्ञेया नामतस्सा तु नृपतेः परिचारिका ॥

भरतः

परिच्छिन्नः—अङ्गहारः

समनखछिन्नसंभ्रान्तभ्रमरार्धसूच्यतिक्रान्तभुजङ्गत्रासितकरिहस्तकटीछिन्नानां नवानां करणानां प्रयोगे परिच्छिन्नाङ्गहारः।

शार्ङ्गः

परिदेवनम्—लक्षणम्

अन्ये पठन्ति ।

परदोषैर्विचित्रार्थैः यत्रात्मा परिकीर्त्यते ।
अनुक्तोऽन्योऽपि वा कश्चित् स तु क्षोभ इतीरितः ॥

भरतः

परस्य दोषा येऽभ्यस्तास्तादृशा ये विचित्रा अर्थाः परगुणास्तैर्हेतुभूतैः अदृष्टोऽप्यर्थ आत्मा अन्य इति दृष्टत्वेन कीर्त्यते । अन्यो वा कश्चिदात्मव्यतिरिक्त इति क्षोभो हृदयसञ्चलनात् । अनुक्तसिद्धिरपीदमेव ।

अभिनवः

दोषैर्यदन्यनामोक्तैः प्रसिद्धार्थैः प्रयोजितम् ।
अन्यत्रार्थेन संबद्धं ज्ञेयं तत्परिदेवनम् ॥

भरतः

यथा—बालरामायणे दशरथनाम्ना ये दोषा उक्ता रामनिर्वासनादयः तैरेव प्रसिद्धार्थैः सद्भिर्यत्प्रयोजितं वचनं परमार्थेन संबन्धो रक्षस एव युक्तो न तु दशरथे तत्परिदेवितम् । नरेन्द्रवृद्धः इत्यादि । अर्थेन प्रयोजनेन ये अन्यनामोक्ता अर्थाः प्रसिद्धार्थैः यत्प्रयोजितं संवादितमन्यहृदये दोषाः । संबन्धं संबन्धनम् । तत्रार्थेन संबन्धं परमार्थतः रचितं तत्परिदेवितम् ।

अभिनवः

इदमेव परिवादनमिति भोजः, सर्वेश्वरः परिवेदनमिति, परिवादो मृषा दोष इति शारदातनयश्च आहुः ।

परिनन्दितः—प्राकृते मात्रावृत्तम्

र लौ ज स.

विरहाङ्कः

परिन्यासः—मुखसन्ध्यङ्गम्

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः । भरतः

ततोऽपि निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये सोऽर्थो न्यस्यते ॥

अभिनवः

संशुद्धार्थभाषणं यत्तत्परिन्यासः । संशुद्धं तत्त्वभूतं यद्भाषणं स एव परिन्यासः नानानुरोधात् ।

सागरनन्दी

विनिश्चयः परिन्यासः । उपक्षिप्य विस्तारितस्यार्थस्य विशेषेण निश्चयः सिद्धतया हृदयेऽवस्थापनम् ।

रामचन्द्रः

तस्य निष्पत्तिसौन्दर्यं परिन्यासो विधीयते ।

सर्वेश्वरः

यथा—चञ्चद्भुजभ्रमितेति वेणीसंहारे ।

परिभावः—मुखसन्ध्यङ्गम्

परिभावना शब्दे द्रष्टव्यम् ।

परिभावना—मुखसन्ध्यङ्गम्

कुतूहलोत्तरावेगो विज्ञेया परिभावना । भरतः

कौतुकेन जिज्ञासातिशयेन व्यामिश्रो य आवेगः सा परिभावना । किमेतदिति । यथा–वेण्यां तूर्यशब्दं श्रुत्वा किमिदमिति द्रौपद्या वचनम् ।

अभिनवः

विस्मयः परिभावना । रामचन्द्रः

कुतूहलान्तरादायी स्यादर्थः परिभावना । सागरः

अद्भुतापादनं यस्मात्परिभावो मतो यथा । अमृतानन्दी

परिभाषणम्—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

परिवादकृतं यत्स्यात्तदाहुः परिभाषणम् । भरतः

यथा–सागरिकावासवदत्ते अन्योन्यापराधमुद्धट्टयतः । यौगन्धरायणः प्रविश्य देव्या इत्यादिस्वापराधमप्युद्धट्टयति ।

अभिनवः

परिभाषास्वनिन्दनम् —स्वापराधोद्घट्टनम् ।

यथा—तापसवत्सराजे देवीं प्रति यथातथेत्यादिराजवाक्यम् ।

रामचन्द्रः

परस्परकृता सूक्तिः परिभाषणम् ।

सर्वेश्वरः

इदं भाषणमिति भरतेनोच्यते ।

परिभ्रमणचारिणी—गतिः

भ्रमणेन यदागच्छेत् परिभ्रमणचारिणी ।

देवणः

परिवर्तकः—सात्त्वत्यङ्गम्

उत्थानसमारब्धानर्थानुत्सृज्य योऽर्थयोगवशात् ।
अन्यानर्थान्भजते स चापि परिवर्तको ज्ञेयः ॥
निर्दिष्टवस्तुविषयः प्रपञ्चबद्धः त्रिहास्यसंयुक्तः ।
सङ्कर्पविशेषकृतः विविधः परिवर्तको ज्ञेयः ॥

यथा—वेण्यां सहदेव गच्छत्वं अहमस्त्रागारं प्रविशामीति भीमवचने नेदमायुधागारं पाञ्चालीभवनमिति सहदेवेनोक्ते अथवा मन्त्रयितव्यैव पाञ्चालीति भीमेनोक्तं । परिवर्तकः । कार्यान्तरसंपादको मानसो व्यापारः परिवर्तयति कार्यमिति परिवर्तकवचनं तूपचारारूढम् ।

अभिनवः

योगक्षेमावहं कर्म प्रारब्धं वीक्ष्य निष्फलम् ।
परावृत्यारभेतान्यद्भवेत्स परिवर्तकः ॥

भेदस्साम च दानं च सर्वं निष्फलतां गतम् ।
उग्ररेहण्डमास्थाय यस्मात्तत्परिवर्तकम् ॥

यथा – रामाभ्युदये कूटसंधिना निष्फलीभूतो रावणः स्वरूपमास्थाय दुरात्मन लक्ष्मण इत्यादि तस्य वाक्यम्। अन्ये तु प्रकृतस्य कार्यस्य दैववशादन्यथैव परिपाकः स परिवर्तकः। यथा – दुर्योधनः सरसि प्रविश्य भीमवचनादुत्थितः।

सागरः

परिवर्तनम्

तालप्राणे लयेऽङ्गम् ।
आवृत्तेः पादभागानां परिवर्तनमिष्यते ।

अत्र पाद इति एककलद्विकलचतुष्कलादिषु प्रयुक्तः पादशब्दो व्यज्यते ।

अच्युतः

परिवर्तनम्—पूर्वरङ्गाङ्गम्

यस्माच्च लोकपालानां परिवृत्तिश्चतुर्दिशम् ।
वन्दनानि प्रकुर्वन्ति तस्माच्च परिवर्तनम् ॥
तुष्यन्ति लोकपालाश्च प्रयुक्ते परिवर्तने ।
परिवर्ताश्च चत्वारः पाणयस्त्रय एव च ॥

भरतः

—लयाङ्गम्

ताललये इदमङ्गम् । गीते वा नाट्ये वा पादभागानामावृत्तिरेव परिवर्तनम्। गीतनाट्ययोरन्तपर्यन्तं तालस्य पुनःपुनरावर्तनं तालशास्त्रे परिवर्तनमित्युच्यते।

अच्युतरायः

परिवर्तः—हस्तप्राणः

पार्श्वभागपुरोभागं प्राप्तो यो नटने करः ।
परिवर्तस्समाख्यातो नाम्ना हस्तविशारदैः ॥

गङ्गाधरः

—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

त्रीनारोहेत्स्वरान्पूर्वं लङ्घयित्वा द्वितीयकम् ।
परिवर्ते त्वलङ्कारे प्रवृत्तिर्लङ्घिता पुनः ॥

मोक्षदेवः

आद्यं तृतीयं च ततश्चतुर्थं गायेद्यदा सा प्रथमा कला स्यात्।
द्वितीयतुर्यावथ पञ्चमं च गायेद्द्वितीया तु मता कलेयम् ॥
तृतीयमादावथ पञ्चमं च षष्ठं तु गायेत्तु कला तृतीया ।
तौ तुर्यषष्ठावथ सप्तमं च गायेद्यदा सा त्रिकला चतुर्थी ॥
तं पञ्चमं सप्तममादिमं च स्वरं यदा गायति पञ्चमीयम् ।
एवं कलाः पञ्च भवन्ति यत्तालङ्कार उक्तः परिवर्त एषः ॥
सगम रिमप गपध मधनि पनिस

रघुनाथः

परिवर्तितम्—हस्तकरणम्

कनिष्ठाद्यङ्गुलीनां चेन्निष्क्रमो बाह्यतः क्रमात् ।
तदा तत्करणं धीरैः परिवर्तितमीरितम् ॥

अशोकः

परिवादः—नाट्यालङ्कारः

वर्त्मना । यथा—वेण्यां ते तस्य मे इत्यादि दुर्योधनवाक्यम्।

सागरः

परिवादिनी—वीणा

विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ।

विपञ्च्यां लोहतन्त्रीपञ्चकम् । परिवादिन्यां सारीद्वयमधिकम् । लोहतन्त्रीसप्तकम् । रञ्जकतालाभावे सारीद्वयमधिकमिति सम्प्रदायः । तयोरन्यत्सर्वं समानम् ।

नारायणः

परिवाहितम्—शिरः

परिमण्डलिताकारभ्रामितं परिवाहितम् ।
लज्जाभरोद्भवे माने वल्लभानुकृतौ तदा ॥
विस्मये च स्मिते हर्षामर्षयोरनुमोदने ।
विचारे च विचारज्ञाः कार्यमाहुरिदं शिरः ॥

शार्ङ्गः

पार्श्वोत्पार्श्वं शिरो नीतं पर्यायैः परिवाहितम् ।

ज्यायनः

मस्तकं मण्डलाकारभ्रामितं परिवाहितम् ॥
स्कन्धौ किञ्चिदिवाश्लिष्यदेनदाराविकं मतम् ।
हर्षेऽनुमोदने क्रोधे विचारे विस्मये स्मिते ॥
लज्जाकृते यथा मौने प्रियानुकरणेऽपि च ।
कार्यमाहुरिदं तद्ज्ञाः पराभिप्रायवेदने ॥

कुम्भः

परिविष्टहिमांशुकम्—नृत्तकरणम्

प्रत्यालीढं स्थितिः पूर्वं पार्श्वाभिगमनं शिरः ।
दृष्टिः प्रलोकिता हस्तः सूचीविद्धाह्वयो मतः ।
हरिणत्रासिता चारी परिविष्टहिमांशुके ॥

नन्दी

हरिणत्रासिता गतिः । यथा—

कुञ्चितं वलितं पादतले स्खलितकां गतं ।
पद्भुत्त सञ्जातं यत्र वारितान्तमिमां जगुः ।
हरिणत्रासिताभिख्यां चारीं चारुविचक्षणाः ॥

परिवृत्तम्—करणम्

ऊर्ध्वमण्डलिनौ सूची चरणौ बद्धयाश्रितः।
विचित्रत्वेन यत्रान्यपादो भवति वर्तितः॥
भ्रमर्योऽथ त्रिकभ्रान्तिः परिवृत्तं तदीरितम्।
अत्र कीर्तिधरो बाह्यभ्रमरीमपि मन्यते॥

ज्यायनः

परिवृत्तं स्यात्लयान्तरयोजने इति लक्ष्मणः।

परिवृत्तः—हौडुक्किकहस्तपाटः

पुटद्वयाभिघातेन परिवृत्तो भवेद्यथा।
झें धां झें धां झें धां दिणनं दिणनं॥

वेमः

परिवृत्तकरेचितः—अङ्गहारः

नितम्बकरिहस्तकरेचितविक्षिप्ताक्षिप्तकलतावृश्चिकोन्मत्तकरिहस्त-भुजङ्गत्रासिताक्षिप्तकनितम्बकरिहस्तकटीछिन्नानां करणानां क्रमात्प्रयोगे परिवृत्तकरेचितः।

परिवर्तिता—जङ्घा

प्रतीपयायिनी जङ्घा कथिता परिवर्तिता।
ताण्डवेऽशोकमल्लेन नृपाग्रण्या मनीषिणा॥

अशोकः

परिवर्तिनी—ग्रीवा

सव्यापसव्यचलिता ग्रीवा यत्रार्धचन्द्रवत्।
सा हि नाट्यकलाभिज्ञैः विज्ञेया परिवर्तिनी॥
शृङ्गारनटने कान्ताकपोलपरिचुम्बने।
नाट्यतन्त्रविचारज्ञैः प्रयोज्या परिवर्तिनी॥

नन्दी

परिश्रवणिका—पाटवाद्यम्

क्रियते वादनं यत्र कर्तर्या समपाणिना।
क्रमादवघटेनापि परिश्रवणिका च सा॥

वेमः

कर्तर्यवघटाभ्यां या मिश्रा च समपाणिना।
चतुर्विंशतिमात्राभिः परिश्रवणिका मता॥

पार्श्वदेवः

परिसर्पः—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

प्रथमं दृष्टस्य पश्चान्नष्टस्यानुसरणं परिसर्पः।

सागरः

दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पः।　　भरतः

यथा—वेण्यां— कञ्चुकिनः, आशस्त्रग्रहणादिति वाक्यम्। दृष्टनष्टप्रायो हि कार्यान्तरव्यासङ्गात्कुरुकुलक्षयो भीष्मवधेन स्थानपरितोषसूचितेन दुर्योधनस्याबुद्धिपूर्वचेष्टितत्वेनानुसृत इति प्रकृतस्यार्थस्य परिसर्पणात्प्रसरणात्परिसर्पः।

अभिनवगुप्तः

परिहारः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

नवोढायाः कामव्रीडापिशुनं मार्दवदर्शनं परिहारः।

भोजः

—नाट्यालङ्कारः

उक्तस्य परिहरणम्। वेण्यां अश्वत्थामाङ्के दुःखितोऽहमित्यादि अश्वत्थामवाक्यम्।

सागरः

परिहारविलासः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

मतीनामनुरागातिशयशंसिनः चेष्टाविशेषवेषादयः परिहारविलासः।

भोजः

परिहासः—लक्षणम्

यद्ग्राम्यं भवेद्वाक्यं गुरूणामधिकेष्वपि।
तथावसरमासाद्य परिहासस्स कथ्यते॥

भोजः

यथोत्तरचरिते – तमसावाक्यं, अयि वत्सेति।

—शृङ्गारचेष्टा

प्रेमलेखासमारब्धमुद्दामरतिवर्धनम्।
अन्योन्यहसितं सद्भिः परिहासो मुनेर्मतः॥

कुम्भः

—गीतगुणः

परिहार (हास) पदैर्युक्तं परभाग्योपबृंहितम्।
गीतं हास्यरसोदारं परिहासं विटप्रियम्॥

सोमेश्वरः

—रञ्जनगुणः

परेङ्गिता—श्रुतिः

गान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः।

पाल्कुरिकि सोमः

पर्यङ्कहस्तः

आन्दोलिकाख्यहस्तस्याङ्गुष्ठे तु विरले यदि।
पर्यङ्को देवता विष्णुस्तत्रैव विनियुज्यते॥

गौरीमतम्

पर्यवसाना—अवनद्धे जातिः

प्रागुक्तकरणजातिं श्रयतेऽवसानतो यस्याः।
त्रिलयोऽपि हि नृत्यविधौ पर्यवसाना तु सा ज्ञेया॥

नान्यः

पर्यागच्छति पूर्वं यस्मिन्वै प्रस्तुतं करणजातम् ।
त्रिविधेऽपि तु लययोगे पर्यवसाना तु सा जातिः ॥

भरतः

—पुष्करवाद्ये जातिः

पर्यवगच्छति पूर्वं यस्मिन वै प्रस्तुतं करणजातम् ।
त्रिविधेऽपि तु लययोगे पर्यवसाना तु सा जातिः ॥

अभिनवगुप्त पाठः

पर्यस्तकः—अङ्गहारः

तलपुष्पपुटापविद्धवर्तितनिकुट्टकोरूद्वृत्ताक्षिप्तोरोमण्डलनितम्ब-करिहस्तकटीछिन्नानां दशानां करणानां क्रमात्प्रयोगे पर्यस्तकाङ्गहारः ।

पर्यस्ता—पुष्करवाद्ये जातिः

तार्धे तां तां दोघे दोद्धामित्यक्षरैस्तु संयुक्ता ।
पर्यस्ता जातिरियं मध्यमपुरुषेषु कर्तव्या ॥

अभिनवगुप्तपाठः

पर्यैकाक्षरचरितं यद्वाद्यं सर्वमार्गसञ्चारा ।
पर्यस्तेति च विज्ञेया सा समस्तान्विता जातिः ॥

नेपालपाठः

पर्यायगजदन्तकः—चालकः

लुठिते तिर्यगेकस्मिन्करोऽन्यः प्रसृतः पुरः ।
पर्यायात्करयोर्ज्ञेयः पर्यायगजदन्तकः ॥

वेमः

पर्यायोद्वृत्तम्—पादमणिः

अङ्गुलीपृष्ठभागेन स्थितयोः पादयोर्द्वयोः ।
एकः पादः पुरोगच्छेदपरः पृष्ठतो व्रजेत् ॥
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य पर्यायादेवं यत्र क्रियां मुहुः ।
कुर्वाते चरणौ तत्तु पर्यायोद्वृत्तमीरितम् ॥

वेमः

पर्युपासनम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

क्रुद्धस्यानुनयो यस्तु भवेत्तत्पर्युपासनम् ।

यथा—रत्नावल्यां विदूषकवाक्येन राजा अनुनीतः दुर्वारा-मित्यादि पठति ।

अभिनवः

रामचन्द्रः—तदेव सान्त्वनमित्याह । क्रुद्धस्यानुकूलनं सान्त्वनं । यथा— रामाभ्युदये मारीचं प्रति क्रुद्धस्य कोपशमनार्थं लोकत्रये-त्यादि प्रहस्तस्य वाक्यम् ।

रामचन्द्रः

उपासनमुपास्यानां विषयेपूपसेवनम् ।

सर्वेश्वरः

पर्वतकेदारः—रागः

ज्ञेयः केदारवद्भिन्नः केदारः पर्वताश्रयः ।
अस्मिन् रागे रिपौ नस्तः । ग्रहांशन्यासः षड्जस्वरे ।

मद

पर्वतनारदीयम्

एतन्नामा ग्रन्थो नोपलभ्यते । अच्युतरायकृततालाब्धौ वीणाख्या विचारे अयं ग्रन्थः स्मृतः ।

पर्वबन्धः—श्रव्यकाव्यम्

यस्मिन्नितिहासार्थाः छन्दोभिः संस्कृतेन बध्यन्ते ।
बहवस्सपर्वबन्धो भवति महाभारतप्रभृति ॥

भोजः

पर्वतमञ्जरी—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स ग प ध नि स.
(अव) स नि ध प ग रि ग म स.

मत

पर्वमणिः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत

पल्लववर्तना

पल्लवौ वर्तितौ चेत्सा सविलासमनोहरैः ।
निरवादि तदाधीरैः पल्लवाभिधवर्तना ॥

अशोकः

पल्लविका—रागः

गान्धारपञ्चमकमध्यमसप्तमानां
अत्युल्बणाध्वनिभि......पूर्णभावा ।
गान्धारधैवतरवाञ्चिततारमन्द्रा
धांशा......भवति पल्लविका विभाषा ॥

नान्यः

धांशन्यासग्रहोपेता पूर्णा गपनिमोल्बणा ।
तारमन्द्रा च गान्धारे यात्पल्लविकोच्यते ॥

मतङ्गः

पल्लवौ—नृत्तहस्तौ

व्यावृत्या तु भुजादूर्ध्वं प्रसार्य परिवर्तितः ।
अधोमुखौ पताकौ चेत्स्यातां पल्लवौ तदा ॥
शिथिलौ मेनिरे केचित् त्रिपताकौ कराविह ।
यदा नतोन्नतौ स्यातां पद्मकोशाभिधौ करौ ॥
शिथिलौ मणिबन्धस्थौ पुरो यद्वा स्वपार्श्वयोः ।
तदाहुः पल्लवौ केचिन्नृत्तविद्याविशारदाः ।
पताकौ विबुधाः प्राहुः स्थाने तौ पद्मकोशयोः ॥

अशोक

शिखरौ त्रिपताकौ वा पताकौ वा करौ यदा ।
इति शिखरावपि विप्रदासेन विकल्पेन प्रोक्तौ ।
तिर्यग्वा पुरतो वापि प्रोन्नतौ न मितावपि ।
शिथिलौ मणिबन्धे तु पद्मकोशौ तु पल्लवौ ॥

सोमेश्वरः

व्यावर्तेत भुजादूर्ध्वं प्रसार्य परिवर्तनात् ।
पताकौ मणिबन्धस्थौ शिथिलौ स्वस्तिकीकृतौ ॥
सम्पद्येते यदा विद्धिः कथितौ पल्लवौ तथा ।
केचित्पताकयोस्स्थाने त्रिपताकाविहाब्रुवन् ॥

ज्यायनः

पल्लवी—रागाङ्गरागः

श्रिता धैवतन्यासमंशं ग्रहं यामतारामन्द्राच षड्जर्षभाढ्या ।
सुपूर्णा मता पल्लवीरागकाङ्गं तथा कैश्चिनेषैव भाजाङ्गमुक्ता ॥

कुम्भः

पल्वलहस्तः

पद्मकोशं मतं कुर्यादीषत्पल्वलनासकः ।
घटासु पुष्पगुच्छेषु चषकेषु च कन्दुके ।
पल्वलादिषु वृत्तेषु वस्तुष्वपि नियुज्यते ॥

गौरीमतम्

पवनः—देशीतालः

पवने स्याद्विरामलः । । लक्ष्मणः

पवनवसन्तः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स .
(अव) स नि प ध नि प म रि म ग स रि स .

मञ्ज

पश्चात्तापः—लक्षणम्

अकार्यं सहसा कृत्वाऽकृत्वा कार्यमथापि वा ।
सन्तापो मानसो यस्तु पश्चात्तापः प्रकीर्तितः ॥

भरतः

सहसेत्यविचार्य अकार्यं कृत्वा । अथवा कार्यमकृत्वा पश्चात्तापः । द्वितीयस्योदाहरणम् । मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः, इति दुष्यन्तवाक्यम् ।

अभिनवः

—नाट्यालङ्कारः

मोहादवधीरितस्यार्थस्य पश्चात्परितापः ।

यथा – अनुतापाङ्के – किं देव्या न विचुम्बितोसीति रामवाक्यम् ।

सागरः

पश्चात्क्षेपनिकुट्टिता—मुडुपचारी

पश्चात्क्षेपा भवत्येषा पश्चात्क्षेपनिकुट्टिता ।

अशोकः

एषा पुरःक्षेपनिकुट्टिता ।

पश्चात्पुरस्सरा—मुडुपचारी

एषा पश्चात्पुरःक्षेपान्मता पश्चात्पुरस्सरा ।

अशोकः

एषेति पुरःपश्चात्सरा ।

पहाडी—रागः

षड्जत्रया पहाडीस्याद्रिपहीना तथौडवा ।
छाया तैलिङ्गदेशीया यस्यास्सा परिकीर्तिता ॥

दामोदरः

—मेलरागः

गौर्युत्पन्ना पहाडी स्याद्गान्धारस्वरवर्जिता ।
उद्ग्राहे षड्जसम्पन्ना न्यासांशयो रिशोभिता ॥

सायं गेया अहोबिलः

पहाडीरागध्यानम्

वीगोपगायत्पतिसुन्दराङ्गी
रक्ताम्बरा वञ्जुलवृक्षमूले ।
श्रीचन्दनार्द्रौ स्थितिकारिणी सा
श्रीरागकान्ताविदिता पहाडी ॥

दामोदरः

पाञ्चालहस्तः

शुकतुण्डः फलकामी पाञ्चालार्थे निरूप्यते ।

शृङ्गारः

पाञ्चालानुयातम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

पाञ्चालमुनिप्रवर्तिता भिन्नभाषावेषचेष्टितैः प्रहासक्रीडा पाञ्चालानुयातम् । यस्या भूतमात्रेति प्रसिद्धिः ।

भोजः

पाञ्चालः – बाभ्रव्यः । यः चतुष्षष्टिलीलाः कामे उक्तवान् ।

पाञ्चालाभिनयः

शुकतुण्डहस्तस्य कपाले धारणेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्रे

पाञ्चाली—प्रवृत्तिः पाञ्चालमध्यमेति नामान्तरम्

पाञ्चालाः शौरसेनाश्च काश्मीरा हास्तिनापुराः ।
बाह्लीकाश्शंकराश्चैव मद्रकौशीनरास्तथा ॥